

25 ÉV – 25 TANULMÁNY
FEJEZETEK A HISPANISZTIKA TANSZÉK TÖRTÉNETÉBŐL
1993–2018

25 AÑOS – 25 ENSAYOS
CAPÍTULOS DE LA HISTORIA DEL DEPARTAMENTO DE ESTUDIOS HISPÁNICOS
1993–2018

25 ÉV – 25 TANULMÁNY
Fejezetek a Hispanisztika Tanszék történetéből
1993-2018

---

25 AÑOS – 25 ENSAYOS
Capítulos de la historia del Departamento de Estudios Hispánicos
1993-2018

Szeged 2018

A könyv megjelenését az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta.
El libro fue publicado con el apoyo del Ministerio de Recursos Humanos.

A borító Szőnyi Etelka munkája.
Diseño de cubierta: Etelka Szőnyi

ISBN 978 963 315 382 6

- © A szerzők, 2018
- © los autores, 2018
- © Berta Tibor, Csikós Zsuzsanna,
Jancsó Katalin, Katona Eszter, Lénárt András,
Praefort Veronika (szerk./reds.), 2018
- © JATEPress, 2018

Minden jog fenntartva.

Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus, mechanikus, fényképezési úton – vagy más módon közölni a JATEPress Kiadó engedélye nélkül.

Reservados todos los derechos. Ni la totalidad ni parte de este libro puede reproducirse por ningún procedimiento electrónico o mecánico, sin permiso previo de la Editorial JATEPress.

TARTALOM / ÍNDICE

Múltunk a jelen tükrében	7
Nuestro pasado reflejado en el presente	11
A Hispanisztika Tanszék napjainkban	15
El Departamento de Estudios Hispánicos en la actualidad	19
MOMENTUMOK A HISPÁN VILÁG TÖRTÉNELMÉBŐL MOMENTOS DE LA HISTORIA DEL MUNDO HISPANO	23
Tóth Ágnes: Aranyásók profán tízparancsolata, Kalifornia, 1849	25
Jancsó Katalin: Spanyol arcú Latin-Amerika. A spanyolországi kivándorlás történetének kiemelkedő korszakai a XIX–XX. században	43
Nagy Marcel: „Amerika anyja voltál és ő elárult”. A függetlenség interpretációja a XIX. századi mexikói konzervatív gondolkodásban	55
Ádám Anderle: El Partido Aprista Cubano (1933–1937)	63
Zalai Anita: A nőkérdés Spanyolországban a Második Köztársaság idején (1931–1939)	73
FEJEZETEK A MAGYAR–HISPÁN KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL CAPÍTULOS DE LA HISTORIA DE LAS RELACIONES HÚNGARO-HISPÁNICAS	87
Andrea Palkovics: Ferenc Deák en las fuentes españolas contemporáneas (1859–1867)	89
Kaczúr Ágnes: Spanyolok a magyar ügyekről	97
Lénárt András: A Magyar diktatúra a spanyol diktatúra filmjeiben. Egy kommunistaellenes filmháború magyar vonatkozásai	107
Gardi Máté: Nagy Töhötöm szociális munkássága Argentínában	117
Péter Torbágyi: Transnominación y estereotipos gitanos y húngaros en América Latina	129
BARANGOLÁS A SPANYOL NYELVŰ IRODALMAK VILÁGÁBAN PASEO POR EL MUNDO DE LAS LITERATURAS EN LENGUA ESPAÑOLA	139
Judit Tekulics: La “común conversación” en el renacimiento español: <i>El galateo español</i> de Lucas Gracián Dantisco	141

Bán Mónika Edina: Latin-amerikai témák Jókainál	151
Katona Eszter: A spanyol dráma magyarországi recepciója	159
Eliza Bartinger: Silencio roto, voz a los marginados. Análisis de <i>Sab</i> , novela de Gertrudis Gómez de Avellaneda	173
Zsuzsa Laboncz: Kálmán Bارسy, un escritor húngaro en Puerto Rico	187
Enikő Mészáros: Zurita y una poesía totalitarista	197
Mária Dornbach: Noventa años de soledad. Análisis de la novela de Gabriel García Márquez: <i>Memoria de mis putas tristes</i>	205
Mária Dornbach: La jaula mística. Prototemas en los cuentos de Alejo Carpentier .	211
Csikós Zsuzsanna: Írók és diplomaták: Jorge Edwards esete a Castro-kormányal (1970–1971)	219
NYELVÉSZET: TÖRTÉNETISÉG ÉS MODERNség LINGÜÍSTICA: HISTORICIDAD Y ACTUALIDAD	227
Nagy C. Katalin: (Udvarias) direktívák a középkori katalánban	229
Tibor Berta: Sobre la subida de clíticos en español medieval y en español moderno	243
Ildikó Péter: Aportaciones a la morfosintaxis del futuro analítico del español medieval	261
Ágnes Idrisz: El comportamiento de los verbos <i>haber</i> y <i>ser</i> en función de auxiliar de los tiempos compuestos (siglos XIII–XVII)	273
Veronika Praefort: Acerca del lenguaje coloquial español	287
Narciso M. Contreras Izquierdo: El léxico técnico en los diccionarios para la enseñanza del español: Estudio y propuestas metodológicas	291
A kötet szerzői	307
Autores de este libro	309
Konferenciák és tudományos felolvasó ülések a Hispanisztika Tanszék szervezésében, 1993–2018	311
Coloquios y seminarios científicos organizados por el Departamento de Estudios Hispánicos, 1993–2018	315

MÚLTUNK A JELEN TÜKRÉBEN

A hispán világra vonatkozó kutatásoknak és oktatásnak közel fél évszázados, páratlanul élő hagyománya van a Szegedi Tudományegyetemen. 1968-ban alakult meg a Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék Wittman Tibor professzor vezetésével, akiben többek között nem csupán a magyar latin-amerikanisztika kutatások megalapítóját, hanem az első magyar Latin-Amerika történelmével foglalkozó monográfia szerzőjét is tisztelhetjük. A wittmani hagyományokat követve 1982-ben jött létre a Latin-Amerika Története Kutatócsoport Anderle Ádám professzor irányításával és Tóth Ágnes részvételével, amely jellegét tekintve az első ilyen munkacsoport volt Magyarországon. A Kutatócsoport munkájának nemzetközi elismertségét mutatta, hogy Szegeden került megrendezésre 1987-ben az Európai Latin-amerikanista Történészek Szervezetének (AHILA) VIII. Kongresszusa több mint kétszáz neves szakember részvételével. A kongresszus központi témája *A vallás, egyház és társadalom a latin-amerikai történelemben (1492–1945)* volt. A tudományos kutatások mellett a kutatócsoport oktatói tevékenységet is folytatott, „Latin-Amerika története” elnevezéssel speciális képzést hirdetett történelem szakos hallgatóknak. A képzésben részt vettek közül a későbbiekben többen is a kutatócsoport tagjai, majd a Hispanisztika Tanszék oktatói (Kovács Marian, Csikós Zsuzsanna) lettek.

A kutatócsoport 1990-ben felvállalta a spanyol tanári képzés elindítását másodikként az országban, így a kutatócsoportból 1993-ban megalakult a Hispanisztika Tanszék. A négy- és ötéves hagyományos filológiai bölcsész- és tanárképzésünkön 1994 és 2015 között 450-en végeztek, a bolognai rendszerű alapszakos képzésben (2009-től) 93-an, a Spanyol nyelv, irodalom és kultúra valamint a Spanyoltanár mesterszakon 25-en (2012-től). Jelenlegi hallgatói létszámunk a különböző képzéseinken mintegy 70 fő. Képzéseink időközben nemzetközivé váltak: Erasmus ösztöndíjjal évente 5–10 külföldi hallgató érkezik a tanszékre és vannak olyanok is, akik az egész képzést nálunk végzik Stipendium Hungaricum ösztöndíjjal.

A Hispanisztika Tanszék megalakulását követően a Történelemtudományi Doktori Iskolában Anderle Ádám vezetésével elindult a „A hispán világ története” alprogram, amelynek keretei között 1998 és 2018 között 27 PhD értekezés született. Ezek közül 12 olyan személyhez kötődik, akik a Hispanisztika Tanszéken folytatták egyetemi tanulmányaikat. 1999–2002 között az MTA által támogatott Hispanisztika Kutatócsoport tevékenysége is a tanszékhez kötődött, amely tudományos munkájában a magyar–hispán kapcsolatok történetére fókuszált. Részben ennek eredményeként 8 doktori értekezés született a témában, valamint Anderle Ádám *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve* (2006) című hiánypótló monográfiája.

A Hispanisztika Tanszék oktatói gárdája az elmúlt 25 év alatt természetesen jelentősen átalakult, de a folytonosság mégis megmaradt: a nyugdíjba vonuló kollégák helyét volt hallgatóink vették át, akik elődeikhez hasonlóan a tudományos elhivatottság és a magas színvonalú oktatás szellemében végzik a munkájukat. Jelenlegi oktatóink közül az elmúlt időszakban ketten, Berta Tibor és Katona Eszter, részesültek a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjában, Lénárt András kollégánk pedig a Nemzeti

Kiválóság Program Magyary Zoltán posztdoktori ösztöndíját nyerte el. A Hispanisztika Tanszék munkáját a spanyol állam is többször ismerte el magas rangú kitüntetésekkel. Dr. Anderle Ádám 1997-ben a Spanyol Polgári Érdemrend középkeresztjét 2008-ban a Katolikus Izabella Rend középkeresztje a csillaggal kitüntetést kapta meg. Csikós Zsuzsanna 2018-ban a Katolikus Izabella Rend középkeresztjét vehette át.

***

Kötetünk, amely a *25 év–25 tanulmány. Fejezetek a Hispanisztika Tanszék történetéből* címet kapta, a múltat, a jelent és a jövőt kívánja összekötni. A történelmi, irodalmi, és nyelvészeti témájú cikkek jól jelzik azt a szándékot, amelyre a Hispanisztika Tanszék mindig is törekedett: az interdiszciplinaritást, a tudományterületek közötti átjárhatóságot, a tág értelemben vett hispán kultúra sokoldalú megközelítését és megismertetését.

A szerzők a Hispanisztika Tanszék volt és jelenlegi oktatói, múltbéli és mostani hallgatói, doktoranduszai. Volt oktatóink közül sajnos ANDERLE ÁDÁM professzor már nem ünnepelhet velünk, mivel 2016 novemberében elhunyt. Az általa képviselt iskolateremtő és tudomány-szervező szellemiség azonban töretlenül tovább él szeretett tanszékén. TÓTH ÁGNES számára az ünnep kettős, hiszen ebben az évben tölti be a 70. életévét. Sok évtizedes tudományos és oktatói pályája előtt is tisztelgünk ezzel a kötettel, éppen ezért az sem véletlen, hogy a kötet első tanulmányát ő jegyzi. DORNBACH MÁRIA polihisztorságának ékes bizonyítéka, hogy az irodalmat és a néprajzot is ugyanolyan magas színvonalon művelte mind az oktatás mind a kutatás területén a tanszékünkön eltöltött két évtized alatt.

A Tanszék jelenlegi oktatói között találjuk az alapító tagok közé tartozó CSIKÓS ZSUZSANNÁT, aki az 1990 őszén indult első évfolyam óta spanyol szakos hallgatók nemzedékeit oktatta és oktatja, kutatásai pedig éppúgy kapcsolódnak az irodalomtudományhoz, mint a történelemhez, különös tekintettel a magyar hispán kapcsolatok történetére. 2014 óta ő irányítja a tanszéket.

BERTA TIBOR nyelvész és PRAEFORT VERONIKA nyelvtanár az ELTE spanyol szakát elvégezve friss diplomásokként tértek vissza szülővárosukba, Szegedre, és kapcsolódtak be az újonnan alakult tanszék munkájába. Azóta is töretlen hittel és lelkesedéssel tanítanak. Berta Tibor nyelvtörténeti kutatásai az újlatin nyelvek vonatkozásában nemzetközi vonatkozásban is igen jelentősek. 2008 és 2014 között a tanszékvezetői teendőket is ellátta. Praefort Veronika a spanyol nyelvtani és módszertani kurzusok avatott szakértője.

KATONA ESZTER, JANCÓS KATALIN és LÉNÁRT ANDRÁS a fiatalabb nemzedék képviselői. Mindannyian tősgyökeres szegediek, a Hispanisztika Tanszéken szereztek spanyol szakos diplomát, majd doktori fokozatot történelemtudományból. Katona Eszter azóta tudományágot váltott, kutatásaiban az irodalom, ezen belül is Federico García Lorca és a spanyol színház hazai recepciója kerültek előtérbe. Jancsó Katalin sokoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Latin-Amerikára vonatkozó történelmi kutatásai (indiánkérdés, bevándorlás problematikája, utazóirodalom) mellett kiváló módszertanosként is tevékenykedik, lelke és motorja az éves rendszerességgel megtartott tanári módszertani továbbképzéseinknek és az online megjelenő módszertani folyóiratunknak (*Serie Didáctica*). Lénárt András a spanyol és latin-amerikai történelem területén ugyanolyan otthonosan

mozog, mint a hispán film és propagandatörténet világában. Fiatal kora ellenére több nemzetközi kutatócsoport tagja és számos európai tudományos konferencián vett részt meghívott előadóként.

A kötet további szerzői közül a hallgatók első nemzedékét ZALAI ANITA, NAGY MARCEL, BÁN MÓNIKA és TORBÁGYI PÉTER képviselik. Zalai Anita történészként és nyelvtanárként ma is óraadóként tevékenykedik a tanszéken. Nagy Marcel, Bán Mónika és Torbágyi Péter amellett, hogy a tanszék hallgatói voltak, doktori fokozatot is „A hispán világ története” alprogramon szereztek Anderle Ádám témavezetése mellett. Nagy Marcel több évig lektorként dolgozott a tanszéken.

A középső nemzedéket PALKOVICS ANDREA, IDRISZ ÁGNES, TEKULICS JUDIT és NAGY C. KATALIN fémjelzik, közülük hárman, Tekulics Judit, Nagy C. Katalin és Palkovics Andrea doktori tanulmányokat is folytattak. Mind a négyen tevékenykedtek a tanszékünkön óraadóként néhány szemeszter erejéig.

A kötetben a legfiatalabb nemzedék szóvivői LABONCZ ZSUZSA, PÉTER ILDIKÓ, MÉSZÁROS ENIKŐ, BARTINGER (DUPÁK) ELIZA és GARDI MÁTÉ, ők az utóbbi években, már a bolognai két-szintű oktatási rendszer bevezetése után szereztek diplomát tanszékünkön. Közülük Mészáros Enikő és Péter Ildikó irodalmi, illetve nyelvészeti doktori tanulmányokat folytatnak a tanszék két oktatójának témavezetése mellett. Laboncz Zsuzsa és Gardi Máté Országos Tudományos Diákköri Konferencián értek el szép eredményeket, kutatási témájuk kötődött a tanszék egyik kiemelkedő kutatási területéhez, a magyar–hispán kapcsolatok történetéhez. Bartinger (Dupák) Eliza pedig az új rendszerű, 12 féléves osztatlan tanárképzés első évfolyamának volt hallgatója, jelenleg Németországban folytatja tanulmányait.

Az elmúlt 25 év során a Hispanisztika Tanszéken oktató nyelvi lektorokat a kötetben NARCISO CONTRERAS IZQUIERDO képviseli, aki a szegedi éveket követően doktori fokozatot szerzett, és jelenleg a Jaéni Egyetemen tanít. KACZÚR ÁGNES pedig több éven keresztül könyvtárosként és óraadóként segítette a tanszék munkáját.

Ünnepi kötetünk az elmúlt negyedszázad keresztmetszetét kívánja adni annak reményében, hogy a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszéke az elkövetkezendő évtizedekben is a hispán világra vonatkozó magyar és nemzetközi tudományos kutatások fellelvára tud maradni.

Csikós Zsuzsanna

NUESTRO PASADO REFLEJADO EN EL PRESENTE

Las investigaciones científicas y la enseñanza relacionadas con el mundo hispánico tienen una tradición incomparable de casi medio siglo en la Universidad de Szeged. En 1968 se formó el Departamento de Historia Medieval Universal e Historia de América Latina bajo la dirección del profesor Tibor Wittman, fundador de las investigaciones húngaras sobre América Latina y autor de la primera monografía húngara que trata la historia de América Latina. Siguiendo los pasos de Wittman, en 1982, bajo la dirección del profesor Ádám Anderle y con la participación de Ágnes Tóth, se creó el Centro de Investigación de la Historia de América Latina que era el primer grupo de investigación de este tipo en Hungría. El Centro consiguió gran reconocimiento internacional cuando en 1987 tuvo lugar en Szeged el VIII Congreso de la Asociación de Historiadores Latinoamericanistas Europeos con la participación de más de 200 expertos hispanistas. El tema central fue *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492–1945)*. Junto con las investigaciones científicas, el Centro también realizó actividad docente, poniendo en marcha la especialización de “Historia de América Latina” para estudiantes de historia. Algunas de los estudiantes que recibieron esa formación, posteriormente llegaron a ser miembros del Centro y profesores del Departamento de Estudios Hispánicos (Marian Kovács, Zsuzsanna Csikós).

En 1990 el Centro aceptó convertirse en el segundo centro universitario de la formación de profesores de español en Hungría, y así en 1993 el Centro se transformó en el Departamento de Estudios Hispánicos. Entre 1994 y 2015 se licenciaron 450 personas en nuestra formación de filólogos y profesores de español de cuatro o cinco años de duración; al ser introducido el nuevo sistema educativo del Proceso de Bolonia, obtuvieron el título de grado en filología hispánica 93 personas desde 2009 hasta la actualidad, y el título de máster en filología hispánica y en formación de profesores de español 25 personas a partir de 2012. Actualmente tenemos unos 70 estudiantes en diferentes formaciones y especializaciones nuestras. Durante este período nuestros programas se han internacionalizado: cada año recibimos de 5 a 10 estudiantes extranjeros que llegan a nuestro departamento para realizar movilidad estudiantil en el marco del programa Erasmus y tenemos becarios extranjeros que llevan a cabo la formación completa en nuestro centro docente gracias al programa *Stipendium Hungaricum*.

Después de su fundación, el Departamento de Estudios Hispánicos se incorporó casi inmediatamente a la actividad científica de la Escuela de Doctorado en Historia de forma que, bajo la dirección del profesor Anderle, se puso en marcha el programa “La historia del mundo hispánico”. En este programa se han doctorado 27 personas entre 1998 y 2018 de las cuales 12 se habían licenciado en nuestro departamento. Entre 1999 y 2002 nuestro departamento albergaba el Grupo de Investigación de Estudios Hispánicos de la Academia de Ciencias de Hungría, especializado en el tema de las relaciones entre España y Hungría. Como resultado de esta colaboración en parte, nacieron 8 tesis relacionadas con este tema, además de la monografía *Hungría y España, relaciones milenarias* (2006) de Ádám Anderle.

A lo largo de los 25 años pasados el profesorado del Departamento de Estudios Hispánicos se modificó considerablemente, pero se ha guardado la continuidad: la labor de los profesores retirados fue proseguida por exalumnos nuestros que, siguiendo las tradiciones de sus antecesores, están realizando un trabajo científico y educativo de alto nivel. De la plantilla docente actual dos compañeros, Tibor Berta y Eszter Katona ganaron la beca de investigación János Bolyai de la Academia de Ciencias Húngara, mientras que otro colega, András Lénárt ganó la beca posdoctoral Zoltán Magyary del programa Excelencia Nacional. El trabajo del Departamento de Estudios Hispánicos fue reconocido por el estado Español varias veces. Ádám Anderle fue condecorado con la Orden del Mérito Civil en 1997 y con la Encomienda de Número de la Orden de Isabel la Católica en 2008. A Zsuzsanna Csikós se le concedió la Encomienda de la Orden de Isabel la Católica en 2018.

***

Nuestro tomo titulado *25 años–25 ensayos. Capítulos de la historia del Departamento de Estudios Hispánicos* intenta enlazar el pasado, el presente y el futuro. Los artículos sobre temas históricos, literarios y lingüísticos expresan el objetivo al que hemos aspirado siempre: resaltar el carácter interdisciplinario de las diferentes áreas científicas y las aproximaciones polifacéticas a la cultura hispánica.

Los autores son profesores y estudiantes anteriores y actuales del Departamento de Estudios Hispánicos. De entre nuestros ex-profesores, el fundador, ÁDAM ANDERLE desgraciadamente ya no puede celebrar este aniversario con nosotros porque falleció en noviembre de 2016. Sin embargo, su espíritu científico y capacidad docente excepcionales siguen floreciendo en su querido departamento. Para ÁGNES TÓTH esta conmemoración es doble, ya que este año ha cumplido 70 años. Con este tomo también homenajeamos su carrera científica y docente de muchas décadas, así que no es casual que su ensayo lidere el libro. El carácter polifacético de la actividad científica y docente de MÁRIA DORNBACH se justifica por el hecho de que cultivaba tanto la antropología como la literatura a un nivel muy alto a lo largo de las dos décadas que pasó en nuestro departamento.

En el profesorado actual del departamento ZSUZSANNA CSIKÓS pertenece a la generación de los fundadores; a partir del año académico 1990/1991, cuando se inició la formación, ha enseñado varias generaciones de estudiantes de filología hispánica, mientras sus investigaciones están enfocadas en temas tanto históricos como literarios con especial interés por las relaciones húngaro-hispánicas. Es la directora actual del departamento desde 2014.

El lingüista TIBOR BERTA y la profesora de lengua VERONIKA PRAEFORT, al licenciarse en filología hispánica en la Universidad ELTE de Budapest, pronto volvieron a su ciudad natal, Szeged, y se incorporaron en el trabajo del departamento recién formado. Desde entonces siguen trabajando con el mismo entusiasmo y fe. Las investigaciones sobre la historia de las lenguas neolatinas de Tibor Berta son conocidas y reconocidas también a nivel internacional. Fue el director del departamento entre 2008 y 2014. Veronika Prefor es experta en los cursos de gramática española y de didáctica.

ESZTER KATONA, KATALIN JANCSÓ y ANDRÁS LÉNÁRT representan una generación más joven. Los tres son de Szeged, recibieron su diploma de filología hispánica en el Departamento

de Estudios Hispánicos y luego consiguieron doctorado en historia. Eszter Katona cambió de área científica, la literatura enfocada en la obra de Federico García Lorca y la recepción húngara del teatro español pasaron a primer plano en sus investigaciones. La versatilidad de Katalin Jancsó se refleja en el hecho de que junto con sus investigaciones históricas (la cuestión indígena, el problema de la inmigración, la literatura de viajes) actúa como profesora de metodología de la enseñanza de español, ella es el alma y la motora de nuestras Jornadas Didácticas anuales y de la revista de didáctica *online* (*Serie Didáctica*). András Lénárt está familiarizado tanto con la historia de España y América Latina como con el mundo del cine y de la historia de propaganda. A pesar de su temprana edad es miembro de varios centros de investigación internacionales y ha participado en numerosos coloquios científicos como conferenciante invitado.

De entre los demás autores del tomo ANITA ZALAI, MARCEL NAGY, MÓNIKA BÁN y PÉTER TORBÁGYI representan la primera generación de los estudiantes. Anita Zalai hasta hoy sigue dando clases de historia y de lengua en el departamento. Marcel Nagy, Mónika Bán y Péter Torbágyi, junto con estudiar en el departamento, hicieron su doctorado en el programa "La historia del mundo hispánico" bajo la tutoría de Ádám Anderle. A lo largo de varios años Marcel Nagy trabajaba como lector en el departamento.

La generación media está representada por ANDREA PALKOVICS, ÁGNES IDRISZ, JUDIT TEKULICS y KATALIN NAGY C., tres de ellas, Andrea Palkovics, Judit Tekulics y Katalin Nagy C. realizaron estudios de doctorado también. Todas ellas dieron clases durante unos semestres en nuestro departamento.

ZSUZSA LABONCZ, ILDIKÓ PÉTER, ENIKÓ MÉSZÁROS, ELIZA BARTINGER (Dupák) y MÁTÉ GARDI representan representantes la generación más joven en el tomo, todos ellos estudiaron ya dentro del marco del nuevo sistema educativo del Proceso de Bolonia y se licenciaron en los últimos años. De ellos Enikó Mészáros, Ildikó Péter son doctorandas de literatura y de lingüística bajo la tutoría de dos profesores del departamento. Zsuzsa Laboncz y Máté Gardi obtuvieron puestos importantes en los congresos nacionales del Círculo Científico de Estudiantes, ambos con temas de investigación enlazados a la historia de las relaciones húngaro-hispánicas uno de los temas de investigación destacados del departamento. Eliza Bartinger (Dupák) ha sido alumna del primer curso de formación de profesores de español según el programa de seis años, y actualmente sigue sus estudios en Alemania.

NARCISO CONTRERAS IZQUIERDO representa a los lectores que trabajaron en el Departamento de Estudios Hispánicos a lo largo de los 25 años. Después de su estancia en Szeged, se doctoró y actualmente trabaja en la Universidad de Jaén. ÁGNES KACZÚR ayudó nuestro trabajo como bibliotecaria y también dio clases durante unos años.

Nuestro tomo conmemorativo intenta dar el panorama (corte transversal) de este cuarto de siglo con la esperanza de que el Departamento de Estudios Hispánicos de la Universidad de Szeged siga siendo un punto de referencia en las investigaciones hispánicas tanto en Hungría como en el extranjero.

Zsuzsanna Csikós

A HISPANISZTIKA TANSZÉK NAPJAINKBAN

Oktatási tevékenység

A Szegedi Tudományegyetemen 1993-ban alakult Hispanisztika Tanszék képzései a hagyományos filológiai képzésnél bővebb, piacképes ismereteket nyújtanak. Az elmúlt huszonöt évben nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy tudományos érdeklődésünk és oktatásunk kínálata is a lehető legszélesebb alapokon nyugodjon. Ennek eredményeként sikerült hazánkban egy egyedi profilú, társadalomtudományi alapokat is nyújtó modern filológus- és tanárképző egységet létrehozni, tudományos téren pedig az interdiszciplinaritást szem előtt tartó, nemzetközileg elismert kutatóközponttá válni.

A Hispanisztika Tanszék kutatói és oktatói tevékenységében egyenrangú helyet foglalnak el a Latin-Amerikával és Spanyolországgal kapcsolatos tanulmányok. Nappali és levelező tagozaton is végezhető kurzusainkon a hallgatók mélyreható ismereteket szerezhetnek a hispán világ történelme és politikatörténete, irodalom- és nyelvtörténete, kultúrája, színház- és filmtörténete, néprajza, a régió nemzetközi kapcsolatrendszere, az Európai Unió és a hispán világ kapcsolata területén, valamint kiemelt szerepet kapnak a magyar–hispán kapcsolatokra vonatkozó ismeretek. A nyelvfelkészítést szolgáló kurzusainkon felül szaknyelvi óráinkon az idegenforgalmi, sajtó- és üzleti nyelvvél is megismerkedhetnek a hallgatók.

A spanyol nyelvű kultúrák mellett érdeklődésünk a többi ibériai nyelvre és civilizációra is kiterjed: képzésünkben a katalán és baszk nyelv és kultúra is jelen van, valamint bevezetésre kerültek a galego tanulmányok is.

Hallgatóink magas szintű nyelvtudásáról nyelvtanárainkon kívül anyanyelvi lektorok is gondoskodnak, akik a spanyol állammal kötött szerződés, valamint a katalán Ramon Llull és a baszk Etxepare kulturális intézetek jóvoltából segítik munkánkat.

Kiemelt szerepet kap tanszékünkön a tanárképzés, ahol filológiai és civilizációs témákban is magasan képzett nyelvtanárok kapnak diplomát. A Spanyol minor képzés pedig a spanyol nyelvismeret intenzív elmélyítésén túl civilizációs, nyelvészeti és irodalmi kurzusokkal nyújt alapot a Spanyol nyelv, irodalom és kultúra diszciplináris, illetve a Spanyol tanári mesterszakra jelentkező hallgatók számára.

A hagyományos Romanisztika szak spanyol szakirányú alapképzés, a Spanyol nyelv, irodalom és kultúra mesterszak, a Spanyoltanári mesterszak, a Spanyol minor szak, valamint az ismét elérhető osztatlan Spanyoltanári képzés mellett további képzési programokat is kínálunk bölcsész illetve más karon tanuló hallgatóknak.

A Spanyol-Amerika tanulmányok specializáció magyar nyelven folyó képzés, amelyet elsősorban nemzetközi kapcsolatokat, politológiát, történelmet és amerikanisztikát tanuló BA szakos hallgatóknak ajánlunk, figyelembe véve a program domináns társadalomtudományi jellegét. A Latin-Amerika spanyol nyelvű régióinak történetét, politikai rendszerét, irodalmát, kultúráját, néprajzát és aktuális problémáit történeti összefüggéseiben bemutató kurzusok mellett a specializációt felvett hallgatóknak lehetőségük nyílik emelt óraszámú, anyanyelvi lektoroktól tanulni a spanyol nyelvet, a későbbiekben pedig középfokú nyelvvizsgát tenni.

A katalán specializációt 1996 óta működteti a tanszék a barcelonai autonóm kormányzat és a katalán Ramon Llull Intézet támogatásával, amely anyanyelvi oktatót biztosít a képzés számára. A programban a hallgatók katalán nyelvből kezdő szintről B1 szintre juthatnak el, sikeres vizsga esetén katalán nyelvvizsga-bizonyítványt kapnak. Az erőteljes nyelvi képzést, a katalán irodalmat, kultúrát és a jelenkori Katalónia politikai-társadalmi viszonyait tárgyaló stúdiumok egészítik ki. A képzést minden egyetemi hallgató számára elérhető, aki romanisztikai tanulmányokra készül, vagy az idegenforgalomban, a nemzetközi kapcsolatok területén kíván dolgozni.

A Hispanisztika Tanszék az Etxepare Baszk Intézet támogatásával és egy baszk lektor közreműködésével 2012 óta lehetőséget biztosít az érdeklődő hallgatók számára a baszk nyelv és kultúra megismerésére. A BTK minden hallgatója számára nyitott órákon kezdő és középfeladói nyelvi képzést valamint kultúrtörténeti kurzust kínálunk.

Tanszékünk 2013-ban bekapcsolódott az SZTE Fordító és tolmács mesterszakos képzési programjába is. A hallgatók spanyol–magyar és magyar–spanyol fordító vagy tolmács szakirányon szerezhetnek diplomát.

Tudományos tevékenység

A Hispanisztika Tanszék munkatársai az oktatott szakterületek elismert kutatói és oktatói, nemzetközi konferenciák aktív résztvevői itthon és külföldön egyaránt, publikációik jeles szakmai folyóiratokban és tanulmánykötetekben jelennek meg, számos nemzetközi tudományos szervezet tagjai.

Tanszékünk a szakmai–szellemi elődjeként működő Latin-Amerika Története Kutatócsoport hagyományait követve nagy hangsúlyt fektet a Magyarország és Latin-Amerika, valamint Magyarország és Spanyolország közötti történelmi és kulturális kapcsolatok kutatására.

2015-ben létrejött egyetemünkön az Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont a Hispanisztika Tanszék és az Amerikanisztika Tanszék együttműködésével, amelyben a az amerikai kontinens országai közötti kapcsolatokat kutatjuk történelmi, kulturális, irodalmi és diplomáciatörténeti megközelítésben. Ennek keretében 2017 novemberében nemzetközi konferenciát szerveztünk *Américas transnacionales: hogar(es), fronteras y transgresiones* címmel, valamint megjelent első közös kötetünk és egy folyóirat közösen szerkesztett különszáma.

A Tanszék tudományos aktivitását és eredményességét jelzi az a mintegy huszonöt önálló, monografikus kötet, melyet oktatóink publikáltak történelem, irodalom, nyelvészet és filmtörténet témában. Önállóan vagy társrendezőként nyolc nemzetközi tudományos konferenciát szerveztünk. Tudományos évkönyvünk, az 1996-ban alapított és külföldi intézményekben is elérhető *Acta Hispanica* állandó megjelenést biztosít a magyar és nemzetközi hispanisztika területén folytatott kutatási eredmények megjelenésére.

Az SZTE Klebelsberg Könyvtárában található, tanszékünkhöz kapcsolódó Hispanisztika Különgyűjtemény közel 7000 kötetet foglal magában. Egyedülálló a latin-amerikai és spanyol témában rendelkezésünkre álló folyóirat gyűjteményünk, melynek darabjai a világ minden tájáról érkeznek hozzánk. Széleskörű nemzetközi kapcsolatainknak köszönhetően mindkét állomány folyamatosan bővül friss, értékes darabokkal.

Nemzetközi kapcsolatok

A Hispanisztika Tanszék kiterjedt Erasmus mobilitási kapcsolatokkal rendelkezik spanyol és olasz egyetemekkel, ezek keretében hallgatóink és oktatóink rendszeresen külföldi rész-képzésekre, illetve vendégoktatásra utaznak, a kinti egyeteméről pedig oktatók, illetve egyre nagyobb számban alap- és mesterszakos hallgatók érkeznek hozzánk. Az elmúlt évek során aktívan kihasználtuk a Campus Hungary program által nyújtott mobilitási lehetőségeket is. Számos szakmai együttműködéssel rendelkezünk latin-amerikai egyetemekkel és oktatási központokkal is.

Szoros együttműködést alakítottunk ki a környező országok (Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia) hispanista központjaival, melynek keretét a CEEPUS programban találtuk meg. Kiváló kapcsolatot ápolunk Spanyolország jelentős egyetemeinek kutatóival, ahonnan rendszeresen érkeznek hozzánk vendégelőadók, saját oktatóink pedig gyakran kapnak tőlük meghívást előadások, szakszemináriumok és workshopok vezetésére.

Tanszékünk előadások és szemináriumok tartásával, valamint kulturális rendezvények társszervezésével jelentős szerepet vállal a 2011-ben a spanyolországi Huelvai Egyetemen az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával létrejött Magyar Tanulmányok Központ működtetésében. A Központtal közösen megjelentettünk egy, a magyar-spanyol kapcsolatok történetét feldolgozó tanulmánykötetet, valamint egy verseskötet került publikálásra, melynek fordításában hallgatóink, oktatóink és lektoraink működtek közre. A későbbiekben is további közös munkák kiadását tervezzük.

Rendezvényeink

Tanszékünk évente tart Spanyol Kulturális Napokat, amelynek programjain nem csupán hallgatóink, hanem a hispán kultúra iránt érdeklődő középiskolások is rendszeresen részt vesznek. A 2009 óta rendszeresen megrendezett Magyar–Katalán Tudományos és Kulturális Napokon a magyar és külföldi szakemberek előadásai mellett kiállításokra, filmvetítésekre és kerekasztal beszélgetésekre is sor kerül.

1999 óta két évente a kutatási profiljainkhoz illeszkedő nemzetközi konferenciát szervezünk Spanyolországból, Latin-Amerikából, illetve a szomszédos országokból érkező előadók és hispanista kutatók részvételével, amelynek anyagát rendszeresen publikáljuk. Így került sor 1994-ben egy José Carlos Mariátegui, 1995-ben pedig egy José Martí szemináriumra, a 2000-es évektől pedig a cigányság, a zsidóság történetét, az 1956-os forradalom visszhangját a hispán világ kontextusában vizsgáló, a latin-amerikai államok függetlenségének 200 éves évfordulójához, valamint a demokratikus átmenetekhez kapcsolódó nemzetközi konferenciák megtartására. 2019-ben a Hispanisztika Tanszék ad otthont az egyik legnagyobb nemzetközi latin-amerikanista szövetség, a FIEALC (Federación Internacional de Estudios sobre América Latina y el Caribe) következő nemzetközi kongresszusának, amelyre közel 250 résztvevő érkezése várható a világ számos országából és kontinenséről. 2019 és 2021 között a Hispanisztika Tanszék látja el a FIEALC elnökségét is.

A nemzetközi hispanisztika jeles képviselői mellett a Magyarországra akkreditált spanyol és latin-amerikai nagykövetek rendszeres vendégei tanszékünknek. A budapesti Cervantes

Intézet munkatársai szintén gyakran látogatnak el hozzánk, az Intézettel több rendezvény, kulturális és szakmai esemény kapcsán is szoros együttműködést alakítottunk ki.

A Hispanisztika Tanszék az eddig eltelt negyedszázad alatt a magyar felsőoktatásban folyó spanyol szakos képzés legfontosabb, legstabilabb egzisztenciával rendelkező, sokszínű vidéki központja lett, ahol évente mintegy 100–120 hallgató vesz részt a különböző képzésekben. Jelentős tényezővé vált a magyar felsőoktatásban, és sikeresen bekapcsolódott a hispanista oktatás és a tudomány nemzetközi vérkeringésébe is: nemzetközi szinten keresett felsőoktatási partnerré, jegyzett kutatóközponttá vált.

Lénárt András

EL DEPARTAMENTO DE ESTUDIOS HISPÁNICOS EN LA ACTUALIDAD

Actividad docente

El Departamento de Estudios Hispánicos de la Universidad de Szeged, fundado en el año 1993, no es un departamento de filología extranjera típico al uso. En los últimos veinticinco años ha encontrado el equilibrio entre las diferentes áreas científicas y el Departamento se ha convertido en un centro moderno de formación de filólogos y profesores, con un perfil singular en Hungría por ofrecer también estudios de ciencias sociales. Además, es un centro de investigación reconocido a nivel internacional, centrado en resaltar el carácter interdisciplinario de sus actividades científicas.

En la actividad docente y científica del Departamento de Estudios Hispánicos podemos afirmar que América Latina y España tienen la misma importancia. En nuestros cursos presenciales y semipresenciales los alumnos pueden adquirir profundos conocimientos sobre historia, política, literatura, lingüística, cultura, etnografía, cinematografía y artes escénicas del mundo hispánico, relaciones internacionales de las regiones y sobre las relaciones entre la Unión Europea, España y América Latina. Asimismo, recibe especial atención la historia de las relaciones entre Hungría y el mundo hispánico. Entre nuestros cursos de lengua se incluyen asignaturas en las que los estudiantes tienen la oportunidad de conocer el lenguaje del turismo, del periodismo y de los negocios.

Además de las culturas hispánicas, nos interesan también los demás idiomas y culturas ibéricas: en nuestra formación está presente la lengua y cultura catalana y la vasca, y hemos introducido en nuestro currículo los estudios gallegos.

Nuestros profesores de lengua colaboran con lectores nativos, cuya actividad se realiza gracias a los convenios con el Estado español, el Institut Ramon Llull y el Instituto Etxepare.

El Departamento pone especial énfasis en la formación de profesores de español como lengua extranjera, donde los futuros profesores altamente cualificados profundizan tanto en los estudios de filología como en los de civilización. La formación “minor” en cultura hispánica, además de mejorar el nivel de español de los alumnos, tiene como objetivo ofrecer, mediante cursos de civilización, literatura y lingüística, las bases para continuar sus estudios en la diplomatura (BA) o en el máster en formación de profesores de español. Además de filología hispánica dentro de la formación de filología románica, los programas de máster en filología hispánica y en enseñanza del español como lengua extranjera, la formación “minor” en cultura hispánica y la formación de profesores de español según el programa de seis años, nuestro Departamento ofrece también otras formaciones para los alumnos de las diferentes facultades de la Universidad de Szeged.

La especialización en estudios hispanoamericanos (en húngaro) es apta para cualquier alumno de la Facultad de Letras, pero se recomienda sobre todo a los alumnos de diplomatura (BA) cuyos estudios principales sean ciencias políticas, relaciones internacionales, historia o estudios americanos, dado el marcado carácter social del programa. Además de los cursos que les darán a conocer la historia, los sistemas políticos, la etnografía, la li-

teratura y los problemas actuales de Hispanoamérica en un contexto histórico, los alumnos tendrán la posibilidad de aprender el castellano gracias al alto número de las clases de lengua, así como de conseguir en el futuro un certificado oficial de lengua española.

La especialización en catalán es un programa que el Departamento mantiene desde 1996 con la ayuda de la Generalitat de Cataluña y el Institut Ramon Llull, asegurando la estancia permanente de un lector de catalán. El plan de estudios se propone, partiendo del nivel principiante, llegar a un nivel B1 de catalán con la ayuda de clases de lengua ofrecidas por el lector de catalán. Al aprobar el examen, el alumno obtiene un certificado oficial de lengua catalana. Además de los cursos de lengua, los estudiantes asisten a clases en las que llegan a conocer la cultura, literatura, política y sociedad de Cataluña. Esta especialización se recomienda a estudiantes de filología románica, pero se le ofrece a cualquier alumno que desee estudiar filología románica en el futuro o que tenga la intención de trabajar en turismo o en el campo de las relaciones internacionales.

Desde 2012 el Departamento de Estudios Hispánicos, con la colaboración del Instituto Etxepare y un lector de vasco, ofrece a los alumnos la posibilidad de conocer la lengua y cultura vascas. Cualquier alumno de la Facultad puede asistir a los cursos de lengua de nivel inicial e intermedio y a las clases sobre la historia cultural del País Vasco.

En colaboración con el Centro de Formación de Traductores e Intérpretes de nuestra Facultad, en 2013 nos hemos incorporado también al máster de traducción e interpretación.

Actividad científica

El profesorado del Departamento cuenta con varios investigadores prestigiosos. Nuestros colegas participan con frecuencia en congresos internacionales tanto en Hungría como en el extranjero, son miembros de varias asociaciones científicas internacionales notables y sus ensayos se publican en revistas científicas y tomos de renombre.

Siguiendo la tradición del Grupo de Investigación de la Historia de América Latina, predecesor profesional de nuestro Departamento, las investigaciones sobre las relaciones entre Hungría y el mundo hispánico tienen un papel crucial en nuestra actividad científica.

En 2015 se creó en nuestra universidad el Centro de Estudios Interamericanos, una colaboración entre el Departamento de Estudios Hispánicos y el Departamento de Estudios Americanos, donde investigamos las relaciones entre los países del continente americano con un enfoque histórico, cultural, literario y diplomático. Dentro de este marco, en noviembre de 2017 se organizó un congreso internacional con el título *Américas transnacionales: hogar(es), fronteras y transgresiones* y se publicó también el primer volumen común, así como un número especial coeditado de una revista.

Las veintisiete monografías publicadas por nuestro profesorado en temas de historia, literatura, lingüística y cinematografía y la organización o co-organización de ocho congresos internacionales reflejan la actividad científica del Departamento. *Acta Hispanica*, nuestro anuario científico indexado fundado en 1996 y disponible incluso en varias instituciones extranjeras, sirve como base de intercambio esencial para aumentar nuestra colección de revistas.

La Colección de Hispánica de la Biblioteca Klebelsberg de la Universidad de Szeged, vinculada con nuestro Departamento, cuenta con unos 7000 tomos. Disponemos de una importante colección de revistas internacionales sobre temas latinoamericanos y españoles, que sigue aumentando gracias a nuestras amplias relaciones internacionales.

Relaciones internacionales

Los convenios Erasmus, bajo constante ampliación, han cobrado una importancia trascendental para nuestro Departamento. Actualmente estamos vinculados mediante convenios vigentes con universidades españolas e italianas, en virtud de los cuales participamos en el intercambio de profesores y alumnos. Recientemente hemos participado también en los programas de movilidad del proyecto Campus Hungary. Tenemos varias cooperaciones profesionales con universidades y centros de investigación de América Latina.

Dentro del marco del programa CEEPUS, tenemos una cooperación científica y docente cada vez más estrecha con los centros hispánicos de Rumanía, Serbia, Eslovaquia y Eslovenia. Tenemos buenas relaciones con los investigadores de varias universidades españolas que visitan nuestro departamento con regularidad. Asimismo, las instituciones extranjeras invitan a nuestros profesores con frecuencia para dictar conferencias o dirigir seminarios y talleres.

Nuestro Departamento tiene un papel destacado en la actividad del Centro de Estudios Húngaros establecido con el apoyo del Ministerio de Recursos Humanos húngaro en la Universidad de Huelva, España, donde ofrecemos conferencias y seminarios. Publicamos juntos un volumen de ensayos sobre las relaciones húngaro-españolas y también un tomo de poemas traducidos por nuestros alumnos, profesores y lectores. En el futuro publicaremos nuevos libros en colaboración con el Centro de Huelva.

Jornadas y congresos

Nuestro Departamento organiza cada año las Jornadas Culturales Españolas con la participación de alumnos universitarios y estudiantes de las escuelas secundarias de Szeged. Desde 2009 celebramos también las Jornadas Culturales y Científicas Catalanas que incluyen ponencias por parte de profesionales húngaros y extranjeros, exposiciones, proyecciones de películas y mesas redondas.

Desde 1999 cada segundo año organizamos un congreso internacional con la intervención de investigadores hispanistas procedentes de España, América Latina y los países vecinos. El material de estos congresos generalmente se publica en un tomo.

Desde su fundación, el Departamento de Estudios Hispánicos ha organizado congresos con regularidad: entre otros, organizó un seminario temático sobre José Carlos Mariátegui en 1994, otro seminario sobre José Martí en 1995 y, ya en el siglo XXI, celebró congresos que analizaron en el contexto del mundo hispánico la historia de los gitanos, de los judíos y la repercusión de la revolución húngara de 1956. El Departamento también organizó una conferencia sobre el 200 aniversario de la independencia de los estados latinoamericanos y, en el otoño de 2015, celebró un congreso internacional sobre las transiciones democráticas en

el mundo hispánico y en Europa Central. En 2019 este Departamento organizará el XIX Congreso de FIEALC (Federación Internacional de Estudios sobre América Latina y el Caribe), esperamos la participación de unos 250 ponentes e invitados especiales. Entre los años 2019 y 2021, el Departamento ocupará la presidencia de FIEALC durante dos años.

Además de los investigadores internacionales de estudios hispánicos, los embajadores de los países latinoamericanos y de España son frecuentes invitados de nuestro Departamento. También hemos desarrollado una estrecha relación con el Instituto Cervantes de Budapest, cooperando en la organización de varios eventos culturales y profesionales.

En los últimos veinticinco años el Departamento de Estudios Hispánicos de Szeged se ha convertido en el centro hispanista más importante y más polifacético en la enseñanza superior húngara fuera de la capital. Con sus 100–120 alumnos, hoy es un factor relevante en la enseñanza superior húngara y se ha integrado con éxito en el sistema circulatorio internacional de los estudios hispánicos, habiéndose convertido en un colaborador apreciado en la enseñanza superior internacional y en un centro investigador reconocido a nivel mundial.

András Lénárt

**MOMENTUMOK
A HISPÁN VILÁG TÖRTÉNELMÉBŐL**

**MOMENTOS
DE LA HISTORIA DEL MUNDO HISPANO**

ARANYÁSÓK PROFÁN TÍZPARANCSOLATA, KALIFORNIA, 1849

TÓTH ÁGNES¹

1. Bevezető

A Bányász Tízparancsolat, (Hansen, 1853)² az aranyláz szülötte. Az aranyláz és Kalifornia a köztudatban szetereotíp módon kötődnek egymáshoz. Ez annak köszönhető, hogy a világtörténelem ezen epizódja Kaliforniát egyrészt kimozdította határvidéki helyzetéből, a gazdasági stagnálásból, elindította a modernizáció útján. Másrészt párhuzamosan zajlott –azok folyamatát felgyorsítva– más jelentős történelmi eseményekkel, amelyek egy évtizeden belül megváltoztatták, meghatározták Kalifornia jövőjét és hozzájárult egy évtizedek óta tartó folyamat gyors lezárásához: az Amerikai Egyesült Államok nyugati partig terjedő expanziójának kiteljesedéséhez, a mexikói *Alta California*, a jelenleg köztudatban élő *Californiájává* válásához.

Az aranylázat Kevin Starr (1973) is úgy értékeli, hogy hatása kettős, ellentmondó volt. Kalifornia eleinte valóban elsősorban a kalandvágyó idegenek vadászterülete. Meghatározó volt az önzés, a gyors meggazdagodás vágya, uralkodó hangulat a bizonytalanság, az anyagiasság. Szerinte Henry David Thoreau egészen odáig megy, hogy az aranylázat az amerikai kultúra csődjének minősíti, gondolván, hogy Kaliforniába menni, egyenlő volt közelebb kerülni pár mérfölddel a pokolhoz. Ralf Waldo Emerson azonban ellentmond neki, ő úgy értékelte, hogy Kalifornia civilizálta végül a kalandorokat (Starr, 1973:65–66). Az aranyláz „küldetése” jó és rossz is egyben. Végül is Kalifornia egy elmaradott határvidéki területből először „provincia”, majd állam lett (Starr, 1973:65). Jelenleg a világ egyik leggazdagabb országa.

A Bányász Tízparancsolat Kalifornia történetének ebben a válságos és egyben fordulópontot jelentő időszakában, ráadásul a politikai interregnum idején született, amikor a Mexikói Egyesült Államok már nem, az Amerikai Egyesült Államok még nem tudta hatalmát, jogrendszerét érvényesíteni, és az önállósulni szándékozó Kalifornia első, saját alkotmánya még készülöben volt (1849. június-november), s mire megszületett, érvényesülését már elsodorta az emberáradat. A jogi bizonytalanság és az újonnan érkezettek, az ún. 49-esek, valamint a sokfelől érkező különböző nemzetiségű és változó társadalmi csoportot képviselő emberek nagy száma szükségessé tették, hogy a felmerülő társadalmi, migrá-

---

¹ E tanulmány a Horvát, Zita – Rada, János (szerk.) (2017). *Társadalomtörténelmi Tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. (Miskolc: Egyetemi Kiadó. 187–203) című tanulmánykötetben megjelent munka módosított, kiegészített változata.

E sorok révén köszöntem meg bátyám, Tóth Zoltán figyelmét, amivel tevékenységemet követte, és segítségét, amikor átadta az általa összegyűjtött anyagot a Tízparancsolatról.

² Itt jelzem, hogy az internetes források esetében néhol hiányoznak a pontos információk, az anyagok több évvel ezelőtti letöltéséből adódóan. A felhasznált irodalomjegyzékben e források eredeti adatai után csak az elérhetőség, esetleg a sorozat címe jelenik meg. A teljes anyag eredeti formájában 2004-ben került előadásra.

ciós, beilleszkedési problémák helyi megoldására az önszabályozás különböző formái szülessenek.

Bár az interregnum időszaka Kaliforniának az Amerikai Egyesült Államokba államként való betagozódásával (1850. szeptember 9.) lezárult, az új szisztéma bevezetése ellenére is maradt a bizonytalanság, nem volt felhőtlen a törvények betartatása –lényegében a gondok továbbéltek, ennek egyik jele, hogy például az öntevékenyen szerveződő vagy ideiglenesnek szánt rendvédelmi szervezetek (például *The Hounds*) túlélték a hivatalos törvényes szervezetek létrejöttét, sőt azok hatástalansága miatt, még annak ellenében is működtek.

Az önszabályozás kezdetben indokolt szükségességét jelzi a Bányász Tízparancsolat születése is. Szerzője *James Mason Hutchings* (1818–1902) angol származású, 1848-ban érkezett Amerikába, és az úgynevezett 49-esek, vagyis az arany vonzásában induló, többségében az Amerikai Egyesült Államokból érkező aranybányászok egyike. Írása lényegében humorosnak szánt parafrázis, ami számomra is ürügy. Én sem vallási tételek elemzésére vállalkozom, hanem arra, hogy meséljek, mit árulnak el az egyes parancsolatok az aranybányászok életéről, ehhez felhasználom az aranyláz résztvevőinek írásait is. Jelenleg csak az idézett szerzőkről szólok.

2. Szemtanúk és források

Az emlékező kaliforniaiak gyakorlatilag mind bevándorlók. Kalifornia két történeti korszakában, 1848 előtt, illetve után, más-más körülmények között érkeztek, másként tudtak vagy akartak a helyi szokásokhoz alkalmazkodni vagy nem alkalmazkodni –ez írásaik szemléletét is meghatározza. A választott írások különböző műfajt képviselnek. Többségének közös vonása, hogy szemtanúi leírás.

Az idézett szerzők közül az 1848 előtti bevándorlók többsége a helyi lehetőségeknek megfelelően marhatenyésztéssel és kereskedéssel is foglalkozott –nemegyszer eredeti hivatásuk mellett–, számukra az aranyláz kellemetlenségei mellett egyben új piacot is jelentett.

Egyikük, a spanyol származású Mariano Guadalupe Vallejo(1807/8–1890) született kaliforniai, második nemzedéknek számít. A mexikói időszakban a San Francisco erőd (*presidio*) katonai parancsnoka, a szekularizáció (1833) után a Dolores misszió birtokainak felügyelője, majd birtokosa, 1835-től a civil kormányzat mellett, ő a katonai főparancsnok. Részt vesz a kaliforniai alkotmányozó konvencióban. Az amerikai időszakban szenátor (*Heath Antology*, 1994:2001–2012).

William Heath Davis (1822–1909) apja révén angol-amerikai, bennszülött anyja révén hawaii, *canaca* eredetű. Sokszor jár, de csak 1838-tól él folyamatosan Kaliforniában. Felesége spanyol, házassága feltételeként mexikanizál, de semleges marad (Davis,1929). Vallejo és W. H. Davis írásai utólag született emlékiratok. Hubert Howe Bancroft kérésére a *Historia de California* című hét kötetes monográfia készítésekor írták le tapasztalataikat. Hugo Reid (1804–1852) a „skót földi” (*Scotch paisano*), később mexikanizál. Perun, Mexikón keresztül érkezik Los Angelesbe az 1830-as években, hogy egy indián, négy gyermekes özvegyasszonyt, Victoria Bartolomeót feleségül vegye (Dakin, 1978). Személyes levelezéséből a *compadre* (koma) Abel Stearnsnek írottak szolgálnak adalékokkal.

Thomas Oliver Larkin (1802–1858) angol-amerikai születésű, ő is korán, 1832-ben érkezik, ő nem mexikanizál. Családját is magával hozza. Amerikai konzuli, illetve titkos ügynöki teendőket lát el (Larkin, 1848). A Külügyminisztériumnak, Buchanan államtitkárnak szóló hivatalos leveleit idézem.

Az 1848 utáni bevándorlók többsége az aranyláz résztvevője, de vannak még később érkezők is. Vannak, akik állami megbízással érkeznek már az amerikai-mexikói háború alatt (1846–48), illetve után. Ilyen kormányzati személyek például a Richard Barnes Mason ezredes katonai kormányzót is idéző, mellette működő William Tecumseh Sherman (Sherman, 1847) hadnagy, később tábornok, valamint Ulysses S. Grant (Grant, 1852) kapitány, majd tábornok, a későbbi államelnök (1869–73, 1873–77). Ő egy bevándorlót szállító hajó katonai kíséretének szállásmestereként érkezik. Sherman és Mason a washingtoni kormánynak írnak jelentéseket. Ulysses S. Grant (1822–1855) emlékirata az 1852–1853-as kaliforniai utazásai alatt megélteket rögzíti.

A magánpróbálkozó James Clarke (Davis, 1937) 1854-ben érkezik. Ügyvéd, de a lehetőségek, mint sok sorstársát hivatása mellőzésére és más foglalkozások vállalására kényserítik: nyeregkészítő, arató munkás, ács, farmer, tanár, földmérő, újságoknál ügynököl. Birtokokat szerez, maga után hozza a családját. Jó példája a sikeres próbálkozásoknak. Sorát családjának írt leveleiből ismerjük meg.

A bevándorlók közül asszony-emlékezők Eliza W. Farnham (Farnham, 1856) és Mary Jane Megquier (Megquier, 1994). Eliza W. Farnham a Nyugat egyik úttörőjének, Thomas J. Farnhamnek volt felesége, már özvegyként, másik két asszony társaságában érkezik Kaliforniába. Ő nem naplót írt, de tapasztalataival párhuzamosan (1851–1856) rögzítette emlékeit. Mary Jane Megquier férjével, Dr. Thomas L. Megquierrel érkezik, de kaliforniai tartózkodásukat kétszer megszakítják és hazatérnek. Másodsorra Mary Jane egyedül tér vissza, mire San Franciscóba ér, otthon férje meghal. Ezután ő is visszatelepszik, nem meggazdagodva, de rendezett életet élve. Leveleiből idézek. (1849–1856).

Alvin A. Coffey (Bailey Thruman, 1952) egyike az afroamerikai származású aranyásóknak, akik az *Americanos* folyó *Negro Bar* –beszélő nevű– ágánál települtek le. Tevékenységük, sőt jelenlétük is tiltott volt, elkülönülve áshattak. Ő azon kevés felszabadult rabszolga közül való, aki szabadságát arannyal váltotta meg és kaliforniai lett. Emlékiratai is megmaradtak (*Book of Reminiscences*).

A XIX. század második felének történeti monográfiái nem személyes tapasztaltokból születtek, közülük jelenleg Theodore H. Hittel (Hittel, 1898) és Franklin Tuthill (Tuthill, 1866) munkáit idézem. A XX. századi történeti munkák közül említésre méltó forrásom volt a meséléshez gazdag –a korról foglalkozó, korabeli írásokra támaszkodó–, Kevin Starré.

3. A Bányász Tízparancsolat

Nem fogok párhuzamot vonni az egyes parancsolatok között, a vallási és a profán között. Választnom kellene, melyik alkalmazott vallási Tízparancsolatot –ami nem is mindig csak 10 parancsolat–, vegyem alapul, amelyiket maga Hutchings ismert. Maga a szerző sem bátorkodott kimondottan a vallási Tízparancsolatra utalni, bár alkalmaz, átvesz fordula-

tokat: második személyben fordul társaihoz, és ámennel zárja a mondandóját. A parancsolatok tartalmát illetőleg vannak más nyilvánvaló átfedések is.

Az I. parancsolat a legkényesebb rész, ahol nem kerülhető el az összehasonlítás, és ahol eldőlt a profán jelleg. A vallási I. parancsolat, „Egy az Isten” kívánalmánál jelenik meg a profánítás, amikor kimondja, hogy „nem lehet több, csak egy parcellád” (Hansen-Hutchings, 2000), vagyis az egyetlen parcella tisztelete lép be, nem a lelki, hanem az anyagi gazdagság lehetőségét rejtő tárgy tisztelete. A többi hasonlóság nagyvonalakban a mértékletességre, bizonyos vonatkozásokban fegyelemre intő parancsolatoknál figyelhető meg: szó szerint a „ne ölj, ne lopj, ne szeresd el más asszonyát” tiltása, „szeresd felebarátodat” parancsolata.

A Bányász Tízparancsolat profán, csípkelődő, humoros, nagyon humánus, és bizonyára hívó ember alkotása, aki egyébként elfogadja –igaz ebben az írásban aktualizálva –a vallási tízparancsolat diktálta erkölcsi normákat. A bányász tízparancsolat tulajdonképpen egy, a helyzetnek megfelelő, a körülményekhez alkalmazkodó szabályzat, amelyet a korszak parancsolt.

A címben „Kalifornia 1849” szerepel, az idézett munka pedig 1853-ban jelent meg először írásban. A címben szereplő és az írás megjelenésének éve közötti eltérés a következőkkel magyarázható: egyrészt Hutchings maga 49-es. Mondanivalója már korábban megfogalmazódhatott, és az 1853-as írásos megjelentetés feltehetőleg korábbi szóbeli sikerének lehet az eredménye.³ Másrészt az aranyláz 1849–55 közötti, korai szakaszára illenek a parancsolatokban meghatározott kívánalmak. Többek között a parancsolatokban megjelenő technikai vonatkozások is erre utalnak. A korai időszak (serpenyős, bölcsős aranymosás) az egyéni próbálkozások, vagy két-három fős kalandor vállalkozások ideje. A fejlettebb technika, a tényleges (vízágyús felszíni, vagy földalatti) bányászat, már bonyolultabb, tökeigényes vállalkozói és munkaszervezeti formákat igényel, és későbbre tehető.

A Bányász Tízparancsolat bevezetője arra utal, hogy Hutchings tudja, érzékeny hurokat penget, amikor a vallási tízparancsolat mintájára humorizál. Ez abból is látszik, hogy a bevezetőjében másnak tulajdonítja a szerzőséget, kicsit a képtelenségét is sugallva, amikor olyan lény kerül a térképre, ami ezen a vidéken nem kőszál szabadon.

Hutchings bevezetőjében azt írja, hogy egy bányásztól hallotta (vagyis ő csak közvetít), aki keletről jött, hogy ezen a különös vidéken tartózkodjon. A bányász azt állította, hogy látott egy elefántot, tényleg tanúja volt, látta az ormánya hegyétől a farka csücskéig, ahogy előtte ment, s követte őt, amíg hatalmas lába meg nem állt egy deszkabodé előtt, s kinyújtott ormányával egy a deszkára tűzött füstös lapra mutatott, mintha azt mondaná, olvasd, és ő elolvasta a Bányász Tízparancsolatot.

Mint láttuk, az I. parancsolat kimondta, hogy „nem lehet több parcellád (*clame*)⁴, csak egy”. Ebből kiderül, hogy a korlátlan szabadfoglalás ideje lejárt. Ugyanakkor rengeteg az aranykereső szerencsevadász, ezért a II. parancsolat előírta, hogy a „foglalással nem lehet hamis, (*fals*) [jogtalan] parcellád. Először végig kell látogasd a többi bányászt, és amikor

³ Első megjelenését (Placerville Herald) több újabb követte. Sikerén felbuzdulva maga Hutchings is lapot alapított (*Hutchings' California Magazin*) (Hansen, 2000)

⁴ A feltárandó parcella kb. 10–50 négyzetláb (1 láb=30,48 cm) volt, az 'igénylő' személyesen bírhatta. Ha bizonyos időn túl feltáratlan, műveletlen maradt, más igényelhetette (McDade).

befogadnak, amikor ők úgy határoznak, akkor foghatod a csákányt, a serpenyőt és a lapátot, meg a takaródat [ami szintén lehet eszköz a *winning* műveleténél], és választhatsz egy parcellát”. Vagyis nem foglalhatja el a másét, és a többiek is meg kell ítéljék személyét, hozzá kell járuljanak az új bányász befogadásához. „[...] Légy türelmes, amennyiben nem bizonyul elég gazdagnak a parcella, nem hagyhatod el félig művelve, új parcella igényével.” Tehát, már működik egy kis közösség, egy szervezeti forma (*miners' association*) (Brooks 1978:315), amit tiszteletben kell tartani, mert ellenkező esetben elítélhetik a próbálkozót. A III. parancsolat visszatér erre a kívánalomra: „Mielőtt kimerül a parcella, nem indulsz másik keresésére”. Ehhez a gondolathoz a IX. parancsolatnál is újra visszatér: „Ne mondd csalimesét, hogy társad elinduljon másikat keresni” (és így felszabaduljon az ő parcellája). A III. folytatódik, kibővül még egy felszólítással, kijelentőmódban ugyan, de tényleges parancsolattal: „nem teszed kockára szerencsejátékkal sem a pénzed, aranyporod, sem a jó hírneved, minél többet teszel fel, annál kevesebbet húzol belőle”. Itt felsorol egy pár, az időkorszakban kedvelt szerencsejátékot: *monte, twenty one, roulette, faro, lansquinet, poker*. Továbbá figyelmeztet, hogy „gondolj asszonyodra és gyermekedre, és –lényegében– a saját egészségedre”.

Feltehetőleg azért tárgyalja minden egyéb előtt ezt a kérdést, mert a bajok közül ezek sújtották a legjobban az embereket. Szerencsejáték, iszákosság, egészség a legegészebb problémák közé tartoztak, és ez a korai időkorszakban fokozott érvényű. Nem véletlen, hogy a parancsolatoknál előre kerültek, és az egészség óvására többször is visszatér (például a IV. és VI. parancsolatnál) a szerző.

Az aranylázzal foglalkozó írások többsége megemlékezik a szerencsejátékokról, s azok hatásáról. Egyformán kártékonynak tartják, a szerencsejátékok eredetéről pedig vitatkoznak. Az angolszász vélemény a hispán eredet mellett teszi le voksát. Hittel történész sztereotíp, a kora angolszász felfogásnak megfelelő képet fest, illetve maga is teremt⁵, amikor leírja, hogy a régi spanyol ajkú kaliforniaiak eredendően szerencsejátékos és ivós nép. Ugyanakkor elismeri, az angol-amerikaiak, ha engedtek a csábításnak, még rosszabbak voltak (Hittel, 1898:163). Vallejo erről úgy vélekedik, hogy a szerencsejáték lehetősége nagyon vonzotta a kaliforniaiakat, annál inkább mert a spanyol és mexikói időkorszakban nyilvános helyeken tiltott tevékenység volt. Tegyük hozzá, természetesen magánházaknál, kártyapartik után sokszor otthagyták a kabátjukat is. Az aranyláz idején gyakran azt hitték –folytatja Vallejo–, [hogy most már nyíltan] gyorsan meggazdagodhatnak, de inkább oda-vezett rancsó, állatállomány, még a ház is, amit félévszázada birtokoltak, őseiktől örökölték. „A szenvedélytől elvakulva, már csak akkor jözadodtak ki, amikor már késő volt” (Vallejo, 1857:2011).

A szerencsejátékok helyszíne hamarosan a város lett. Az aranyláz hatására a városok 1848-ban úgy nőnek ki a földből egymás után, mint eső után a gomba. Akár egyetlen éjszaka alatt keletkezhetett egy város, de ugyanolyan gyorsan el is tűnhetett (Davis, 1994:60). Hugo Reid 1849. július 14-én 12 új települést sorol fel Abel Stearnsnek (Dakin, 1978:172). A felsorolásban szerepel többek között az aranyláz meghatározó vidékén ekkor született Sacramento, Kalifornia jelenlegi fővárosa is.

⁵ Lásd: A spanyolokról alkotott angolszász negatív kép, a fekete legenda jelenségét.

Itt telepedtek le a kereskedők, akik üzleteket nyitottak a bányászok ellátására – ahogy a szakirodalom vélekedik: a bányászok kibányászására (*mining the miners*) (Kasler, 1998). A fogadók és kocsmák különféle játékok színtere is volt. Sacramentóról írja Vallejo, hogy már 1848–49-ben is, télen számos játékbarlang működött, kihasználva az óvatlan bányászokat (Vallejo, 1857:2010). A ravasz tulajdonosok, hogy nagyobb legyen a hely vonzereje, több fogadóban zenészeket és énekeseket szerződtettek. Valószínűleg bejöhetett a számításuk, mert –ahogy leírja– például egy alkalommal egy egész zenész családot napi 100 dollárért, plusz ellátásért fogadtak fel⁶. A fogadósok néha ingyen dohánnyal és itallal is csábították a vendégeket. A szerencsejátékok nyereségein behozták a kedvezményeket, mert „természetesen a bankárok mindig csaltak” –véli Vallejo–, így aki a zöld asztalra tette a pénzét, ritkán nyert (2011). 1849. szeptember 29-én azt írta Mary Jane Megquier saját fogadója tapasztalatairól, hogy a szerencsejáték itt nagyban megy, nem ritka, hogy valaki 5–25 ezer dollárt is veszítsen vagy nyerjen kártyán (Megquier, 1994:39). Novemberben pedig egymillió forgalomról ír (42).

Az új települések tulajdonképpen a bányavidék hídfői. Esős vagy száraz, meleg időszakban is menedékként szolgáltak. Az aranyásók a bányászok később említendő, VI. parancsolatának engedelmeskedve –vagyis, hogy saját testét se „ölje meg”, ne dolgozzon a bányász esőben– a városokba jöttek. Vallejo megemlékezik arról, hogy az 1848–1849-es években, amikor az esős időszak közeledett, a bányászok Sacramentóba mentek, otthagyták az ásást, így télen Sacramento mindig zsúfolt volt (Vallejo, 1857:2010). A magát kaliforniainak tartó W. Heath Davis írja barátjának 1849. július 14-én, hogy „sok amerikai” lejött a bányákból, nemcsak a szárazság miatt, hanem azért is, hogy július 4-ét ünnepelje (Dakin, 1978:170–171).

A város a kereskedelem, a szerencsejáték helyszíne, de hol telepedtek le, hol laktak, akik engedélyt kaptak társaiktól a maradásra, a parcella foglalásra? Egyrészt a parcellák közelében, eleinte magányosan, majd egyre inkább társaikkal összefogva szervezték meg a mindennapi élet feltételeit. A lakásról, a szálláshelyek viszonyairól többek között Sherman leírásából kapunk képet. 1848 őszén Mason kormányzóval a *Mormon Islanden* ágakból összeeszkábált kunyhókat láttak, amik egyrészt lakásként vagy szállásul szolgáltak, vagy akár fogadóként is működtek (Sherman, 1848:II/2). Larkin 1848. június 28-i levelében beszámolt Buchanannek, hogy ő is elment az aranymezőkre tapasztalatot szerezni. Egy nagy sátorban lakott kilenced magával. Társai közül kettő matróz volt, a többiek pedig egy hivatalnok, két ács és három napszámos. Alvin Coffey társaival sátorban lakott, ami a nagy esőzések idején nem nyújtott száraz menedéket, ezért fenyőfából építettek kunyhót (Thrumman, 1952). Átmeneti szállásként egy ekhós szekér szolgált Clarke-nak ötödmagával, még 1854-ben is, ahogy erről testvérének írt Santa Barbarából (Davies, 1937:111). Hamarosan megjelentek a deszka építmények (*clapboard*), nemcsak a bányavidékeken, hanem az újonnan keletkezett városokban is.

Az átmenetiség szült sok fizetős szálláshelyet. Mary Jane Megquier és férje, Dr. Thomas L. Megquier is fogadót (*bording house*) nyitott San Franciscóban egy kínai segéddel, bár

⁶ A bányászok keresete törtrésze, vagy többszöröse is lehetett – erről a VII. parancsolat kapcsán beszéltek.

eredetileg, a férj szakmájának megfelelően, orvosi tevékenységet akartak folytatni, illetve drogériát (*drog-store*) nyitni. Írástudó felesége egyebek mellett varrni tudását is kamatoztatta (Megquier, 1994). Eliza Farnham 1856-ban már öt hotelről tudósít. Ezek a United State, a National, az American, az El Dorado és a Pavilion, amelyek egyrészt szállást nyújtottak, másrészt kocsmaként működtek és lehetett bennük tekézni, biliárdozni és más játékokat (Farnham, 1856: 344–345), feltehetőleg szerencsejátékokat is úzni, illetve mint más kocsmákban, akár az éjszakát a padokon elnyúlva tölteni. Clarke leveléből megtudjuk, hogy 1854-ben Los Angelesben egy kocsmában a szállásért 15 dollárt kértek egy hétre. S ha valaki családnál lakott, ez csak heti 8–10 dollárjába került. Bizonyos szolgáltatásokat is igénybe vehettek, például mosatni is lehetett, ruhadarabonként 25 centért (Davis, 1937:114).

Miért is gondoltak oly sokszor az egészség megőrzése? A Kaliforniába vezető viszonztagságos út után a gyakran legyengülten érkezőket itt is egészségromboló körülmények várták. A bányavidéken dolgozók számtalan betegséggel küszködtek. Maga a bányásztevékenység is sok betegséghez vezetett. Közöttük a foglalkozási ártalmak voltak a leggyakoribbak. A hideg víz sokaknál reumát váltott ki. Sokan szenvedtek légzőrendszeri betegségekben, kaptak tüdőgyulladást. A számtalan betegség egyike a sérv a túlerőtésből származott. De a földcsuszamlások, később a bányaomlások is gyakori okozói voltak a sérüléseknek.

A gyakori fertőző betegségekhez a tisztaság hiánya is hozzájárult. Kaliforniában a bányaváros, mint láttuk eleinte sátrak, ideiglenes tákolmányok gyűjteménye volt, ahol a patkányok és egyéb élősködők könnyen elszaporodtak, így számtalan fertőző betegség jelent meg: a kolera, a malária, a dizentéria és a tífusz mindegyike naposak voltak (Starr: 1973:54). W. Heath Davis *compadré*jának számolt be 1849. július 14-én többek között arról, hogy egy városrész, a *Sonoreño Camp* leégett, s hogy 1–3 milliós kár keletkezett a birtokán, de legalább ugyanannyi tetű is elpusztult, jegyzi meg szarkasztikus humorral (Dakin, 1978:173).

Aki egészségesen érkezett ide a hosszú veszélyes utazás után, az is számíthatott a betegségekre. Hugo Reid is elindult az aranyvidékre, de csak a Sutter-erődig⁷ jutott, mert megbetegedett. Amikor erről beszámolt Abel Stearsnek, felsorolja a betegségeket, amelyek „a hegyekben jelen vannak és egyre terjednek”. Említi a hegyi lázat, a hidegrázást, különféle máj- és epebajokat. Az epegyulladást egyenesen a „legdemokratikusabb betegségnek” nevezi, gyakorisága miatt (Dakin, 1978:167).

A rossz, elégtelen táplálkozás a hiánybetegségek eredője, s más bajok előfutára is. Egyik megoldás az éhség elfojtására az alkoholfogyasztás. Már a Kaliforniába vezető utakon is voltak, akik pótcselekvésként az alkoholhoz menekültek, (illetve már a hajókon is megnőtt a szerencsejátékok népszerűsége). A pszichés betegségek néha örülethez is vezettek, egyetlen gyógymódja például a hajókon a beteg elzárása, lekötözése, hogy kárt ne tegyen másban vagy magában (Starr, 1973:52). Az alkoholizmus, a halálos *delirium tremens* a meg-

---

⁷ Johann August Sutter (1803–1880). Svájci katonatiszt, adósságai elől szökök Amerikába (1834). Santa Fé-Oregon-Hawaii-Sitka után 1839-ben érkezik Kaliforniába (Yerba Buena), mexikanizál (1840), és megalapítja Nueva Helvetiát (a későbbi Sacramento) a Sacramento folyó torkolatánál. Az ő birtokán, az ő alkalmazásában álló James Marshall ács egy fűrészmalom építésénél találja meg az első aranyrögöt.

érkezés után is szedte áldozatait. John Steel írja le, hogy társaival egy az utcán heverő részegét vittek az orvoshoz, de már nem tudták megmenteni (Starr, 1973:55).

Az országban mindenhol –írja Hittel– biztosan lehetett számítani arra, hogy szerencsejáték- és ivó szalont találhatnak (Hittel, 1898/III:164). A kereskedők versenyt futottak azért, hogy a bányákat ellássák whiskyvel. Leír egy esetet, amit egy utazó, Bayard Taylor mesélt el: általában nem volt mindennapos a lerészegedés, de egy alkalommal az egyik bányász úgy berúgott, hogy barátai a pénzét az *alcaldén*nál, a falu bírójánál letétbe helyezték, őt magát pedig egy fához kötözték, amíg kijózanodott (164–165). A probléma súlyát jelzi egy humoros ötlet a Sacramento városát rendszeresen érintő árvíz kapcsán. Egy McVickar nevű ember élcelődve azt javasolta, építsenek italboltot egy 20 láb magas *sycamor* fára, ami minden időben megközelíthető lenne, száraz időben létrával, árvíz idején pedig kenuval (Alcala, 1998).

A lelki betegségek egyik gyakori kiútja itt is az öngyilkosság. Akik reménytelve indultak, az aranyvidéken testileg lekileg lezülöttek. Az öngyilkosság „oly gyakori volt, mint a természetes halál”, írja levelében egy aranyásó 1849-ben (Starr, 1973:56–57).

A sok betegség is további lehetőséget nyújtott a „a bányászok kibányászására”. Bár bizonyára a házi gyógymódokat is alkalmazták, de beszámolnak arról is, hogy észre sem vették a körülöttük burjánzó gyógynövényeket, a vadhagymát, fokhagymát, vízitormát (Dunne, 1998). Tegyük hozzá, nem biztos, hogy ismerték e számukra új vidék gyógynövényeit, vagy nem bíztak a helyi, esetleg indián gyógymódokban. Tehát az orvos is keresett szakember volt a bányavidéken, illetve többnyire a városokban. Nem adták ingyen a tudásukat. Egy orvos egy vizitért egy uncia aranyat kért, a fogorvos fél unciaért húzott egyetlen fogat.⁸ McKinley, *Hugo Reid* barátja, Los Angelesből Monterreybe telepedett kereskedelmi üzletével, hogy közelebb legyen az aranyásókhoz és szükségleteikhez, eredetileg orvos is volt, ami azonban –a sok beteg és a magas díj ellenére– magában nem volt elegendő a létfenntartáshoz (Dakin, 1978:168), ahogy ezt Dr. Thomas L. Megquier esetében is láttuk.

Az orvosi tevékenységben jelentős szerepük volt az ide érkező kínaiaknak is. Egyikük, a 25 éves Yee Fung Cheng⁹, 1850-ben érkezett. Honfitársait hagyományos kínai gyógynövényekkel kúrálta, gyógyította. Majd más nemzetekből valók is hozzá fordultak. Eredményes tevékenységére vall, hogy azt beszélték, elég volt, ha valakire rámosolygott. A kormányzó, Standford szokás szerint kínai csöcselékről beszélt, de amikor felesége, az akkor halálos betegségnek számító tüdőgyulladást kapott, ő is Yeet hívta a betegágyhoz.

A IV. parancsolat szerint –ellenkezőleg az úr napjával–, itt dolgozniuk kellett. „Nem kell arra gondolnod mit csinálnak barátaid otthon *Sabbath day*. Ez rossz hatással lenne rád. Itt hat napig ástál, lapátoltál és vasárnap kimosod az összes szennyes inged, zoknid, megjavítod a cipőd, megvarrod a ruháidat. Egész hétre előre fát vágysz, és kenyeret sütsz, megfőzöd a babot és a disznót (húst). Ez [majd] mind nem vár rád [hétközben], amikor fárasztó munkából a *long tom* (vízvezető vályú) mellől hazatérsz.” Majd ismét mérték-

⁸ A tanult mesterségek képviselői közül az ügyvédek is említést érdemelnek, mint a bányászok kibányászói, egy 'vizitért' ők is 1 uncia aranyat vártak (Kasler, 1998).

⁹ Lásd Allende, Isabel *Elmosódó arckép* című művének Tao Csi-en-jét. Dr. Yee leszármazottja a Fiddletown-i Dr. Herbert Yee, fogorvos, filantróp, történetíró (Magagnini, 1998).

letességre, türelemre int: „Hat nap alatt nem végezheted el hat hónap munkáját. Nem térhetsz meg a családi tűzhelyhez felemészttel”. A IV. parancsolat tehát a hetedik, pihenőnapra vonatkozik, ami itt a bányavidéken csak részben jelentett üres órákat, sokkal inkább a munka és regenerálódás körülményeinek megteremtését. A bányász tízparancsolat javasolta mosás, főzés, foltozás mellett – teszi hozzá a bányászok életét elemző cikk – a betévedő medvék kitessekelése töltötte ki idejüket (Dunne, 1998). Telt azért az időből a levélírásra, pipázgatásra, a Biblia lapozgatására is (Starr, 1973:62). Akár szervezett formában, illetve közösségben is, ha például *A nyugat lánya* című Puccini operára gondolunk, ahol a kocsmáros asszony, Minnie esténként felolvas a Bibliából a bányászoknak. Templomok építése a későbbi korszakban a városokban kezdődött, amikor már sok hívő áldozott erre.

Mit mostak, foltoztak, hogyan öltözködtek? A bányászok öltözködéséről alkotott kép – Kevin Starr megítélése szerint – meglehetősen romantikus, talán idealizált is. Ezekről nem csak leírásokból, hanem már dagerotípiákból is tájékozódhatunk. *Hussar boots*-nak nevezett lábbelit viseltek, kord-, illetve ördögőr nadrágot (*corduroy pants*), selyem övet, vagy kendőt (*sash*), piros flanel inget (*red flanel skirt*) és sombrero-t (Starr, 1973:61), tegyük hozzá, hogy többségük feltehetőleg elég megviselt, szakadt, vagy ha hallgatott a IV. parancsolatra, foltozott ruhákat viselt. Egyébként a ruhanemű nagyon olcsó volt – Clarke leírása szerint (Davis, 1937:114) – ha ugyan telt rá.

Mit főztek, hogyan táplálkoztak, vagy csak éppen elverték az éhségüket? Ahogy lakásuk és öltözetük, úgy a táplálkozásuk sem lehetett fényűző, különösen a kezdeti időszakban. Erre az időszakra fokozottan igaz lehet, amit később, 1865-ben Mark Twain írt le a naplójában, az Angel Campnek nevezett településen. A következőképpen jellemzi az étkeztetést az egyik fogadóban: „Frenchmanéknél reggelire babot és mosogatólevet, ebédre mosogatólevet és babot, vacsorára pedig a kettőt felmelegítve tálalják” (Dunne, 1998). Ha túlzó is a leírás, de valószínűleg az egyhangúság hosszan igaz lehetett.

Vallejo 1848–49-es emlékeiből arról értesülünk, hogy az ásásnál szerinte a fő táplálék a vadak húsa (igaz lehet, addig amíg az utolsó őzet is levadászták), a hajókról vásárolt kétszersült, vagy a maguk sütötte kenyér, hagyma, krumpli, száraz bab és sózott hús volt (Vallejo, 1857:2010). A mindennapok étke tehát a gyomortöltő szénhidrát: kenyér, rizs, krumpli, melasz, esetleg cukor, némi hús (főleg sózott), és unásig a (főzelék és fehérje potló) bab volt.

A táplálkozást, ahogy a lakást is, érdemes volt közösen szervezni mind a bányában, mind a városban is. *Clarke* két lakótársával (egy bádogos és egy kocsigyártó) közösen vettek egy tűzhelyet, bútorokat, ágyat kb. 35 dollárért, közösen főztek, hármójukra együtt hetente 4 dollárt költöttek (Davis, 1937:101). Sherman tábornok is hasonló együttműködésről számol be emlékezéseiben. Leírja, hogy Warnerrel és Orddal¹⁰ együtt szervezték a háztartást. Sherman volt többek között a beszerző, élelmiszert a katonaságtól szerzett az elálmányból. Sherman volt a szakács is, Ord mosogatott, Warner a lovakat ápolta. Warner összetűzött a mosogató dolgában Orddal, mert ő csak egy marék fűvel törölgette ki a serpenyőt és Warner ezt nem találta elég tiszta megoldásnak, ezért feladatot cseréltek, és

¹⁰ 1848 előtti mexikanizált kaliforniaiak.

ezentúl meleg vízzel mosta el az edényt és Ord a lovakat csutakolhatta a fücsomóval (Sherman, 1848:II/5).

A marhahús gyakori fogyasztását igazolja például az, amikor Hugo Reid Abel Stearns komájának először azt javasolja, hogy érdemes marhát levágva vagy lábön északra hozni, mert kelendő cikk. Később lebeszéli róla azzal, hogy helyben is van elegendő belőle (Dakin, 1978:167–171). Ezt igazolják Vallejo és mások is, amikor beszámolnak a tőlük elrabolt, lelődözött csordákról, amit azután természetesen élelmiszer céljából értékesítettek a rablók. (Vallejo, 1875:2011).

A medvéről, mint táplálékforrásról is értesülünk a mindennapok szózott és szárított húsa mellett. Alvin Coffey itt evett először életében medvehúst, amit társaival vásárolt, fontját egy dollárért. Akitől vette, elmondta, hogy 1300 fontot adott már el, s még maradt négyszáz-öt-száz fontja (Thrumen, 1952). Vallejo, ugyan nem mint táplálékforrásról, de megemlékezik a medvéről, párhuzamba állítva a marhával. A medvét, amikor Kalifornia új alkotmányában, mint a törvénytelen amerikai hódító csapat zászlajának figuráját, a kaliforniai címer szabadságot jelképező jelképévé tették, az alkotmányozó gyűlésen felszólalva kissé gúnyosan megjegyezte: a medve csak akkor válna igazán Kalifornia jelképévé, ha egy kaliforniai *vaquero*, vagyis tehénpásztor vezetné, a nyakánál fogva egy lasszóval (Eldredge, 1912).

A ritkán fogyasztott medvehús mellett, az indiánok –ahogy ezt Ishi (Kroeber, 1981), az akkor még ott élő utolsó kőkori indián emlékei is megerősítik–, egyik fontos fehérjeforrása, az általuk korábban rendszeresen halászott lazac is került a bányászok asztalára, mert a Sacramento folyó eleinte gazdag volt e halban és viszonylag könnyű volt fogni, ahogy Vallejo emlékezik. A halászok éjszaka gyalogoltak a bányásztelepekre, azért, hogy friss maradjon a hal, aminek két és fél dollárért adták fontját. Jó keresetnek számított hát a bányászok kibányászása. Egyszer egy halász négy ló húzta szekéren szállított lazacot a bányákhoz, és nyolc nap munkájával keresett ötezer dollárt. Vallejo szerint épp olyan jól keresett, mint egy bányász (Vallejo, 1875:2010).

Ha a szerencse úgy forgott a karácsonyi vacsora a hagyományok szerint alakulhatott. Howard Gardiner, aki az *American* folyónál töltötte kunyhójában a karácsonyt, leírja 1851-ben elköltött ünnepi vacsoráját: töltött pulyka, édes burgonya, kenyér, vaj, fánk, kávé és sör gazdagította a lakomát (Starr, 1973:62).

A korabeli társadalomban az asszonyok és a szolgálók feladata volt a főzés. Az aranyásói férfiak azonban sokszor magukra voltak utalva. Az egyik aranyásói feleségétől kér tanácsot. Levelét így kezdi: „Eddig mindig kigúnyoltam az asszonyi tevékenységet [...]”, de most már becsülni kezdi. Leírja, azt is, hogy (valamelyik társa) egyszer víz nélkül tette fel a rizst, és várta, várta az eredményt [...] (Dunne, 1998). Tehát az aranyásói vagy megtanult főzni, vagy el kellett menjen egy étterembe, illetve a kifőzdék egyikébe. Gyakorlatilag minden szálláshely árult élelmiszert is. A kifőzdék mellett akkoriban az éttermek virágkorukat élték. Először inkább a franciák aknázták ki a lehetőséget. Még osztrigát és pezsgőt is kínáltak. Ehhez a helyi hagyományok is hozzájárultak. A tenger közelsége biztosította az osztriga halászatot. Eleinte a San Francisco-öbölben halásztak –ahol korábban az indiánok is–, majd a túlhalászás következtében az öblön kívül, egyre északabbra. A század végén még Jack London is szolgált ilyen halászhajón a San Francisco öbölben, illetve az óceán partjainál (Stone, 1965). A pezsgő beszerzését a helyi missziós előzmények, a szőlő hagyományos

művelése tette lehetővé. A szőlészet az 1850-es évektől nagyot fejlődött. Maga James Marshall, mint a famegmunkáláshoz értő ács, ekkor ráállt a hordógyártásra, majd szőlőt ültetett és szőlészettel, borászattal foglalkozott (Dunne, 1998). Mint tudjuk, hazánkfi, Haraszthy Ágoston is élt –az ércfeldolgozás mellett, illetve után– e lehetőséggel is, s vált a kaliforniai szőlészet atyjává.

Az éttermek fenntartásában később a kínaiak jártak az élen, főleg miután kizárták őket a bányászatból. A többi apró élelmiszerüzlet között sok kínai üzlet is nyílt, kis háromszögű sárga selyem zászlóval jelezve a nyitvatartás (Dunne, 1998).

Az árakról úgy vélekedett U. S. Grant, hogy olyan magasak voltak, hogy egy tiszt sem tudott megélni a zsoldjából, ezért ő maga is kertészkedett. A katonáknak így New Orleansból hozatták az ellátmányt (Grant, 1852). Sherman szerint az ellátmány viszont bőséges volt, elegendő arra, hogy (még) egy „szegény ördögöt is megvendégeljenek” belőle. Ez kivételes eset volt és nem mindenki jótékonykodott, aki tehette. Szükség volt az üzletekre, ahol Sherman beszámolója szerint lisztet, szalonnát –egy dollárért fontját–, és más élelmiszereket árultak, valamint egy tál ételt három dollárért (Sherman, 1848:II/5). Ez elég jutányos, ha valaki szerencsés az ásásban, de drága, ha nem, és mint láttuk más is panaszkodott már a magas élelmiszer árakra. Placervillben egy szelet kenyér ára egy dollár volt, s ha vaját is kértek rá, már két dollárért adták. Colomában egy kertész a körtefáján már a virágokat névre szólóan eladta, darabját kettő ötvenért, s amikor megérett a gyümölcs akkor adta át (Dunne, 1998). 1850-től stabilizálódtak, sőt estek az árak. Egy oregoni utazó számolt be arról, hogy Sacramentóban eladhatatlan mennyiségű szalonna gyűlt össze, amit végül egy gödör betemetéséhez használtak fel (Dunne, 1998).

Bár 15 év múlva Mark Twain nem úgy látta, de lényegében az 1850-es években nőtt az élelmiszerválaszték. 1850. július 29-én Sacramentóban a Columbia Hotel étlapján többféle tál étel szerepelt, ezek között kilenc féle főzeléket, hat féle gyümölcsöt és négy féle süteményt kínáltak. Egy hegyi élelmiszerboltban 1850. januárjában a következőket lehetett vásárolni: füstölt hal, szárított tonhal, tojás, szalonna, és marhahús is szerepelt az árulistan. Lehetett kapni sajtot, melaszt, csokoládét, kávé, vaj, keksz, fűszerfélét. A felsorolásban még egyszer említik a szárított húst –talán ezzel is a jelentősége válik hangsúlyozottá–, a szárított zöldség és gyümölcs mellett. Árultak még friss fűgét is (Dunne, 1998). A leírásból látható, hogy kettősség jellemezte az élelmiszerszerzés és a táplálkozás lehetőségeit: mióta világ a világ, mindig is jól megfér egymás mellett a nélkülözés és a luxus.

Az V. parancsolat kívánalma, hogy „Ne gondold túl sokat az aranyra, arra, hogy hogyan szerezz minél többet belőle, hanem arra, hogy hogyan fogod élvezni később, szüleid jó példáját követve, hogy ne kelljen szemrehányást tenned magadnak, amikor magadra maradsz a földön, ahol eddig apád áldása és anyád szeretete kísért.” Itt is mértékletességre int, megismétli a figyelmeztetést, hogy az ember ne tegye tönkre magát, gondoljon a jövőre. Olyan társaknak szólhatott, akikről Vallejo ír: sokan voltak, akik féltek otthagyni a parcellájukat, s ottmaradtak télen is. Néhányan az életükkel fizettek, betemette őket a hó, vagy elvitte az ár, még a vadak is felfalhatták őket. Sok ilyen eset történt [amikor nem sikerült a medvék kitésekelése], például Downville-ben, ahol télen 8–10 láb magas volt a hó, és sok a vadállat (Vallejo, 1857:2010). A csavargók, a versenytársak és az indiánok támadásai mellett, John Steel is megemlékezik arról, hogy a grizlik is szedték az áldozataikat. Amikor ő 18

évesen ideérkezett, felfedezett egy holtestet, amelyet medve téptett szét (Starr, 1973:55). Sokszor a kapzsiság bajba sodorta a menekülőt. Dr. John F. Morse kortárs történetíró meséli el, hogy Sacramentóban az 1850. januári árvíz az embereket éjjel kimosta az ágyból, a kórházból a betegeket csónakkal mentették. Egy Dutchman nevű személy halottak szállításával foglalkozott, amivel kb. kétezer dollár értékű aranyport keresett. Féltve vagyonát, azt mindig magánál tartotta, és amikor a csónakja léket kapott, míg társa a koporsóba kapaszkodva megmenekült, ő a csónakba kapaszkodott, amiben aranyporos zsákja volt, s az őt is lehúzta [...] (Alcala, 1998).

A VI. parancsolat egybecseng a vallási egyik elvárásával, amikor kimondja: „Ne ölj [...] sem saját testedet esőben dolgozva (visszatérő figyelmeztetés) [...] sem a szomszédodat (ne öld meg) egy párbajban, vagy felindulásból. Maradj higgadt (*keeping cool*), másként nem őrizheted meg a másik életét s a saját jó lelkiismereted (sem). Nem kell tönkretenned magad különböző szeszes italok fogyasztásával” (ismétlődik a saját egészség megőrzésének parancsolata). Itt felsorolja az italok nevét –ebből megtudjuk mi volt forgalomban: *tight-spicces*, *stewed*-rotyogtatott, *high*-felemelő, dorbézoló, *corned*-kukorica, *half-seas over*-fél tengerentúli, *tree sheets in the wind*-három lepedő a szélben, vagy enyhébb italokat, mint a *brandy slings*, *gin cocktails*, *whisky puches*, *rum toddies*-punch, *egg-noggs*-sörféle, *mint juleps*-mentás szirup, *sherry coblers*-suszter sherry stb. „[...] Mert először lecsúszik a torkodon a pénztárcád, azután a kabátod [...] s ha körül nézel, házakat, földeket, az aranyport látod és elszorol a torkod, ha magadra nézel, ki a kutya szolgálója tette mindezt” (Hansen, 2000). „Ekkor majd búcsút mondasz a butéliának, nem csókolgatod többé a (kortyolगतó) száját. Majd később (büszkén, jó érzéssel) emlékszel rá: megszakitottam a barátságot a fel-fájásokkal, a remegéssel, a szívszúrással, s mindenféle ördöggel. A feleségem mosolyog, a gyermekeim boldogan kacagnak. Én is erősnek érzem magam, hogy ki tudtam mondani: nem. Kívánom neked, hogy örökre szóljon!”

Az alkoholos mámor általános probléma, s nemcsak az egészségre veszélyes (amint azt előbb láttuk), hanem veszélyes indulatokat is keltett – ez ellen is szól ez a parancsolat, vagyis őrizd magad a felindulástól. Az erőszakos halál mindennapos volt. Ismeretlen emberek –valószínűleg újonnan érkezettek– holttesteit találták a sátrak között. A témát feldolgozó Kevin Starr megjegyzi, hogy *Happy Valley*-ben ez „nem ritka esemény” (Starr, 1973:54).

Salvador Vallejo –Mariano Guadalupe testvére– írja: (az aranylázat megelőzően, illetve 1849 előtt) a személy elleni támadás és a gyilkosság is ritka volt, inkább felindulásból, többnyire hétvégeken, sokszor az ital, esetleg a szerencsejáték (kártya) hatása alatt vált végzetessé az összezördülés. A mexikói–amerikai háború alatt és utána már hőstettnek számított nemcsak a másik állatainak az elhajtása, hogy a hadsereget etessék és tegyük hozzá, háttal lovakkal lássák el, hanem a másik nemzetbeli megölése is (Monroy, 1990:208).

A mexikói bányavidékről, Sonorából idetelepült, tapasztalt aranybányászok alapította azonos nevű település gyakori célpontja a spanyolajkúak elleni támadásoknak. Sokszor váltak az önszerveződésű rendfenntartók áldozataivá akár a családtagjaik is a bányászok távollétében. Vallejo emlékei szerint is hamarosan az „idegenek” (*„foreigners”* – Vallejo maga is idézőjelbe teszi, tulajdonképpen akkor már maga is annak számított) ellen for-

dultak és megfélemlítették, bántalmazták őket. A *Hounds*,¹¹ amikor 1849. július 14-én megtámadta a chilei és perui bányászok sátortelepét –emlékezik Vallejo–, lerombolva mindent, tagjai öltek, raboltak, erőszakoskodtak a „*greaserekkel*” (Vallejo, 1857:2011)¹². Idegenellenes akcióikról W. Heath Davis is leírja személyes tapasztalatait. Ő a *Stockton streeten* lakott, közel egy kis völgyhöz, ahol a chileiek sátorvárosa állt. 1849 nyarán egy éjszaka ribillióra ébredt, hozzá menekültek a bányászfeleségek gyermekeikkel. Férjeik a bányában tartózkodtak, ezt használták ki a *Hounds* bandabeliek, akiket W. Heath Davis is „*desperadoes*”-nak nevez (Davis, 1967: 240–241).

Az 1850 tavaszán történt sonorai gilkkosságokat látva William Perkins szörnyülködik, hogy a legkülönbözőbb emberek váltak erőszakossá és ontottak vért (Starr, 1973:56). 1848-ban a Los Angeles-i újságok tele voltak gyilkossági hírekkel: indián indánt ölt, mexikói mexikóit, angol angolt. Legtöbbször az *aguardiente*, a pálinka állt a háttérben (Monroy, 1990:208). Sonora volt a legtöbb erőszakos cselekmény színtere –Enos Christman szerint–, itt a lövés hangja nem okozott nagyobb riadalmat, mint a kutyaugatás (Starr, 1973:56).

A VII. egy újabb parancsolat, mely a telhetetlenség ellen szól, kitartásra biztat: „Nem szabad feladnod, ha nem leled meg azonnal a szerencsédet, ha csak napi négy dollárt tudsz hazavinni (ne menj el azonnal máshová, napi ötven centért dolgozni). Küzdened kell, hogy végül napi ötven dollárt keress, hogy meglegyen az önbecsülésed, s hogy családod is örüljön.”

Nem csoda a sietség, hogy minél előbb megtalálják a szerencsét, mert a legtöbbben átmenetinek szánták kaliforniai tartózkodásukat, nem minden esetben jöttek a letelepedés szándékával. Larkin a már idézett levelében (Buchanannek, 1848. június 28.) a számos érkező közül száz családot említ, akik (például agrár tevékenységre) felszerelve jöttek. Ez az ideérkezők töredéke, a többség átlagosan egy hónapig ásott, utána hazatért (Larkin, 1848:4). Általában a legtöbb, amit itt tartózkodásra terveztek öt év volt –Prentice Mulford szerint–, s utána vissza akartak térni Keletre, s ott élvezni a gazdagságot. Volt, aki negatív élményei hatására egy év után hazarohant, mert ahogy beszámoltak róla, vagy az éghajlatot, vagy az embereket nem szerették. Nem tartottak érdemesnek elvetni egy szem bűzát sem (Starr, 1973:63). A kereseti lehetőségekről Sherman jelentéséből a következő információt kapjuk 1848. tavasza-nyaráról: Hallottuk (*we heard*) –írja Sherman–, hogy ötven, ötszáz és akár ezer dollárt is kerestek az emberek naponta (Sherman, 1847:1/2). Feltehetőleg ez még az egyéni próbálkozások, kalandor vállalkozások időszaka. E parancsolat szerint, még napi ötven dollárt is jónak számított.

1854-ben Clarke már az ellenkezőjéről ír testvérének és feleségének: szerinte a bányák csak épp annyit fizettek, hogy a bányász fenn tudta tartani magát, nehéz munkáért csak napi két dollárt kaptak (Davis, 1937:107), már valószínűleg mint bérmunkások. Azt írja, hogy a bányákban csak „annyiért dolgoznak, hogy épp kifizetik a szállásukat és közben

---

¹¹ Önszerveződő szabadcsapat San Francisco polgármestere bízta meg őket, hogy őrzárakat szervezzenek az utcákon. 1849. elején szerveződött a társaság, először *Society for Mutual Aid* néven. A San Franciscó-i *Hounds* – a kortárs történetíró, Tuthill szerint szökött fegyencek bandája (*gang of desperadoes*), elsődleges célja az volt, hogy kiszorítsák az olcsó spanyol munkaerőt a bányákból (Tuthill, 1866:293–294).

¹² *Greaser*: lekicsinylő kifejezés, a spanyol-ajkú, színesbőrűnek tartott mexikóiakra használták.

éheznek” (Davis, 1937:102). Úgy vélekedett, hogy a bányában is csak annak éri meg, aki- nek otthon rosszabb dolga volt (108). Larkin, amikor 1848. júniusában elment az arany- mezőkre kilenced magával, írja, hogy társai napi ötven dollárt ástak társulásban két tíz láb hosszú bölcsővel. A bölcsők értéke egyenként százötven dollár volt. Ebben az időben Monterreyben csak tizenöt dollárt fizettek napszámként. Azt is leírta, hogy változó volt a szerencse. Két testvér egymás mellett dolgozott, az egyik nap egyikük hét dollárt termelt ki, míg a testvére nyolcvankettőt (Larkin, 1848; McDade).

A szerencse forgandó. A bányákban inkább ki voltak szolgáltatva a szerencsének, de enni, ruházkodni, lakni mindenképpen kellett. Valószínű, hogy a VIII. parancsolat nem volt fölösleges, mivel felszólít: „Ne lopd el társaid csákányát, lapátját vagy serpenyőjét. Ne is vedd el engedélye nélkül. Ne vedd kölcsön, ha neki nincs fölösleges eszköze. Ne add vissza törötten. Ne kérd el újra. Ne beszéljess társaddal, amikor a bérelt vize folyik. Ne mozdítsd el a határjelző karót, hogy saját parcellád növeld. Ne áss alá a társad folyópadjának egy eret követve. Ne serpenyőzz társad bölcsőjéből (maradék földjéből). Ne vegyél el aranyat a társaság serpenyőjéből, zsebedbe vagy szádba rejtve. Ne csapd be társadat a részese- désből. Ne lopd el lakótársad aranyporát, hogy a magadéhoz tedd, mert biztos rájön, s összehívja a társakat, s biztos felkötnék, vagy ötven korbácsot kapsz, vagy kopaszra nyír- nak, vagy parázzsal megbélyegeznek”.

E tiltássor megismertet minket a kapzsiság, a harácsolás jegyében elkövetett tettekkel, s a korai, öntörvényű bíraskodás eredményeivel, a büntetésekkel.

A korszakot elemző Hoge szerint kezdetben, 1848-ban, amíg sok volt az arany, elegendő hely az ásásra, bányászatra, kevés bünt követtek el. A bányászok kint hagyhatták a fel- szerelésüket a folyónál, és reggel érintetlenül találták. Eleinte egy-egy gyilkosság történt az ital és a szerencsejáték folyományaként. A lopás általában hasonló szinten maradt, mint a Keleti partvidéken. A 49-esek érkezésével túl sok lett a bányász, kevésbé vált a hely, az arany mennyisége is egyre csökkent. Volt, aki azért ölt, hogy parcellát foglaljon. Ekkor már száz dollár ellopásáért akasztás járt. Hoge korabeli írásokra hivatkozik, amikor kifejti, a büntetés nem mindig igazságos, de gyors volt. A bányászoknak „nem volt idejük” bíróságra járni, ülnökökre, jogászokra várni. *Judge Lynch* volt az igazságosztó (Hoge, 1998). A *mob law*-ról (lincs törvény) Eliza Farnham is elgondolkodik. A bányászok hevenyészett bíróságai ugyan szabályos eljárást visznek végig, bíráik, ülnökeik vannak, szemtanúk is felsorakoznak, bizonyítás történik, de mindez két óra leforgása alatt, és az ítélet végrehaj- tása után, mintha misem történt volna, visszatérnek a napi tevékenységükhöz. „Félő elgon- dolni –folytatja Farnham–, hogy hány ember eshetett áldozatul balesetnek és félreértésnek köszönhetően”, hány embert várnak otthon hiába (Farhnam, 1856:317–318).

Vallejo apja, amikor a tanúskodást megtagadta az őt megkárosító marhatolvajok –ez esetben éhező katonák– tárgyalásán (Vallejo, 1875:2011), a korszak igazságszolgáltatási gyakorlata, a *lynch*-törvények ellen fordult. E statáriális gyakorlatról kiábrándultan ír Hugo Reid is barátjának (Monterrey, 1849. április 22.)

Ne menj a bányába, akármit is mesélnek róla. [...] A bányák torkig tele vannak csavargókkal a világ minden tájáról, sehonnai gazemberek ismeretlen vidékek- ről, [...] és végül de nem utolsó sorban –folytatja szarkasztikus hangon Hugo Reid– Lynch Bíró ezer karjával, ezer vak szemével, ötszáz hazug nyelvével, ké-

szen arra, hogy felakasszon, felnégyeljen az igazság zászlaja alatt bárkit, aki nemtetszését vívta ki, mert vagy rövidre vágta a haját és nem parókát viselt, ahogy a fenn említett bíró, vagy akár, mert az említett egyén felöltője nem két-soros gombolású volt, vagy valami hasonló súlyos vétség és csúfság miatt, ami a tisztelt jogászt zavarta (Dakin, 1978:164).

A IX. parancsolat, –ami az elhamarkodott ítéletek kimondóinak, végrehajtóinak is szólhatna–, folytatja a rosszul megválasztott megoldásoktól való eltiltást: „Ne mondj csali meséket távoli hegyek jó lelőhelyeiről szomszédos társadnak, aki barátod lehet, aki segítségre lehet öszvérevel, eszközeivel, takaróival. Mert, amikor visszatér a havas hegyen át, mint egy kutyát lelőhet.” Társa becsapásától óvja, s annak következményeitől, ahogy már korábban a III. parancsolatban is tette.

3. Az utolsó, a X. parancsolat

Kaliforniában már a missziós és a mexikói időszakban is komoly gond volt az asszonyok jelenlétének hiánya.¹³ A nagy gazdasági remények sarkallta migráció és az abból származó gyors népességnövekedés egyik velejárója, hogy kevés asszony érkezett a szerencsét próbálókkal. Az egyik emlékező, Mary Jane Megquier írja például, hogy a hajón, amin utazott, ő volt az egyetlen nő kétszáz férfi között. Az aranyláz idején tehát még fokozódott a férfi-nő arány egyenlőtlensége, a jelenség vadhajtásaival együtt (itt a prostitúcióra gondolunk, amiben elhíresültek a kínaiak). Ebből a helyzetből származtak mulatságos jelenetek is: San Franciscóban 1849. december 20-án nagy híre kelt annak, hogy különböző hajókon 25 asszony érkezett [...], és összecsozdult a nép a kikötőben. Érthető, hogy miért férfi áruhában indul a hű szerető szerelme keresésére, és bányászódik férfi módra Isabel Allende *A szerencse lánya* (2001) című regényében, mely történeti források felkutatásával készült, és forrásai lehettek az emlékező asszonyok írásai. Az emlékező asszonyok pozitív példái a nők jelenlétének, részvételének, egyedül, vagy férjük, családjuk társaságában. A bevándorló asszonyok, többsége férfi hozzátartozókkal jött és írt a korabeli eseményekről, ahogy láttuk, Mary Jane Megquier esetében is. Egyedül, de más asszonyok társaságában érkezett Eliza W. Farnham. Később ő maga is szorgalmazta a nők áttelepülését. Családok is érkeztek együtt, mint láttuk a Larkin említette száz felszerelkezett család esetében. Clarke ugyan egyedül érkezett, de terepelőkészítő szándékkal. Évekkel később hozta maga után a családját, a már szépen virágzó birtokra. Haraszty Ágoston is családotól érkezett, majd családi kapcsolatba került M.G. Vallejóval, két fia Vallejo két leányával házasodott.

Az asszonyok közül megemlítiük M. G. Vallejo feleségét, Francisca Benicia Vallejót is, akit azzal tisztelték meg az alkotmány megalkotására összegyűlt kaliforniaiak, hogy róla keresztelték el az egyik újonnan alapítandó várost második nevével Beniciának, s csak azért nem első nevével Franciscának, nehogy összetévezzék az akkor már San Franciscónak nevezett Yerba Buenával.

¹³ Lakosság nemek szerinti megoszlása 1850-ben: 8% nő, 92% férfi. Együtt 73%-uk 20–40 év közötti (O'Meara, 1998).

Mit is kér a X. parancsolat? „Ne köss helytelen' (*unsuitable*) házasságot, ne felejtse el távoli asszonyod, s első szerelmed. Emlékezz arra, hogy ő milyen hűségesen, türelmesen várja visszatérted. Ne vess szemet társad asszonyára, még kevésbé lányára. Legyen szíved szabad, így a szerelem és a vonzalom férfi módjára rendeződik.”

A parancsolat a sok magányos férfinak szól, de a gyanú az asszonyokat sem kerülte el. Ráadásul a sokszor elhamarkodott önbíráskodás a félrelépőket keményen sújtotta és az igazságérzet visszas eredményt szült. Jonh Steeltől való az az értesülés, hogy egy férfi a feleségét szúrta le, ezért őt meglincseltek, és egyéves kisfiuk árván maradt (Starr, 1973:56).

„Újabb tanácsom –folytatódik a X parancsolat– ha feleséged és gyermekeid vannak, akiket jobban szeretsz, mint az életedet, tartsd mindig elmédben, szemed előtt, igyekezz minél előbbre jutni, míg végre azt mondhatod: Már Istennek hála, eleget gyűjtöttem, haza indulhatok. Így, otthon majd tárt karokkal várnak, könnyezve, áradó szeretettel, örömmel. Együtt térdeltek le a Mennybeli Atya előtt, hogy hálát adjatok neki, hogy épségben tértél haza.” Ámen. Porszemek vagyunk. Egy 49-es (Hansen, 2000).

Folytathatánk még azzal: hálát adhatsz, hogy épségben értél haza, azért, hogy otthon meghallgathasd előszóval, a 49-esek asszonyainak parancsolatát, amit otthon fogalmaztak a Közép-Nyugaton, s ami már egy következő történet [...] (*The Wife's Commandments*).

Felhasznált irodalom

- Alcala, Carlos (1998). River trade gave birth to city, then floods came. *The Sacramento Bee*, 2/03/1998.
- Allende, Isabel (2001). *A szerencse lánya*. Budapest: Európa.
- Allende, Isabel (2002). *Elmosódó arckép*. Budapest: Európa.
- Bailey Thrumman, Sue (1952). *Pioneers of Negro Origin in California*. San Francisco: Acme Pub. Co.
- Brooks Gruver, Rebecca (1978). *An American History. Brief Edition*. Addison-Wesley Pub. Co.
- Dakin, Susan Bryant (1978). *A Scotch Paisano in Old Los Angeles. Hugo Reid's Life in California, 1832–1852. Derived from His Correspondence. (1939)*. Berkeley-Los Angeles-London: Univ. California Press.
- Davies, David (1937). An Emigrant of the Fifties: the Letters of James Clarke. *Quarterly Publication of the Historical Society of Southern California*, September-December/1937. 99–121.
- Davis, William C. (1994). *A Vadnyugat hőskora. 1800–1899*. Budapest: Helikon
- Davis, William Heath (1929). *Seventy-five Years in California*. A History of Events and Life in California: Personal, Political and Military; Under the Mexican Regime; During the Quasi-Military Government of the Territory by the United States and after the Admission of the State to Union: [...] enlarged edition of "Sixty Years in California" [...]. San Francisco: Douglas S. Watson.
- Davis, William Heath (1967.) *Seventy-Five Years in California*. Harold A. Small: San Francisco.
- Eldredge, Zoeth Skinner (1912). *The Beginning of San Francisco: From the Expedition of Anza, 1774, to the City Charter of April 15, 1850: with Biographical and Other Notes*. San Francisco. Elérhető: <http://www.sfmuseum.org/bio/valleji.html>, elérés dátuma: 2001.06.29.
- Farnham, Eliza W(ood) (1856). *California in-dors and out; How we farm, mine, and live generally in the Golden State*. New York: Dix, Edwards and Co.

- Grant, Ulysses S. (1852). *Personal Memoirs of U.S. Grant*. New York: C.L. Webster, 1885–1886. Chapter XIV–XV. Elérhető: www.sfmuseum.org/hist9/usgrant.html, elérés dátuma: 2002.07.12.
- Hansen, Gladys (2000). The Miners' Ten Commandments (by James M. Hutchings, Placerville Herald, 1853). Elérhető: www.sfmuseum.org/hist7/tencom.html.
- Hittel, Theodore H. (1898). *History of California by: Vols.I–III*. San Francisco: Stone and Company. Elérhető: www.sfmuseum.org/hist6/impact.html, elérés dátuma: 2002.07.12.
- Hoge, Patrick (1998). Justice wasn't pretty – but was quick. Accused felons were likely to face crowd with a rope. (Part Two. Way of Life). *The Sacramento Bee*, 18/01/1998.
- Kasler, Dale: Banks, businesses cashed in by 'mining the miners' (Part Four. The Legacy). *The Sacramento Bee*, 18/01/1998.
- Kroeber, Theodora (1981). *Ishi, az utolsó vadember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Larkin, Thomas O. (1848). Thomas O. Larkin's Letters Secretary of State (James Buchanan) about the Gold Discovery. (San Francisco, June 1, 1848; Monterey, June 28, 1848.). Elérhető: <http://www.sfmuseum.org/hist6/larkin.html>, elérés dátuma: 2002. 07.12.
- Magagnini, Stephen (1998) Bee Staff Writer: Chinese transformed 'Gold Mountain', Part Three, The People. Few struck it rich, but their work left an indelible mark. *The Sacramento Bee*, 18/01/1998.
- McDade, Sean. *The Evolution of Gold Mining. The methods of gathering gold...* Researched and illustrated by Bee staff artist.
- Megquier, Mary Jane (1994). *Apron full of gold. The letters of Mary Jane Megquier from San Francisco 1849–1856*. II. Edition (I. ed. 1949). Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Monroy, Douglas (1990). *Thrown among Strangers. The Making of Mexican Culture in Frontier California*. Berkeley-Los Angeles-Oxford: Univ. Of California Press
- O'Meara (1998). *7. Other Californians*. Elérhető: California History Collection, <http://lcweb2.loc.gov/ammem/cbhtml/cbother.html>, elérés dátuma: 2001.09. 20.
- Sherman, William T. (1847). William T. Sherman and Early California History. Sherman, William T. *Memoirs*. Chap. II. Early Recollections of California. Elérhető: <http://www.sfmuseum.org/hist6/sherm40s.html>, elérés dátuma: 2002. 07.12.
- Sherman, William T. (1848). Sherman and the Discovery of gold. Parts I., II. Sherman, William T. *Memoirs*. Chap. II. Early Recollections of California. Elérhető: <http://www.sfmuseum.org/hist6/shermgold2.html>, elérés dátuma: 2002. 07.12.
- Starr, Kevin (1973). *Americans and the California Dream 1850–1915*. New York: Oxford University Press.
- Stone, Irving (1965). *Matróz lóháton. Jack London élete*. Budapest: Gondolat.
- Tuthill, Franklin (1866). *The History of California*. San Francisco: H.H. Bancroft and Co.
- Vallejo, Mariano Guadalupe (1875). Recuerdos históricos y personales tocante a la Alta California. Manuscrito. Fragmento traducido al inglés. En: *Heath Anthology of American Literature*. 1994. Lexington-Toronto: D.C. Heath and Co.
- The Wife's Commandments (1849). Cleveland Plain Dealer, 1849. március 27. Elérhető: Museum of the City of San Francisco honlapja: <http://www.sfmuseum.org/>.

SPANYOL ARCÚ LATIN-AMERIKA.

A SPANYOLORSZÁGI KIVÁNDORLÁS TÖRTÉNETÉNEK KIEMELKEDŐ KORSZAKAI A XIX–XX. SZÁZADBAN

JANCSÓ KATALIN¹

Latin-Amerikában a XIX. század során intenzív népességnövekedés és komoly demográfiai változások következtek be, melynek egyik fontos kiváltó oka a nagymértékű bevándorlás volt: Ázsiából, Afrikából és Európából is érkeztek a szubkontinensre, eltérő arányban és időszakokban. A legfontosabb vonzó (push) tényező gazdasági jellegű volt: a megműveletlen földek és főként a mezőgazdaságban és nyersanyagkitermelésben jelentkező munkaerőhiány, illetve a különböző országok bevándorlást ösztönző politikája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a XIX. és XX. század fordulójára Latin-Amerika egy kulturálisan igen sokszínű térséggé váljon. A tömeges bevándorlás, mely csúcspontját 1880–1910 között érte el, egyes területeken nagymértékben megváltoztatta a lakosság demográfiai összetételét, a Río de la Plata vidékén például a XX. század elején jelentős olasz és spanyol származású lakosság élt. Ezt megelőzően, a XIX. század során még jelentős számú nyugat-európai bevándorló érkezett, majd megindult a bevándorlás a kelet-közép-európai, illetve a közel-keleti területekről is.

A XX. század legnagyobb mértékű bevándorlása olasz, portugál és spanyol területekről indult, a század első évtizedében a kontinensre vándorlók mintegy 42 százaléka ebből a három országból érkezett. Magnus Mörner adatai szerint az 1854–1924 közötti periódusban a Latin-Amerikába érkeztek 38 százaléka olasz, 28 százaléka spanyol és 11 százaléka portugál volt. (Ehhez képest a franciák a kivándorlók 2,8 százalékát, a németek 2,7 százalékát, az oroszok pedig 2,6 százalékát alkották). A mediterrán bevándorlók többsége a legszegényebb, legelnyomottabb és egyben legkevésbé tanult munkásrétegekből származott. Például a Santos kikötőjébe 1908 és 1936 között érkezett spanyolok 65 százaléka, a portugálok 52 százaléka, míg az olaszok 32 százaléka volt analfabéta. Az összes Kanári-szigetéről érkezett emigráns mindösszesen 10 százaléka tudott írni-olvasni. Az észak-olasz területekről jövők általában nagyobb arányban voltak írástudók. A mediterrán, és főként olasz emigránsokat általában az idénymunkásokkal azonosították, noha ez az állítás messze nem a teljes emigrációs nemzedékre igaz. A kezdeti időkben a kivándorlók nagy többsége vidéki volt, de ezt egy egyre növekvő szegény, városi munkásrétegekből érkező emigráns csoport követte. A mediterrán emigrációval szemben a nyugat-európai bevándorlók egyre nagyobb hányada képzett szakember, mérnök, orvos volt, akik vagy nem találtak megfelelő

---

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

munkát hazájukban, vagy a latin-amerikai kormányok meghívására érkeztek, hogy segítsenek az országok modernizációjában (Mörner, 1985:50–55).

Hasonlóan más dél- és kelet-európai országokhoz, a XIX. század végén a spanyol gazdaság is erős lemaradást mutatott a többi európai, fejlett országokéhoz képest, az ország különböző régiói között pedig igen nagy eltérések voltak. Az iparilag fejlettebb Baszkföld és Katalónia mellett Andalúziában a nagybirtokok, Galiciában a kisbirtokok túlsúlya volt jellemző. A demográfiai növekedés, a halálozási ráták csökkenése és a születésszám növekedése elmaradt az európai átlagtól. Éppen ezért a kivándorlás csak bizonyos térségeket érintett, ahol a demográfiai nyomás nagyobb volt (Pellegrino, 1989:103). A kivándorlás jogi akadályai az 1853-ban kiadott *Real Orden*nek köszönhetően tűntek el. A királyi rendelet valójában egy kivándorlást korlátozó dokumentum volt, amely azonban éppen az Amerikába történő kitelepülést engedélyezte a spanyol lakosok számára: „A kivándorlás csak a spanyol gyarmatok és a dél-amerikai államok, illetve Mexikó esetében engedélyezett” – állt a rendelet szövegében (Real Orden del 16 de septiembre, 1853). Ekkortól Galicia, a Kanári-szigetek, Asztúria, Santander, Alicante, Murcia, León, Salamanca, Burgos egyes régióiból indult meg a kivándorlás Afrika, Franciaország vagy Dél-Amerika felé. Ez utóbbi térségbe főként Galiciából, a Kanári-szigetektől, Kantáabriából, Asztúriából, másodsorban Katalóniából, Baszkföldről, a Baleári-szigetektől, Kasztíliából és Leónból érkeztek. Elsősorban parasztok és napszámosok, a kisbirtokok felaprózódásának következtében földjüket veszített korábbi földbirtokosok, illetve Baszkföldről és Katalóniából kereskedők és ipari munkások indultak útra, az új hazában pedig főként a városokban telepedtek le építkezési munkásként vagy kiskereskedőként. A kikerkezők egy csoportja a mezőgazdaságban helyezkedett el (Pellegrino, 1989:103). A kivándorlás kezdeti, rövidebb megindulását egy hosszabb stagnálás követte, míg a XX. század elején újra növekedés indult. 1907 decemberében törvény engedélyezte a szabad kivándorlást: csak az elítéltek, vagy katonai szolgálatot teljesítők nem hagyhatták el hazájukat (Ley de 21 de diciembre, 1907). A kivándorlási csúcst az 1906-tól az első világháború végéig tartó időszak jelentette, amit hosszabb hanyatlófázis követett (Carmagnani, 1994:27–28). Összességében a spanyol kivándorlást a XIX. század közepétől az első világháború végéig a következőképpen lehet korszakolni:

1860–1884	enyhén növekvő emigráció, melynek fő célpontja Kuba
1885–1904	a kubai függetlenségi háború hatására csökkenő antillai emigrációval párhuzamosan növekvő kivándorlás Dél-Amerika felé (Argentínába, Brazíliába, Uruguayba)
1905–1914	a spanyol kivándorlás csúcsa a Río de la Plata (főként Argentína) térségébe érkező tömeges kivándorlásnak köszönhetően
1914–1918	a világháború hatására harmadára csökkenő emigráció, a kivételt Kuba képezte, ahol a fejlődő cukoripar megtartotta a spanyol bevándorlás korábbi szintjét (Pellegrino, 1989:119–124)

A XIX. század egészében Kubában élt a legnagyobb spanyol kolónia, a függetlenségi háború miatt rövid megtorpanást követően a folyamatos kivándorlás egészen a XX. század húszas éveinek közepéig tartott, amikor hirtelen hanyatlás indult el. A másik spanyol gyarmat, Puerto Rico jóval kisebb arányú spanyol bevándorlót fogadott be, a bevándorlás pedig szinte kizárólag az ország gyarmati státuszáig tartott. Argentína, Brazília, Uruguay tartoztak Kubán kívül a fő befogadó országok közé. Külön említést érdemelnek a spanyol gyarmatokra kikerkező katonák, az Antillákra több, mint fél millióan érkeztek a XIX. század második felében. Nem szabad elfelejtenünk a visszavándorlás kérdéséről sem, amely szinte folyamatos volt minden időszakban. Átlagosan a kikerkezők 57 százaléka vándorolt vissza Spanyolországba. E jelenséget erősen befolyásolták a befogadó országok gazdasági és politikai folyamatai, erős visszavándorlást lehetett például regisztrálni a kubai függetlenségi háború, a XX. század húszas éveiben jelentkező cukor nemzetközi piaci árának csökkenése, vagy az első világháború idején (mely épp a kubai kivándorlásra ellenkezőleg, azaz pozitívan hatott az európai cukorrépa kitermelés csökkenése és a cukor árának növekedése miatt) (Yáñez Gallardo, 1994:131–134). Ami a számszerű adatokat illeti, a legtöbben Argentínába (körülbelül 2 millióan), Kubába (több, mint egy millióan) és Brazíliába érkeztek (mintegy 750 ezren), a legnagyobb munkaerő felvevő szektorok az ültetvényes és az élelmiszerexport-gazdaság voltak; Kubában a cukoripar, Brazíliában a kávétermelés, Argentínában a juhtenyésztés és búzatermelés vonzotta a legtöbb bevándorlót (Anderle, 2002:25).

A XIX–XX. századi spanyol kivándorlás főszereplője Galicia volt, 1885 és 1930 között mintegy 900.000 gallego kelt át az óceánon, a spanyol bevándorlók közel fele innen származott. A spanyol korona részéről már a XVIII. század végén megjelent az a szándék, hogy gallego családokkal telepítse be a Río de la Plata vidékének földjeit, a gallego mezőgazdaság elmaradottsága és nehézségei, a többi spanyol régióhoz képest magas népsűrűség és ebből adódó munkanélküliség, a kézműipar és a vasúthálózat fejletlensége, illetve a kötelező katonai szolgálat pedig erősítették az elvándorlási kedvet (Campos Alvarez, 1993–1994:133–135). Nem volt a vándorlás ismeretlen a gallegok számára, ugyanis az ezt megelőző évtizedekben a félszigeten belül is megfigyelhető volt átköltözésük más vidékekre (Portugáliába, Andalúziába, Kasztíliába) (Rodríguez Galdo, 1993:25–28). A XIX. század utolsó éveiben Kuba, a XX. század első három évtizedében Argentína volt a legfontosabb befogadó ország. Kubából kis számú gallego tovább vándorolt Mexikóba és az Egyesült Államokba. Montevideo mintegy 60 ezer fős spanyol lakosságának a legnagyobb része galliciai volt a XX. század elején (Eiras Roel, 1991:34). Buenos Aires spanyol származású lakosainak döntő hányada már a XIX. század közepén és később a XX. század elején is galliciai volt, 1900 és 1910 között 48 százalékát alkották a spanyol kolóniának, őket második legnagyobb csoportként a katalánok követték mindössze 9 százalékos aránnyal. Kubában a kanáriaiak után a második népesebb csoportot jelentették (Rodríguez Galdo, 1993:116). Az 1910-es években már Havannában, Buenos Airesben és Mexikóban is gallego kulturális központok alakultak.² A döntően fiatal, 18–20 éves férfiakból álló galliciai

² A mexikóvárosi és buenos airesi központok ma is működnek (<http://www.centrogallegodemexico.org/>; <http://www.centrogallegoba.com.ar/#/>).

kivándorlók többsége képzettség nélküli, analfabéta, vidéki paraszt volt, de akadt közöttük kisiparos (szabó, ács, lakatos, nyomdász, kovács, gépész) is. Általában az Antillák (főleg Kuba), illetve a Río de la Plata városaiban telepedtek le és a városi szolgáltató szektorokban helyezkedtek el. Kiskereskedelembe kezdtek el dolgozni, illetve a kisiparban (pékségek, varrodák stb.), szolgáltató szektorban (közlekedés, vendéglátás, háztartási alkalmazott), építkezéseken helyezkedtek el, megtakarításaik egy részét pedig igyekeztek hazaküldeni családjaiknak. Brazília a rabszolgaság eltörlése (1888) után igyekezett Galiciából és más észak-spanyolországi térségekből munkásokat szerződtetni az ország kávéültetvényeire, azonban ez nem jelentett nagy vonzerőt számukra. Havannában és más kubai városokban a kiskereskedések jelentős hányadában galíciaiak dolgoztak, akik idővel az üzletek tulajdonosaivá is váltak. A fent említettek ellenére nem kizárólag a városi szektorokban találunk galíciai bevándorlókat, a legjelentősebb vidéki letelepedés Kubában volt, ahol a kiérkezők cukorültetvények munkásai lettek. A XX. századra egyre jelentősebbé vált az időszakos munkavállalás is, sokan házas emberként csak idénymunkákra érkeztek (Eiras Roel, 1991:34–37). A tartósan kint maradók nagy része kapcsolatokon keresztül érkezett, azaz a család elsőként kiérkező férfitagja, miután letelepedett és álláshoz jutott, meghívólevelet küldött többi rokonának, majd segítette őket a kiérkezés utáni elhelyezkedésben, az új élet elindításában. E családi hálózatok és sok esetben a kolónián belüli házasságok hosszú távon a gallego identitás és kultúra megtartását segítették elő (Campos Alvarez, 1993–1994:137–138). Az első generációs, tanulatlan telepesek leszármazottjait taníttatni igyekeztek, így a második generáció tagjai közül már több tanult, képzett ember került ki, és a helyi társadalomba is könnyebben illeszkedtek be. A gallego nyelv és kultúra megtartását, a közösségen belüli összetartozást a megalakuló szervezetek, kulturális központok segítették (Campos Alvarez, 1993–1994:143–144).

Az 1880–1930 közötti tömeges bevándorlás periódusában igen jelentős volt az Asztúriából a kontinensre érkezettek száma is. E tartomány népsűrűsége jóval magasabb volt a spanyolországi átlagnál, ráadásul a földterületek egy része –magas fekvése miatt– nehezen kihasználható volt. A századfordulón a meginduló szénkitermelés ugyan enyhítette valamelyest a munkanélküliséget, azonban ez nem volt elegendő. Az ipari termelés növekedésével a vidéki területeken egyre inkább az állattenyésztésre és tejtermelésre álltak át, ennek következményeként azonban még kevesebb embert tudott foglalkoztatni a mezőgazdaság (csökkent a gabonatermelő területek mérete). Sokan a marokkói háborúk elől menekültek: nem akartak kötelező katonai szolgálatra menni. Kezdetben Kuba volt a fő célország, azonban később más nagy vonzerővel bíró országok is (főként Argentína, sokkal kisebb mértékben Uruguay, Mexikó és Chile) beszálltak a versenybe. A kiérkezők –hasonlóan a galíciaiakhoz– arról álmodtak, hogy fizetésük egy részét hazaküldik majd családjaiknak, illetve kis idő elteltével meggazdagodva térhetnek vissza hazájukba (Anes Alvarez, 1991:60–65). Többségük szegény munkás vagy napszámos volt, de akadtak közöttük szakképzett munkások, illetve tanult középosztálybéliek is (Martín Granizo, 1942:172–173). A XIX. század végéig szinte kizárólag férfiakból állt az amerikai közösség, tagjaik a városi kereskedelembe, illetve különböző iparágakban helyezkedtek el. A századvégtől kezdve jelentékeny számban nők is érkeztek, kivándorlók feleségeiként, vagy nevelőnőként (López Álvarez, 2000:82). A XX. század elején már egyre több nő kifejezetten munkakere-

sés céljából vándorolt ki, sokan textilgyári munkásként, vagy kisebb üzletek üzemeltetőiként dolgoztak (Prieto Fernández del Viso, 2006:21).

A Kanári-szigetektől induló kivándorlás nagyságában követte a galiciaiét. Már a gyarmati kor alatt intenzív volt a kapcsolat a szigetek és az amerikai területek között, a kanáriaiaknak komoly szerepe volt a gyarmatok egyes régióinak betelepítésében, főként mezőgazdasági munkákban (Kuba) foglalkoztatták őket (Hernández González, 2008:142–144). A XVIII. században maga a spanyol korona ösztönözte a kanáriaiak gyarmatokra vándorlását, ennek köszönhetően százezren érkeztek a század során Spanyol-Amerikába. A XIX. század második és harmadik évtizedében is jelentős számú, majdnem húszezer kanári-szigeteki indult el a tengeren túlra. A XIX. század végéig családos kivándorlásról beszélhetünk, míg ekkortól nagyobb jelentőségre tett szert az idénymunka, következésképpen előtérbe került az egyedül érkező férfiak bevándorlása a térségbe. Az emigránsok többsége vidéken élő, analfabéta paraszt volt, nagy többségük a kubai dohány- és cukorültetvényeken vállalt munkát. A XIX–XX. századi kanári kivándorlók mintegy 90 százaléka e szigetre (és Puerto Ricoba) érkezett. A bevándorlás a XIX. század első évtizedeitől kezdve erősödött fel, a kiérkezők feladata főként a rabszolgamunka helyettesítése volt. A kivándorlókat rossz körülmények között, napi 12–14 órában dolgoztatták, vasárnapokon is. A nőknek ráadásul a férfiak bérének felét fizették. A visszaélések miatt a kanári-szigeteki bevándorlók az összefogásban láttak lehetőséget arra, hogy szerződéseik feltételein változtatásokat érjenek el. Ennek köszönhetően már 1861-ben megszületett első szervezetük, utódjaként pedig 1872-ben az *Asociación Canaria de Beneficencia y Protección Agrícola*, mely komoly munkát folytatott a kivándorolt munkások érdekeinek védelmében. A tömeges kivándorlás Kubába csak e periódust követően, 1880-tól indult meg és –a többi országtól eltérően– Kubában egészen az 1929-es gazdasági világválságig tartott (Hernández González, 2008:158–160). További befogadó ország volt még Venezuela és Uruguay (Macías Hernández, 1991:285–289). Venezuelában az 1831-ben megszülető bevándorlási törvény kifejezetten a Kanári-szigetektől érkező bevándorlást támogatta. Földtulajdon biztosításával, adókedvezménnyel és a katonai szolgálat alól való mentességgel próbálta a venezuelai kormány a kanáriaiakat a hatalmas, megműveletlen területeire csábítani a XIX. század közepén (Ley de 13 de junio, 1831). Uruguayban szintén a lakatlan vidékek betelepítését várták a kanáriaiaktól. A XIX. század első évtizedétől a század második harmadáig jelentős számban érkeztek, majd a bevándorlás –kisebb mértékben ugyan– folytatódott egészen a XX. század elejéig. Szerepük főként a helyi mezőgazdasági fejlődésben volt (Hernández González, 2008:145–155).

A katalán bevándorlás a gyarmati kor utolsó periódusától kezdve számottevő volt. A XIX. század közepén a legnagyobb katalán bevándorlást a spanyol gyarmatokon (Kuba, Puerto Rico) regisztrálták, de ezen kívül másik két térségbe (Egyesült Államok–Mexikó, illetve Río de la Plata térsége Brazíliaig) is érkeztek emigránsok. Többségük a kereskedelemmel kívánt foglalkozni, még azok is, akiknek eredetileg nem ez volt a foglalkozása. A városi fejlődéssel párhuzamosan az élelmiszeriparban, építőiparban, hajóépítésben is megjelentek. A rabszolgaság eltörlése és Kuba függetlensége gyengítette a katalán kivándorlást, a századfordulón és a XX. század elején a katalán kivándorlás elmaradt a spanyolországi átlagtól. Ekkortól Argentína, Uruguay és Brazília lettek a fontosabb célállomások. Míg a nagyobb arányú,

XIX. század második felében jelentkező kivándorlás során főként kereskedők, kisiparosok, ipari munkások, szállítmányozók érkeztek, addig a századfordulót követő jelentéktelenebb emigráció tagjai között már nagyobb számban mezőgazdasági munkások is voltak (Yáñez Gallardo, 1991:180–185).

A gyarmati korban a baszk kivándorlás célországai Mexikó, Peru és Venezuela vidékei voltak, azonban a XIX. századtól már más térségek váltak vonzóvá. E korai korszak az amerikai emlékezetben nem baszk, hanem a hódítókhoz és gyarmatosítókhoz kötődő spanyol kivándorlásként maradt fenn, míg az ezt követő hullámokban érkezők már igen erősen megőrizték baszk identitásukat (Totricagüena Egurrola, 2018). A francia forradalom, illetve az Ibériai-félsziget elfoglalása a legérzékenyebben a baszkokat érintette a Pireneusokon innen és túl. 1830-ra már baszk bevándorlási ügynökök segítették a kivándorlást Uruguay kikötőibe. Különböző számítások szerint 1832 és 1907 között Baszkföld francia területeiről több, mint százezer baszk emigrált Argentínába; Zuberoa és Behe Nafarroa térsége 20–25 százalékát veszítette el lakosságának. Az első karlista háború (1833–1840) és az azt követő politikai és gazdasági válság és éhínség hatására jelentős baszk csoportok indultak el Argentína, Uruguay és Chile felé (Totorika, 2001:18–22). Mind az 1848-as francia forradalom, mind a második karlista háború (1873–1876) hasonló következményekkel járt, a katonai szolgálat, illetve később a liberális megtorlás elől menekülve, illetve dezertőrként újra Amerika jelentette a kiutat. Nem kizárólag a politika jelentett okot a kivándorlásra, gazdasági tényezők is szerepet játszottak. Argentína bevándorlási törvénye és intézkedései kifejezetten kedvezők voltak a baszkok számára, építve a már kint élő baszkokra, igyekeztek egész családok kiutazását támogatni: fizették a kiutazás költségeit, szállást, munkát, ingyen kosztot biztosítottak a kiérkezőknek. Uruguay már 1832-ben kifejezetten baszk mezőgazdasági (állattenyésztő) telepések kiutazását kérte. Iparralde, Baszkföld északi, francia területein ügynökségek segítették a baszk kivándorlást Río de la Plata térségébe. A mezőgazdaság mellett városi letelepedés is megfigyelhető volt, sokan hoteleket, pékségeket, éttermeket nyitottak, vagy az iparban, közigazgatásban helyezkedtek el. Buenos Airesben és Montevideóban baszk bevándorlók kezében volt a kereskedelmi forgalom és üzletek jelentékeny része, a már kint élők pedig meghívóleveleket küldtek Európában maradt, munkanélküli családtagjaiknak, jelezve, az új hazában várják a baszk munkáskezeket (Totricagüena Egurrola, 2018). A kolónia igen összetartó volt, már 1876-ban megszületett az első uruguayi baszk központ, a rákövetkező évben pedig Argentínában is megalapították a baszk bevándorlók első szervezetét. Feladataik közé tartozott a már kint élő baszkok összefogása, az újonnan érkezők segítése és az anyaországgal való kapcsolat ápolása. Az összefogás nemzetközi volt, igyekeztek kapcsolatot ápolni további baszk közösségekkel is (USA, Peru, Mexikó) (Totorika, 2001:18–28). Az identitás megőrzésének a mai napig fontos alapkövei a különböző kulturális központok, ezeket a baszk kormány is támogatja, csak Argentínában ma is mintegy nyolcvan baszk központ működik.³

---

³ A világon működő baszk központok elektronikus portálja:
https://www.euskaletxeak.net/index.php?option=com_content&task=view&id=140&Itemid=191.
Elérés dátuma: 2018. július 23.

Mint minden más nép esetében, a latin-amerikai tömeges kivándorlási csúcs időszakának statisztikái a spanyol kivándorlókra vonatkozóan is kevésbé megbízhatóak, számukat nehéz pontosan meghatározni, hiszen a nem regisztrált kivándorlók aránya számottevő volt. E mellett nehéz meghatározni a fecskék (idénymunkások) számát, akik kiérkezésüket követően pár hónap múltán vissza is utaztak az anyaországba, illetve azt követően még többször megtették az utat a két kontinens között. Ezen kívül számolni kell a kivándorlás előtti átvándorlással is, azaz például a galiciaiak közül sokan már portugál partokról indultak Amerikába. A kibocsátó régiók szerepét tekintve is bizonytalanok az adatok: egyrészt nem volt hivatalos nyilvántartás a konzuli hivatalokban arról, hogy a kivándorlók mely régiókból érkeztek, másrészt sokan nem is mentek el a hivatalokba, hogy bejegyezzék őket (Rodríguez Galdo, 1993:129). A különböző intézetek más és más adatokkal számolnak, különbség van nem csak a befogadó térségek és a kibocsátó állam, de Spanyolországon belül is a különböző szervek nyilvántartásai között. Ezért csak körülbelüli képünk lehet arról, mekkora is volt a nagysága az első világháború előtti spanyol kivándorlásnak. Az első hivatalosnak számító adatok 1862-ben láttak napvilágot, ekkor a megelőző két évben az országból történő kivándorláshoz szükséges, kibocsátott útlevelek számát tették közzé, azonban még ebben az évben királyi rendelet törölte el az útlevel szükségességét a kivándorláshoz, így ezt követően ezek az adatok már nem álltak rendelkezésre. 1861-ben és 1862-ben mintegy 16 ezer és 12 ezer spanyol kivándorló érkezett Amerikába az útlevel adatok alapján (Yáñez Gallardo, 1994:23). A későbbi kivándorlás kapcsán a kiindulási és érkezési kikötők és konzuli hivatalok adatai szolgálnak támpontként, illetve 1891 után már a spanyol földrajzi és statisztikai intézet nyilvántartásai a legrelevánsabbak. Összehasonlításképpen, a spanyol kivándorlás csúcsának számító időszak kiemelkedő évében (1912) 200.000 körülire tehető a kiérkezettek száma (Yáñez Gallardo, 1994:36).

A spanyol kivándorlók esetében külön említést érdemel a hazaküldött megtakarítások nagysága. Az 1880-at megelőző periódusban ugyan még kevés személytől, de igen nagy összegek érkeztek Spanyolországba, ezt követően pedig megindult a kisebb pénzküldemények folyamatos forgalma, mely hatalmas tőkeinjekciót jelentett az anyaország számára és nagyban hozzájárult Spanyolország XIX. század második felétől induló tőkés fejlődéséhez. Ipari befektetésekben, vasút- és hajógyártásban, földbirtok- és ingatlanvásárlásokban jelent meg a hazaküldött tőke, melynek mértéke az 1920-as évektől kezdett esni (Anderle, 2002:28–29). A hazaküldött megtakarítások útja is érdekes, hiszen a XIX. században még igen kevés bank vagy pénzügyintézet működött Spanyolországban. A bankárok és kereskedőházak tevékenysége jelentette a megoldást, az aranyban vagy ezüstben küldött megtakarítások helyett pedig inkább a váltóhasználat, vagy csekkek kiállítása vált meghatározóvá. A kereskedőházak idővel bankházakká alakultak. Az első világháború és az azt követő időszak hozott a bankszektorban és a bankközi kapcsolatokban jelentős változásokat, ekkor már elegendő volt, ha az anyaországi kedvezményezettek bankszámlával rendelkeztek, így a korábbihoz képest sokkal gyorsabban és könnyebben érkeztek meg a családtagok megtakarításai (García López, 1992:34–45).

Az első világháború alatt a Latin-Amerikába történő kivándorlásban erős visszaesést lehetett tapasztalni. Ezt követően még újra megindult a bevándorlás a térségbe, noha már nem tudta elérni a háború előtti szintet: mintegy felére esett vissza a korábbiaknak. A ko-

rábbi mediterrán vidéki kivándorlók helyett városi rétegek jelentek meg. A kis- és nagyvárosi kézműves és kereskedelmi tevékenységek csökkenésének hatására indult meg ezekről a területekről a kivándorlás. E periódus fontos jellegzetessége a nagyarányú visszavándorlás. Egészében véve az európai kivándorlás Latin-Amerika atlanti partvidékére vesztett jelentőségéből ebben az évtizedben (Leander, 1989:157–158). A következő évtizedek európai háborúi (spanyol polgárháború, majd a II. világháború) ismét lendületbe hozták az európai kivándorlást. Egy korábban kisebb mértékű emigrációt befogadó ország, Mexikó reagált a leggyorsabban az eseményekre. Lázaro Cárdenas és kormánya a kezdetektől fogva szolidaritását fejezte ki a köztársaságiakkal, később pedig nem ismerte el Francisco Franco megalakuló kormányát. Az előzmények közé tartozik, hogy 1937-ben a PSOE vezetője, Juan Simeón Vidarte azzal a céllal utazott Mexikóba, hogy tárgyalásokat folytasson egy tartozás kiegyenlítéséről: 1932-ben a mexikói kormány hadihajókat vásárolt a spanyol kormánytól, melyért cserébe fegyverzetet és más árut szállított a köztársaságiaknak. Vidarte mexikói látogatása során felvázolta Cárdenasnak a köztársaságiak vereségének lehetőségét, és felvetette a spanyol menekültek befogadásának kérdését, melyre Cárdenas pozitívan reagált (Mateas, 2002:111). A száműzetésben lévő köztársasági kormány által megalakított SERE (a köztársaságiak evakuálását segítő szervezet) alszervezeteként megalakult a mexikói Spanyol Köztársaságiakat Segítő Bizottság (CTARE), melynek feladata az emigránsok fogadása, ellátása, elhelyezése volt. Párhuzamosan megalakult egy minisztériumok közötti bizottság is, mely a menekültek területi elosztását végezte, előnyben részesítve a még kevésbé lakott Jalisco, Guerrero és Michoacán tartományok partvidékeit (Ordóñez Alonso, 2012). A száműzetésben élő köztársasági kormány székhelye is Mexikó lett, miután Párizs elismerte Franco kormányát. Az ország 1939 és 1942 között körülbelül húszezer jól képzett munkást és szakembert fogadott be, 40 százalékuk nő volt. Különböző szövetségek és szervezetek is települtek Mexikóba, majd később más latin-amerikai országokba. Korábbi spanyol politikai szerveződések és antifasiszta politikai csoportok is újjáéledtek, melyet viszont a mexikói kormány nem üdvözölt, az emigránsok befogadásának ugyanis egyik feltétele az volt, hogy távol maradnak a politikai élettől és a külföldi politikai pártokban való részvételtől. 1943-ban az emigráns Spanyol Tanárok Szövetsége a Havannai Egyetem rektorának védnöksége alatt elkészítette az ún. Havanna-i Nyilatkozatot, amely egy olyan szervezet felállítását tűzte ki célul, mely a társadalmi igazságosság jegyében a spanyolok szabadságáért harcolna, megőrizve a köztársaság legitimitását. A kezdeményezést további lépések követték: ugyanezen év novemberében a mexikói Spanyol Republikánusok Központjában a köztársaság ideiglenes kormányát alkotó pártok aláírtak egy egyezményt a Spanyol Köztársaság visszaállítására és felállították a Spanyol Felszabadító Bizottságot. E bizottság talán legnagyobb visszhangot keltő tevékenysége ahhoz a San Franciscóban megrendezett konferenciához köthető, amelyen aláírták az ENSZ alapokmányát. A konferencián a bizottság kérte, hogy az ENSZ ne vegye fel tagjai közé Spanyolországot, illetve tagjai szakítsák meg a kapcsolataikat az országgal. A kérdés tárgyalásában Mexikó járt közben, melyet aztán a latin-amerikai országok közül Uruguay, Chile és Guatemala is támogatott. Az akció sikeresnek bizonyult. A történések után új köztársasági kormány alakult, melyet számos latin-amerikai ország elismert, 1946-ban pedig áthelyezte székhelyét Párizsba (Ferrer Benimeli, 1977).

Ami a spanyol emigráció összetételét illeti, Cárdenas eredeti elképzelése szerint Mexikó lehetőleg nagy arányban földműveseket és halászokat fogadott volna be, kisebb arányban pedig munkásokat és más szakembereket. A cél a csendes-óceáni partvidék és Baja-Kalifornia trópusi vidékeinek betelepítése lett volna, de mindez illuzórikusnak tűnt, ismerve a Franciaországba menekült spanyolok összetételét (Mateas, 2002:116–117). A Mexikóba bevándoroltak igen nagy százaléka értelmiségi, mérnök, tanár, művész, tudós, építész, ügyvéd, orvos volt. 1943-ra már a spanyol emigránsok 30 százaléka kérte és kapta meg a mexikói állampolgárságot. Mexikó mind kulturális, mind gazdasági fejlődésére nagy hatással volt e spanyol csoport letelepedése. Már Juan Negrín kormányának 1937-es megalakulása után felvetődött a Mexikóba történő emigráció kérdése, melyet olyan események is alátámasztottak, mint például ötszáz kisiskolás kitelepítése a moreliai *Escuela España-México* intézményébe (Zalai, 2016:17–25), vagy a *La Casa de España* kulturális központ 1938-as megalapítása. A spanyol emigráció tevékenységének köszönhető olyan szervezetek és vállalatok megalapítása, mint például az *Editorial Séneca*, a *Financiera Industrial Agrícola S.A.* (chihuahuai földjeire 2000 család telepedett le), *Cooperativa Pablo Iglesias* (spanyol-mexikói építkezési vállalat), *Laboratorios Químicos*, *Industrias Químicas Americanas*, *Manufacturas Electro-Cerámicas*, *Industria Pesquera S.A.*, *Fomento Industrial de México*, *Cooperativa de Ahorro y Construcción*, *Unión Nacional Mexicana de Construcciones*, melyek hosszú távon hozzájárultak a munkanélküliség problémájának kezeléséhez. A kivándoroltak a kultúra területén is sokat alkottak, számos központot és intézményt alapítottak, mint például az *Instituto Hispano-Mexicano* vagy az *Academia Hispano-Mexicana*. Az emigráción belüli politikai viták azonban rányomták bélyegüket a megalapított intézmények működésére (Romero Samper, 2005:85–86).

A fentiekben nagyobb részletességgel tárgyalt spanyol köztársasági emigrációt érdemes elhelyezni a spanyol kivándorlás I. világháború utáni kontextusában. 1919 és 1935 között az emigráció újra erőre kapott, Argentínával az élen. Kubában 1921-ben történelmi csúcs született a spanyol bevándorlók számát illetően. A teljes kivándorlás ezekben az években azonban már nem érte el az 1905–1914 közötti kiemelkedő időszakét, 1925-től kezdődően pedig nyilvánvaló hanyatlás indult, nagyrészt a világgazdasági válságnak, illetve Argentína, Kuba, Brazília bevándorlást korlátozó politikáinak köszönhetően. 1936-ot követően a spanyol polgárháború és a II. világháború teljes mértékben leállították a kontinensre érkező kivándorlást, ez alól kivételt a köztársasági emigráció képezte. A világháború után a kivándorlás még újra fellendült, főként az ötvenes években volt jelentős. A spanyol kivándorlás utolsó nagy fellendülő szakaszában a célországok a már megszokott Argentína, Brazília és Uruguay voltak, a Kubába induló emigráció 1957 után teljesen megszűnt. A három említett ország mellett megjelent az olajlelőhelyek kiaknázását megkezdő Venezuela, mely ekkor talán a legfontosabb célállomássá vált a spanyolok számára. Az 1970-es években már csak elenyésző spanyol bevándorlást lehetett regisztrálni (Yáñez Gallardo, 1994:124–125). Ekkortól már ellentétes irányú folyamatok indultak meg, a korábbi kibocsátó régiók befogadókká váltak, a Franco-korszak végével megindult az egyéni és csoportos visszavándorlás az anyaországba.

Felhasznált irodalom

- Anderle, Ádám (2002). Spanyol bevándorlók Latin-Amerikában a 19. és 20. században. Anderle, Ádám. 2002. *Latin-amerikai utakon*. Szeged: Hispánia. 23–32.
- Anes Álvarez, Rafael (1991). Ritmo, causas y consecuencias de la emigración de asturianos a América, 1850–1930. Eiras Roel, Antonio. 1991. *La emigración española a Ultramar, 1492–1914*. Ediciones Tabapress. 59–66.
- Anes Álvarez, Rafael (1993). *La emigración de asturianos a América*. Gijón: Archivo de Indianos.
- Campos Álvarez, José Ramón (1993–1994). La emigración gallega a América (1880–1930) integración y retorno. *MINIUS*, II–III. 133–145.
- Carmagnani, Marcelo (1994). *Emigración mediterránea y América*. Gijón: Fundación Archivo de Indianos.
- Eiras Roel, Antonio (1991). La emigración gallega a América. Panorama general. Eiras Roel, Antonio. 1991. *La emigración española a Ultramar, 1492–1914*. Ediciones Tabapress. 17–40.
- Ferrer Benimeli, José A. (1977). Historia de la República Española en el exilio (1939–1947). *Tiempo de Historia*, 32. Elérhető: <http://www.sbhac.net/Republica/TextosIm/TDH/Exilio/Exilio.htm>, elérés dátuma: 2012. augusztus 12.
- García López, José Ramón (1992). *Las remesas de los emigrantes españoles en América*. Gijón: Ediciones Júcar.
- Hernández González, Manuel (2008). La emigración canaria a América, a través de la historia. *Cuadernos Americanos*, 126. 137–172.
- Leander, Birgitta (1989). *Europa, Asia y África en América Latina y el Caribe*. Siglo Veintiuno Editores – UNESCO.
- López Álvarez, Juaco (2000). Cartas desde América. La emigración de asturianos a través de la correspondencia. 1864–1925. *Revista de dialectología y tradiciones populares*, vol. LV. 1. 81–120.
- Macías Hernández, Antonio M. (1991). La emigración canaria a América. Eiras Roel, Antonio. 1991. *La emigración española a Ultramar, 1492–1914*. Ediciones Tabapress. 283–298.
- Martín Granizo, León (1942). Características de la emigración asturiana en Hispano-América. *Revista de la Universidad de Oviedo*. 169–215.
- Mateas, Abdón (2002). Los republicanos españoles en el México cardenista. *Ayer*, 47. 103–128.
- Mörner, Magnus (1985). *Adventurers and proletarians. The story of migrants in Latin-America*. University of Pittsburgh Press.
- Ordóñez Alonso, Magdalena (2012). Españoles en México. El caso de los refugiados en Pachuca, Hgo. *Clío: History and history teaching*, 28. Elérhető: <http://clio.rediris.es/exilio/PACHUCA.htm>, elérés dátuma: 2012. szeptember 3.
- Pellegrino, Adela (1989). Inmigración y movimientos internos de población en América Latina y el Caribe en los siglos XIX y XX. Leander, Birgitta. 1989. *Europa, Asia y África en América Latina y el Caribe*. Siglo Veintiuno Editores – UNESCO. 94–127.
- Prieto Fernández del Viso, José Manuel (2006). *Asturianas en América. Emigración y exilio*. Oviedo: Instituto Asturiano de la Mujer.
- Rodríguez Galdo, María Xosé (1993). *Galicia, país de emigración*. Gijón: Archivo de Indianos.
- Romero Samper, Milagrosa (2005). *La oposición durante el franquismo/3. El exilio republicano*. Madrid: Ediciones Encuentro.

- Toticagüena Egurrola, Gloria Pilar (2018). *Aproximación al desarrollo de la diáspora vasca*. Enciclopedia Auñamendi. Elérhető: <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/es/aproximacion-al-desarrollo-de-la-diaspora-vasca/ar-20640/>, elérés dátuma: 2018. június 23.
- Totorika, Gloria (2001). Una aproximación al desarrollo de la diáspora vasca. Totorika, Gloria – Etxarri Lizeaga, Joseba – Legarreta, Josu. 2001. *Emigración vasca a América. Siglos XIX-XX*. Bilbao: EAEKM – MAEHV. 18–28.
- Yáñez Gallardo, César (1991). La emigración catalana a América. Eiras Roel, Antonio. 1991. *La emigración española a Ultramar, 1492–1914*. Ediciones Tabapress. 173–188.
- Yáñez Gallardo, César (1994). *La emigración española a América (siglos XIX y XX)*. Gijón: Fundación Archivo de Indios.
- Zalai, Anita (2016). Háborús gyerekek. *Belvedere Meridionale*, 28/3. 17–25.

Törvények, rendeletek

- Ley de 13 de junio de 1831. En: *Cuerpo de Leyes de Venezuela*. (1851). Caracas. 1. kötet. 92.
- Ley de 21 de diciembre de 1907. En: Soto Carmona, Álvaro. 2003. *El trabajo en España, de la crisis del sistema gremial a la flexibilización*. Entrelíneas Editores. 12.
- Real Orden del 16 de septiembre de 1853. En: Soto Carmona, Álvaro. 2003. *El trabajo en España, de la crisis del sistema gremial a la flexibilización*. Entrelíneas Editores. 8.

„AMERIKA ANYJA VOLTÁL ÉS Ő ELÁRULT”.
A FÜGGETLENSÉG INTERPRETÁCIÓJA
A XIX. SZÁZADI MEXIKÓI KONZERVATÍV GONDOLKODÁSBAN

NAGY MARCEL

Habsburg Miksa bukása és kivégzése Mexikóban 1867-ben a köztársaság győzelmét jelentette a monarchizmus felett és egyben a nemzet múltjának, jelenének és jövőjének meghódítását, írja az egyik legkiemelkedőbb mexikói történész, Edmundo O’Gorman (O’Gorman, 1986:88). A történész ezzel arra utalt, hogy a XIX. században, már a függetlenségi harcok idején (1810 után) a konzervatív erők a királyságot tekintették követendő politikai formának, ami Miksa császárságában öltött testet 1864 és 1867 között. A konzervatív monarchikus kísérlet, amit sok liberális is támogatott, végül elbukott, mert sem a mexikói társadalom, sem a nemzetközi helyzet nem fogadta el.

A konzervatívok legyőzésének egyik következménye az lett, hogy a történelmet egészen a XX. század második feléig a liberálisok, illetve, az ehhez a hagyományhoz kötődők írták, mint domináns politikai erő, ugyanakkor mindez nem azt jelentette, hogy a mexikói konzervatívok ne rendelkeztek volna saját vízióval a történelemről; jól nyomon követhető, hogy a korábbi évtizedekben hogyan is interpretálták a régmúlt és saját koruk eseményeit. A *porfiriano* (Porfirio Díaz autoriter és centralizált rendszere 1876 és 1910 között) egyik kiemelkedő konzervatív filozófusa, Demeterio Valverde Téllez már 1903-ban tapasztalta azt, amit később O’Gorman elemzett és arról írt, hogy „a történelmet cinikusan hamisítják és megerőszakolják” (Valverde Téllez, 1989: 241). A történelem sajátos szempontok szerint való interpretálása a XIX. században sok egyéb ok mellett a nemzetépítés egyik fontos eszköze volt, és nem csak a liberálisok éltek ezzel, hanem általában mindenki, így a konzervatívok, katolikusok és pozitivisták is. A konzervatívok és katolikusok a XIX. század utolsó harmadában és a szekularizáció részeként folyamatosan elvesztették az oktatás felügyeletét, ami a politikai vereséggel együtt komoly érvágás volt, hiszen egyre kisebb felületeken tudták csak képviselni értékeiket és eszméiket, többek közt történelemfelfogásukat.

Számtalanszor leírták már, hogy a konzervatívok¹ úgynevezett gyarmati nosztalgiája nem annak visszaállítására törekedett, hanem a rendszer békéjét és rendjét akarta megőrizni, a kiváltságosok vezetésével és a katolikus vallással a középpontban, amire úgy tekintettek, mint a mexikói társadalmat összetartó egyetlen kötelékre. A függetlenség Mexikóban, mint ahogy a kontinens más országaiban is, együtt járt bizonyos emberi- és szabadságjogok alkotmányos biztosításával, ami szembehelyezkedett ezekkel a konzervatív értékekkel és gondolkodással.

Annak ellenére, hogy Mexikóban a konzervatív gondolkodás egyik legmeghatározóbb forrása a monarchizmus volt, annak jellegzetes alá- és fölérendeltségeivel és értékeivel,

---

¹ Jelen tanulmány az 1849-ben alakult konzervatív párt és „holdudvarához” köthető politikusok és gondolkodók történelemképét mutatja be.

magát a függetlenséget nem kérdőjelezték meg, viszont a köztársasági berendezkedést és olyan alapjogokat, mint a sajtószabadság, vagy az általános választójog, igen (bővebben lásd: Nagy, 2004).

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan viszonyultak a függetlenségi háborúkhöz, meg kell vizsgálni, milyen történelempép határozta meg a konzervatív-katolikus gondolkodást a XIX. század folyamán. Eszerint az alapvetés Isten és műve. Ahogy azt a konzervatív történész, Gutiérrez Allende 1876-ban összefoglalta,

A történelem, ezek a szigorú lapok, amelyek tisztán tartják az emlékezetet, így az emberi nagyságot és gyengeséget is, megőrizte a kereszténység diadalait, minden nép okulására és minden kor vizsgáztatására. Az igazhitű ember nézze ezeket a lapokat és később vonja le a következtetést, hogy ki is mentette meg a világot. Az egyént, a családot, a társadalmat, a törvényt, a szokásokat, mindent, abszolút mindent a megfeszített egyedülálló doktrínája változtatta egyetlen egységgé (1879:3).

A katolikus-konzervatív világkép kizárta magából a történelemből a hitetleneket, akik - felfogásuk szerint - Isten nélkül nem tudják megélni a történelmet, csak megtérésük után. Ez a szemlélet, az amerikai valóságra lefordítva azt jelentette, hogy az általuk egyetlen igaznak tartott történelem és civilizáció Kolumbusz Kristóf segítségével érkezett meg a kontinensre, akit vallásossága vezetett oda. A vallásosság Mexikó „apja” és „mestere”, mondta egy helyütt a mexikói León püspöke, Díez de Sollanos y Dávalos, aki hozzátette, hogy semmi nem tudta ezt megváltoztatni és kitörölni a történelem lapjairól, még a forradalmak sem (Díez de Sollano y Dávalos, 1994:75–76). A katolikus egyház által megmentett világ képe nagymértékben jellemezte a XIX. századi konzervatív gondolkodást és a függetlenség utáni évtizedekben újra és újra előkerült a gondolkodók és történészek műveiben.

Jorge Adame Goddard, a mexikói konzervatív és katolikus gondolkodás egyik legnagyobb hatású kutatója Arisztotelész és Szent Tamás gondolatait fedezi fel ebben a „tradícióban”, egy olyan –a (bibliai és történelmi) idők folyamán létrejött– társadalom képét, ami, legalábbis a konzervatív-katolikus világképben, nem egy társadalmi szerződés gyümölcse, hanem „az emberek közti kapcsolat nemes képessége által” jött létre (Adame Goddard, 1981:44–45). (Zárójelben annyit ehhez hozzá lehet tenni, hogy a konzervatívok nem vetették el teljesen a társadalmi szerződés elvét, de úgy gondolták, hogy az már egyszer megkötött, ezért nem lehet megváltoztatni.) Ilyen formán –és leegyszerűsítve– a konzervatív történelemfogalmat átjárta a katolicizmus, a keresztény erkölcs és bizonyos értelemben zárt volt, másokat kirekesztő. Mivel szerintük a történelem isteni eredetű, ezért a bennszülöttek „igazi történelme” a katolikus szerzetesek általi megtérítésével kezdődött.

A gyarmati korszakot megelőző időszak egész egyszerűen sokszor szinte teljes egészében hiányzik a konzervatívok által írt történelempéldányvekből, a prehiszpan indián kultúrákat nem tekintették a mexikói történelem szerves részének, és a maja, vagy azték civilizáció igen torz módon jelent meg. Akik foglalkoztak ezekkel a kultúrákkal, azt emelték ki, hogy milyen „barbárok, fanatikusok voltak, társadalmuk sötét és borzasztó” (Alvarez, 1877:466). José María Roa Bárcena általános és középiskolai tankönyve 1862-ben (Roa Bárcena, 1862) azt emelte ki, hogy ezek a társadalmak teljes eretnokségben éltek „tele tévedésekkel és felületes, borzasztó rítusokkal”, kiemelve, hogy az emberi áldozat is általános volt. A *La*

Voz de México (az egyik legfontosabb konzervatív lap a XIX. században) szerkesztői ezzel kapcsolatban is kiemelték, hogy a spanyolok megérkezése előtt az itt élő társadalmak eretnekek és a barbárok voltak (1877. március 2). A *Sociedad Católica* (Katolikus Társaság) egyik gyűlésén, 1869-ben egy másik történész (Miguel Martínez) arról értekezett, hogy a katolicizmus megjelenése előtt a mexikói népek mélyen erkölcstelenek voltak, de hála a „jámbor szerzeteseknek” képesekké váltak, hogy a civilizált világ részeivé váljanak, elfelejtve azt a „vadságot és undormányt, ahogyan az emberek megették egymást, megfőzve és fűszerezve, mint egy finom falatot”. Ezért Martínez, ennyi eltévelyedés láttán arra szólított fel, hogy „kitöröljük történelmünkéből” ezeket a gyakorlatokat (Martínez, 1869:71–72). Ezzel szemben voltak mások, mint Tirso Rafael de Córdoba, aki katolikus lévén ugyanezt a fajta történeteszemléletet követte, mégis az elfelejtett (történelmen kívüli) terület „békés lakóiról” írt (Rafael de Córdoba, 1903:113). A konzervatívok úgy látták, hogy a katolikus egyház feladata ezeknek a lelkeknek a megmentése lett, de ennél is fontosabb volt, hogy „Isten dicsőségét hirdesse, megismertette az ígét és evangéliumi fényét” a kontinens lakóival (113).

Ami a gyarmati rendszert és annak berendezkedését illeti, a konzervatívok, a XIX. század folyamán végig a *conquista* (a hódítás) pozitív elemeit emelték ki, így például a történész és politikus Lucas Alamán arról írt, hogy „a törvények az indiánokat kivételezett osztállyá tették és elkülönítették őket a társadalom más csoportjaitól” és hogy a „spanyol királyok mindig arra törekedtek, hogy megtartsák és megvédjék az indiánokat” (Alamán, 1972:24). A *Leyes Nuevas* (Új Törvények, 1542), amelyek a bennszülöttek jobb életkörülményeik biztosítását voltak hivatottak biztosítani, az ő érdekükben születtek meg, szabad embereként és a Kasztíliai Korona alattvalóiként élhettek, fogalmazott némi túlzással. Mások úgy vélekedtek, hogy a gyarmati rendszer végül is az európai civilizációval ajándékozta meg az indiánokat, az evangelizáció által. A már idézett, Tirso Rafael de Córdoba úgy vélte, hogy a katolikus szerzetesek az amerikai kontinens „civilizációjának apostolai voltak” (Rafael de Córdoba, 1903:231).

Az itt leegyszerűsített gondolatok és eszmék sokszor előkerültek a konzervatívok politikai kampányaiban is, akik magukat az indiánok felé irányuló spanyol jóakarat vagy jószándék örököseinek tartották. A *conservador* (ami egyben konzervatívot is jelent) szót sokszor ilyen értelemben használták, tehát megóvó, megvédő szándékot feltételezett. Ezzel fenntartották a mexikói társadalom hagyományos elemeit, ami alatt elsősorban az európai (és főleg spanyol) civilizációt értették és az eretnekség miatt biztos pusztulásra ítélt indiánokat, akiket nézeteik szerint a katolicizmus befogadása ment meg. „A gyarmati rendszer alatt a hatalom eltörölte elődeink eretnekséget és barbárságát, ami a jó európai civilizáció részévé tette őket, megtanítva a művészetekre és a tudományokra, amit nem ismertek”, fogalmazott a már idézett *La Voz de México* szerkesztősége 1877-ben (1877. március 2.). Ennek az építménynek a fenntartása alapvető volt a konzervatívok számára, akik elnevezték, hogy az indiánok földet, választójogot és más kiváltságokat kapjanak.

Láttuk tehát, hogy a konzervatív történészek úgy vélték, a gyarmati rendszer védelmezte az indiánokat, akik –szerintük– kivételezett helyzetben voltak. Ugyanakkor egy, a gyarmatban gyökerező konfliktus sokkal nagyobb súllyal szerepelt a függetlenségről szóló vitákban, amit a liberálisokkal folytattak. A kreolok és a félszigeten születettek (*gachupín*) közti

különbségek kapcsán Lucas Alamán rámutatott, hogy a politikai posztok és egyházi javak esetében volt egy egyértelmű preferenciarendszer, ami feszültséget okozott a két társadalmi csoport közt. Így írt erről: „A spanyolok nagy gazdagsággal bírtak, ami bár a munka és ipar jól megérdemelt díjazása volt, sok amerikaiban irigységet ébresztett és úgy tekintettek rájuk (a *gachupínekre*), mint egy újabb túlkapásra”, és nemcsak ezért. Alamán, aki maga is kreol volt, bár spanyolok gyermeke, többek közt úgy magyarázta ezt az irigységet, hogy „a szebbik nem, sokszor a hatalmat és a pénzt részesítette előnyben, így biztosítva maguknak előnyösebb kapcsolatrendszerrel”, ráadásul mindez az országban születettek lenézésével párosult. „Nem nehéz megmagyarázni azokat az indulatokat és rivalizálásokat, amik folyamatosan nőttek”, írja Alamán és hozzáteszi, hogy mindez egy mélyen gyökerező utálatban és ellenségeskedésben nyilvánult meg. Ezeket az indulatokat később a függetlenségi harcok elején Miguel Hidalgo felkelése² tovább mélyítette és az általa keltett zűrzavar a társadalomban és a gazdaságban „nem vezetett a függetlenséghez, sőt, inkább növelte az útjában álló akadályokat”, hangsúlyozta a konzervatív politikus (1972:18).

A gyarmati nosztalgia, vagy a spanyol múlt felértékelése röviddel a függetlenség után jelent meg a konzervatív gondolkodásban, és egyik fő jellemzője lett eszmerendszerüknek. Habsburg Miksa trónra lépése előtt Ignacio Aguilar y Marocho, az 1850-es, 60-as évek legjelentősebb konzervatív gondolkodója, annak a *Dictamen* (Határozat, vélemény)³ címen ismert dokumentumnak a szerzője, amely a császárság politikai rendszerének az alapjait volt hivatott letenni, a béke és rend utáni vágyától vezéreltetve sokszor szembeállította a gyarmati korszakot a köztársaság forradalmaktól és háborúktól terhes időszakával.

Aguilar y Marocho a Dictamenben így fogalmazott:

[...] mély szorongások közt és az utóbbi generációk szomorú örökségét jelentő bajok mélysége miatt könnyes szemekkel tekintünk azokra az évszázadokra, melyeket előljáróink sötétségként és láncos-béklyós elnyomásaként jellemeznek, fájdalmas sóhajtasokat engedünk ki mellkasunkból, látva a béke jóságának, a bőségnak és a biztonságnak elvesztését, amit elődeink élveztek akkoriban (Aguilar y Marocho, 1969: 187).

Ezeket a keserű szavakat természetesen nemcsak a rend és béke iránti vágy írtatta Marochóval, hanem ezzel is próbálta alátámasztani, hogy miért is szükséges a monarchia Mexikóban.

A mexikói konzervatív gondolkodás egy másik jellemzője a XIX. században az a mély hit, hogy a társadalom alapvetően konzervatív beállítottságú és így meg kívánja őrizni a vallást, a békét és a rendet, ugyanakkor a szokásaik a gyarmati rendszerben kialakult tradíciókon alapulnak. Ennek megfelelően a gyarmati korszak kettős funkciót töltött be a konzervatív gondolkodásban: először is egy nosztalgikus vágyat jelenített meg az organikus

² Hidalgo 1810-ben indított harcot a mexikói függetlenség kivívásáért, ami egy 10 éves polgárháború kezdetét jelentette. Hozzá köthető a *Grito de Dolores* – Doloresi Függetlenségi Kiáltvány. Ő a mexikói függetlenség atyja.

³ Dictamen acerca de la forma de gobierno, que para constituirse definitivamente, conviene adoptar en México; presentado por la Comisión especial que en la sesión del 8 de Junio de 1863, fue nombrada por la Asamblea de Notables reunida en cumplimiento del decreto de 16 de Junio último.

társadalom iránt, ahol mindenkinek megvan a feladata és helye, és ahol az intézmények (egyház, állam, közösségek) fontos szerepet töltenek be az értékek továbbításában és megőrzésében, míg másodsor, ennek folyományaként, a mexikói konzervatív párt úgy látta, ennek az organikus társadalomnak volt egy rendszere, ami ennek a felépítménynek az alapját adta, mégpedig a királyság. Ezért amikor a konzervatívok megoldást kerestek az ország bajaira (bizonytalanság, társadalmi instabilitás, forradalmak), szükségszerűen a gyarmattal kapcsolták össze a gyógyírt és annak államformájával, a monarchiával.

Az 1810-es *Grito de Dolores* (Doloresi Függetlenségi Kiáltvány), amelynek tartalmára vonatkozóan sok találgatás és interpretáció született, elindította a függetlenségi harcokat és végül az anyaországtól való elszakadáshoz vezetett. Végző soron és kissé sarkítva a folyamat arra irányult, hogy lerombolja ezt az organikus társadalmat, ezért nem meglepő, hogyan viszonyultak a konzervatívok Hidalgóhoz és a függetlenségi mozgalmakhoz. Szintén Alamán volt az, aki Hidalgo életrajzában kiemelte, hogy a forradalmár pap tevékenysége korántsem volt pozitív: a spanyolok ellen lázadt fel, proletárokat vezetett, seregei fosztogattak, súlyos túlkapásokat követett és követtek el, és általában:

Hidalgo, Allende (előbbi barátja, aki szintén részt vett az 1810-es felkelésben) és társaik egyértelműen egy olyan forradalomba vetették bele magukat, amit egyáltalán nem tudtak irányítani [...] nem tettek mást, mint kiszámíthatatlan bajt és balszerencsét hoztak a hazára, amit nem tudtak feledtetni a siker ellenére sem, és ami sokszor elfedi azokat a gonoszságokat, amiket elkövettek, hogy célt érjenek (Alamán, 1989:51–60).

A spanyolok elmenekültek Mexikóból Hidalgóék elől, írta Alamán, ami helyrehozhatatlan károkat okozott az országnak, hiszen mindazok a javak, amiket magukkal vittek, nem pótolhatóak, viszont ennek a folyamatnak súlyos gazdasági következményei lehetnek, és „a hispanoamerikai ‘casta’ így egyre gyorsabban halad az elkerülhetetlen összeomlás felé” (Alamán, 1978:352).

A *Dictamen*ben Marocho is hasonlóan fogalmazott Hidalgóról, kiemelve, hogy megzavarta a kialakult közrendet, amikor a spanyolok ellen kelt fel: „Hidalgo, a pap, akinek 810-ben a zászlaján csak az a babonás és véres jelszó volt látható, hogy Éljen a Guadalupei Szent Szűz és halál a *gachupínekre*” (Aguilar y Marocho, 1969:186). Érdekes, hogy a *La Voz de México*, később, 1877-ben, így írt minderről: „Kik voltak a függetlenségünk apjai? Néhány lefokozott hitetlen? Reformisták voltak, akik dühös tigrisként hajszolták a katolikus papokat?” Rögtön meg is adja a választ:

konzervatívok voltak, katolikusok, római apostoliak, néhány pap volt, akiket most annyira gyűlöl a kortárs liberalizmus. Hidalgo, Morelos és Iturbide –a legragyo­góbb az összes közt– kiáltványai nem liberális téveszmék voltak, nem vallástalan elvek és üres szószátyárság, mint amelyeneket a reformista caudillók (liberálisok, Porfirio Díaz) hangoztatnak, hogy megtévesszék a népet” (1877. március 2.).

Nyilvánvaló, hogy a politikai csatározások motiválták ezeket a sorokat, és Hidalgo „konzervatív szabadsághósként” való ábrázolása nem egy ideológiai változás jele volt, főleg, mert a *La Voz de México* főszerkesztői tisztségét a korábban idézett Marocho töltötte be, aki 10 évvel korábban babonásként és véreskezűként jellemezte a papot.

Agustín de Iturbide (hozzá köthető Mexikó függetlenségének a kikiáltása az Iqualai Tervvel 1821-ben, később császárrá koronáztatta magát), a „legragyogóbb mind közül” maga a „Felszabadító” a konzervatív panteonban, talán azért, mert „figyelembe vette a 300 év alatt kialakult szokásokat, véleményeket, érdekeket és azt a tiszteletet, amit a király neve és hatalma keltett”, írta Alamán egy helyen, arra utalva, hogy Iturbide az úgy nevezett Iqualai Tervben VII. Ferdinándnak kínálta fel a mexikói trónt (Alamán, 1989:103–139). Marocho szerint az Iqualai Tervvel „a halhatatlan Iturbide” elérte a nemzet egységét, egy olyan megegyezéssel, ami hidat vert gyarmat és az új Mexikó között (Aguilar y Marocho, 1969: 186). Annak ellenére, hogy a konzervatívok számára Iturbide volt Mexikó igazi felszabadítója, mindig kiemelték, hogy „elfelejtve, amit az Iqualai Tervben azt ígért, hogy külföldi herceget hív a trónra [...] meggondolatlanul saját magát koronáztatta meg” (Hidalgo, 1962:15). Alamán mindehhez hozzáteszi, hogy saját hasznát tartva szem előtt dinasztiát akart alapítani (Alamán, 1994:238). Ilyen tapasztalatok ellenére a monarchizmus maradt a konzervatív párt egyik fő ideológiai forrása, alapvetése. A rend és béke iránti vágy, ami kétségtelenül megvolt az egész társadalomban, csak megerősítette bennük azt a meggyőződést, hogy csak egy pártok fölött álló és azoktól független király képes ezt az álmodni elérni. A konzervatívok szerint erre a rendre és békére mindenki emlékezhetett, aki az 1810 előtti időszakra tekint.

A konzervatív történelmi panteon érdekessége, hogy a konkvisztádorokon és a misszionáriusokon át egészen Iturbide-ig csak spanyoloknak adott helyet. A bennszülöttek, ahogyan azt Alamán magyarázta, a gyarmati társadalmon kívül helyezkedtek el, ezért „A Történelemben” nem volt helyük. Ez az európai, vagy inkább spanyol történelem volt. A liberálisok ezzel szemben, ahogyan azt Anderle Ádám is megjegyzi, Cuitláhuac-kal, Cuauhtémoc-kal, Hidalgóval és Morelosszal azonosították magukat (2000:72), tehát olyan vezérekkel, akik a spanyolok ellen harcoltak a hódítás kezdetekor a XVI. században, vagy a gyarmati rendszer megdöntéséért a XIX-ben.

A XIX. század végén, a kubai forradalom és José Martí alakja lehetőséget adott a mexikói konzervatívoknak, hogy egy aktuálpolitikai kérdésben fejtsek ki mindazt, amit a Spanyolországhoz fűződő viszonyról gondoltak. Ennek kapcsán és látva a spanyol gyarmati rendszer végét, valamint az anyaország meggyengülését, a konzervatívok megkongatták a vészharangokat. Az ő USA-ellenességük nyilvánvaló, de a mi szempontunkból ez itt és most kevésbé érdekes. Spanyolország, a nagybetűs „Haza” az egész XIX. század folyamán „szenvedett”, Trafalgartól Kubáig és „hálátlan fiai felkeltek ellene”, írták az *El Tiempo* (Az Idő, szintén konzervatív-katolikus folyóirat) szerkesztői. Amerika elhagyta Spanyolországot, állapították meg a szerkesztők. „Amerika anyja voltál és ő elárult”, összegezték a XIX. századról alkotott képüket és a függetlenségért harcolókkal kapcsolatos véleményüket (*El Tiempo*, 1898. július 6.). José Martí fentiek miatt (és USA-ellenessége ellenére) semmiképp sem jelenhetett meg pozitívan a mexikói konzervatív-katolikus gondolkodásban. Spanyolország ellen lázadt fel, és ezért a korabeli mexikói konzervatív sajtóban Martí csak egy „kospiráló költő”, „a szeparatizmus korifeusa” lehetett. Emellett a függetlenségi irányzatok is úgy jelennek meg a lapban, mint „annyira értelmetlen dolgok”, amik végül „a gyarmati birodalom elvesztését jelentették” (*La Voz de México*, 1895. június 5.).

Visszatérve Mexikóhoz, és röviden összegezve az elmondottakat megállapítható, hogy a konzervatívok utolsó kísérlete, hogy megvalósítsák a monarchiát és ezzel „gyarmati nosztalgiával” átítatott politikai álmukat, Habsburg Miksa kivégzésével 1867-ben, és a köztársaság győzelmével végleg elbukott, és lezárt egy korszakot. A már idézett O’Gorman szerint ezzel Mexikó végleg elnyerte a függetlenségét, maga mögött hagyva a monarchizmust (1986:88) és a gyarmat idők iránti nosztalgiát, arra kényszerítve a konzervatív-katolikus erőket, hogy hosszútávon elfogadja az anyaországtól való elszakadást, a szuverenitást és annak politikai következményeit.

Felhasznált irodalom

- Addame Goddard, Jorge (1981). *El pensamiento político y social de los católicos mexicanos. 1867–1914*. México: UNAM.
- Alamán, Lucas (1972 [1849]). *Historia de Méjico*, I. kötet, México: Jus.
- Alamán, Lucas (1978). *Historia de México*. Romero, José Luis-Romero, Luis Alberto: *Pensamiento conservador 1815–1898*, Caracas: Ayacucho.
- Alamán, Lucas (1989). Don Miguel Hidalgo y Costilla. *Semblanzas e ideario*, México: UNAM. 51–60.
- Alamán, Alamán (1994). Nuestra profesión de fé. García Cantú, Gastón: *El pensamiento de la reacción mexicana*, México: UNAM.
- Anderle Ádám (2000). *Modernización e identidad en América Latina* Szeged: Hispánia.
- Alvarez, Ignacio (1877). *Estudios sobre la historia general de México*, Zacatecas: Imp. Económica de Timoteo Macias.
- Córdoba, Tirso Rafael de (1903). *Historia elemental de México*. México: La Ilustración de México.
- Dictamen acerca de la forma de gobierno, que para constituirse definitivamente, conviene adoptar en México; presentado por la Comisión especial que en la sesión del 8 de Junio de 1863, fue nombrada por la Asamblea de Notables reunida en cumplimiento del decreto de 16 de Junio último. Aguilar y Marocho, Ignacio (1969): *La familia enferma*, México: Jus.
- Díez de Sollano y Dávalos, José de Jesús (1994). Tercera carta pastoral, publicada el 29 de junio de 1864. En: *Estudios escogidos*. México: UNAM.
- Gutiérrez Allende, David (1879). *Discurso pronunciado por el Sr. Lic. D. David Gutiérrez Allende, en la apertura del décimo año escolar de la escuela de jurisprudencia de la Sociedad Católica de esta ciudad*, Jalisco.
- Hidalgo, José Manuel (1962 [1867]). *Proyectos de monarquía en México*. México: Jus.
- La Voz de México*, 1895. június 5.
- Martínez, Miguel. La ley de las leyes. *La Sociedad Católica*, 1869, I. kötet.
- Nación Heroica. *El Tiempo*, 1898. július 6.
- Nagy Marcel (2004). *Cambios y continuidades en el pensamiento conservador decimonónico*, (kézirat), Szeged.
- Nuestro pasado. *La Voz de México*, 1877. március 2.
- O’Gorman, Edmund (1986). *La supervivencia política novo-hispana*. México: Universidad Iberoamericana.

Roa Bárcena, José María (1862). *Catecismo elemental de la historia de México*, México: Instituto Nacional de Bellas Artes.

Semsey Viktória (2008). *Spanyolország és Latin-Amerika rövid története*. Budapest: L'Harmattan.

Valverde Téllez, Emeterio (1989 [1903]). *Bibliografía histórica mexicana*, I. kötet, Zamora: El Colegio de Michoacán.

EL PARTIDO APRISTA CUBANO (1933–1937)

ÁDÁM ANDERLE¹

En la historiografía cubana e internacional tienen un lugar preferente los antecedentes de la Revolución de 1959. Este aspecto de interés específico, sin embargo, tiene rasgos peculiares. La historiografía investigaba e investiga principalmente los orígenes y antecedentes de la Revolución. Al mismo tiempo, las obras cubanas buscan la legitimación histórica de su Revolución, acentuando los elementos revolucionarios del período prerrevolucionario, entre 1933–1959. Pero en este interés, según nuestra opinión, recibe una atención sobrealvalorada la historia del primer Partido Comunista de Cuba (Pérez, 1980:79–89). Los otros partidos y movimientos políticos reciben su lugar y valoración (positivo o negativo) en relación con los comunistas. La actividad de los comunistas es la norma y muchas veces podemos leer los acontecimientos influidos por los comunistas con tono apologético (Cantón Navarro, 1996:105–135).

Además, esta atención tiene también otras debilidades y desequilibrios. La historiografía no dedicó suficiente atención a otros partidos y movimientos políticos, sabemos muy poco sobre las corrientes de la derecha y, hasta ahora, podemos leer muy poco sobre los protagonistas de este período (Batista, Mendieta, Grau San Martín, etc.). La monografía de Tabares del Real sobre Antonio Guiteras es la única excepción (Argote-Freyre, 2001:193–227; Whitney, 2000:435–459; Tabares del Real, 1973a; Briones Montoto, 2005, 2008; Báez García, 2007:174–176).

Yo, en los primeros años de los 70, tuve la posibilidad de investigar en Cuba, donde estudiaba la influencia de las ideas del APRA peruano (Anderle, 1985a) reconstruyendo los detalles de la historia del Partido Aprista Cubano en su período de existencia, entre 1933–1937. A base de estas investigaciones escribí un artículo (1975) sobre los comunistas y apristas en Cuba que después se reeditó en Caracas (1978) también. En este trabajo, utilizando las estereotipias apologéticas cubanas, he llegado a la conclusión de que el PAC es un partido de derechas, con fuerte tono anticomunista: El anticomunismo del PAC “[...] obstaculizó la cooperación con los partidos burgueses revolucionarios y reformistas. El anticomunismo del APRA y no su reformismo jugó objetivamente un papel negativo y, por lo tanto, reaccionario en el proceso revolucionario de Cuba” (Anderle, 1978a:37).

Sin embargo, algunas reacciones cubanas me señalaron fuertes críticas, principalmente por parte de algunos ex-apristas, quienes durante las guerras de la Revolución lucharon en el *Movimiento de 26 de Julio* y, después de la victoria, actuaron en puestos importantes: por ejemplo, Enrique de la Osa, director de la revista *Bohemia*, o Raúl Primelles, quien representó a Cuba como embajador en la ONU (Vallenes Málaga, 2009).

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2012), 17. 5–17. Versión redactada de la ponencia presentada en el XVI Congreso de AHILA en San Fernando, 8 de septiembre de 2011.

Por eso, decidí continuar esta investigación. En los años 1982 y 1987 tuve la posibilidad de trabajar de nuevo en Cuba, revisando los periódicos de la época, realicé entrevistas con Enrique de la Osa, ex-secretario general del Partido Aprista Cubano, consulté con la viuda de Raúl Primelles y utilicé sus archivos personales también. Al mismo tiempo, estudié las nuevas obras en referencia a dicha temática. De esta lectura tengo que mencionar a dos historiadores que escribieron las mejores obras respecto a este tema. Lionel Soto y José Antonio Tabares del Real escribieron libros muy profundos sobre la revolución del '33 y Tabares también uno sobre Antonio Guiteras (Soto, 1975; Tabares del Real, 1973b).²

Sin embargo, ambas opiniones son muy interesantes. Mientras que repiten las estereotipias negativas del PAC, al mismo tiempo, en sus opiniones, podemos encontrar elementos positivos. Lionel Soto escribe lo siguiente: “En Cuba, el aprismo, como tal, dejó poca huella, a no ser la minúscula ‘célula’ que fue desvaneciéndose sin dolor ni gloria y, ni siquiera, la idiotéz ‘siboneyista’ ni la ridiculez de un indigenismo inexistente dejó obra alguna que satirizara la ideologización del bojío y macana” (Soto, 1975: 486).³

En este párrafo, Soto hace alusión directa a una revista creada por un grupo de jóvenes intelectuales, la revista *Atuey* la cual existió durante varios meses, entre los años 1927–1928, dirigida por Henrique de la Osa. *Atuey* fue la primera revista aprista en América Latina que tenía la ambición de distribuir las ideas del APRA, además dio lugar a otras opiniones izquierdistas. En la revista encontramos, por ejemplo, anuncios de los abogados, Juan Marinello y Roig de Leuchsenring –ambos son intelectuales destacados de su época–, podemos leer muchos escritos de Haya de la Torre, pero el otro líder aprista peruano, Manuel Seoane también publicó en *Atuey*, como también Marinello o el boliviano Tristán Marof (Anderle, 1975:7–22).

En cierto sentido, la revista *Atuey* tiene el mismo carácter y papel que la revista *Amáuta* de Mariátegui en el Perú: actuaba como foro de las ideas antiimperialistas, democráticas. Y, en *Atuey*, todavía vivía también el obrerismo (socialismo democrático) del APRA temprano.

La revista está muy lejos del idiotismo mencionando por Soto. Enrique de la Osa por su artículo de agosto de 1928, contra Machado (“¿Dictador? ¡Sí, dictador!”) fue encarcelado y la revista fue prohibida. Y los de *Atuey* lucharon en los años crueles (1929–1933) contra Machado, el mismo De la Osa estuvo de nuevo encarcelado en 1931 y en 1933 también (Vallenes, 2009).

En otro lugar, Lionel Soto ya tiene otra, más positiva opinión de las huellas apristas:

No obstante, el aprismo como núcleo de una ideología, dejó rastros en ciertos agrupamientos políticos surgidos durante o después de la Revolución de 1933. Gajos de esta ideología y de sus concepciones políticas, más a la izquierda o más a la derecha, podemos encontrarlos en la organización filofascista ABC, en el

² En los documentos de PAC frecuentemente podemos leer el apellido de *de la Osa* en forma *Delahoza*.

³ La continuación de la cita: “Cuba, país de blancos y de negros, ‘todos mezclados’ al decir Guillén, encontró mayor serenidad intelectual en quienes fueron a estudiar las viejas raíces culturales africanas.” La opinión de Soto es injusta. Los apristas cubanos con mucha atención estudiaron el problema de los negros en Cuba (véase: Arredondo, 1936).

nacional reformista PRC, e incluso, en la nacionalrevolucionaria Joven Cuba. Más allá, aún, podemos seguir sus huellas hasta 1947, en la fundación del Partido del Pueblo Cubano (Ortodoxo) (Soto, 1975:486).

José Antonio Tabares del Real, hablando sobre las primeras semanas del 1935, escribe lo siguiente: “La oposición creó un denominado Frente Único Revolucionario para negociar con el régimen. El Frente lo integraron delegados de ABC, PRC(A), Universidad de Habana, APRA, Joven Cuba y algunas organizaciones menores...” Durante estas negociaciones, dice Tabares: “La dictadura, el ABC, los auténticos y los apristas se confabularon para impedir al Partido Comunista la exposición de sus criterios ante las partes en la conferencia” (Tabares del Real, 1973b:231).

Esta cita de Tabares señala que el PAC tenía peso y prestigio políticos. Y, que no formó parte de las organizaciones menores. Tabares, en su otro libro, escribe lo siguiente:

No faltaron elementos y grupos pseudorrevolucionarios y reformistas que hicieran el juego al imperialismo y a la oligarquía cubana, atacando a la revolución cuando ella estaba recién herida. Entre esos núcleos estuvo el denominado Partido Aprista Cubano, inspirado en la tesis del APRA, movimiento de pretensiones continentales fundado algunos años antes por el agente norteamericanista Haya de la Torre (Tabares, 1973a: 453).

La calificación de Tabares es injusta en el caso de Haya de la Torre de los 30 años cuando argumentó con Julio Antonio Mella quién criticó a Haya y –según Tabares– previó su trayectoria proimperialista (Mella, 1971:337–353).

Según Tabares del Real, ¿el Partido Aprista Cubano hubiera sido proimperialista? En este caso ¿qué significa en la cita de Tabares la expresión pseudorrevolucionario? ¿Es una calificación peyorativa o una opinión insegura con algunos elementos positivos?

Sin embargo, la posición del PAC en los primeros días de mayo de 1935 fue muy firme por “el extremismo catastrófico de los comunistas”, como escribieron en su declaración de 7 de mayo de 1935.

Esta opinión del PAC fue una reacción comprensible y justa de la huelga de marzo de este año organizada por los comunistas y su centro sindical, el CNOC, que sufrió derrota y las otras fuerzas democráticas también perdieron su legalidad, y nació la dictadura militar de Batista (Cantón Navarro, 1996:119–124).

Tabares, en su opinión, naturalmente motivó la fecha también: el día siguiente a la declaración (“24 horas antes de Morillo”) del Partido Aprista Cubano mataron a Antonio Guiteras –jefe de Joven Cuba–, el líder más dinámico y carismático del campo antiimperialista nacional. Sin embargo, el asunto revolucionario fue recién herido.

Las contradicciones e interrogantes de los dos prestigiosos historiadores cubanos me inspiraron a releer mis fichas de archivo, mis documentos, las notas de la prensa etc., consultar la literatura más reciente, para no solamente releer sino reinterpretar el papel y carácter del Partido Aprista Cubano en los años treinta.

En las próximas líneas quisiera presentar las observaciones preliminares de mis lecturas y meditaciones.

1. Los acontecimientos políticos de los años treinta tienen un carácter caleidoscópico. Gran dinamismo, cambios políticos y conflictos crueles, fuertes movimientos de masas, nacimiento de los diferentes partidos, una búsqueda permanente de un programa adecuado a la situación política, discusiones sobre la posible vía de la revolución, sobre las formas de cooperación de los partidos revolucionarios y reformistas, etc.

El abanico de los partidos recién nacidos es muy amplio en los años treinta: Joven Cuba, PRC(A), Partido Aprista Cubano, Partido Agrario Nacional, Unión Socialista Obrera de Cuba (socialistas), Partido Bolchevique Leninista (trotskistas), Izquierda Revolucionaria, ORCA, ABC, etc. (Cantón Navarro, 1996:121–122; Anderle, 1982:267–270).

2. Existen algunos factores estables y permanentes en estos cambios caleidoscópicos. En primer lugar, los factores importantes son el hombre fuerte, Batista y el ejército, las posiciones, intereses y cambios (“buena vecindad”) de los EE.UU y sus aliados oligárquicos de Cuba.

El otro factor estable fue el Partido Comunista de Cuba que, en este tiempo, tiene gran influencia entre las masas cubanas, tiene un centro sindical muy fuerte (CNOG) y, al mismo tiempo, puede contar con el apoyo e influencia de la Internacional Comunista (*Komintern*). Aunque este lazo es uno de los factores de su debilidad también: como partido fue solamente una sección de la *Komintern*, se realizó y se adaptó a la línea internacional de Moscú.

En los años treinta, hasta 1934, el PCC luchó con el lema exclusivista y muy sectario – clase contra clase – sin aliados por los soviets y por la dictadura del proletariado. La adaptación al viraje político de la *Komintern* entre 1935–36 (“política del frente popular”) en el caso del PCC fue muy contradictoria, además sus nuevos intentos de actuar por un frente unido y/o por un frente popular no tuvieron crédito en los partidos de oposición que fueron atacados en los últimos años o hasta en los últimos semanas o días. Los comunistas, entre los partidos antiimperialistas de Cuba, perdieron su confianza y su ambición permanente de dirigir el proceso revolucionario –el problema de la hegemonía– se cuestionó sus intentos sinceros y su credibilidad. Sin embargo, los partidos mencionados entendieron que la lucha contra la dictadura militar era posible solamente con cooperación, en un frente unido y solamente la unidad política tendría éxito.

En este intento de cooperación podemos ver diferentes variaciones entre 1935–1936 pero (principalmente después de la muerte de Guiteras) la mayoría de los partidos guardó la distancia con el PCC (Anderle, 1975:23–29, 43–74).⁴

En este espacio político tenemos que colocar el Partido Aprista Cubano. Según Robert J. Alexander, el APRA peruano fue uno de los partidos nacionalistas reformistas, como el mismo el cubano PRC(A) también. Alexander menciona sólo con brevedad el Partido Aprista Cubano, como uno de los partidos “más notables” (Alexander, 1973a:180–197, 280–290; 1973b).

Pero, en el caso del PAC, tenemos que matizar la valoración de Alexander. Aunque como método rechazó los métodos violentos y la lucha armada, su posición es firmemente patriótica y antiimperialista. Luchó por una democracia popular que imaginó como una democracia funcional, sin pluralismo de los partidos. En este sentido, el PAC podemos calificarlo

⁴ El Partido Comunista del Perú tenía problemas semejantes (Anderle, 1978b).

como una formación de la izquierda en que se encontraron corrientes reformistas y revolucionarias también.⁵

El Partido Aprista Cubano nació después de la caída de Machado, en el período de Céspedes (entre 12 de agosto y 4 de septiembre de 1933). Como partido apareció en septiembre de 1933. En su dirección ejecutiva encontramos entre otros a Enrique de la Osa, Raúl Primelles, Alberto Arredondo, Guillermo Zéndequí, Alfredo Noguiera (Anderle, 1975:29–33). El PAC tenía comités en las provincias también.

En este primer período recibieron también el apoyo personal de Enrique José Varona, destacado pensador cubano que en este período se declaró aprista (Arredondo, 1937a:24).

Los miembros de PAC son intelectuales de la clase media urbana. En sus primeros documentos (*Declaración y Principios, El Aprismo ante la realidad cubana*) definieron su lugar en la vida política de Cuba. Rechazaron las influencias extranjeras (es decir el comunismo): “estamos lejos de la demagogia extremista que aboga por la instauración de un “gobierno soviético de obreros y campesinos”, escribieron y, recalcaron que el PAC es partidario de medios legales.

Y, aunque el PAC tenía fraseología obrerista y marxista y hablaba sobre el socialismo y la lucha antiimperialista, ya que el proletariado era numéricamente débil, según ellos, la revolución la dirigió la clase media, declararon en su documento.⁶

Naturalmente los comunistas, los trotskistas y los socialistas atacaron al PAC como un nuevo rival en la vida política (Anderle, 1975:33–38).

Más tarde, en la práctica diaria, el PAC suavizó este acento obrerista aunque en su actividad recibieron gran atención las universidades populares (en 1933 organizaron diferentes Universidades Populares de José Martí).⁷

El PAC organizó también su *Federación Aprista Estudiantil*. Sus líderes tuvieron una actividad muy intensiva en la prensa, publicaron su periódico llamado *Aprismo* editado por el comité de Oriente. Esta actividad recibió repercusiones muy fuertes y positivas.

En el primer período de su actividad se constata la influencia directa del APRA peruano, pero el PAC adaptó estas ideas para la realidad cubana y actuaba en la política buscando los aliados en su lucha.

En sus escritos, al mismo tiempo, utilizó las ideas de Martí y la teoría de la democracia funcional del APRA – orientando el pensamiento sobre las formas del posible Estado antiimperialista.

---

⁵ El PAC en diciembre de 1934 fundó el *Futuro*, un semanario político de la izquierda, dirigido por Enrique de la Osa y Guillermo de Zéndegui. El *Futuro* actuaba, “sin infantilismo de los extremistas” y quería “integrar y canalizar los diferentes esfuerzos por el camino de la lucha nacionalista, reivindicadora de nuestra economía, detenida por el capital extranjero” (Archivo Nacional de Cuba. Fondo especial, Leg. 24. núm. 4).

⁶ *El aprismo ante la realidad cubana. Manifiesto a la Nación* (1934:36). El folleto presentó el programa mínimo y máximo del PAC. El documento fue aprobado en julio de 1934.

⁷ La cuarta Universidad Popular José Martí se abrió en septiembre de 1935 en Santiago de Cuba. El mismo año nació el *Sindicato Aprista de Estudiantes* (SEASAC, septiembre de 1935. núm. 2. Archivo Nacional de Cuba. Fondo Esp. Leg. 55. núm. 2).

El socialismo suyo fue influido por Lázaro Cárdenas. Alberto Arredondo escribió sobre esto: “Cárdenas representa la rectificación socialista: municipios funcionales, democracia económica, frente único clasista en todos los organismos del Estado...” Cárdenas, dice Arredondo, “[...] va a también a la unión de todas las fuerzas revolucionarias de México por medio del frente popular [...]” (Arredondo, 1937b: 247, 250).

Las visiones apristas de la democracia social y económica aceptaron otros partidos antiimperialistas de Cuba también. En este sentido, la importancia del PAC estaba en la orientación ideológica de la escena política cubana.

En 1935 había una interesante discusión entre el diario *Masas* y el semanario aprista *El Futuro*. Juan Marinello en el periódico comunista *Masas*, ya acercándose a los comunistas, hablando sobre el contenido de la revolución actual habló sobre dos etapas diferentes. Según él, (y según los comunistas) el primer periodo realiza las tareas de la revolución burguesa, mientras que el segundo ya tiene tareas de la revolución socialista (*Futuro*, 4 de febrero de 1935).

Al mismo tiempo, para los comunistas este lema sobre el primer período tenía solamente sentido táctico – como decían. Los apristas rechazaron esta teoría de dos ciclos porque deseaban una auténtica revolución democrática y popular – además no tenían confianza en los comunistas.

En los años 1935–1936 el PAC ya actuaba por un Frente Único de los diferentes partidos antiimperialistas de Cuba. La JC, PAN, IR, PAC han acordado dirigir una invitación a la PRC para la formación de un Frente Único contra el imperialismo y la reacción. Los auténticos tienen la oportunidad de definir su posición a este respecto. Después de la conocida respuesta del PRC, con la asistencia o no del PRC, decidirán sobre la invitación al PRC, dada la actual situación política, esta es la forma más efectiva de ir hacia el Frente Único. Pero el PRC(A) tenía otra táctica. En las primeras semanas de 1936 firmó un pacto con Joven Cuba. El Partido Comunista declaró su intento de entrar en este pacto, acentuando la colaboración de todos los partidos antiimperialistas: APRA, Joven Cuba, PRC, IR, etc.

Al mismo tiempo el PCC en la *Bandera Roja* declaró la necesidad de una alianza electoral desde la segunda parte de 1935, mientras tanto en otoño, ayudando por la propaganda de *Bandera Roja*, boicoteó las elecciones. Pero ya en mayo de 1936 los comunistas ya hablaron de nuevo sobre un Frente Popular para luchar por un gobierno popular revolucionario.⁸

Después de los intentos fracasados de crear un frente común en la lucha nacional antiimperialista, en los últimos meses de 1936 nació otra alternativa, la fusión iniciada por Grau San Martín.⁹ Es decir, la fusión con el partido más fuerte, con el Partido Revolucionario Cubano (Auténtico).

En el partido aprista cubano había una discusión sobre este tema: en febrero de 1937 la mayoría todavía rechazó la fusión y en junio y julio preparó un Bloque Revolucionario

⁸ “El Frente Único”. SEASAC, septiembre de 1935, *Bandera Roja*, 26 de marzo de 1936. *Por el cambio de táctica. El Partido Comunista ante el Pacto de México y la Asamblea Constituyente* (1 mayo de 1936. Un folleto de 16 páginas. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. 12/42.)

⁹ El concepto de Grau San Martín en *Partidos de Frente Unido para Indoamérica (APRA)*. México, 1938. El folleto tiene 17 páginas.

Popular junto con El Partido Nacional Agrario, con la Unión Revolucionaria (organización legal de los comunistas) y con una fracción del PRC Auténtico (Organización Auténtica, dirigida por Prío Socorras). En su documento común declararon la esperanza de que Grau San Martín va a aceptar su invitación también. Pero el líder de los auténticos rechazó esta invitación¹⁰ y, por fin, en noviembre se realizó este acto de fusión. El Partido Aprista Cubano entró en PRC(A), perdiendo su entidad propia. Y la mayoría de los partidos pequeños de la oposición –el Joven Cuba también– eligieron esta fusión entrando también en PRC(A) (Díaz, 1938:12-15).

Con este proceso de fusiones nació una nueva formación política: el partido-frente que propagaron por primera vez los apristas peruanos. Y, probablemente los apristas cubanos utilizaron en su última independiente proposición esta teoría cuando propusieron a los comunistas cubanos que entrasen en el PRC(A) que –según ellos– era, en sí mismo, un Frente Popular.¹¹

El PCC reaccionó con fuerte nerviosidad y valoró la idea como provocación de los apristas. Pero esta sugerencia no fue una idea diabólica. En China, el Partido Comunista de China en 1937 entró en el Guomindang (Partido Nacional de China) debido a la lucha exitosa contra los invasores japoneses. Además, en México el marxista líder obrero, Lombardo Toledano, jefe de CTM con su centro sindical entró también en el partido de Cárdenas, el Partido de la Revolución Mexicana (1938).¹²

Los apristas cubanos desde 1937 continuaron ya su actividad política en el PRC(A) e influyeron fuertemente su formación ideológica con los principios apristas.

Pero en los años posteriores la vida de los ex-apristas nos presenta diferentes caminos. Alfredo Noguera, por ejemplo, actuaba como senador del PRC(A) y, más tarde, llegó a ser ministro de Batista. Alberto Arredondo, quien ya en los años treinta representó una firme posición anticomunista, se corrompió y murió en Miami (Roa, 1975; Anderle, 1985b).

Otros, sinceramente patriotas y antiimperialistas como de la Osa o Primelles, continuaron con Chibas en el Partido del Pueblo de Cuba, Ortodoxos y más tarde con Fidel Castro luchando por una Cuba independiente.

Finalmente, quisiera plantear una hipótesis para ser meditada. En el caso del *Movimiento de 26 de Julio*, en el caso del Estado revolucionario cubano sería útil investigar las influencias apristas de los años treinta. En esta década todos los partidos revolucionarios antiimperialistas y patriotas tenían visiones semejantes sobre un modelo futuro: partido-frente, democracia funcional (es decir, democracia económica y social, igualdad racial, el

---

¹⁰ Bloque Revolucionario Popular. *Manifiesto al Pueblo de Cuba y Bases Fundamentales de su Programa*. 19 de julio de 1937. (Cantón Navarro, 1996:126).

¹¹ “Una respuesta al Partido Aprista Cubano”, *Bandera Roja*, 16 de marzo de 1936. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. III/67. El PAC propuso la disolución del PCC, eso explica el término.

¹² Haya de la Torre ya desde los años 20 imaginó la lucha antiimperialista en un partido-frente y, para él, el prototipo de este modelo fue el Guomindang chino. Nosotros tenemos otra hipótesis. Según nuestra opinión, el verdadero prototipo temprano de este modelo del partido populista (partido-frente) fue el PRC de José Martí (1892). Por eso, a Grau San Martín, el motor de esta idea, no tenía que estudiar ni el modelo chino ni el peruano (Haya de la Torre, 1928).

papel central del Estado en el proceso de modernización, antiimperialismo, etc.) En este sentido todos los partidos de esta corriente son –en cierto sentido– apristas.

Es interesante, por ejemplo, que en los años treinta, en las visiones sobre el futuro los partidos revolucionarios o reformistas no había planes sobre el pluralismo de partidos. Como en el caso de José Martí quien también imaginó la república independiente solamente con su Partido Revolucionario Cubano. En este sentido, el partido de Martí ya es un partido-frente. Por eso –y por otras razones– tenemos la impresión que existen ciertas coincidencias entre las visiones políticas de José Martí y el aprismo.

Al mismo tiempo, tengo la impresión personal también de que el Estado revolucionario de Fidel Castro fue influido no solamente por las ideas de Martí sino también por los conceptos apristas, construyendo un Estado a base de la democracia funcional, integrando también –por fusión– los dos partidos antiimperialistas, Partido Socialista Popular (comunistas) y Directorio Revolucionario en un partido-frente. Es decir, según mi hipótesis en el modelo del Estado de la Cuba revolucionaria influyeron fuertemente las ideas de los años treinta. Y, en este sentido, el Estado revolucionario cubano es un producto autóctono cubano y latinoamericano.

Bibliografía

- Anderle, Ádám (1975). Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas. *Acta Historica*, LII. 1–85.
Reedición: Ádám Anderle (1978a). Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas. *Semestre Histórico*, 2.
- Anderle, Ádám (1978b). Comunistas y apristas en los años treinta en el Perú. *Acta Historica*, LXIII. 43–103.
- Anderle, Ádám (1982). *A munkásmozgalom története Latin-Amerikában. 1870–1959*. Budapest: Kossuth.
- Anderle, Ádám (1985a). *Movimientos políticos en el Perú entre las dos guerras mundiales*. La Habana: Casa de las Américas.
- Anderle, Ádám (1985b). A reformizmus Kubában. Anderle, Ádám (ed.), *Tanulmányok Kuba történetéből*, Szeged, 37–51.
- Alexander, Robert J. (1973a). *Latin American Political Parties*. New York: Praeger.
- Alexander, Robert J. (1973b). *Aprismo. The ideas and doctrines of Victor Raúl Haya de la Torre*. Kent: The Kent State University Press.
- Argote-Freyre, Frank (2001). In search of Fulgencio Batista: a reexamination of prerevolutionary Cuban scholarship. *Revista Mexicana del Caribe*, 11. 193–227.
- Arredondo, Alberto (1936). *Los negros en Cuba*, La Habana.
- Arredondo, Alberto (1937a). El testimonio de Enrique José Varona. *Repertorio Americano*. 11 de julio, Núm. XXXII.
- Arredondo, Alberto (1937b). Cárdenas visto por Cuba. *Repertorio Americano*, 24 de abril, XXXII. 16.
- Báez García, Mireyra (2007). General regreso by Newton Briones Montoto. *Cuban Studies*, 38. 174–176.

- Bandera Roja*, 26 de marzo de 1936.
- Brones Montoto, Newton (2005). *General Regreso*. La Habana: Ciencias Sociales
- Brones Montoto, Newton (2008). *Esperanzas y desilusiones: una historia de los 30*. La Habana: Ciencias Sociales.
- Cantón Navarro, José (1996). *Cuba, el desafío del yugo y estrella*. La Habana: SI-MAR.
- Díaz, Marcos (1938). *El P.R.C. y los Frentes Populares*. La Habana: Ediciones Populares.
- El aprismo ante la realidad cubana. Manifiesto a la Nación. La Habana, 1934.
- El Frente Único. *SEASAC*, septiembre de 1935.
- Futuro*, 4 de febrero de 1935.
- Haya de la Torre, Víctor Raúl (1928). El APRA y Kuo Min Tang. *Atuey*, agosto.
- Mella, Julio A. (1971). Comunismo, leninismo o 'arpismo' ingenuo". *Pensamiento revolucionario cubano*, La Habana. Tomo I. 337–353.
- Partidos de Frente Unido para Indoamérica (APRA)*. México, 1938.
- Por el cambio de táctica. El Partido Comunista ante el Pacto de México y la Asamblea Constituyente* (1 mayo de 1936. Un folleto de 16 páginas. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. 12/42.)
- Pérez, Louis A. (1980). In the Service of the Revolution: Two Decades of Cuban Historiography. 1959–1979. *Hispanic American Historical Review*, 60/1. 79–89.
- Roa, Raúl (1975). Discurso sobre Enrique de la Osa. *Granma*, 12 de junio.
- Soto, Lionel (1975). *La revolución de 33*. Tomos I–III. La Habana: Pueblo y Educación.
- Tabares del Real, José Antonio (1973a). *Güiteras*. La Habana: Ciencias Sociales.
- Tabares del Real, José Antonio (1973b). *La revolución de 30: los dos últimos años*. La Habana: Ciencias Sociales.
- "Una respuesta al Partido Aprista Cubano", *Bandera Roja*, 16 de marzo de 1936. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. III/67.
- Vallenes Málaga, Hugo (2009). Cien años de Enrique de la Osa, fundador del aprismo en Cuba. *Vanguardia Aprista*, julio.
- Whitney, Robert (2000). The Architect of the Cuban State: Fulgencio Batista and Populism in Cuba, 1937–1940. *Journal of Latin American Studies*. 32. 435–459.

A NŐKÉRDÉS SPANYOLORSZÁGBAN A MÁSODIK KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN (1931–1939)

ZALAI ANITA¹

Az 1931. április 14-én kikiáltott második köztársaság Spanyolország jelenkori történetének első tartós demokratikus berendezkedésének kezdetét jelentette, amely azonban –számos és összetett oknál fogva– 1936. júliusában közel három évig elhúzódó polgárháborúhoz vezetett (Jackson, 1999; Cierva, 2006; Thomas, 1979; Beevor, 2002). Ezekben az években olyan új, modern pártrendszer jött létre, amely –sűrű átrendeződései dacára– minden korábbinál pontosabban képezte le a spanyol társadalom szociális-kulturális tagolódását. Fennállásának rövid időtartama ellenére a köztársaság számos mélyreható változást eredményezett, illetve indított el az ország politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésének átalakítása, modernizálása érdekében. Összehasonlítva más latin országokkal, a második köztársaság mintegy negyedszázados megkésettiséggel igyekezett megvalósítani az első lépést a modern állam felé: az állam laicizálását, az egyház és az állam szétválasztását. Az egyház oktatási tevékenységének megtiltásával állami monopóliummá vált az oktatás, mely egyúttal a szociális reform eszközeként is szolgált, és a kultúra területén tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségek enyhítése irányában hatott. A szociális reformok másik fontos szeletét képezte a munkástörvényhozás. A második köztársaság jelentős vívmányaként értékelhető a katalán autonómia, valamint az ambiciózusnak induló, de korlátozott mértékű agrárreform, illetve a hadsereg reformja is. Ezen széleskörű reformok szerves részét képezték a nők helyzetének javítására irányuló intézkedések, melyek az új alkotmányba is bekerültek. Ennek ellenére egészen a közelmúltig a történeti munkákban szinte egyáltalán nem jelent meg a női kérdés.

Az előzmények kiindulópontjaként a kiemelkedő spanyol konzervatív államférfi, Antonio Cánovas del Castillo 1872-ben elhangzott kijelentése szolgálhat, mely hűen tükrözi a kor közgondolkodását:

Legyünk elégedettek, hogy annyi évszázadon át mi, férfiak irányítottuk a világot, néhány rövid életű, és melleleg gyakran szerencsétlen sorsú királynétől eltekintve; törődjünk bele, hogy a választójog, melyet kizárólag mi gyakoroltunk [...] egyszer általánossá válik; legyünk elégedettek, hogy még mindig csakis mi hozzuk a törvényeket mindkét nem számára, és csaknem monopolizáltuk a tudományokat és a művészeteket [...] Ijesztő belegondolni, hogy egy nap majd a nők rendelkezésére állhat mindaz a számos eszköz, amely eddig nem, mindaz, ami a tudásból és az egyéni szabadságjogokból fakad (González Martínez, 17–12–2011).

A spanyol nők helyzete korántsem indokolta Cánovas félelmeit. Erre vonatkozóan az 1889-es Polgári Törvénykönyv szolgálhat forrásként, amely részletesen szabályozta a nők, főként a férjezett nők helyzetét (*1889-es alkotmány*, 09–12–2011). Míg a hajdon nők apjuk

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: *Világtörténet* (2012), 3–4. 243–256.

gyámsága alatt álltak, házasságkötésük után teljes mértékben alárendelt helyzetbe kerültek a férjük mellett.

A törvénykönyv 57. cikkelye értelmében a „feleség kötelező engedelmisséggel tartozott férjének”. A házasság ellen elkövetett bárminemű vétség okán –például házasságtörés esetén– kizárólag a nőket büntették, ami kettős szexuális erkölcsi mérce érvényesítését jelentette. Férjezett nők kizárólag férjük jóváhagyásával vállalhattak munkát, fizetésükkel is férjük rendelkezett, még a különélő házaspárok esetében is, miután a törvénykönyv 59. cikkelye kimondta: „A férj a házastársi közösség anyagi javainak kezelője”. A nőket a férfiak egyfajta „tartozékának” tekintették. Gyakorlatilag sem a háztartásban, sem a közéletben nem képviselheték saját érdekeiket, így politikai jogaik sem voltak (*1889-es alkotmány* 60. cikkely, 09–12–2011).

Ahogy a törvények is utaltak rá, Spanyolországban a XX. század küszöbén a férfi identitástudat alapját a munka és a közélet jelentette, a női identitását pedig az anyaság és a családi életben betöltött szerep adta.

A 1920-as évekre a spanyol társadalom azonban jelentős változáson ment keresztül, gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyait tekintve egyaránt, melynek következtében felvetődött az igény a nők társadalmi helyzetének megváltoztatására, a közéletben való megjelenésükre, amivel együtt járt volna az állampolgárság fogalmának újraértelmezése is.

Talán meglepő lehet, de éppen Miguel Primo de Rivera tábornok autokratikus rendszere hozott jelentős előrelépést a nők társadalmi helyzetében.

A diktátor eltökélt szándéka volt, hogy a hagyományos politikai pártok és parlament helyett (melyeket hatalomra kerülése után felszámolt) újfajta politikai és intézményrendszer hoz létre. Ennek kapcsán 1924. március 8-án (szimbolikus dátum) törvényerejű rendeletet hoztak (Helyhatósági Statútum – *Estatuto Municipal*), melynek értelmében a 25. életévüket betöltött családfenntartó nők választókká, illetve választhatókká váltak. A rendelet 1.729.793 nőnek biztosított választójogot mintegy 6.783.629 férfi választóval szemben. Miután azonban a diktatúra éveiben nem írtak ki választásokat, a nők nem élhettek választójogukkal (Díaz Fernández, 2005:180; *Archivo del Congreso*, 18–12–2011).

1924. április 1-től azonban kezdetét vette a községtanácsok megújítása, ahol viszont a nők aktív szerepet vállalhattak. Ily módon a közigazgatás alsó szintjén, városi, községtanácsai tanácstagként, a kisebb településeken akár polgármesterként is, megjelentek a nők a közéletben. (Hozzá kell tenni, hogy a korabeli vélemények a települések igazgatását valójában „női feladatként” értékelték, mintegy a „házimunka kiszélesítéseként” értelmezték.) (Díaz Fernández, 2005:183–184).

1925 decemberében a diktátor –a korábbi katonai kormányzás helyére– polgári Direktóriumot állított fel, majd korábbi ígéretéhez híven, lépéseket tett az alkotmányossághoz való visszatérésre. A terve azonban a liberális parlamenti rendszer újraélesztése helyett hivatásrendi nemzetgyűlés összehívása volt. Tervének támogatására 1926. szeptemberében népszavazást írtak ki, amelyen minden 18 éven felüli nő is részt vehetett, és aláírásával támogathatta a diktátort.

Ezt követően, 1927 szeptemberében a király összehívta a Nemzeti Tanácskozó Gyűlést, melynek feladata az új, korporatív alkotmány előkészítése volt (Harsányi, 2003:66). A kiírás szerint a Tanácskozó Gyűlés munkájában részt vehettek „férfiak és nők, hajadonok,

özvegyek és házasok, ez utóbbiak férjük felhatalmazásával". A gyűlést 1927. október 11-én nyitották meg. 13 nő vett részt a munkájában, közülük Concepción Loring volt az, aki első nőként szólalt fel a spanyol történelemben Díaz Fernández, 2005:186).

Primo de Rivera 1929-es alkotmánytervezetének 58. cikkelye rendelkezett az általános (női) választójog bevezetéséről (*Anteproyecto de Constitución*, 15–12–2011). Az alkotmánytervezetet azonban nem fogadták el. Primo de Rivera lemondásával a diktatúra 1930 januárjában megbukott. Primo de Rivera bukása visszalépést jelentett a női jogok terén, mivel a nők ismét kiszorultak a községtanácsokból. A Berenguer tábornok vezette új kormány legfőbb feladatának az alkotmányos keretekhez való visszatérést tekintette, ennek érdekében pedig mielőbbi választások kiírását tervezte. Az 1931. április 12-i helyhatósági választások előtt azonban a kormány úgy döntött, hogy az érvényben lévő 1924-es Helyhatósági Statútum ellenére, a női elektorokat törli a választói névsorból. A női elektorok száma 1924 óta jelentősen megemelkedett, főleg a nagyobb városokban. Madridban 40,95% volt a női választók aránya, Pamplonában volt a legmagasabb: 40,98% (*Anteproyecto de Constitución*, 15–12–2011; Díaz Fernández, 2005:188).

Emiatt a nők nem vehettek részt az 1931. április 12-i községtanácsai választáson, amely a nagyvárosokban a köztársasági erők elsöprő győzelmét eredményezte, új irányt szabva a politikai eseményeknek.²

Immár a második köztársaságra várt a történelmi feladat, hogy törvénybe iktassa a nők jogait, mindenekelőtt a női választójogot.

A köztársaság kikiáltásával valóban gyökeres változások kezdődtek a nők társadalmi, gazdasági helyzetét és jogait illetően: már nem csak közhivatalt vállalhattak, számos jogot nyertek a házasság és a család vonatkozásában is, valamint az oktatás terén. A legfontosabb, és hatalmas vitát kiváltó téma mindazonáltal a női választójog kérdése volt, amely a köztársaság alkotmány tervezetének vitája kapcsán került a figyelem középpontjába.

Az Alkotmányozó Gyűlésben 1931. szeptember utolsó és október első napjaiban tárgyalták az tervezet második és harmadik fejezetét az „Állampolgárságról”, illetve a „Spanyolok jogairól és kötelességeiről”.

Ennek kapcsán került napirendre a női választójog kérdése, mely óriási feszültséget és heves vitákat generált a cortesben, mivel e témában még a reformok mellett egyébként erősen elkötelezett polgári baloldali pártjai sem mutatkoztak egységesnek. Az álláspontok azonban nem a hagyományos politikai bal- és jobboldal tengelye mentén fogalmazódtak meg.

A női választójog legfőbb védelmezője Clara Campoamor volt, kinek neve később egybeforrott a női választójoggal. A Radikális Párt színeiben megválasztott képviselő, liberális demokrata, egyébiránt harcos feminista ügyvéd a nők emancipációjáért szállt síkra, melynek legelső és elengedhetetlen lépésének a női választójog azonnali bevezetését tekintette. Véleménye szerint a demokrácia és a patriarchális hatalom összeegyeztethetetlenek.

---

² A választás eredménye máig vitatott a spanyol történetírásban. Az egyetlen hivatalos forrás az 1932-es *Statistikai Évkönyv*. Adatai szerint 40275 monarchista szavazattal szemben 26.563 köztársasági szavazat született. A monarchista szavazatok vidéken születtek, ahol hagyományosan a helyi nagybirtokos *caciquek* befolyása érvényesült. A városokban, főként a tartományi székhelyeken azonban egyértelmű köztársasági győzelem született.

Azzal érvelt, hogy ha nem fogadják el a nemek politikai jogegyenlőségét, a köztársaság, mint demokratikus rendszer hiteltelenné válik, mivel a patriarchális rendet védelmezi. Campoamor számára az egyetemes polgárjog jelentette a demokrácia alapját. A női emancipáció és az általános polgárjog érdekében 1931-ben létrehozta a Női Köztársasági Unió (*Unión Republicana Femenina*) elnevezésű szervezetet, mely programja értelmében a nők és a gyermekek politikai és társadalmi jogaiért, valamint az állampolgári nevelésért szállt harcba, melynek célja a nők felkészítése állampolgári jogaik gyakorlására (Nash, 1995:250–251).

Clara Campoamor álláspontjával mindazonáltal nem csak a politikusok jelentős része nem értett egyet, de még saját pártja, a centrista Radikális Párt parlamenti csoportja sem (Azaña, 2000:296). A parlamenti vita felszínre hozta a magukat demokratának valló politikusok közötti feszültségeket és nézetkülönbségeket. A női választójog bevezetését ellenzők táborában többféle érvelés létezett. Az állampolgárság és a polgárjog értelmezésével kapcsolatban megfigyelhető ellentmondásos vélemények azonban –ahogy már utaltunk rá– nem a szokásos bal- és jobboldal közötti választóvonalat követték. Érdemes megemlíteni néhány szimbolikus, a tradicionális értékrendet tükröző hozzászólást. Ide sorolható Dr. Roberto Novoa Santos álláspontja, aki a Gallego Köztársasági Föderáció tagja volt. Érvelésében saját, korábban megjelent könyvére hivatkozott. (Könyvének címe: *A női nem szellemi nyomora*.) Novoa Santos biológiai indíttatású érvei szerint a nő természeténél fogva nem alkalmas polgárjogok gyakorlására, mivel a nő természet attribútuma a hisztéria: „A hisztéria nem betegség –mondja– hanem maga a női természet. A nő ez: hisztéria.” Szenvedélyessége, érzelmessége és a kritikai szellem hiánya miatt –nézete szerint– a nő nem alkalmas a politikában való részvételre. Ezzel szemben kiemeli a férfi racionalitását, kritikai szellemét, autonómiáját és individualizmusát. Összegezve, rendkívül veszélyesnek ítélte, hogy a nők választójogot kapjanak, mivel ily módon –véleménye szerint– a köztársaság sorsát a női hisztéria határozná meg. Novoa Santos véleménye a tradicionális értékrend tovább éléséről tanúskodik a spanyol politikai gondolkodásmódban (Nash, 1995:232).

Szintén biológiai indíttatású volt Manuel Hilario Ayuso egyetemi tanár, a Föderalista Köztársasági Párt képviselőjének felszólalása is, melyet Clara Campoamor „trágár viccnek”, Manuel Azaña –későbbi miniszterelnök– pedig „illetlen tréfának” minősített (Azaña, 2000:296). A Soria-i köztársasági politikus indítványában eltérő életkorhoz kötötte a férfi és női választójogot. Míg a férfiak számára a 23. életév betöltését tartotta kívánatosnak a választójog gyakorlásához, addig a nők számára a 45. életév betöltését jelölte meg. Szerinte a nők ekkorra válnak pszichológiailag kiegyensúlyozottá és mentálisan éretté.

Hasonlóképpen biológiai érvekre támaszkodott válaszában César Juarros Ortega, progresszista Párti orvos, bár elutasította és tudománytalannak nevezte Hilario Ayuso okfejtését. Megkérdőjelezte az Ayuso által javasolt életkort, mivel szerinte éppen a változó kor jelent veszélyt a nők lelki egyensúlyára. Juarros Ortega, akárcsak Hilario Ayuso, a női termékenység ciklushoz kötötte a nők politikai cselekvőképességét. A biológiai érvek mellett a komplementaritás, a két nem egymást kiegészítő szerepére való hivatkozás is megjelent a felszólalásokban. Éppen Juarros volt az, aki erre hivatkozva határozottan kiállt a női választójog mellett. Nélkülözhetetlennek tartotta a nők részvételét a törvényalkotásban, mivel ők képviselték a nemzet egyik felét, és nélkülük a népfennség elvét kérdőjeleződött volna

meg. Ezzel együtt érvelésében a nemek különbözőségét hangsúlyozta, és nem a nemek egyenlőségét: „a nő az anyaság érzését képviseli, amit a férfi felfogni sem tud. A nő pszichológiája más, mint a férfié [...]” (Nash, 1995:254–255).

Az ellenzők másik nagy táborát a polgári baloldali pártjai (a radikális szocialisták, a Manuel Azaña vezette Köztársasági Akció) és a centrista radikálisok alkották, akik a női választójog gyakorlásának politikai következményeitől tartottak. Ennek háttérében erőteljes egyházellenesség állt, és az a szilárd meggyőződés, miszerint a nők „reakciós” módon gyakorolnák választójogukat. Mindannyian a köztársaság jövőjét féltették a női szavazóktól (Avilés Farré, 1985:94).

Ennek ellenére a női választójog mellett szólalt fel a Köztársasági Akció egyik tagja, Roberto Castrovido: „Azt mondják, a nőnek nem lehet szavazati joga, amíg gyónni jár, amíg szellemi vezetője egy pap vagy egy szerzetes. Pedig a nő sosem fog a egyház befolyása alól kikerülni, míg meg nem adjuk neki a választójogot.” Castrovido álláspontja is a köztársaságiak félelmét tükrözte, akikről szinte közhelyként emlegették, hogy híres szabad gondolkodásukkal azt is képtelenek voltak elérni, hogy a saját feleségeik ne járjanak misére többé (Avilés Farré, 1985:96).

A fentebb említett álláspontok közös vonása, hogy nem ismerték el a nőt önálló akarattal rendelkező, racionális és autonóm politikai alanyként. Mindemellett a parlamenti vitában jól kitapintható egyfajta nyugtalanság is, a férfiak politikai egyeduralmának megszűnésétől való félelem (Nash, 1995:257).

A női választójogról szóló parlamenti szavazást megelőzően heves vita bontakozott ki az alkotmányozó gyűlés két képviselője között, ugyanis a női választójog legharcosabb támogatója és vele szemben, egyik legfőbb ellenzője is nő volt.³ Clara Campoamorral szemben, a radikális szocialista párt képviselője, Victoria Kent –az egyetlen nő pártjának képviselői között– azt az álláspontot képviselte, hogy korai lenne kiterjeszteni a választójogot, mivel a nők még nincsenek kellően felkészülve a választójog gyakorlására: „[...]néhány év szükséges ahhoz, hogy a nők megtapasztalják, mennyivel jobb a köztársaság, mint a monarchia.” Véleménye szerint a demokráciára és a köztársaság sorsára nézve veszélyes lenne azonnal megadni a választójogot a nőknek (*DSSC*, 1931. október 1.).

Victoria Kent felszólalására válaszolva Clara Campoamor ismét határozottan kiállt a kérdés pozitív eldöntése mellett. Számos példát említett a nők cselekvő állásfoglalására a marokkói és a kubai háborúk kapcsán. Érvelésében ismételten a demokrácia alapelveire apellált: meglátása szerint a Köztársaság részéről „hiba lenne a nőktől megvonni ezt a jogot [...] súlyos következményekkel járó politikai hiba” (*DSSC*, 1931. október 1.; Nash, 1995:249–250).

Manuel Azaña, későbbi miniszterelnök, naplójában „nagyon szórakoztatónak” nevezte a parlament két képviselőjének „szócsatáját”: „Campoamor kisasszony okosabb és ékesszólóbb, mint Kent, –írja– de ellenszenvesebb is”. Victoria Kentről így ír: „Kent a blúza gallérjához beszél, jobbát pedig vadul rázza és köröz vele a levegőben, ökölbe szorítva ezét,

³ Az alkotmánytervezet vitája idején még csak két női képviselő volt az Alkotmányozó Gyűlésben. A harmadik női képviselő, Margarita Nelken 1931 végére tudott érvényt szerezni az 1931 júniusában elnyert parlamenti mandátumának Badajoz képviselőjeként.

mintha legyet akarna röptében elkapni” (Azaña, 2000:296). Későbbi bejegyzésében „egyszerű és kedves” emberként jellemzi, a három képviselő közül egyedül őt találta szimpatikusnak, hozzátéve: „ő az egyetlen korrekt is közülük” (Azaña, 2000:511; Carrillo, 2008:147).⁴

A parlamenti vitában Manuel Azaña Campoamorral értett egyet. Naplójában így fogalmaz: „kegyetlenség lenne megtagadni a választójogot a nőktől, azt gyanítva, hogy esetleg nem a köztársaság mellett fognak voksolni” (Azaña, 2000:296). Ennek ellenére pártja, a Köztársasági Akció a női választójog bevezetése ellen szavazott.

Victoria Kenthez hasonló véleményen volt Margarita Nelken, szocialista politikus is, aki az alkotmánytervezet vitájában még nem vett részt. 1931 végén került be a parlamentbe harmadik női képviselőként, illetve a Szocialista Párt egyetlen női képviselőjeként. Elméletben Kent és Nelken is elfogadták a női választójog bevezetésének szükségességét, de gyakorlatba való átültetésével kapcsolatban komoly aggályaik voltak. Margarita Nelken így fogalmazott: „Veszélyes fegyvert nem lehet gyerekek kezébe adni, azt feltételezve, hogy néhány éven belül majd a használatát is elsajátítják” (Alexander, 1999:352).

Margarita Nelkenről Azaña meglehetősen epésen nyilatkozik 1932. január 5-i keltezésű napló bejegyzésében:

Az, hogy Nelken politikai kérdésekben állást foglal, teljesen kihoz a sodromból. Maga a megtestesült indiszkréción. Egész életében festészetről írogatott, én pedig soha nem gondoltam volna, hogy politikai ambíciói lennének. Nagyon meglepett, amikor megláttam Badajoz jelöltjeként. Szocialista szavazatokkal győzött, de a Szocialista Párt csak sokára fogadta be 'soraiba', és a cortes is csak nagysokára fogadta el képviselőként. Hiúnak és ambiciózusnak kell lenni ahhoz, hogy ilyen áron kerüljön be valaki a Kongresszusba, mint Nelken (Azaña, 2000:426).

Ugyanitt Azaña, mintegy mellékesen, de a parlamenti viszonyokat jól érzékeltetve, megjegyzi: „valaki azt mondta: *Ő az első nő a cortesben*. Ezt azért mondták, hogy Campoamort és Kentet bosszantsák” (Azaña, 2000:426).

1931. október 1-jén, a női választójogról szóló döntő szavazás előtt Victoria Kent még tett egy utolsó erőfeszítést: módosító indítványt terjesztett be, amelyben azt javasolta, hogy a nők csak akkor vehessenek részt a parlamenti választáson, ha előtte már két egymást követő községtanácsi választás során érvényesítették választójogukat. Ezt az indítványt azonban elutasították (DSSC, 1931. október 1).

A szocialisták álláspontját e témában nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a munkásnőket sokkal kevésbé tudta a befolyása alá vonni a katolikus egyház. Végül – az alkotmányozó gyűlés legnagyobb létszámú parlamenti csoportjaként – támogató szavazataikkal el is döntötték a kérdést. A női választójog kérdésében a szocialisták és a jobboldal

⁴ Victoria Kentet a spanyol börtönök főigazgatójává nevezték ki. Azaña 1932. május 20-i naplóbejegyzésében azt is leírja, hogy Kent végül alkalmatlannak bizonyult erre a posztra: „túlzottan embereség, és ennek ellensúlyozására nem rendelkezett kellő vezetői adottságokkal. A börtönök állapota riasztó. Nincs fegyelem. A rabok akkor szöknek meg, amikor akarnak[...]” Santiago Carrillo, a Spanyol Kommunista Párt későbbi főtitkára is említést tesz memoárjában Victoria Kent főparancsnoki tevékenységéről. Carrillo szerint Kentnek sikerült elérnie, hogy a spanyol börtönök belső rendje a világ egyik legliberálisabb modellje legyen.

egyformán szavazott. Ennek eredményeként az Alkotmányozó Gyűlés, második körben és elég szoros többséggel, 161 igen és 121 nem szavazattal a női választójog azonnali bevezetése mellett foglalt állást (Avilés Farré, 1985:96).⁵ Ily módon Spanyolország ebben a tekintetben Európa egyik leghaladóbb országává lett.⁶

A női választói magatartással kapcsolatban makacsul tartotta/tartja magát az a sztereotípa, miszerint az 1933. novemberi parlamenti választáson a jobboldal elsöprő győzelmét a női szavazatoknak köszönhetette.⁷

A rendelkezésre álló adatok szerint 1933 őszén valamivel több nőnek volt szavazati joga, mint férfinak, számszerűsítve 6.849.000 nőnek 6.338.000 férfival szemben, tehát állásfoglalásuknak valóban óriási jelentősége volt (Townson, 2002:454).⁸ A női szavazat „mindennél fontosabb” –írja Herminio Fernández de la Poza, radikális párti képviselő Alejandro Lerroux-nak, a párt vezérének a parlamenti választások előtt, 1933. október 13-i jelentésében– mivel „Spanyolországban a nők 90%-a vagy még több katolikus és 60 vagy 70%-a monarchista. Emellett –fűzi hozzá– a jobboldal szervezettebb a nők körében, mint bármely más politikai erő” (Townson, 2002:227). A radikálisok félelme alaptalannak bizonyult, mivel 1933 novemberében óriási választási sikert arattak.⁹

A leadott szavazatok nemek szerinti megoszlásával kapcsolatban nem álltak/állnak rendelkezésre adatok. Valószínűsíthető azonban, hogy a baloldal 1933 őszi vereségének hátterében nem annyira a nők részvétele, sokkal inkább a Manuel Azaña vezette polgári baloldal kétéves kormányzása eredményeként megfigyelhető általános elégedetlenség és csalódottság állt. (Nem került be a parlamentbe Clara Campoamor, a női választójog élharcosa, és Victoria Kent sem.) Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a választási eredmények szerint a baloldali kormányzásból kiábrándult szavazók nem csak az 1933-ban létrehozott jobboldali konzervatív katolikus gyűjtőpártra, a CEDÁ-ra szavaztak, hanem a centrista beállítottságú és laikus polgári pártra, a Radikális Pártra is (Alexander, 1999:358; González Martínez, 2005).

A nők politikai jobboldalt preferáló választói magatartásával kapcsolatos prekoncepciónak az 1936. februári választások eredménye is ellentmond, amikor viszont a baloldali Népfront győzött.

---

⁵ Köztársasági Akció 27 fős parlamenti csoportjából Castrovido mellett még két fő szavazott a női választójog bevezetése mellett. A radikális szocialista pártból pedig a katalán Nogués.

⁶ A női választójogot először Ausztráliában vezették be 1902-ben, majd Finnországban 1906-ban és Norvégiában 1913-ban.

⁷ Rosa María Capel női választójogról szóló könyvében azt állítja, a nők kisebb része támogatta a baloldalt, a többség „hozzájárult a jobboldal győzelméhez” (*El sufragio femenino en la II República*, 1992:245). Hasonló állásponton vannak: Gerald Brenan (1985), Ricardo de la Cierva (1969).

⁸ Townson adatai szerint 14%-kal több női választó volt, mint férfi. A tartományi székhelyeken 12%-kal több, Madridban pedig 19%-kal több női választó volt (Townson, 2002:227).

⁹ A radikálisok 104 parlamenti helyet szereztek. Őket csak az 1933-ban létrehozott jobboldali katolikus gyűjtőpárt, a CEDA szárnyalta túl 117 mandátummal. A baloldal viszonyt óriási vereséget szenvedett. A szocialista képviselők száma 59 főre csökkent. Az adatokat José Ramón Montero közli (García Delgado, J. L., 1988:5–6).

Összegezve tehát megállapíthatjuk: a Második Köztársaság választásait nem a nemek vagy a vallásos érzület döntötte el, hanem sokkal inkább a politikai eseményekkel és pártokkal kapcsolatos elégedetlenség.¹⁰

Az 1931-es Alkotmány nők helyzetére vonatkozó cikkelyei

Az 1931-es köztársasági alkotmány, az új rendszer demokratikus berendezkedését hangsúlyozva, Spanyolország történetében először ismerte el a nemek közötti egyenlőséget (*1931-es alkotmány*, 01–12–2011).

36. cikkely: Minden 23. életévét betöltött állampolgár, nemétől függetlenül, a törvények által előírt azonos választójoggal rendelkezik.

40. cikkely: Minden spanyol, nemre való tekintet nélkül, érdemei és képességei szerint alkalmazható közhivatal és köztisztviség betöltésére, kivéve, ha ennek törvényes akadálya van.

Az Alkotmány értelmében nők is kerülhettek fontos állami tisztségekbe és az egyetemekre, lehettek akár diplomaták, mérnökök, jegyzők. A korszak asszonyainak sajátos családi és társadalmi pozíciója, valamint a politika labilitása miatt azonban csak nagyon kevés nő vett részt tevékenyen a közéletben, bár számuk azért egyre nőtt (Salas, 1999:165–166., 219.).

A demokrácia elvei alapján az egyenlőség eszméjét más területekre is kiterjesztették, így például a magánszférára, a családra is. A diszkriminatív törvények helyett a házasság és a család immár a nemek közötti egyenlőség elvén alapult.

„43. cikkely: A család az állam különleges védelme alatt áll. A házasság a nemek egyenjogúságán alapszik, felbontani pedig közös elhatározással, illetve bármelyik házastárs kezdeményezésére lehet, ez utóbbi esetben indoklással” (*1931-es alkotmány*, 01–12–2011).

Ennek értelmében, 1932-ben törvénybe iktatták a polgári házasságkötést, illetve engedélyezték a kölcsönös megegyezésen alapuló válást. Ez utóbbi az egyik leghaladóbb intézkedésnek számított Európában.

Az Alkotmány értelmében az állam kötelezettséget vállalt a női munka szabályozására is.

46. cikkely: A munka, bármilyen formájában társadalmi kötelesség, és a törvény védelmét élvezi. A Köztársaság minden dolgozó számára biztosítja a méltó léthez szükséges feltételeket. Szociális törvényhozása szabályozza: (beteg- és baleset biztosítás eseteit, a munkanélküliséget, öregségi-, rokkantsági- és halál esetére vonatkozó biztosítást;) a nők és a fiatalok munkavégzését, különös tekintettel az anyák védelmére [...] (*1931-es alkotmány*, 01–12–2011).

Spanyolországban a második köztársaságot megelőzően a női munkavállalók gyakorlatilag szinte semmiféle jogvédelemben nem részesültek.

1930-ban mintegy 6 millió családból (85%-a munkás és paraszt család volt) 5 millió családban a nők háziasszonyként tevékenykedtek. Ami egyben azt is jelentette, hogy az ak-

¹⁰ Az 1933 novemberi választás eredményeként 3 baloldali nő került a parlamentbe: Margarita Nelken, Matilde de la Torre és María Lejárraga, illetve 3 jobboldali nő: Francisca Bohigas, María Urraca Pastor és Pilar Careaga. 1936 februárjában a Népfront győzelmével pedig már 5 baloldali nő: Margarita Nelken, Victoria Kent, Julia Álvarez, Matilde de la Torre és Dolores Ibarruri.

tív női lakosság mintegy 24%-a vállalt munkát a háztartáson kívül. A női munkavállalók szociális összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a dolgozó nők 80%-a hajdon vagy özvegy volt. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a korabeli Spanyolországban nem létezett özvegyi nyugdíj, a családanyák férjük halála után családfenntartóvá váltak és munkát kellett keresniük.

A munkát vállaló spanyol nők mintegy egyharmada dolgozott szakmunkásként, elsősorban a textil- és ruhaiparban, a többségük azonban idényjellegű munkát végzett vagy háztartási alkalmazottként dolgozott. Hozzá kell tenni, hogy ez utóbbi esetben semmiféle jogvédelemmel nem számolhattak (Cobo, 10–12–2011).

A köztársaság idején számos intézkedést hoztak a dolgozó nők védelmében. A női munka szabályozása kapcsán eltörölték a házasságkötés vagy anyaság miatt történő elbocsájtásról szóló záradékokat, és bevezették az anyasági segélyt, valamint ún. Anyasági Törvényt (*Ley de Maternidad*) hoztak, amely biztosította és szabályozta a nők szoptatáshoz és gyermekágyhoz való jogát. Ezen túlmenően megtiltották a nők alkalmazását olyan veszélyes vagy nehéz fizikai munkák esetén, amely az egészségüket, illetve jövőbeni anyaságukat veszélyeztette volna (Cobo, 10–12–2011).

A nők politikai aktivitása

A köztársaság idején nem csupán számszerűen nőtt a női munkavállalók száma, militánsabbakká is váltak, egyre aktívabban vettek részt a sztrájkokban, tüntetéseken. A szocialista párt szakszervezete, az UGT 1932-es kongresszusán alacsonyabb tagdíj bevezetésével igyekezett megkönnyíteni a nők belépését, és fokozott propagandatevékenységet folytatott a nők körében. Ennek eredményeként az 1929-es 18.000 fős női taglétszám 1936-ra 142.000-re emelkedett (Cobo, 10–12–2011).

A szocialista szakszervezet követelése, az „Egyenlő munkáért egyenlő bért!” jelszó azonban nem valósult meg a gyakorlatban. Általánosan jellemző maradt, hogy azonos munkáért a nők sokkal kevesebb bért kaptak. Pl. olajbogyó szüretelésénél a nők a férfiak bérének 50%-át kapták meg, az iparban pedig még ennél is kevesebbet. Ugyancsak megmaradt a hátrányos megkülönböztetés a munkanélküli segély kapcsán, miután Spanyolországban az ideiglenes jellegű munkát vállalók nem részesülhettek segélyben. A női munkavállalók többsége viszont éppen ebbe a kategóriába tartozott. Ennek következtében 1933-ban 200.000 munkásból mindössze 100 nő (0,5%) kapott munkanélküli segélyt.

A szocialista UGT mellett az anarchista–anarchoszindikalista indíttatású Szabad Nők (*Mujeres Libres*) nevű szervezet is aktív részt vállalt abban, hogy segítse a nők beilleszkedését a munka világába, elsősorban óvodák, étkezdék létesítésével, a nők oktatásával, szakmai képzésével. A szervezet taglétszáma 1936-ban 500 fő volt, 1938-ban már viszont 30.000 tagja volt. Hasonlóképpen a Spanyol Kommunista Párt is tevékeny propagandát folytatott a nők körében, melynek eredményeként a női tagok létszáma 1936-os 179 főhöz képest 1938-ra 4203 főre emelkedett (Cobo, 10–12–2011).

Dolores Ibárruri –*La Pasionaria*– a spanyol kommunista párt emblematis alakjának visszaemlékezései szerint a jobboldali kormányzás idején, főként az 1934-es asztúriai bá-

nyászfelkelés leverése után a köztársasági és a kommunista nők között egyre szorosabb együttműködés bontakozott ki:

Mi, kommunista asszonyok, bejártunk a köztársasági pártok központjaiba, ahol összegyűlték e pártok nőtagjai; szívélyesen elbeszélgettünk és vitatkoztunk velük, kifejtettük nézeteinket a helyzetről és a köztársasági pártok politikájáról. A köztársasági párthoz tartozó asszonyok között –s itt nem beszélek olyan ismert politikusokról, mint Victoria Kent vagy Clara Campoamor, hanem a köztársasági nőszervezetek egyszerű tagjairól– tucatszám találtunk olyanokat, akik politikai tehetség dolgában semmivel sem maradtak pártjaik vezetői mögött [...] (Ibárruri, 1964:158).

A második köztársaság idején az oktatás terén is nagy előrelépést tapasztalunk. Engedélyezték a vegyes iskolákat, a koedukált oktatást. Eltörölték a háztartási tantárgyakat és a vallásoktatást. A munkásnők számára esti iskolákat hoztak létre, és jelentősen csökkentették a női analfabetizmust (Luis Martín, 175–188).

A nők közéleti szerepvállalása terén a legjelentősebb eseményt az első női miniszter ki-nevezése jelentette. A polgárháború kirobbanása után, 1936. novemberében nevezték ki Federica Montsenyt, egy anarchista vezetőt, újságírónt, aki nem csupán Spanyolország, hanem Nyugat-Európa első női minisztere lett. Mindössze néhány hónapig tartó egészségügyminiszteri működése alatt nagyszabású programot indított el. Spanyolország történetében először segélyprogramokat szervezett a fogyatékosok foglalkoztatására, az árvaházakat „gyermekotthonokká” alakította, segítséget nyújtott a prostituáltaknak, akik szakmát tanulhattak, bevezette és szabályozta az abortuszt, megszervezte a terhes nők élelmezését és a háborús menekültek megsegítését. Mindezek megvalósítására azonban nem volt elég ideje. 1937 májusában, az anarchistákkal és trockistákkal való leszámolás után, le kellett mondania posztjáról. Federica Montseny „egy új nőtipust testesített meg, aki politikai tevékenységével csaknem egy évszázaddal megelőzte korunk szociálpolitikáját”.¹¹

Nők a polgárháborúban¹²

A polgárháború kirobbanásával a nők élete teljesen megváltozott. A köztársaság védelmére szólító propagandának engedelmessé válnak, fegyvert ragadtak, lőszergyárakban dolgoztak és segélyeket szerveztek.

A háború első heteiben a fegyvert fogó milicista nőket a „Haza hőseiként” jellemezték. Megítélésük azonban néhány hónap elteltével megváltozott, ekkor a propaganda már arra mozgósította a nőket, hogy ne a fronton, hanem a hátszágban tevékenykedjenek.

Ez a hirtelen változás több tényezőre vezethető vissza. Az egyik fő érv a női milicisták ellen az volt, hogy nem értenek a fegyverekhez. (Erre vonatkozóan elég Orwell híres művét felidézni, hogy tudjuk, a katonai felkelést követően a férfi milicisták, sőt később a nemzet-

¹¹ Elena Salgado szocialista egészségügyminiszter méltató szavai a 2005-ben kiadott Federica Montseny-életrajz könyvbemutatóján (Lozano, Irene (2005). *Federica Montseny. Una anarquista en el poder*. Madrid: Espasa) (La primera mujer ministra, 19–12–2011).

¹² A tanulmány csak a köztársaság oldalán harcoló nők helyzetével foglalkozik.

közi brigádosok egy része sem értett a fegyverhasználathoz.) Egyébiránt éppen Orwell számolt be arról, hogy néhány hónap alatt mennyire megváltozott a nők megítélése a fronton. Már nem heroizálták őket, hanem nevetség tárgyává tették és megbízhatatlannak minősítették őket (Nash, 1999:12).

A köztársasági propaganda új jelszava így hangzott: „Férfiak a frontra, nők a hátszágba!” Ebben a kérdésben, az egyébként teljesen megosztott politikai pártok, kivételesen egyetértettek.

Az egyik kommunista szóvivő „nemes gesztusként” értékelt a nők lelkes csatlakozását a milíciához, bár hangsúlyozta, hogy tetteknek nem volt igazi súlya. Ezt azzal indokolta, hogy a nők felkészületlensége erősen korlátozta hatékonyságukat a frontvonalon. Hamarosan jogilag is szabályozták a nők szerepvállalását a fegyveres küzdelemben. Largo Caballero szocialista kormányfő rendelete értelmében 1936 szeptemberétől a nőknek el kellett hagyniuk a frontvonalat. Az intézkedésnek köszönhetően 1937 elejétől drasztikusan lecsökkent a női milicisták száma a frontokon (Nash, 1999:12).

A nők felkészületlenségére hivatkozó érvelés mellett megjelent egy másik probléma is: a prostitúció kérdése. Ahogy a férfi milicisták, úgy a nők is heterogén csoportot alkottak. Dr. Félix Martí Ibáñez, korabeli szexológus, író és anarchista reformer a milicista nőket 3 csoportba sorolta: szerinte a politikai meggyőződésből fegyvert fogó nők kisebbséget alkottak, a többséget az ún. romantikus nők csoportjába sorolta, akik a korabeli mozifilmek inspirálta romantikus kalandvágyból indultak a frontra, ahol elsősorban ápolónőként tevékenykedtek. Az ő besorolása szerint a harmadik csoportba a prostituáltak tartoztak (Nash, 1999:13).

A frontot megjárt milicista nők visszaemlékezései jóval árnyaltabb képet nyújtanak erről a kérdésről: voltak ugyan prostituáltak a frontvonalakon, de számuk rendkívül csekély volt, tényként ismerik el azonban, hogy a háború alatt az erkölcsi normák is megváltoztak. Sok milicista nő a párjával együtt ment a frontra harcolni, sokan közülük a háború után össze is házasodtak. A fronton, a harcok során, amikor naponta az életüket kockáztatták, a szexuális normák is mások voltak, azaz teljesen természetesnek tekintették két ember közös megegyezésen alapuló szexuális kapcsolatát.

Valójában inkább a hátszágban jelentett problémát a virágzó prostitúció, melynek már 1937-től komoly egészségügyi következményei voltak a nemi betegségek tömeges terjedése miatt. Egy barcelonai ápolónő megjegyzése szerint: a nemi betegségeknek „több áldozata volt, mint a puszkagolyóknak” (Nash, 1999:13).

Volt azonban egy harmadik oka is annak, hogy a nőket kivonták a frontokról. A fegyveres konfliktus elhúzódása miatt napirendre került a katonai fegyelem megerősítésének kérdése, a spontán létesült népi milíciák militarizálása. Ez a törekvés főként 1937 májusa után figyelhető meg, a kommunista irányvonal megerősödésével. A fegyverrel harcoló nők gyakorlatilag politika harc áldozataivá váltak: a két, markánsan különböző katonai intézménymodell, a minden hierarchiát nélkülöző, önkéntes alapon szerveződő népi milíciák és a szigorúan hierarchizált reguláris fegyveres erők modellje között folyó politikai küzdelem áldozataivá (Nash, 1999:13).

A polgárháború végén a francóista megtorlás a nőket sem kímélte. 1939–1940-ben mintegy 30.000 nő raboskodott saját- vagy hozzátartozóinak politikai meggyőződése miatt

Franco börtöneiben. Közülük csak a madridi Ventas-i börtönben 1000 nőt végeztek ki (Cobo, 10–12–2011).

Összegzésként elmondható, hogy a Második Köztársaság demokratikus rendszere fontos változásokat hozott Spanyolország politikai életében és hatalmas előrelépést jelentett a nők helyzetében is. Az új alkotmány és a törvényhozás által megvalósult nemek közötti jogi egyenlőség fontos lépcsőfok volt egy új, egyenlőségen alapuló társadalom létrehozása felé vezető úton. Ezek a vívmányok azonban Franco hatalomra kerülésével semmivé váltak, és majd csak közel 40 év elteltével, a demokratikus átmenet idején kerültek ismét napirendre.

Felhasznált irodalom

- Alexander, Gerard (1999). Women and Men at the Ballot Box: Voting in Spain's Two Democracies. Lorée Enders, Victoria – Beth Radcliff, Pamela (szerk.). *Constructing Spanish Womanhood – Female Identity in Modern Spain*. State University of New York Press.
- Avilés Farré, Juan (1985). *La izquierda burguesa en la II República*. Madrid: Espasa-Calpe, S. A.
- Azaña, Manuel (2000). *Diarios completos. Monarquía, República, Guerra Civil*. Introducción de Santos Juliá. Barcelona: Crítica.
- Beevor, Antony (2002). *A spanyol polgárháború*. Budapest: Európa.
- Brenan, Gerarld (1985). *El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*. Barcelona: Plaza y Janés Editores, S. A.
- Capel, Rosa María (1992). *El sufragio femenino en la II República*. Madrid: Instituto de la Mujer. Horas y Horas la Editorial Feminista.
- Carrillo, Santiago (2008). *Memorias. El testimonio polémico de un protagonista relevante de nuestra transición*. Barcelona: Editorial Planeta.
- Cierva, Ricardo de la (1969). *Historia de la Guerra Civil española, I. Antecedentes: Monarquía y República 1898–1936*. Madrid.
- Cobo, Juana. *La mujer trabajadora en la II República*. Elérhető: http://revolucionesspanola.elmilitante.org/articulos/mh_4.htm, elérés dátuma: 2011.12.10.
- Díaz Fernández, Paloma (2005). La dictadura de Primo de Rivera. Una oportunidad para la mujer. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, t. 17. Elérhető: <http://espacio.uned.es:8080/fedora/get/bibliuned:ETFSerieV2005/deuo:Collection/view>, elérés dátuma: 2011. 12.01.
- García Delgado, J. L. (szerk.) (1988). *La II República española. Bienio rectificador y Frente Popular, 1934–36*. Madrid: Siglo XXI.
- González Martínez, Carmen. *75 aniversario del derecho al sufragio femenino en España*. Elérhető: <https://www.um.es/campusdigital/Cultural/voto%20femenino%202.htm>, elérés dátuma: 2011.12.17.
- Harsányi, Iván (2003). Az Ibériai-félsziget 20. századi diktatúrái. *Diktatúrák és autoriter rendszerek 20. századi Európában*. Limes, 3.
- Ibárruri, Dolores (1964). *Az egyetlen út*. Tények és tanúk sorozat. Budapest: Kossuth és Magvető Kiadó.
- Jackson, Gabriel (2006). *La República Española y la Guerra Civil 1931–1939*. Barcelona: Crítica.

- Luis Martín, Francisco de (2002). *La FETE en la Guerra Civil española (1936–1939)*. Barcelona: Ariel.
- Nash, Mary (1995). Género y ciudadanía. Santos, Juliá (szerk.). *Política en la Segunda República – Ayer 20*. Madrid: Marcial Pons.
- Nash, Mary (1999). Miliciana, vete a tu casa – Por qué las organizaciones antifascistas retiraron del frente a las mujeres durante la guerra civil? *El País*, 1999/09/05. 12.
- Salas, Mary (1999). *Españolas en la transición – De excluidas a protagonistas (1973–1982)*. Madrid: Biblioteca Nueva, S. L.
- Szerző nélkül. *La primera mujer ministra de Europa era anarquista y española*. Elérhető: www.elmundo.es/elmundolibro/2005/02/07/historia/1107797501.html, elérés dátuma: 2011.12.19.
- Thomas, Hugh (1979). *The Spanish Civil War*. London: Penguin Books (3. kiad.).
- Townson, Nigel (2002). *La República que no pudo ser. La política de Centro en España (1931–1936)*. Madrid: Taurus.

Források

- Anteproyecto de Constitución de la Monarquía Española de 1929*. Elérhető: www.hispanidad.info/1929anteproyecto.htm, elérés dátuma: 2011.12.15.
- Archivo del Congreso de los Diputados, Sección de Varios, Serie de la Junta Central del Censo o Junta*
- Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República española* (A spanyol Köztársaság Alkotmányozó Gyűlésének Parlamenti Naplója) a szövegben: DSSC 1931. október 1.
- Electoral Central, Legajo 69/2*. Octubre de 1924. Elérhető: www.hispanidad.info/tema94.htm, elérés dátuma: 2011.12.18.
- www.hispanidad.info/tema94.htm, elérés dátuma: 2011.12.15.
- Spanyol Alkotmány, 1889*. Elérhető: www.boe.es/aeboe/consultas/bases_datos/doc.php?id=BOE-A_1889-4763, elérés dátuma: 2011.12.09.
- Spanyol Alkotmány, 1931*. Elérhető: www.congreso.es/constitucion/.../cons_1931.pdf, elérés dátuma: 2011.12.01.

FEJEZETEK
A MAGYAR–HISPÁN KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

CAPÍTULOS DE LA HISTORIA
DE LAS RELACIONES HÚNGARO-HISPÁNICAS

FERENC DEÁK EN LAS FUENTES ESPAÑOLAS CONTEMPORÁNEAS (1859–1867)

ANDREA PALKOVICS¹

En este trabajo quisiera contribuir a un retrato más matizado de Ferenc Deák con algunas aportaciones nuevas presentando qué imagen tenía este político húngaro en la España de los 60 del siglo XIX. El periodo entre 1861 y 1867 constituye una época importante en la historia de Hungría, que, después de la derrota de la Revolución y Guerra de Independencia húngara de 1848 y 1849, hasta 1861 fue gobernada con métodos autoritarios por Austria. El parlamento fue convocado por primera vez en 1861, después de lo cual comenzaron las negociaciones que finalmente condujeron al *Compromiso histórico* establecido entre Austria y Hungría en 1867, que hizo posible la transformación del Imperio Habsburgo en la Monarquía Austro-Húngara. Ferenc Deák, líder de los liberales moderados húngaros, desempeñó un papel primordial en dicho proceso y, por tanto, es considerado el padre de tal reconciliación. Debido a la importancia de este papel reconciliador la figura de Deák ha sido muy investigada por la historiografía húngara y se dispone de una imagen bastante detallada de su personalidad, observada “desde el punto de vista húngaro”. En este artículo, sin embargo, pretendo dibujar la imagen de Deák utilizando las observaciones de fuentes españolas, teniendo en cuenta dos puntos de vista diferentes: los despachos enviados por la legación española de Viena al Ministerio de Asuntos Exteriores de España por una parte, y las noticias de la prensa española contemporánea por otra.

Para poder interpretar las fuentes adecuadamente merece la pena hacer mención de la situación de las relaciones húngaro-españolas del siglo XIX. En la primera mitad del siglo –cuando para España Hungría sólo era una provincia del Imperio Habsburgo– Austria apoyó al príncipe Don Carlos en contra de la futura Isabel II por lo cual entre 1833 y 1848 las relaciones diplomáticas fueron interrumpidas.² En la política exterior española, descrita por Olivé (1992:203–205), Pereira (1983:129–131) y Tuñón de Lara (1980:220–222), a partir de los años 50 del siglo en cuestión Austria se convertía cada vez más importante para España, la cual veía en aquel imperio un aliado adecuado para disminuir su dependencia de la política exterior franco-inglesa, que fue uno de los resultados de que Francia e Inglaterra habían apoyado a Isabel II en la guerra de sucesión española. El desarrollo económico español ofrecía una posibilidad para suavizar esta dependencia. A comienzos de los años 50 se intentó conseguir tal objetivo al formular el principio de la neutralidad, y poco después la política exterior española hizo varias tentativas independentistas; por una parte intentó ejercer influencia política en diferentes zonas, y, por otra, comenzó a buscar aliados adecuados para compensar la dependencia mencionada. A lo largo del siglo

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2004), 9, 17–25.

² Las circunstancias del restablecimiento de las relaciones diplomáticas se detallan en Anderle (1998) y (2002).

XIX se puede observar que la corte española deseaba establecer contactos con diferentes estados alemanes, especialmente con Prusia y Austria. Siguieron con atención los acontecimientos de la corte de Viena hasta la guerra entre Austria y Prusia en 1866. Entre 1858 y 1868 la misión española de Viena fue dirigida por un diplomático reconocido, Luis López de la Torre Ayllon, cuya carrera diplomática es resumida en húngaro por Anderle (2002:238–239). Ayllon procedía de una familia de diplomáticos, hablaba muy bien alemán, lo cual era una gran ventaja entre los diplomáticos españoles, que generalmente no hablaban o hablaban muy mal la lengua del país donde se instalaban. Dicho legado era considerado especialista de los asuntos austríacos y alemanes: además de sus estancias en Baviera y otros principados alemanes, había pasado mucho tiempo en Viena, donde se sentía muy bien. Entre 1827 y 1832 había sido secretario de la legación, más tarde en dos períodos –entre 1852 y 1856, y entre 1858 y 1868– fue ministro de la legación. Gracias a su larga estancia en Viena conocía personalmente a los personajes importantes de la vida política vienesa, gran parte de sus informaciones procedía de las conversaciones que tenía con ellos; trataba de asistir en persona a los eventos importantes y leía regularmente la prensa austríaca, principalmente el *Wiener Zeitung*. Los despachos redactados por este diplomático de carrera se ofrecían como fuente adecuada para el tema de mis investigaciones.³

Además de los despachos de la legación, dirigidos a las autoridades oficiales, hay otra fuente importante, la prensa española, suficientemente abundante a mediados del siglo para influir en la opinión pública (Sánchez, 2000), a través de la cual las noticias referentes a la guerra de independencia de Hungría de 1848 y 1849 ya llegaban también a los lectores españoles (Anderle–Babos–Illikmann, 2000). Y, a diferencia del período anterior, en la prensa española se dedicaba más espacio a los temas húngaros debido a que después de la guerra de independencia húngara –como el problema de las minorías en general– la cuestión húngara se convirtió en un terreno observado con atención particular tanto por la política exterior como por la opinión pública española, teniendo en cuenta que España también tenía que dar la cara a los movimientos nacionales cada vez más serios de sus propias minorías.

Veamos primero qué idea tenía Ayllon de la vida política húngara y, dentro de ésta, de Ferenc Deák.

En 1859 en un despacho largo dedicado a la descripción de la situación de la política interior del Imperio, Ayllon ofrece una imagen general y detallada de la sociedad húngara, que considera una cuestión importante para Austria:⁴ “Me he detenido tanto en reseñar la actual situación de Hungría, porque encierra para el Austria una cuestión vital, y que de

---

³ Los documentos de la legación española de Viena referentes a este período se encuentran en el Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores [a continuación: A(H)MAE]. Los documentos fueron descubiertos y elaborados por el Prof. Dr. Ádám Anderle, cuya ayuda quiero volver a agradecer. Los documentos se encuentran en los legajos n° 1363, 1364, 1365 y 1366 A(H)MAE.

⁴ En las referencias a los documentos citados el primer número indica el número del despacho, el segundo el legajo que lo contiene; también se proporciona la fecha del despacho. Las citas textuales reproducen la grafía originaria, con la excepción de los apellidos húngaros escritos erróneamente, que se corrigen en este artículo.

su más ó menos acertada solución penda acaso la suerte de esta Monarquía” (199/1363, 13 de diciembre de 1859).

Considera la corte de Viena un aliado de España: “[...] la existencia del Austria como Gran Potencia, como Potencia Católica, por esencia y necesidad conservadora, es tan indispensable para el equilibrio político de las naciones Europeas como la existencia de una España independiente y poderosa” (199/1363, 13 de diciembre de 1859).

Al hablar de las pretensiones de los húngaros, no entiende cómo los húngaros se atreven a presentar reivindicaciones después de lo sucedido en 1848/49, y cómo puede tener el monarca y el gobierno tanta paciencia angelical e incomprensible para con ellos. Según su opinión el punto más importante de las reivindicaciones de los húngaros es la exigencia de restablecer su constitución antigua. Esta demanda la considera imposible sobre todo porque el carácter según su opinión bárbara, semifeudal de ésta representaría una vergüenza para toda Europa. La sociedad húngara le parece dividida. La aristocracia sólo se interesa por sus propias aspiraciones que se basan principalmente en el deseo de no pagar impuestos y no pagar sus deudas. La cita siguiente ilustra muy bien cuál es la opinión de Ayllon referente al papel político de la aristocracia húngara: “Desde las conmociones políticas de 1848 han venido perdiendo los Magnates Húngaros gran parte de su influencia en el país. Durante aquella época no llegaron, con todo su patriótico Constitucionalismo á verter una gota de sangre ni emplear un ardite en defensa de su idolatrada Constitución” (199/1363, 13 de diciembre de 1859). La pequeña nobleza le parece indisciplinada e intranquila, a su modo de ver es “aun mas escasa de cultura intelectual que la alta aristocracia, no tiene asomo de educación política, dado que quepa alguna en los descendientes semi-orientales de Árpád, ni jefe conocidos de cierto prestigio con ella, hallándose emigrados los antes reputados como tales” (199/1363, 13 de diciembre de 1859). Observa, sin embargo, que como en Hungría tienen gran peso, hay que contar con ellos. El número de los que forman la burguesía es tan reducido, dice, que en el sentido político no existe. En cuanto a las capas inferiores de la sociedad nota que éstas no tienen derechos políticos y sólo se preocupan por sus asuntos económicos.

Desde el punto de vista de las observaciones de Ayllon referentes a Deák es importante tener en cuenta que el ministro se encontraba durante todo el tiempo en Viena, sus informaciones procedían de los círculos oficiales vieneses, por tanto su postura era próxima a la de éstos. En su informe datado el día 11 de abril de 1861 sobre la inauguración de la dieta húngara sus palabras reflejan la falta de informaciones considerables referentes a Deák:

Sábese por lo demás que en ella [a saber, en la Cámara de Diputados, A. P.] va á ser la lucha entre los partidarios de Deák y Eötvös y los del Conde Ladislao Teleky y de Nyáry, lucha de la cual para formar alguna idea conviene recordar que Deák y Eötvös son los Jefes del antiguo partido liberal, que Teleky, el ex-Representante Diplomático de Kossuth en París y actual confidente del Principe Napoleón es el mismo sujeto tan generoso como inútilmente perdonado después de su arresto en Dresde por S. M. Francisco José, y Nyáry, el más exaltado Jefe de la asamblea Comital de Pest (62/1363, 11 de abril de 1861).

En los despachos que informan acerca de la dieta de 1861 aparece con frecuencia el nombre de dicho político, Ayllon varias veces cita sus discursos, pero no proporciona ninguna información relacionada con su personalidad. En general se puede afirmar que varios despachos contienen citas procedentes de discursos pronunciados tanto por Deák como por otros políticos en el parlamento, pero como el ministro no añade ninguna observación particular podemos suponer que probablemente las habría tomado directamente de la prensa de Viena.

En agosto de 1861 –mientras Ayllon se encontraba de vacaciones– los despachos eran redactados por Emilio de Murruaga, secretario de la legación. El despacho n° 135, datado del 23 de agosto, referente a la disolución del parlamento habla así del papel de Deák:

El General Haller fue el encargado de notificar esta soberana resolución á los dos Presidentes de la Asamblea Húngara, añadiendo que en caso de resistencia tenía instrucciones para hacer uso de la fuerza. Ante una intimación de esta naturaleza no había lugar á grandes deliberaciones y después de alguna momentánea agitación, hijo de la sorpresa y del despecho, y habiendo exclamado el Diputado Deák que cedían a la fuerza y se afirmaban en su protesta se disolvió la asamblea al grito de «*viva la Patria*».”

En el período que sigue a la disolución del parlamento, el nombre de Deák está prácticamente ausente en los despachos, pero en abril de 1863 el legado habla de él como si en aquel entonces se hubiera dado cuenta verdaderamente del papel que desempeñaba en la vida política húngara.

Más entretanto no se descubren todavía en la conducta de los hombres políticos más influyentes en Hungría indicios de una posible avenencia con ellos. Aun en una ocasión reciente, la de la presentación al ya célebre Deák de un álbum de fotografías conteniendo los retratos de todos los miembros de la última Dieta, mediaron entre aquel jefe del partido liberal moderado y el Baron Eötvös otra eminencia de dicho partido, discusiones que de sobra dan à conocer el empeño de no abandonar la base de continuidad legal (*Rechtscontinuität*) fundada en el reconocimiento de la validez de las leyes revolucionarias de 1848 (77/1363, 10 de abril de 1863).

A partir de 1865 el nombre de Deák se menciona con frecuencia permanente en los despachos de Ayllon, que a la sazón ya consideraba que el compromiso entre Hungría y Austria era posible. Según el testimonio de sus despachos, de un lado pensaba que los señores germano-austríacos y húngaros habían encontrado un enemigo común en el eslavismo, que les motivaba a colaborar, de otro lado, según su opinión los políticos húngaros que desempeñaban cargos importantes también estaban intentando que el proceso fuera irreversible.

En los despachos redactados a partir de 1866 ya aparecen algunos detalles referentes a la personalidad de Deák, que aluden reiteradamente a dos elementos. El primero es la observación que, según Ayllon, Deák, a pesar de desempeñar un papel importante en la vida política húngara, no deja de ser un abogado; el segundo elemento mencionado es la alusión al cuidado con que Deák intenta mantener su popularidad. Esta opinión particular, caracterizada por tales componentes, se percibe muy bien en el despacho n° 49 (49/1365,

22 de marzo de 1866), en el que Ayllon, al hablar de Deák, autor del segundo mensaje dirigido al monarca, dice que "prevalecen en él las cualidades del abogado sobre las del estadista. Gira siempre en un círculo por demás estrecho y a veces vicioso." Parece reconocer, al mismo tiempo, que Deák "va erigiéndose en el único Leader ó Director de todo el parlamento Húngaro". En mayo de 1867 las palabras del ministro vuelven a describir a un Deák abogado: "Por lo que toca al abogado Deák, difícil me sería designar en concreto los fines á que se dirige su pensamiento. Resabios revolucionarios se advierten de cuando en cuando en sus discursos" (87/1366, 8 de mayo de 1867).

En el despacho nº 18 hace referencia al Deák preocupado por su popularidad:

Pero falta ahora que puedan desempeñar la suya los personajes magyares que han venido aquí á conferenciar con el Gobierno, los Andrásy, Lónyay, Jorge Festetics que ya se designan como tales Ministros; falta sobre todo que Deák, que no quiere ser Ministro y únicamente atiende a conservar su popularidad les ayude á salir de sus compromisos, aunque apenas ninguno dejaron de contraer sin contar con este Mentor del partido liberal moderado. Y cabalmente acerca de esa posibilidad oía yo días pasados expresar no pocas dudas á uno de los Magnates magyares de mas leales intenciones y que mejor conoce la situación parlamentaria de Hungría, el Conde Antonio Szécsen, Ministro húngaro que lo era en el Gabinete Rechberg-Schmerling (18/1366, 30 de enero de 1867).

Antal Szécsen, político perteneciente a los conservadores antiguos húngaros, ministro del gobierno imperial, se menciona varias veces en los despachos como el único político, residente en Viena, que Ayllon conocía personalmente y que le ofrecía informaciones relacionadas con los asuntos húngaros. Sin embargo, al leer los comentarios que Ayllon añade a la descripción de los acontecimientos se puede percibir que el ministro español se enteraba de las noticias a cierta distancia de las ocurrencias, a través del filtro de las autoridades oficiales vienesas, lo cual impedía que formara una idea propia de aquéllas. Analizando la propuesta de mensaje de Deák del 8 de febrero de 1866 no llega a comprender por qué repiten en el documento todas sus reivindicaciones formuladas en 1861 sabiendo que ellas habían tenido como consecuencia la disolución del parlamento.

¿Ha sido esto efecto del empeño de Deák de aparecer consecuente consigo mismo, de nunca comprometer su popularidad, o acaso del bien intencionado deseo de no provocar, desde luego, con intempestiva deferencia a los del Gobierno, una explosión demasiado violenta de la oposición del partido radical o ultranacional, según suponen algunos? No lo sé. Lo cierto es que el tal proyecto de contestación causó aquí por de pronto una desagradable impresión en todos los círculos políticos afectando hasta la situación de la Bolsa (24/1365, 11 de febrero de 1866).

A pesar del escepticismo permanente y reiterado que se refleja en los despachos, el legado, al informar de la coronación de Francisco José como rey de Hungría⁵, el único evento con

---

⁵ Después de la dimisión de Fernando V en 1848, los húngaros no admitieron a Francisco José como rey legítimo de Hungría. Su coronación como rey de Hungría era una condición del Compromiso en 1867.

el motivo del cual había viajado personalmente a Hungría, ya lamenta no haber podido llegar a conocer en persona al preparador de tal compromiso histórico entre Austria y Hungría:

Pero lo que más sentí todavía fue no lograr hacer el conocimiento personal del atlante de la situación actual en Hungría, el verdadero procreador de la feliz concordia à que puso el sello la Coronación de S. M. Francisco José, de Francisco Deák en una palabra. Difícil, por lo demás, se me hubiera hecho encontrarle en ninguna parte fuera de su casa o del recinto de la Cámara de Diputados. Ya fuese por modestia, ó por cálculo o por natural aversión á cualquier género de ostentación, aversión en verdad apenas concebible en un Magyar, desde que principiaron las funciones preparatorias de tan memorable acto procuró obscurecerse con tanto esmero que absolutamente en ningún sitio público se le volvió a ver (116/1366, 21 de junio de 1867).

Lo expuesto hasta ahora demuestra bien la gran influencia que la distancia que separaba el legado del lugar de los acontecimientos ejerció en la imagen de Deák formada por Ayllon. Pero ¿qué imagen tendría el lector de la prensa española, que sólo podía observar las ocurrencias desde una distancia mucho más considerable?

Al repasar brevemente la historia de la prensa española podemos ver que el número de los diarios editados en los años 60 superaba los 50, pero la mayoría de ellos sólo alcanzaba una vida de 1 o 2 años. La tirada generalmente era de 10 mil. Después de la primera mitad del siglo XIX, periodo de la prensa políticamente comprometida, en la segunda mitad del mismo siglo la información del público volvió a convertirse en el objetivo principal. Desde luego, al examinar el papel de la prensa, no se debe olvidar que en 1860 el 85 % de la población adulta masculina era analfabeta (García de Cortázar-González Vesga 1994:444; Sánchez 2000: 62-64). En la época que nos interesa ya existían agencias telegráficas de informaciones cuyas noticias aparecían en la mayoría de los diarios de forma textualmente idéntica. Además, los colaboradores de los diarios seguían con atención las noticias de la prensa local y extranjera, así sus lectores también podían conocer los comentarios publicados en los diarios europeos y norteamericanos más importantes.

Desde el punto de vista de las noticias referentes a los asuntos húngaros he analizado dos diarios españoles de orientación diferente: *Las Novedades*, de carácter liberal y *El Pensamiento Español*, diario conservador. Basándonos en las noticias publicadas en estos dos diarios españoles podemos darnos cuenta de que entre las noticias extranjeras las noticias húngaras se encontraban en segundo plano, y sólo se les concedía más espacio cuando la falta de otros acontecimientos en la política internacional lo permitía. Así, por ejemplo, los lectores españoles podían leer varios artículos semejantes al siguiente, sobre las sesiones de la dieta húngara de 1861, a las que la prensa española atribuía gran importancia: “[...] es indudable que la cuestión húngara es para el Austria de vida o muerte [...]. En Hungría tiene que defender el Austria, no ya la mera posesión de una provincia de su vasto Imperio, sino todo su Imperio” (*El Pensamiento Español*, 19 de junio de 1861).

Al mismo tiempo, encontramos pocas informaciones referentes al desarrollo de la política húngara y al avance de los preparativos del compromiso austro-húngaro en 1865,

1866 y 1867, debido a que éstas fueron sustituidas por las novedades de la guerra civil norteamericana y de la guerra entre Prusia y Austria.

¿Qué podía saber el lector español sobre Ferenc Deák? La prensa, debido a su carácter y a su estilo, no es adecuada para ofrecer retratos de políticos. La única excepción es una presentación relativamente larga de László Teleki, publicada en *Las Novedades*, después del suicidio de este político húngaro. No obstante, hasta la prensa ofrece algunas aportaciones a la imagen de Deák. Desde 1861 aparecen alusiones referentes a su popularidad; en las noticias que informan de sus discursos pronunciados en el parlamento es una fórmula permanentemente reiterada que aquéllos eran frecuentemente interrumpidos por ovaciones. Pero también podemos leer informaciones sobre otras manifestaciones de la popularidad, según el testimonio de las citas siguientes:

A pesar de la vocinglería de la imprenta tudesca, las ideas de progreso y civilización emitidas por Mr. Deák, le han granjeado tales simpatías, que los jóvenes de Pest han organizado una guardia voluntaria de honor destinada á custodiar su casa noche y día. Mr. Deák se ha apresurado, no obstante, á no aceptar semejante testimonio de solicitud (*Las Novedades*, 22 de mayo de 1861).

Deák es justamente el héroe de la Hungría. El mensaje por él redactado, que á millares se reparte en la ciudad y en el reino ha reunido los sufragios de todos (*Las Novedades*, 17 de agosto de 1861).

También podemos encontrar referencias que, además de su papel de líder, destacan su intención de consolidar: La Cámara parecía resuelta á tomar algunas disposiciones interiores que indicarian un espíritu de hostilidad bastante marcado, pero Deák consiguió atraerla a la contemporización y a la prudencia (*Las Novedades*, 17 de julio de 1861).

En los años posteriores a 1861, en los cuales abundan los acontecimientos políticos de importancia mundial, ya escasean las noticias sobre los asuntos húngaros y, en ellas no aparece el personaje de Deák sino el partido de Deák.

Resumiendo las referencias a Deák que encontramos en las fuentes analizadas, podemos extraer algunas conclusiones. Por una parte, los datos y observaciones relacionados con acontecimientos y políticos húngaros aparecen en las fuentes españolas analizadas como problemas interiores interesantes e importantes desde el punto de vista español de aquella Austria que para España parecía un aliado potencial. Por otra parte, a través del análisis de los dos tipos de fuente muy diferentes se perfilan dos actitudes distintas. Los despachos de la legación reflejan generalmente un sentimiento fuertemente antihúngaro, seguramente influido por el punto de vista del representante diplomático de un imperio plurinacional, en este sentido semejante a Austria, el cual rechazaba las pretensiones independentistas, y, además, el hecho de que el ministro español, al no disponer de datos concretos sobre la situación política real de Hungría, recibía sus informaciones a través de un filtro austríaco. Ayllon, al evaluar el papel de los diferentes participantes de la vida política húngara –probablemente basándose en sus contactos personales– atribuía mayor importancia a los conservadores antiguos de la que tenían realmente, mientras que sólo llegó a

reconocer la importancia del papel de Deák relativamente tarde, a mediados de los años 60. La prensa española, en cambio, al referirse a los acontecimientos de Hungría destacaba reiterada y permanentemente la importancia de Deák, mencionando casi exclusivamente el nombre de éste entre los políticos húngaros de la época. Se debe añadir, sin embargo, que en la prensa española las noticias de Hungría sólo recibían atención y espacio en diferentes períodos determinados.

Bibliografía

- Anderle, Ádám (1998). El carlismo y la Corte de Viena. *Acta Hispanica*, 3. 5–11.
- Anderle, Ádám– Babos, Krisztina– Illikmann, Anita (2000). A magyar szabadságharc spanyol megítélése (1849 március-október) [La consideración española de la guerra de independencia de Hungría entre marzo y octubre de 1849]. *AETAS*, 2000, 1–2. 249–276.
- Anderle, Ádám (red.) (2002). *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868* [La cuestión húngara. Despachos de la legación española de Viena]. Szeged: Hispánia.
- García de Cortázar, Fernando–José Manuel González Vesga (1994). *Breve historia de España*. Madrid: Alianza Editorial.
- Oliví, Fernando (1992). *La herencia de un imperio roto. Dos siglos de política exterior española*. Madrid: MAPFRE.
- Pereira, Juan Carlos (1983). *Introducción al estudio de la política exterior de España (siglos XIX y XX)*. Madrid: Akal.
- Sánchez, Miryam (2000). *Historia de la prensa en España*. Szeged: Hispánia.
- Tuñón de Lara, Manuel (1980). *La España del siglo XIX*. Barcelona: Laia.

SPANYOLOK A MAGYAR ÜGYEKRŐL

KACZÚR ÁGNES¹

Ahogy azt tanulmányom címében is megfogalmaztam, azon dokumentumok, követi instrukciók és követjelentések egy részének a bemutatása a célom, amelyeket a bécsi spanyol követség munkatársai, valamint az éppen felelős miniszter váltottak egymással, az Osztrák–Magyar Monarchiával és azon belül is a magyar ügyekkel kapcsolatosan 1894 és 1913 között.² Annak ellenére, hogy két, egymástól földrajzilag igencsak távol eső területről, Spanyolországról és Ausztria-Magyarországról van szó, köztük a középkortól kezdve folyamatos volt az érintkezés, a kor jellegzetes külpolitikai kapcsolatfelvételi formájának megfelelően, elsősorban dinasztikus házasságokra épülve. Amikor felidézzük például a spanyol–magyar kapcsolatok történetének XIII. századi eseményeit, az aragón–magyar házasságokat, még két önálló, erős királyság útkereső külpolitikai lépéseiről beszélünk.³ A századok folyamán mind Aragónia, mind pedig Magyarország egy-egy nagyobb birodalmi egység részeként léteztek tovább, és a közvetlen érintkezések a más-más kül-, és belpolitikai orientációk útját járva megritkultak.

A magyarok és a spanyolok a XVI–XVII. század során a hatalmas és befolyásos Habsburg-család uralma alatt elsősorban a török elleni harc miatt figyeltek egymásra Európa végein, a nyugati kereszténységet védve. A spanyol–osztrák diplomáciai kapcsolatok XIX. századi történetével a Hispanisztika Tanszékhez kötődő hallgatók, doktoranduszok és oktatók több alkalommal is foglalkoztak, akik a madridi levéltári anyagok, elsősorban az *Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores* dokumentumainak feltárását, feldolgozását és bemutatását helyezték előtérbe. Több tanulmány, szakdolgozat és egy doktori értekezés is született a spanyol diplomáciának a Habsburg birodalom felé irányuló külpolitikai lépéseiről, a diplomáciai kapcsolatok újrafelveteléről, a bécsi követség működéséről és ezen belül a magyar ügyekről írott jelentésekről is, amelyek először az 1848/49-es

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: Csikós, Zsuzsanna (szerk.) (2016). *A mi santeránk*. Tanulmányok Dornbach Mária 70. születésnapjára. Szeged: Hispanisztika Tanszék. 131–140.

² Spanyolország és Ausztria (ill. a Habsburg Monarchia, majd az Osztrák–Magyar Monarchia) kapcsolatainak kérdéskörét illetően a madridi levéltárak spanyol követségi anyagainak feldolgozására spanyol részről csak néhány tanulmány tett kísérletet, például Oppl – Rudolf, 1997. A madridi osztrák követek bécsi levéltárakban őrzött jelentései az 1759 és 1808 közötti időszakra vonatkozóan feldolgozottabbak, ezek Madridban, 1970-ben, 18 kötetben meg is jelentek. Lásd Anderle, 1999. Jelen tanulmány a madridi *Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores* történeti forrásanyagainak (a továbbiakban: A(H)MAE), az 1372-es és 1373-as jelzettel ellátott gyűjteményei alapján készült (A teljes anyag az 1809 és 1920 közötti időszakra vonatkozó követi instrukciókat és jelentéseket tartalmazza). A spanyol nyelven íródott jelentésekből idézett részleteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

³ Erről részletesebben: Anderle, 1992a; Anderle, 1992b; Brachfeld, 1993; Anderle, 1994; Anderle, 1996; Anderle, 2001.

forradalmi események miatt kerültek a spanyol diplomaták látószögébe⁴, és a későbbiekben, főleg 1867 után a magyar kérdés, a magyar ügyek elemzése a továbbiakban is igen jelentős szerepet kapott a nagykövetek jelentéseiben. Felvetődik a kérdés: mi volt, mi lehetett az oka ennek a néha apró részletekre is kiterjedő odafigyelésnek?

A XIX. század Spanyolország számára birodalmiságának hanyatlását hozta. A Napóleon elleni heroikus népi küzdelemből hiába került ki a győztes oldalon, a trónjára visszerült VII. Ferdinánd diplomáciai apparátusa, amelyet a spanyol szakirodalom a legfinomabb kifejezéssel élve is dilettánsnak minősít, a Bécsi Kongresszuson háttérbe szorult, és 1815 után egyértelművé vált, hogy Spanyolország gazdaságilag legyengült, pénzügyi forrásait megtartani képtelen, túlszervezett, de katonailag egyre kevésbé számottevő, másodrendű hatalommá vált. Sem szövetségesként, sem ellenségként nem képviselt jelentős erőt.⁵ Ez abból is kitűnik, hogy a trónját is csak francia segítséggel megtartani képes VII. Ferdinánd halála után a polgárháborúba, katonai felkelésekbe sodródó, kiegyensúlyozatlanul, visszaesésekkel liberalizálódó Spanyolország megerősítésében, elismerésében egyik európai hatalom sem volt igazán érdekelt. II. Izabella trónját Anglia, Franciaország és több más kis ország ismerte el, míg a többi nagy, konzervatív monarchia a carlisták oldalára állt. A Habsburg Monarchia és Spanyolország között még a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak 1836 és 1848 között. A kapcsolat újbóli felvételére igen jelentős diplomáciai erőfeszítések és az európai hatalmi viszonyok átrendeződése során került sor. Ebben elsősorban Spanyolország volt az érdekelt. Ki akart törni abból az elszigeteltségből, amelybe belekényszerült. Lazítani kívánt az angol és francia érdekektől való függésen és mintegy önálló külpolitikai lépésként volt szükség arra, hogy rendezze viszonyát Ausztriával. Ez a kapcsolat inkább csak diplomáciai jellegű volt, kölcsönösen követségeket állítottak fel Madridban és Bécsben. Sem összehangolt szövetségi politikáról, sem szerteágazó kereskedelmi kapcsolatokról nem lehet beszélni. A diplomáciai levelezés és a külpolitikai szándékok kipuhatólása a két fél között elsősorban a fontosabb európai események, a krími háború, a porosz-osztrák háború és a keleti kérdés ügyében élénkült meg.

A Habsburg-monarchia számára sem volt eseménytelen a XIX. század, bár pozíciójából csak 1866 után veszített, a nagyhatalmak azonban továbbra is számoltak létével.

Külpolitikai érdekei a Török Birodalom hanyatlásával egyre inkább a Balkán felé irányultak, ahol azonban számolnia kellett Oroszország, Nagy-Britannia és Franciaország érdekeivel is. A XIX. század végére mindkét fél mozgásterét behatárolták tehát a nagyhatalmak, ezért elsősorban Spanyolország számára fontos volt egy olyan diplomáciai kapcsolat fenntartása, amely, ha nem is közvetlenül, de segíthetett egy kicsiny külpolitikai mozgástér megtartásában. Erre világít rá az a külügyi instrukció, amelyet 1894. június 20-án Madridból küldött Sigismundo Morét y Prendorgast, felelős miniszter Juan Valera bécsi nagykövetnek, aki 1893 és 1896 között töltötte be ezt a posztot.

---

⁴ A legfontosabb, a témára vonatkozó szakdolgozatok és publikációk a következők: Anderle, 1998; Ébert, 1999; Csuka, 1999; Illikman, 2000; Babos, 2000; Palkovics, 2000; Krivik, 2000; Palkovics, 2001; Palkovics, 2009.

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd Tuñón de Lara, 1980; Olivie, 1992; Anderle, 1999:171–172.

Nagyméltóságú uram! Nagy érdeklődéssel olvastam legutóbbi jelentéseit, főleg azokat, amelyek a Kálnoky gróffal történt találkozásokról számolnak be. [...] Amint azt Ön is jól látta és összegezte legutóbb írt jelentésében, az Osztrák-Magyar Birodalom nem nyújthat nekünk közvetlen segítséget és nem is tud bele szólni a Spanyolországot közvetlenül érintő ügyekbe, főleg a Marokkót érintő kérdésekbe. Ez a típusú együttműködés nem más, mint törekedni azon nézeteltérések és antipátiák elkerülésére, amelyek megnehezíthetik az amúgy sem kötetlen spanyol diplomáciai lépések megtételét, azon lépéseket, amelyek országunkat jelenleg leginkább érdekli. [...] Érdeünkben áll a barátság és az bizalmas kapcsolat fenntartása a kontinens azon hatalmaival, amelyek tulajdonképpen semmit sem akarnak és nem is várnak Spanyolországtól, de különböző okokból szimpátiával és fokozott figyelemmel viseltetnek irányában. [...] Különleges hangsúllyal bír tehát, hogy a hármasszövetség egy másik nemzete, amely a spanyol érdekeltségekben abszolút érdektelen, de sok politikusa és családi szimpátiák révén erkölcsileg egyet ért Spanyolországgal, helyettesítheti azt, hangját hallattathatja és Spanyolország számára segítő szándékú tanácsokkal szolgálhat azon kormányoknál, amelyeknél a befolyása elismert (A(H)MAE 1372/1894. június 20).⁶

Főleg az 1898-as sokk után vált ez fontossá, amikor az utolsó, valamikori gyarmattartó, nagyhatalmi státuszt jelképező Kuba és a többi sziget elvesztését követően nem maradt más külpolitikai pozíciómegtartási lehetőség, mint az észak-afrikai érdekeltségek, ahol azonban az angol, francia hagyományos igények mellett igen erőteljesen megjelentek az olasz és a német igények is. Mint két, alapvetően konzervatív keresztény monarchia a földrajzi távolság ellenére is tartotta tehát a kapcsolatot éppen ezen alapértékek minél továbbbi megőrzése érdekében. Ezekre az értékekre épült a canovasi restauráció és az osztrák-magyar kiegyezés is. Ezért a Bécsbe érkező spanyol nagykövetek élénk figyelemmel kísérték azokat a belpolitikai eseményeket is, amelyek ezeket az értékeket veszélyeztethették. Így került a magyar kérdés a követek jelentéseibe, és az 1890-es évek konfliktusokkal teli időszakában igen előkelő helyet kaptak azokban. Az, hogy a követek mennyire voltak tájékozottak a magyar ügyekről, honnan szerezték az információikat, mennyire tudták átlátni és elemezni az Osztrák-Magyar Monarchia közös ügyeit, valamint az újabb és újabb pártpolitikai konfliktusokat, az nagyban függött a követek képességeitől, képzettségétől és kapcsolataiktól.

A *Guía de Forasteros* adatai alapján Bécsben, az ekkorra már nagykövetségi –azaz *legación* helyett *embajada*– szintre emelt misszió 1893 és 1896 között Juan Valera, 1896 és 1899 között Hoyos márki, 1899 és 1902 között José Gutiérrez de Agüera, 1905-ig Wenceslao Villaurutia, 1907-ig Bailen herceg, 1909-ig Justin de Arellano, majd 1912-ig Herrera márki töltötték be a nagyköveti tisztséget. Mindannyian több éves diplomáciai tapasztalattal rendelkeztek már, amikor megkapták kinevezésüket a bécsi követségi posztra, amely ahogy az Villa Urutia márki visszaemlékezéseiben is olvasható, mint „császári vá-

⁶ Ez a dokumentum azért is különleges, mert a vizsgált időszakban ez az egyetlen megtalált ilyen jellegű dokumentum, amely viszont pontos képet ad a spanyol kormányzat külpolitikai orientációjáról még 1898 előtt, és felvázolja azokat a törekvéseket, amelyek 1898 után, az utolsó latin-amerikai gyarmatok elvesztését követően váltak igazán fontossá.

ros” a kiemelten jó diplomáciai posztok közzé tartozott (Villa-Urrutia – Ramírez, 1916:119). Az udvar és a birodalmi politika központjában élénk társadalmi életet lehetett élni és így szerezni információkat. A magyar ügyekre vonatkozóan azonban többnyire csak közvetetten tudtak tájékozódni. Jelentéseikben megemlítik a bécsi sajtót, a klubokat, szalonokat és az udvart, ahonnan azonban egyfajta szűrőn keresztül, kész kommentárokkal kapták a híreket. Az iratokban szó esik az 1873 óta működő budapesti konzulátusról is, amelynek külön iratanyaga még bemutatásra vár. A követek jelentéseihez a konzulátusról érkező hírek szolgáltak közvetlenebb információkkal. Az általam feldolgozott anyag a magyar történetírás számára újdonságokkal nem szolgál, de Juan Valera, Bailen herceg és Justin de Arrellano értékelő, és elemző jelentései igen érdekes képet festenek nemcsak az eseményekről, hanem készítőik gondolkodásmódjáról is. Hármuk jelentései abban is különböznek a többiekétől, hogy némelyiket saját kézzel írták, jóval mélyebb, terjedelmesebb elemzést nyújtanak pl. az Agliardi afférra, azaz a Nuncius-ügyre vagy az 1905–1907-es koalíciós válságra vonatkozóan. Az 1907 októberétől írott jelentések száraz, tömör, tényleíró stílusúak, már géppel írták őket, és feltűnő, hogy –bár íróik igen szorgalmas tudósítók voltak–, a korábbi elemző készség eltűnt a diplomatakból. Jelentéseik gyakoriságát az eseményeknek általuk megítélt fontossága szabta meg. Külön instrukciókat ugyanis nem kaptak a magyar ügyekre vonatkozóan. Így azt, hogy egy-egy esemény mennyire volt számukra fontos jelentései gyakorisága mutatja.

Három fontos dologra lehetünk figyelmesek a jelentések olvasása során. A pozíciójukhoz kötődő elvárások mellett, a nagykövetek monarchista és konzervatív beállítottsága miatt a magyarokról, mint az elért autonómiájukkal örökké elégedetlen, intrikus és gögös népről írnak. Ezt számtalan odavetett megjegyzés vagy a lekicsinylő stílus is jelzi. Ferenc Józsefről igen gyakran írnak, de portréja nagyon kevésbé árnyalt, egyértelműen pozitívan elfogult⁷. Talán a soknemzetiségű Habsburg birodalom állapotáról rajzolt kép az egyetlen, ami hitelesnek és reálisnak tűnik.

Juan Valera, aki bécsi megbízatása idején már hetvenéves volt és nevét szépíróként ismerjük elsősorban pontos, terjedelmes és elemző beszámolókkal szolgált a spanyol külügyminisztériumi feletteseinek. Saját kezű jelentéseinek olvasásához helyenként szinte paleográfiai ismeretekre is szükség van. Kiválóan tájékozott a dualista monarchia politikai rendszerének egyensúlyát megbolygató ügyekben, például az 1893-ban kibontakozott egyházpolitikai küzdelmekben. Nem kevesebbről volt szó, mint hogy Magyarországon milyen

⁷ Főleg akkor érzékelhető ez, ha összevetjük, azzal a portréval, amelyet a fiatal Ferenc Józsefről 1857. április 24-én írt Manuel Bermudes de Castro „Néhány információ I. Ferenc József császár személyes értékeiről és jelleméről, valamint kormányzati terveiről” címmel (magyarul: Anderle, 1999:183–186). Ebben a jelentésben az elemző igen reális és nem csak kizárólagosan pozitív véleménnyel ír a fiatal uralkodóról, arról, hogy milyen kemény kézzel és féltékenyen vigyáz hatalmára. Ezzel kapcsolatban bírálja a Magyarországgal szembeni osztrák politikát. „Nem jó elsietni és erőltetni a központosítást oly mértékben, hogy egyetlen nyelvvel akarjanak irányítani egy olyan országot, mint Magyarország: nem ésszerű kiváltani az arisztokrácia elégedetlenségét, eltörölve előjogait és a jobbágyok munkájához való jogát, miközben megsértjük őket, lerombolva az ősi intézményeiket, megterhelve őket súlyos adókkal is.” Ehhez a véleményhez képest vált ilyen egysíkúvá a Ferenc Józsefről alkotott kép a későbbi jelentésekben és 1867 után – ehhez képest – a Magyarországgal kapcsolatos liberálisabb megítélés is gyökeresen megváltozott.

fokú maradjon a katolikus egyház hagyományos szellemi és politikai befolyása. A Szilágyi Dezső által benyújtott törvényjavaslat a polgári házasságról, amelyet a Wekerle kormány is támogatott, csak az első lépés volt a szabad vallásgyakorlásért és a zsidó vallás egyenjogúsításáért folytatott küzdelemben, amely jó taktikai érzéssel az 1867-es közjogi alapon álló kormány mellé fel tudta sorakoztatni a függetlenségek legjobbjait is.

Eközben a püspöki kar egyértelműen elutasította ezeket és a bécsi udvar legbefolyásosabb személyiségei, például a nagytekintélyű Kálnoky külügyminiszter, de maga Ferenc József sem rokonszenvezett a liberális egyházpolitikával. Valera 1894. december 23-án kelt jelentésében szinte az egész esztendő eseményeit elemzi.

Kálnoky gróf és több udvari főúr a bécsi udvarban befolyást próbálnak gyakorolni és hatni próbálnak Őfelsége, a Császár és Király szándékaira a magyar kormányzat politikája ellen, amely véleményük szerint túlságosan radikális és nagyon veszélyes, nem csak Szent István királyságában. Nem megfelelően hatna egy olyan jellegű valláspolitikai törvény, amely befogadja és elismeri még az ateizmust is, és veszélyes a birodalom számára is, ahol nagyon könnyen elterjedne a rossz példa (A(H)MAE 1372/1894. december 23.).

Valera beszámol arról is, hogy a magyar sajtó nem mutat kellő tiszteletet a korona iránt.

Néhány személynek az a véleménye, hogy a magyarok többségének, főleg az alsóbb népcsoportoknak nem tetszik a liberális párt politikája, amely csak időleges többséget gyűjtött maga köré, és amely nem felel meg az ország nagyobb része vallásos érzelmeinek. A magyaroknak még kevésbé tetszene bármiféle törekvés vagy annak gyanúja, ami osztrák beavatkozást sejtetne. Nem tetszene a beavatkozás, mert zavarná a kicsinyes (*quisquilloso*) és hagyományos ragaszkodását autonómiájukhoz [...] (A(H)MAE 1372/1894. december 23.).

December 31-én, Szilveszter napján küldött jelentésében a Wekerle kormány lemondásával, Khuen-Héderváry gróf kinevezésével és a magyar parlamenti csatározásokkal kapcsolatban a következő megjegyzést teszi:

Mi külföldiek, akik olyannyira különböző nemzetiségűek, érzésűek és gondolkodásúak vagyunk, olykor-olykor értetlenül állunk ezek előtt a dolgok előtt, mert amennyiben Őfelsége, a Császár és Király ellenérzése egy olyan katolikus értelmű nép ellenérzésén alapul, mint a magyar, törvénnyel akadályoztatna meg, hogy egy megvetett (*aborrecido*) nép, mint zsidók, bebocsátást nyerjenek a különböző állásokba, hivatalokba és méltóságokba és az a mozgalom is, amely nem csak a szabad vallásgyakorlásért, hanem egészen az ateizmus legalitásátért indult [...] (A(H)MAE 1372/1894. december 31.).

Ezt a megjegyzést egyébként kilenc nappal azután írta, hogy Alfréd Dreyfust elítélte a francia katonai bíróság, tehát az európai antiszemitizmus egyik győztes pillanatában. Az 1894-es válságból a Wekerle kormányzat végül is egyfajta politikai harakirival került ki győztesen, úgy, hogy maga Wekerle Sándor lemondott, és 1895 januárjában Bánffy Dezső került a kormány élére. Bár ő sem élvezte a korona teljes bizalmát, átmenetileg mégis a megbékélés útjára terelhette a vitás kérdést, ugyanis programjában elkötelezte magát az egyházpolitikai törvények mérsékelt és körültekintő végrehajtása mellett. Ekkor érkezett

meg az új pápai nuncius, Agliardi, aki bemutatkozó látogatása során nem túl nagy diplomáciai tapintatról téve tanúbizonyságot, pohárköszöntőiben és szószéki beszédeiben nyíltan a Vatikán harcosabb, újkonzervatív vonalát képviselve, elítélte a modern törvényhozást és támogatásáról biztosította a magyar egyházfőknek az egyházpolitikai törvények elleni küzdelmét. Miután a magyar kormányzat ezt a belügyekbe való nyílt beavatkozásnak, hatásköri túllépésnek minősítette, kérték Kálnoky grófot, hogy mint illetékes, tegye meg a kellő diplomáciai lépéseket.

Kálnoky hajlandónak is mutatkozott arra, hogy tiltakozzon a Szentszéknél. Ezt azonban Bánffy a magyar képviselőházban már mint tényt közölte, remélve, hogy a közvélemény előtt ez a kemény visszavágás rokonszenvet kelt. Kálnokyt kínosan érintette a nyilatkozat, amely megtörténtnek állított be egy szándékolt diplomáciai lépést, és hosszú pályafutása során talán először elveszítette hidegvérét, ahogyan ezt Valera is megfogalmazta. Ugyanis egy sajtónyilatkozatban igen határozottan meghazudtolta Bánffyt. Emiatt közjogi csatározás lett az ügyből, amelynek során gróf Kálnoky lemondásra kényszerült, a Bánffy kormány fényes győzelmet aratott és 1895 őszére sikerült az összes egyházpolitikai javaslatot törvényerőre emeltetni. Ezekről az eseményekről Juan Valera szinte naponta beszámolt. Jelentéseiből kitűnik, hogy igen érzékenyen érintette Kálnoky lemondása, mert személyesen is jó kapcsolatban volt vele, az európai egyensúly egyik oszlopának tartotta. Fájjalta lemondását, és jelentéseiből kitűnik, hogy bosszantotta a magyarok izgágasága, akik miatt egy ilyen értékes személynek távoznia kellett. Leírja személyes találkozását is az általa gyanútlanul minősített Agliardival, aki mindvégig ártatlannak érezte magát az okozott politikai vihar előidézésében. „Báró Bánffy, akihez képest dr. Wekerle egyre jelentéktelenebbnek tűnik, így gyors népszerűsége telt szert és energikusan ki is használja ezt a győzelmet, amelynek Monseñor Agliardi lesz az áldozata és trófeája,” (A(H)MAE 1372/1895. május 3.) – írja nem kevés szarkazmussal 1895. május 3-án. Az események során Valera mindig csodálattal említi Ferenc József hozzáállását, „[...] aki megszokott, jóindulatú energiával és szimpatikus lélekjelenlétével sikert ér el a lelkek megbékítésében és sikerül majd véget vetnie a rengeteg ellentmondásnak, vitának és ennek az oly annyira visszatetsző zűrzavarbanak” (A(H)MAE 1372/1895. május 3.).

A magyarok viselkedésével és a kialakult helyzettel kapcsolatban nosztalgiával emlékszik a korábbi évszázadokra, mert „[...] akkoriban a király király volt, a nagyok nagyok voltak, a kicsik pedig kicsik, rend és szófogadás uralkodott és, ha voltak is problémák, elégedetlenség nem vezetett felkelésekhez, zűrzavarhoz” (A(H)MAE 1372/1895. május 3.). Ez az abszolutisztikus hatalmat visszaszűrő konzervatív nosztalgia igen korszerűtlennek tűnik a XIX. század legvégén és inkább egy idősödő, az egyre kaotikusabb világban némi kiábrándultsággal szétnéző diplomata megjegyzésének tűnik. Hamarosan át is adta követi posztját Hoyos márkinak, aki 1896. november 27-i jelentésében részletesen beszámol az Osztrák–Magyar Monarchiában régióként megtartott választásokról, elemzi azt a helyzetet, amely az igen eltérő eredmények után kialakult Ausztria-Magyarországon, hiszen

[...] az, hogy Ausztriában a liberálisok ennyire háttérbe szorultak, Magyarországon pedig ugyanez a konzervatívokkal történt meg, igen nagy veszélyeket rejt-het magában az elkövetkezendőkre nézve, főként miután olyan országokról van szó, amelyeknek közös az uralkodójuk és a legfontosabb ügyeik is közösek, mi-

közben akkora az eltérés gondolkodásban és az együttes cselekvést illetően is. [...] A széthúzó erők egyre erőteljesebbek és nem csak a belpolitikában jelentenek óriási különbségeket, hanem napról napra erősödve, akár nyílt rivalizálásba és ellenségeskedésbe is átcsaphatnak. A kiegyezés megújítása, amely a következő évben esedékes, igen súlyos problémákat vethet fel, a birodalom két felének harcát hozhatja a politika, a gazdaság és a bevételek terén, valamint olyan alapkérdésekben, mint a közös kiadások, a hadsereg valamint a vámszerződés megújítása. [...] A nemzeti érdekek és érzések csatározását jelentheti mindez, hiszen különböző és egymásnak ellentmondó elképzelésekről, parlamentekről és népekről van szó, amelyek szinte minden nap megmérgezik felfokozott szenvedélyükkel a hangulatot. [...] A gyűlölet, amely a gyűléseken és a parlamentekben is uralkodik, szomorú kampány, amelynek során érezhetően Magyarországot terheli a nagyobb felelősség, nem csak azért, mert Magyarország a kezdeményező a legtöbb esetben, hanem azért is, mert a magyarokra igen jellemző a cselekedeteiket és nyelvüket illető nyersesség, ridegség már nem csak a kormányok és más népek ellen, hanem – ha csak közvetetten is – már a dinasztia ellen is. [...] Ennyi ellentmondás, érdekkülönbség és eszmei harc közepette csak egyetlen egy nagy tekintély, egyetlen kiemelkedő személyiség áll szerencsére a talpán, Őfelsége, a Császár és Király. [...] Még jó, hogy politikai képessége, tekintélye és tapasztalatai alapján Őfelségétől sokat lehet remélni. Az is szerencse, hogy egészen egészen kitűnő és fizikai és szellemi képességeinek teljessége nem hanyatlak előrehaladott kora ellenére sem. Az, hogy mindig a kellő pillanatban és a kellő módon avatkozik az ügyekbe [...], reményt ad arra, hogy továbbra is fennmarad ennek a hatalmas monarchiának az egysége és harmóniája, amely hatalmas kiterjedésének, népességének, gazdagságának és óriási hadseregének köszönhetően – főleg, ha ez utóbbit nem gyengítik tovább a nézeteltérések – igen nagy és áldásos befolyással bírhat a továbbiakban is a nagy hatalmak között (A(H)MAE 1372/1896. november 27.).

Tény és való, hogy az előbbi idézet jó képet fest a Monarchia állapotáról és felsorolja mindazokat a problémákat, amelyek a dualista monarchia két felének további politikai csatározásait hozták magukkal az elkövetkezendő esztendőkből.

Az egymást váltó spanyol nagykövetek beszámolóit, még ha hiányosak is, pontos látlelettel szolgálhatnak az eseményekről. Ezek a még kézzel írott jelentések terjedelmesek, és ahogy azt már említettem, 1907 októberéig elemző stílusúak is. Ezeket olvasva kitűnik, hogy a követek jól látták a koalíciós válság háttérben meghúzódó politikai sakkjátszmát, amelynek alapvető kérdései a hadsereg „magyarosítása” illetve az ellen a korona által csalétekként felhasznált általános választójog bevezetése voltak. Bailen herceg 1905. november 27-én kelt jelentésében így írt erről:

A magyar nacionalistákon egyetlen dologgal lehetne felülkerekedni, amely teljes megoldást jelentene. Ez az általános választások bevezetése lenne, bár ezt a reformot sohasem jegyeznék be egyik jelenlegi választott Ház sem, mint választási reformot, mivel ez egyet jelentene a Magyarországon gyakorolt magyar nemzeti felsőbbség felszámolásával és a népesség többségét kitevő szláv faj javára szolgálna. Más szempontból pedig nem könnyű ezt a válság megoldásaként elképzelni, hiszen igazán nem nehéz átlátni, milyen súlyos veszélyeket rejthet magában az általános választásoknak a klasszikus demokrácia iskolája szerinti beve-

zetése, azok között a körülmények között, amelyek jelenleg adottak ebben az országban (A(H)MAE 1373/1905 november 27.).

Bailen herceg, miközben igen szorgalmasan, ha kell másnaponta küldött a magyar parlament gyakran viharos eseményeiről tájékoztatókat és a fentiekhez hasonló megjegyzésekkel fűszerezte azokat, néhány mondattal jellemezte a kor kiemelkedő politikusait, például Kossuth Ferencet, Wekerlét és másokat is. A válság időszaka alatti eseményekről szólva megemlíti Magyarország esetleges fegyveres megszállását, ami bizonyítja jól informáltságát, hiszen erről csak a legfelsőbb politikai körök tudtak. A koalíciós válságot lezáró tárgyalások eredményeit 1907. október 17-én úgy értékeli, mint amelynek során Magyarország, ha lehet, még szélesebb autonómiát és kiváltságokat kapott, főleg gazdasági téren, miközben nem túl jelentős engedményeket tett Ausztria irányában.

Az ilyen és hasonló megjegyzések a spanyol diplomaták jelentéseiben alátámasztják azt a feltételezést, amely szerint a magyar ügyekre nem csak azért figyeltek ennyire, mert a kiegyezéssel Magyarország politikai súlya megnőtt a birodalomban, hanem azért is, mert a magyar kiegyezés például szolgálhatott más, ugyancsak ezért küzdő kis népek, például a katalánok számára. Spanyolországban ugyanis ekkor a kismemzeti autonómiaörvények jelentettek veszélyt a centralizmust képviselő kormányokra. Miközben tehát Magyarország mint a föderális autonómiát illetően például a katalánok számára, a spanyol kormányzat az osztrák–magyar kiegyezést és a magyarok viselkedését, mint kísérletet szemlélhette (Gyeraj, 2000:38–43). Figyelemmel kísérhették, hogyan működhet a gyakorlatban egy ilyen típusú megoldás. Egy biztos azonban: a jelentések hangvételéből és a későbbiek ismeretében már tudjuk, a spanyol nagykövetek nem szerezhettek igazán pozitív benyomásokat, inkább riasztotta őket ez a modell.

Felhasznált irodalom

- Anderle, Ádám (1998). El carlismo y la corte de Viena. *Acta Hispanica*, 3. 5–9.
- Anderle, Ádám (1999). Spanyol külügyi instrukciók a bécsi követeknek (1809–1856). *AETAS*, 1–2. 166–186.
- Anderle, Ádám (1992a). *Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben*. Szeged.
- Anderle, Ádám (1992b). *En contacto. Historia de las relaciones húngaro-españolas*. Budapest: Hungexpo.
- Anderle, Ádám (1994). Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban. *Világtörténet*, 1994/tavasz–nyár. 32–38.
- Anderle, Ádám (1996). Az aragón kapcsolat (V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón). *Történelmi Szemle*, 4. 401–411.
- Anderle, Ádám (2001). Bevezetés. A magyar–katalán kapcsolatok 1000 éve. *Kutatási Közlemények III. A magyar–katalán kapcsolatok ezer éve*. Szeged: MTA–SZTE Hispanisztika Kutatócsoport.
- Babos, Krisztina (2000). *La diplomacia española del siglo XIX y la Legación de Viena, entre 1848 y 1878*. Szakdolgozat. Szeged.
- Brachfeld F. Olivér (1993). *Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja*. Szeged.

- Csuka, Bettina (1999). *La política española en la prensa húngara entre 1836 y 1874*. Szakdolgozat. Szeged.
- Ébert, Anett (1999). *A Carlismo a korabeli magyar és bécsi sajtóban*. Szakdolgozat. Szeged.
- Gyeraj, Mónika (2000). Magyarország a *L'Avene* katalán folyóiratban. *Kutatási Közlemények II. Magyarország és a hispán világ*. Szeged: MTA-SZTE Hispanisztika Kutatócsoport. 38–43.
- Illikman, Anita (2000). A magyar szabadságharc spanyol megítélése (1849 március–október). *AETAS*, 1–2. 249–276.
- Krivik, Nóra (2000). *Relaciones diplomáticas entre la Monarquía Austro-Húngara y España en la segunda mitad del siglo XIX*. Szakdolgozat. Szeged.
- Olivie, Fernando (1992). *La herencia de un imperio roto. Dos siglos de política exterior española*. Madrid.
- Oppl, Ferdinand – Rudolf, Karl (1997). *España y Austria*. Madrid.
- Palkovics, Andrea (2000). Az osztrák-magyar konfliktus a bécsi spanyol követ jelentéseiben (1859–1861). *Kutatási Közlemények II. Magyarország és a hispán világ*. Szeged: MTA-SZTE Hispanisztika Kutatócsoport. 23–31.
- Palkovics, Andrea (2001). *La cuestión húngara en los despachos de legados españoles en Viena entre 1850 y 1867*. Szakdolgozat. Szeged.
- Palkovics, Andrea (2009). *Út a kiegyezésig – spanyol szemmel (1850–1867)*. Szeged.
- Tuñon de Lara, Manuel (1980). *Historia de España*. Tomos VII–VIII. Barcelona.
- Villa-Urrutia, Wenceslao – Ramírez, Marqués de (1916). *Palique diplomático. Recuerdos de un embajador*. Madrid.

Források

Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores – A(H)MAE

A(H)MAE 1372/1894. június 20. Madridból Segismundo Moret y Prendergast miniszter külügyi instrukciója.

A(H)MAE 1372/1894. december 23. Juan Valera, Bécsből.

A(H)MAE 1372/1894. december 31. Juan Valera Bécsből.

A(H)MAE 1372/1895. május 3. Juan Valera Bécsből.

A(H)MAE 1372/1896. november 27. Hoyos márki, Bécsből.

A(H)MAE 1373/1905 november 27. Bailen herceg, Bécsből.

Guía de Forasteros, a külügyi szolgálatot teljesítők névsora, és ennek az 1890 és 1914 közötti időszakra vonatkozó mutatói.

A MAGYAR DIKTATÚRA A SPANYOL DIKTATÚRA FILMJEIBEN EGY KOMMUNISTAELENES FILMHÁBORÚ MAGYAR VONATKOZÁSAI

LÉNÁRT ANDRÁS¹

A spanyol Franco-diktatúra (1939–1975) mindennapjainak szerves részét képezte az antikommunista propaganda: a keresztény civilizációra leselkedő legfőbb veszélyként azonosították a rezsim irányítói (és elsősorban Franco tábornok) a világ minden részén jelen lévő kommunizmust. A szinte legyőzhetetlen gonosznak kikiáltott „bolsevik univerzum” részének tekintett Magyarországról is sokan próbáltak menekülni, a spanyol propaganda fel is használta az országunkat a veszély érzékeltetésében. Mindez természetesen a rendszer filmpolitikáját is áthatotta, így Magyarország és a magyarok sanyarú helyzete több alkalommal is megjelent a spanyol filmvásznakon.

1. Történelmi-filmtörténeti kontextus

A második világháború után Rákosi Mátyás elnyomó kommunista diktatúrát hozott létre Magyarországon. A felszabadító szovjet hadsereg nem hagyta el az országot, hamarosan szovjet-barát kormány állt fel, amellyel a Szovjetunió csatlós államává vált. A Rákosi-diktatúra (1945–1954/56) eltűnésekkel, kivégzésekkel, kínzásokkal, megtorlásokkal teli időszakában a vezető személyi kultusza Sztálinéhoz volt hasonlatos. A Magyar Kommunista Párt, később Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára 1945 és 1953 között vezette az országot, majd három évig Nagy Imre töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. A történetírás azonban a Rákosi-korszakot alapvetően 1956-ig számítja, mivel a forradalom kitöréséig a rezsim arculata nem változott. 1956-ban a magyar nép forradalmat robbantott ki, amelyet a szovjet tankok elsöpörtek. A tragikus események nagy figyelmet és szolidaritást keltettek Franco tábornok Spanyolországában (Anderle, 2006:144–154), de a nemzetközi helyzet, az éppen kirobbant szuezi válság és az Amerikai Egyesült Államok ellenállása miatt a spanyolok végül nem tudtak a magyarok segítségére sietni. Az elbukott forradalmat egy újabb megtorló időszak követte. Bár a szovjet befolyás fennállt az 1989–90-ben bekövetkező rendszerváltásig, a Kádár János nevével fémjelzett időszak már egy új periódus volt, amely távolodott a Rákosi-időszak és a sztálinizmus főbb jellemzőitől. A kommunizmus, lépésről lépésre, szocializmussá változott.

A politikai spektrum (és a kontinens) másik oldalán Spanyolország a polgárháború (1936–1939) vészterhes időszakából megosztottan és romokban heverve került ki, a ki-

---

¹ A tanulmány az alábbi, korábban magyar és spanyol folyóiratokban és tanulmánykötetekben közölt írások átdolgozott és kibővített változata: Lénárt, András (2015). Memoria histórica húngara en el cine del franquismo. Caparrós Lera, José María – Crusells, Magí – Sánchez Barba, Francesc (eds.). *Memoria histórica y cine documental*. Barcelona: Universitat de Barcelona. 932–946.; Lénárt, András (2014). A Budapest-Barcelona tengely. Magyar témák a spanyol filmekben. *Filmvilág*, 6/2014. 26–29.; Lénárt, András (2014). La imagen de Hungría en el cine franquista. *Acta Hispanica*, 19. 101–111.

fejezés konkrét és átvitt értelmében is. A nacionalista erők győzelméből fakadó, az elkövetkező 36 évben fennálló diktatúra a nemzetikatolicizmus hegemoniáját valósította meg, a rendet a fegyveres erők szavatolták, és a Hispanidad (hiszpániség tudat) eszmerendszere vált uralkodóvá. A rezsim történelmi-politikai megalapozását a polgárháború adta, amely a demokratikusan megválasztott Második Köztársaság megdöntését tűzte ki célul. A francói retorika szerint szükséges volt a felkelés, mert a baloldali kormánykoalíció elárulta a nemzeti ügyet, az országot pedig a kommunizmus kezére játszotta volna. A nacionalisták szemében a polgárháború volt a döntő ütközet a patriotizmus és a spanyol-ellenes nemzetközi összefogás, egyúttal a katolicizmus és az ateizmus között. A diktatúra világképe szerint a kommunizmus volt a spanyol nemzet vesztére törő elpusztíthatatlan erő, de az évtizedek során számos egyéb színönimával is illették az ellenfelet. Kommunisták, bolsevikok, zsidó szabadkőművesek, marxisták, szocialisták, mind ugyanazt jelentették a rezsim szemében: olyan személyeket és csoportokat, amelyek a Szovjetunió szolgálatában állnak és egy nemzetközi összekövés részeként az Új Spanyolország megsemmisítésére törekszenek. Franco beszédeiben mindvégig jelen volt az állandó fenyegetésre való egyértelmű hivatkozás (Vázquez Montalbán, 2004). A tábornok sziklaszilárdságú kommunizmus-ellenessége a diktatúra számára egyfajta összetartó erőként is funkcionált, valamint áthatotta a társadalom mindennapjait. Az állami propaganda szerint a bolsevikok az álcázás mesterei, már beépültek a spanyol társadalomba, és belülről próbálják meg bomlasztani a nemzeti és hazafias Spanyolország alapjait. E démoni erők elleni küzdelemben a keresztény civilizációnak minden lehetséges eszközt és módszert meg kell ragadnia nemzeti és nemzetközi szinten is, mert az lehet a fennmaradás záloga. A második világháború után a kommunizmus ilyen mélységes gyűlölete a rezsim számára sok hasznot hozott, anélkül nem lett volna képes túlélni az 50-es évtizedet. A hidegháború kétpólusúvá vált, robbanásig feszült rendszerében Franco a próféta szerepét játszhatta, aki már a 30-as években a Szovjetunió veszélyeire figyelmeztetett, jóval megelőzve ezzel a nyugati, elsősorban angolszász országokat. Az ő szemükben így a *Caudillo* már a kisebbik rosszként tűnt fel, aki – bár egy autokratikus berendezkedésű országot tartott az uralma alatt – osztozott a demokratikus országok kommunizmus iránt táplált mélységes ellenérzésében. Ez a gyűlölet vált tehát a legkisebb közös többszörösé, amely 1953-tól már politikai és gazdasági jellegű együttműködések megkötésében is megmutatkozott (ebben az évben írták alá az első megállapodásokat az Egyesült Államokkal).

A diktatórikus irányítás alatt álló országokban a film rendkívüli jelentőséggel bír, de még a demokráciákban is születnek ideológiai alapon forgatott filmek, amelyek az éppen aktuális nemzetközi viszonyokat képezik le. Magyarországon a 40-es évektől az erőteljesen ideologikus filmkészítés volt a jellemző, de a Kádár-kor változásaival párhuzamosan a társadalommal és a politikai helyzettel kritikus alkotások is készültek. A Franco-diktatúra filmpolitikájában, mely a rezsim bel- és külpolitikájával összhangban született, szintén erőteljesen jelen volt az antikommunista szemlélet (Lénárt, 2014). Nem csak a kortárs témák feldolgozásánál jelent meg: a történelmi tárgyú filmeknél, amelyek például a Katolikus Királyok, a Habsburgok vagy a Bourbonok időszakában játszódtak, gyakran feltűntek olyan elemek vagy személyek, amelyek egyértelművé tették, hogy a pusztító erejű kommunizmus előhírnökei már jóval azelőtt megjelentek spanyol földön, hogy a Szovjetunió világhatalommá vált volna. Ezek a játékfilmek párhuzamot vontak a történelem különböző évszázadaiban feltűnő spanyol-ellenesség és a kortárs marxizmus-bolsevizmus között.

Az átvitt értelmű, néha csak metaforikus módon megjelenő kommunizmus gyakorlati formájában is ábrázolásra került a Franco-korszak filmjeiben, mindenekelőtt két alműfajban. Az úgynevezett „Keresztes Hadjárat filmjei”, amelyek a polgárháborút az ateista kommunizmus ellen vívott, a spanyol katolikus egyház által támogatott keresztes háborúként értelmezték, a köztársaságiak, bolsevikok, marxisták ellen folytatott harcot tekintették fő vezérfonálnak. Egy másik alműfaj a polgárháború utáni nemzetikatolikus Spanyolországról mesélt, amelyet a felforgató kommunista ügynökök továbbra is fenyegettek. A filmek egy része, mindenekelőtt a kalandfilmek és thrillerek, a cselekményt a Szovjetunióba vagy egy, szovjet uralom alatt álló kelet-európai országba helyezték, hogy bemutassák, ebben a térségben élni egyet jelent a pokollal. A Magyarországgal és a magyarokkal kapcsolatos témák is ebben a vonatkozásban, leginkább a második alműfajon belül jelentek meg. Olyan alkotásokról szólunk az alábbiakban, amelyek a magyar közönség előtt még ma is rendszerint ismeretlen filmeknek számítanak.

2. Az 1956-os forradalom

Az elérhető spanyol filmarchívumi adatok szerint hivatalosan nem volt magyar nemzeti-ségű tagja a *Vérrapszódia* (*Rapsodia de sangre*, Antonio Isasi-Isasmendi, 1957) stábjának, mégis a leghitelesebb magyar tematikájú spanyol játékfilm született meg, amely egyben a spanyol 56-os filmnek is tekinthető. A forradalom legfontosabb eseményei és személyei elevenednek meg a filmkockákon. A rendező visszaemlékezése szerint azért a magyar forradalmat választotta témájául, mert elborzasztották a spanyol *NO-DO* (*Noticieros y Documentales* – Filmhíradók és Dokumentumfilmek) képein látott tudósítások a budapesti eseményekről, ugyanakkor csodálta a magyarok szabadságvágyát és bátor kiállását a nemzeti ügy érdekében, ezért szembesíteni akarta a történetekkel a spanyol közönséget is. A filmek próbáltak minél autentikusabb környezetet teremteni. A budapesti jeleneteket Barcelona, Bilbao és Girona azon negyedeiben vették fel, ahol az épületek kísértetiesen hasonlítottak (és helyenként még ma is hasonlítanak) a magyar főváros 50-es évekbeli arculatára (Isasi-Isasmendi, 2004:89–91; Porto, 1999:55–60). A *NO-DO*-ból származó eredeti felvételek révén láthatunk fontos és a külföldiek számára is felismerhető budapesti helyszíneket, mint a Parlament és a Lánchíd. Ugyanakkor, ellentétben a tanulmányban említett többi filmmel, a hitelességre való törekvés a lehető legnagyobb volt: a stáb megépített olyan helyszíneket, amelyek fontosak voltak a budapesti események kapcsán. Felállították például Petőfi Sándor szobrának egy másolatát, ahol a film első hazafias beszédei hangzanak el Magyarország önrendelkezéséről és a magyar egyetemisták követeléseiről.

A főszereplő Pulac András katolikus zongorista, aki a szovjetellenes csoportokkal szimpatizál, míg leendő apósa, Kondor János a *Szabad Nép* elkötelezetten kommunista és valásellenes újságírója. A magánélet terén készülően lévő konfliktus már emiatt is látszódik, de hamarosan minden általánosabb jelleget ölt. Pulacot 1956 októberében felkérlik, hogy adjon koncertet egy Budapestre látogató kiemelkedően fontos szovjet díszvendég tiszteletére, ő azonban ezt megtagadja, mert nem akarja kiszolgálni a hatalmat. Ezután értesül róla, hogy a (leendő) forradalmároknak is fontos lenne ez a koncert, azon ugyanis részt vesz majd az ÁVH teljes vezérkara és sok fontos politikus, így őket sakkban tartva senki

sem tudná megakadályozni a diákok aznap estére tervezett tiltakozását. Menyasszonya, Kondor Mária óva inti Pulacot attól, hogy belekeveredjen a készülő felkelésbe, de ő mégis megtartja a koncertet, a felkelők pedig a túsul ejtett közönség soraiban vérfürdőt rendeznek, és ezzel (!) kezdetét veszi a forradalom. A tervekkel ellentétben mégsem sikerül elfogni a karhatalom vezetőit, így az ÁVH rajtaüt az utcán tiltakozók tömegén. A film további kétharmada a fegyveres harcokat mutatja be, az elkövetkezendő néhány nap csatáit és a forradalmárok ÁVH-sok elleni bosszúhadjáratát, a hatalom megtorló akcióit, majd tragikus végkifejletként a szovjet bevonulást. A keletkezett hatalmi vákuumban a kommunista hatalom kiszolgálói bizonytalan jövőképpel szembesülnek, amely akár végzetes is lehet a számukra. A tudathasadásos állapotba került Kondor János inkább öngyilkos lesz, mintsem a felé közelítő feldühödött tömeg kezére kerüljön; szimbolikus módon a mélybe veti magát a ledöntött Sztálin-szobor talapzatáról. Pulacnak és Máriának nincs más választása, mint menekülni. Mivel Mária egy kommunista lánya, veszélyben forog az életük, a tömeg többször is meg akarja őket lincselni. A szovjet tankok bevonulása után pedig a küszöbönálló megtorlás miatt kell elhagyniuk az országot, hiszen Pulac a felkelők egyik jól beazonosítható alakjává vált. Egy látványos, mozdonnal kivitelezett menekülési jelenetben sikerül áttörniük a szovjet kordont és átlépni a magyar határt. A film mellékszála egy szovjet tiszt története, aki egykoron szintén zongorista volt. A felesége kiábrándult a kommunista eszmékből, és már ő sem olyan határozott, mint korábban, de nem mer szembeszállni a hatalommal. Végül a felesége siet a menekülő főszereplők segítségére, és ezzel megpecsételi mindkettejük sorsát.

A krimikre és a mozgalmas kalandfilmekre specializálódott Isasi-Isasmendi felhasználta a spanyol filmhíradók akkoriban gyakran vetített magyar vonatkozású képsorait, majd ezekből kiindulva rekonstruálták a harcokat: az eredmény egy látványos háborús film szerelmi szállal fűszerezve. A feljegyzések szerint valószínűleg ez volt az első eset, hogy egy spanyol filmrendező filmhíradóból származó felvételeket használjon fel játékfilmben, még hozzá sikerrel (Porto, 1999:57). Bemutatja a forradalom főbb eseményeit, elhangoznak utalások a fontosabb személyekre (Nagy Imre, Mindszenty bíboros) és körülményekre, a Sztálin-szobor ledöntése is megelevenedik. Az emberi brutalitást kétoldalúan ábrázolja: a karhatalmi szervek gondolkodás nélkül lönek a tömegbe vagy bántalmaznak ártatlanokat, de a forradalmi tömeg is szemrebbenés nélkül ver agyon gyanúsak vélt vagy kommunistának tartott fegyverteleneket. Az erőszak elkerülhetetlenül erőszakot szül. A *Vérrapszódia* talán az egyik leghatásosabb játékfilm, amely az 1956-os forradalomról készült, pontosan érzékelteti a szóban forgó napok intenzív és elkeseredett harcait, általában tényyszerűen bemutatva az eseményeket, és ügyelve arra, hogy a lehető legpontosabban visszaadja a részleteket, ennek érdekében a filmkészítők kutatásokat is végeztek. A valóság és a filmes ábrázolás közötti legnagyobb eltérés Pulac koncertjének középpontba állítása a forradalom kirobbanása kapcsán, ezt azonban magyarázhatjuk a dramaturgia által megkövetelt változtatási kényszerrel, hiszen csak így lehetett elérni, hogy a film cselekménye alapvetően egy főszereplő köré épüljön fel. Enélkül ugyanis a közönség csak egy kollektíva sorsát szemlélhette volna, amellyel mindig nehezebb azonosulni, mint az egyén személyes tragédiájával. A spanyol rezsím számára pedig elsődleges volt, hogy a mozi közönsége átérzeze, mi forog kockán.

3. Magyarország inkognitóban

Egy film a magyar kommunizmusról, amely titkolja, hogy valójában erről szól, így a témát egyetemes szintre emelheti: így jellemezhetnénk a legjobban a *Mielőtt a kakas szól* (*El canto del gallo*, Rafael Gil, 1955) című alkotást. Az alkotók nem tették egyértelművé, hogy a cselekmény Magyarországon játszódik, csak annyi bizonyos, hogy egy kelet-európai országban járunk, ahol kommunista terror zajlik. Azonban már az első képkockákon megjelenik néhány magyarul beszélő (és magyar statiszták által alakított) katona, akik a főszereplőt üldözik; ezzel a nyelvet ismerők számára nyilvánvaló válik, hogy a történet Magyarországon játszódik, méghozzá – a terror és az üldözés intenzitásából ítélve – az 50-es évek Magyarországon. A későbbiekben a stúdióbelsőkből vagy barcelonai utcákon felhúzott házfalakon és a belső terekben folyamatosan magyar feliratokat láthatunk, a legtöbb esetben súlyos helyesírási hibákkal.

A film José Antonio Giménez-Arnau azonos című, 1954-ben megjelent regényének adaptációja, amely már maga is egy inspiráció hatására született, Graham Greene *Hatalom és dicsőség* (*The Power and the Glory*, 1940) című regénye nyomdokain halad. A történet középpontjára egy morális kérdés szolgál: milyen mélyre kénytelen süllyedni egy pap, mit képes elviselni és felvállalni a túlélés érdekében? Ez a kérdésfelvetés a spanyol diktatúra egyik fő jellemzőjére reflektál: a rezsim egyik alappillére a katolikus egyház feltétlen támogatása adta, így kaphatott vallási színezetet már a kezdetektől a köztársaságiak és a kommunista ateisták ellen folytatott állandó harc.

A főszereplő Müller atya (Francisco Rabal alakításában) azon francói meggyőződés képviselője, mely szerint a hit minden nehézséget legyőzhet, időnként azonban az idegen pusztító erőkkkel szemben még a kereszténység is tehetetlen. Egy olyan országban járunk, ahol üldözik a papokat és a katolicizmust, megszenteltelenítik a vallási szobrokat, és gondolkodás nélkül lőnek agyon bárkit, ha jobboldalinak vagy egyházi embernek vélik. A túlélés érdekében Müller hazugságra kényszerül, letagadja hivatását, és nem hajlandó meggyónatni egy börtönben haldokló foglyot, nehogy felfedje saját kilétét. Egy volt szeminarista barátja, aki most Ganz néven kommunista tiszt, a régi idők emlékére megpróbál segíteni neki. Aláírat vele egy vallomást, amelyben Müller arról nyilatkozik, hogy soha nem állt az egyház szolgálatában, ezért cserébe védlevelet kap. A főszereplő tehát két alkalommal is megtagadja a hivatását, vallását és egyházát, valamint tudtán kívül elárulja, egyúttal halálra ítéli egy paptársát; ezzel a három cselekedetével lelkiismereti válságba sodorja önmagát, erősítve a film keresztény szimbolikáját. Szembetűnő a Müller atya és Péter apostol közötti párhuzam, a film címe is Máté evangéliumának egy részletére utal, amelyben Jézus így szól Péterhez: „Bizony mondom neked, még az éjjel, mielőtt a kakas szól, háromszor megtagadsz”. Müller – ahogyan ez a filmben a saját szájából is elhangzik – háromszor árulja el a hitét, végül megbánja bűneit, és egész életét az elesettek megsegítésének szenteli. A cserbenhagyott haldokló családjának is bevallja bűnét, akik nem bocsátanak meg neki, a püspöke azonban feloldozza.

A film második felében válik érthetővé, hogy az alkotók miért nem tették egyértelművé, melyik országban járunk. Éppen zajlik egy háború, amely a magyar néző számára meglepő módon zárul le: a kommunisták veszítenek, így az országban demokratikus erők kerülnek

hatalomra. Ha a történelmi tényeket vesszük figyelembe, akkor ez az ország nem lehet Magyarország, mivel ott csak 1989–90-ben ért véget a szocializmus. Az utcán nagy gyakorisággal felbukkanó magyar feliratok és a *Hungária* című napilap (mely az egyik jelenetben látható újságos stand alapján a *Délmagyar* kiadóvállalat lapja) azonban továbbra is egyértelműsítik, hogy a kommunista uralom alól felszabadult Magyarországon járunk, így a cselekmény történelmi hűsége, ha egyáltalán törekedtek volna rá, itt csorbát szenved. A megváltozott helyzetben Ganz válik üldözötté és Müller próbál segíteni rajta, viszonzásul azért, amit a tiszt korábban érte tett. A film utolsó jelenetében minden vélt vagy valós bűnös elnyeri büntetését: a csendőrök és Ganz között kirobbant lövöldözésben Müller és Ganz is életüket veszítik, az atya pedig a halált megváltásként fogadja.

Rafael Gil szándéka az volt, hogy a kommunizmust tértől és időtől függetlenül ábrázolja és egyetemes érvényűvé emelje a mű üzenetét: a bolsevizmus egy pusztító erő, amely a világ bármely részén leselkedhet ránk. Müllert mindvégig kínozza a bűntudat és a megbánás, hiszen az életben maradásért cserébe megtagadta a múltját és a hitét. A film szerint a kommunizmus arra kényszeríti az igaz hitű embereket, hogy váljanak istentagadóvá és hazuggá, amennyiben túl akarják élni a megpróbáltatásokat. Müller a lelkében válik halottá és a legnagyobb büntetés számára a túlélés; így a halál valóban megszabadítja őt a szenvedéseitől.

A magyar környezet valószínűleg a film producerének, Révész Tibornak volt köszönhető. A spanyol filmgyártásban is meghatározó személy maradt (többek között Jesús Franco rendezővel is dolgozott), de Spanyolországban igazi hírnévre a Peko álnéven készített kelesztőjévé tett szert. Édesapja még nála is jelentősebb a magyar–spanyol kapcsolatok terén: Andrés Révész néven az ABC napilap munkatársa, író és műfordító volt, valamint Miguel Primo de Rivera spanyol diktátor külügyi tanácsadója. A hivatalos, rendelkezésünkre álló adatok szerint Révész Tibor és néhány statisztá voltak a forgatás egyetlen magyar résztvevői. Talán az ő figyelmen kívül hagyásával is magyarázható néhány apróbb, helyenként humorosnak ható hiba (egy példa: hangsúlyozni akarták, hogy itt a vörösök terrorját látjuk, a falfeliratok is ezt voltak hivatottak alátámasztani, a spanyol *rojo* szót azonban *vörös* helyett *piros*-nak fordították; így kerülhettek a házfalakra olyan, a magyar anyanyelvűek számára kevés értelmet hordozó kommunista-szimpatizáns feliratok, mint az „Éljen a piros!”).

4. Kubala László és a nemzeti büszkeség

A Franco-diktatúrában a futball hatalmas népszerűsége tett szert. A mindennapok gondjai elől a mozi mellett főleg a labdarúgás jelentett átmeneti kikapcsolódást a társadalom számára, a korabeli futballcsillagok (Kubala, Di Stéfano) valódi nemzeti hőökké váltak a spanyolok szemében. Nagy számban épültek stadionok, hogy ki tudják szolgálni a látványos és profi mérkőzésekre özönlő tömegek igényeit. A hatalom ezt ki is használta, a győzelmek szerves részét képezték az állami propagandának, mintha a siker elsősorban az ország vezetőinek lenne köszönhető. Mindez 1964-ben érte el a tetőpontját, amikor a spanyol válogatott a Szovjetuniót is legyőzte az Európa-bajnokságon.

A futball és a mozi tehát alkalmas terepnek mutatkoztak ahhoz, hogy a kettő vegyítéséből valami új, még az eddigieknél is vonzóbb eredmény születhessen. A 40-es évektől

megszaporodtak a spanyol mozivásznakon a futballistákról szóló, vagy a focisták főszereplésével készült játékfilmek, mint a *Bajnokok! ¡¡Campeones!!*, Ramón Torrado, 1943), a *Tizenegy pár futballcipő* (*Once pares de botas*, Francisco Rovira Beleta, 1954), vagy *A jelenség* (*El fenómeno*, José María Elorrieta, 1956). Mindezek közül kiemelkedett a Kubala László (Spanyolországban ismert nevén Ladislao Kubala) főszereplésével készült *Az ászok békére törnek* (*Los ases buscan la paz*, Arturo Ruiz Castillo, 1954), mely a sportfilmek közül a legnagyobb sikert aratta a közönség soraiban, valamint a szórakoztatás és az állami propaganda tökéletes elegyeként szolgált.

Az egyik legfontosabb francóista polgárháborús film, *A szentély nem adja meg magát* (*El santuario no se rinde*, 1949) rendezője, Ruiz Castillo a filmhez tartozó, a Spanyol Filmarchívumban megtekinthető programfüzet szerint Kubala László igaz történetét vitte vászonra, amely bemutatja, hogyan menekült el a főszereplő a kommunista Magyarországról és telepedett le végül Spanyolországban. A futballista a játékfilmben önmagát alakítja, a szereplők között helyet kaptak a gyermekei is. Bár valóban önéletrajzi elemekből táplálkozik a leginkább a kalandfilm zsáneréhez közelítő alkotás, számos fiktív elemmel egészítették ki a történetet, hogy a közönség a romantikus kalandfilmek műfajához illeszkedő darabbal találkozhasson a moziban. A cselekmény szerint Kubala magyarországi életét ellehetetleníti a kommunista titkosszolgálat, mert nem hajlandó besúgóként dolgozni nekik. Állandó rettegésben él, folyamatos megfigyelés alatt tartják. A rá nehezedő elviselhetetlen nyomás és fenyegetettség-érzés miatt nem marad más választása, mint elhagyni a hazáját, hogy külföldön próbáljon szerencsét, így érkezik előbb Ausztriába, majd Olaszországba, végül Spanyolországba. Hátrahagyja feleségét, fiát és édesanyját abban a reményben, hogy hamarosan találkoznak. Az út során számos kalandot él át, barátokra talál más disszidensek személyében, valamint közel kerül egy szintén menekülő magyar lányhoz; Kubala azonban nő, ezért – összhangban a spanyol nemzetikatolikus rendszer házasságtörésről vallott nézeteivel – a vonzalom csak utalások szintjén jelenik meg, nem lehet szó többről, mint barátságról. Spanyolország természetesen örömmel fogadja a magyar focistát, aki itt talál új hazára. A magyar karhatalmi erők keze azonban ide is elér, folytatják a nyomásgyakorlást: felajánlják neki, hogy hazatérhet szülőhazájába és újra találkozhat édesanyjával, azzal a feltétellel, hogy a továbbiakban a magyar hatóságok számára fog kémkedni. Kubala nem él a kínálókozó lehetőséggel, inkább szerves részévé válik a kommunistaellenes Spanyolország-nak. Végül a felesége és a fia szintén kijutnak Magyarországról, így a szűk család újra-egyesülhet.

Bár a korabeli közönség és a kritika egyöntetűen jól fogadták a bemutatót, *Az ászok békére törnek* a spanyol filmgyártás egyik kevésbé jól sikerült darabja, ahol az ideológia és a szentimentalizmus oly módon keverednek, hogy végül részben kioltják egymást. A propaganda-üzenet egyértelmű: Spanyolország menedékeül szolgál a kommunizmus elől menekülő, szabadságra vágyó kelet-európaiaknak, akik nyugalomban és megbecsülésben szeretnének élni, távol a szovjet elnyomástól. Az ilyen tematikájú filmekről elvárható lenne a fojtogató atmoszféra sötét és nyugtalanító történetszöveggel, ez a mű azonban csak néhány elemében emlékeztet erre. Valójában egy Kubala népszerűségét meglovagolni szándékozó, a nagyközönség számára is szórakoztatónak szánt filmet akartak forgatni, így indokolttá vált a könnyedebb hangvétel. A férfi és a női nézők is megkapták, amire vágytak: kaland,

romantika, sport és boldog végkifejlet. Ebben a filmben nincsenek összetett jellemek, itt mindenki egyértelműen rossz (a zsaroló kommunisták) vagy jó (az ártatlan menekülők, illetve az őket segítő és befogadó országok). Kubalától természetesen nem lehetett elvárni, hogy profi színészi eszköztárral rendelkezzen, egyszerűen csak önmagát alakította, ebben pedig nem okozott csalódást. A többi színész is próbálta teljesíteni a feladatát, ami érezhetően csak annyi volt, hogy a főszereplő futballista keze alá játszanak. A filmkészítők Kubala iránti rajongása azonban helyenként már túlzásba esett: Ladislao már-már zavarba ejtően tökéletes, lelkiismeretes és ártatlan, pont olyan, ahogyan a korabeli spanyol filmekben a szenteket ábrázolták, legyenek azok valódi bibliai személyek, vagy a spanyol nemzeti történelem Franco által szentként tisztelt nagy alakjai.

Ruiz Castillo próbált minél realistább közeget teremteni a Kubala-eposzhoz, ez azonban sok esetben megtöri a film ritmusát. Gyakran vágnak be archív felvételeket valódi futbalmeccsekről, ahol a néző megcsodálhatja Kubala briliáns játékát, az aláfestő zene általában magyar dallamokat idéz fel, a történetet többször indokolatlanul megszakítják magyar népdalok, táncok és cigányzenei betétek. Mindezek a történet szempontjából feleslegesek, a céljuk abban merül ki, hogy hiteles(nek tűnő) környezetet teremtsenek. Visszatérő zenei alapként szolgál a nálunk *Repül a szán ...* kezdetű dalként is ismert Brahms *Negyedik magyar tánca*, amely több külföldi filmben is visszaköszön, mint tipikusnak gondolt magyar zene (többek között Mel Brooks 1970-es *Tizenkét szék* című filmjében is a *Hope for the best* című dal alapmotívumaként). A Kubala-filmben újra és újra felcsendülnek ismert magyar zenei motívumok, mindenekelőtt Barangay Jenő cimbalomjátékára alapozva, kiegészülve más magyar zenészekkel. További elemei a magyar közegnek a Budapest utcáinak szerepét betöltő, magyar feliratokkal ellátott barcelonai utcák, archív felvételek a valódi magyar fővárosról, valamint néhány magyar újság, amely helyesírásai és gépelési hibákkal telített. Láthatóan sem Kubala, sem más spanyolországi magyar emigráns nem lektorálta a szövegeket, így maradhattak meg ezek a rendkívül szembeűnő és zavaró tévedések.

Az ászok békére törnek a spanyol diktatúra futball-tematikájú filmjeinek egyik legkedveltebb darabja volt, a közönség mindenekelőtt azért rajongott érte, mert hősíket, Ladislao Kubalát viszontláthatták benne. A tényeket rendkívül szabadon kezelő és kevésbé igényes stílusa ellenére ideális mű volt ahhoz, hogy kettős célt érhessen el: a focista népszerűségét kihasználva egyszerre lett nagy tömegek szórakoztatására alkalmas kalandfilm, valamint a francói ideológiát alátámasztó antikommunista vádirat.

A spanyol diktatúra filmpolitikájának termékeként szép számmal születtek tehát olyan alkotások, amelyek a „keresztes hadjárat” kiegészítő elemeként a filmvászonon vették fel a harcot a kommunizmussal. A *Mielőtt a kakas szól* esetében is láthattuk, alapvetően nem lényeges, hogy a szovjet blokk melyik országáról van szó, az a fontos, hogy a hely légkörében kitapintható legyen a kommunizmus nyomasztó terhe. Mindegyik elkészítésének háttérében az úgynevezett Új Spanyolország Szovjetunió iránt táplált engesztelhetetlen gyűlölete állt, így ezek a munkák a francói filmpropaganda jeles darabjai. Ahogyan minden diktatúrában, úgy a spanyol esetben is elmondható, hogy a gyengébb művek (mint *Az ászok békére törnek*) mellett készült olyan film is (például a *Vérrapszódia*), amely a feldolgozott téma és az alkalmazott filmnyelvi eszközök miatt kiérdemli, hogy a spanyol film-történet emlékezetes alkotásai között foglaljon helyet. Mindhárom fent ismertetett film

alkalmas volt arra, hogy alátámassza a rezsim bel-, kül- és kultúrpolitikáját. Az sem elhanyagolható tény, hogy – a legfrissebb és egyre bővülő kutatási eredményeink tanúsága szerint – a Franco-rendszer filmtörténetében fontosabb szerepet töltöttek be a magyar témák és a magyar alkotók, mint azt korábban a spanyol filmtörténészek gondolták (Lénárt, 2013).

Felhasznált irodalom

- Anderle, Ádám (2006). *A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Giménez-Arnau, José Antonio (1954). *El canto del gallo*. Barcelona: Destino (és későbbi kiadások).
- Greene, Graham (1984). *Hatalom és dicsőség*. Budapest: Szent István Társulat (eredeti megjelenés *The Power and the Glory* címen 1940-ben).
- Isasi-Isasmendi, Antonio (2004). *Memorias tras la cámara: cincuenta años de un cine español*. Madrid: Ocho y Medio.
- Lénárt, András (2013). Apuntes sobre las relaciones cinematográficas húngaro-españolas y el cine de Ladislao Vajda. Zsuzsanna Csikós (ed.). *Encrucijadas. Estudios sobre la historia de las relaciones húngaro-españolas*. Huelva: Universidad de Huelva. 167–185.
- Lénárt, András (2014). *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda, filmpolitika*. Szeged: JATE Press.
- Porto, Juan Antonio (1999). *Antonio Isasi-Isasmendi. Una mitad de los cien años del cine español*. Málaga: Festival de Málaga.
- Vázquez Montalbán, Manuel (2004). *Los demonios familiares de Franco*. Barcelona: Random House Mondadori.

NAGY TÖHÖTÖM SZOCIÁLIS MUNKÁSSÁGA ARGENTÍNÁBAN

GARDI MÁTÉ¹

1. Bevezetés

Nagy Töhötöm alig ismert személyiség Magyarországon, munkásságát csak mostanában kezdték el kutatni. Az ezredforduló óta néhány cikk foglalkozott az életével, ezek közül Petrás Éva és Keresztes András tanulmánya érdemel említést. Az utóbbi írás Nagy Töhötöm magyarországi visszatérése utáni időszakot vizsgálja (Keresztes, 2015:1471–1486). Keresztes András kereste meg a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszékét azzal a kéréssel, hogy egy hallgató dolgozza fel ezt a témakört. Azért vállaltam el ezt a feladatot, mert mindig is érdekelt Dél-Amerika történelme, politikája, és az ott élő emberek szociális helyzete.

Nagy Töhötöm munkásságának két fontos aspektusát kell kiemelnünk: az első az a kísérlet, amellyel megpróbálta kibékíteni az egyházat a szabadkőművesekkel, a másik terve pedig egy argentin agrár-szociális mozgalom beindítása volt. Annak ellenére, hogy Nagy mindkét területen sikereket ért el, a jelen tanulmányban ismertetett kutatás csak a második említett tevékenységre koncentrál.

A céloom részletesen bemutatni Nagy Töhötöm szociális munkásságát Argentínában, továbbá részletezni, hogyan kívánt javítani a nyomornegyedekben élő emberek életén. Bemutatom a körülményeket, amelyekben dolgoznia kellett, majd ismertetem, hogy mennyiben tudtak Nagy tervei megvalósulni, illetve a mozgalom bukásának okaira is választ keresek. A kutatásom során elsősorban primer forrásokat használtam, amelyek túlnyomó részben Nagy kéziratai, s az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (OSZK) lelhetők fel. Ezekon kívül még felhasználtam Nagy Töhötöm könyvét, valamint más cikkeket is a témával kapcsolatban.

2. Nagy Töhötöm élete

Nagy Töhötöm 1908. június 23-án a jelenleg Szerbiához tartozó kis faluban, Bozitópusztán, született. Kitűnő tanuló volt már a középiskolában is, amit Magyarországon végzett el (Petrás, 2014:4). Miután befejezte a másodfokú tanulmányait, úgy döntött, hogy a szülei engedélye nélkül beáll a Jezsuita Rendbe. Ez akkoriban szükséges volt ahhoz, hogy valaki a Jézus Társaságába tartozhasson (Nagy, 1963:1).

A jezsuita oktatás jelentősen befolyásolta Nagy Töhötöm későbbi életét. A jezsuiták hasonló módszereket alkalmaztak a nevelésben és a rend fenntartása érdekében, mint a hadsereg. Hogy egy példát említsek: a képzés alatt a jelöltek elkülönítve éltek és csak azokkal az emberekkel beszélhettek, akik ugyanolyan rangban álltak, mint ők. Ez alól kivételt csak a nagyobb vallási ünnepek jelentettek, amikor bárkivel szabadon társaloghattak

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: Katona, Eszter (szerk.) (2016). *Homo Hispanicus*. Hispán diákműhely, 2015–2016. Szeged: Hispanisztika Tanszék. 7–18.

(Nagy, 1963:12–12). Ahogy ő maga is írta a könyvében, az életük olyan felügyelet alatt állt, amit nehezen lehetne leírni, és az a veszély állna fent, hogy nem hinnénk neki (Nagy, 1963:20). A viták kirobantása a jelöltek között ugyancsak jezsuita tanítási módszer volt annak érdekében, hogy meg kelljen vitatniuk az aktuális és teológiai problémákat. Ezzel inspirálták a diákokat, hogy megtalálják a megoldást és könnyebben meg tudják győzni a többi embert a véleményükről (Nagy, 1963:41–45).

A képzés befejeztével 1935-ben Nagy bekapcsolódott a KALOT² elnevezésű agrár-szociális mozgalom megszervezésébe, amiben későbbi legjobb barátja, Kerkai Jenő volt a segítségére. Ezzel egyidejűleg Nagy az ország politikai életére is befolyással bírt. Többször is az élete kockáztatásával szökött át a szovjetek által őrzött határokon, hogy eljusson Rómába, és jelenteni tudjon a KALOT munkásságáról és a magyarországi szovjet helyzetről. Tárgyalásai során sikerült pénzt szereznie a mozgalom számára. Néhány alkalommal személyesen is volt alkalma beszélni XII. Piusz pápával. Nagy 1945 őszén Mindszenty Józsefet ajánlotta Magyarország hercegprímásának abban a reményben, hogy általa még több befolyása lehet majd a szovjetekkel való egyeztetésekben. Célja az volt, hogy megteremthesse a békés együttélést, több szabadságot biztosíthasson a magyar állampolgároknak, és megalapozhassa a KALOT jövőjét (Nagy, 1963:148–150). A gondok akkor kezdődtek, amikor Nagy Töhötöm és az érsek álláspontja eltávolodott egymástól: Mindszenty ki akarta űzni a szovjeteket az országból, a harmadik világháború kitörését várta, és számított az amerikai segítségre. A hercegprímás elérte, hogy a Szentszék Dél-Amerikába száműzze Nagyot. Azonnali hatállyal el kellett hagynia a munkahelyét, és 1947 januárjában Uruguayba ment (OSZK, 216/236, 3, 5) ahol a magyarországi KALOT mintájára folytatta a szervező munkásságát. Egy évvel később azonban a montevideói püspökkel való konfliktusa miatt Nagy-nak Uruguayt is el kellett hagynia, és Argentínába költözött (Petrás, 2014:3).

3. A reformok szükségessége a nyomornegyedekben

A főleg Buenos Aires peremén elhelyezkedő *villas miserias*knak nevezett nyomornegyedekben a társadalom legalacsonyabb rétege lakott. Ezekben a városrészekben élő emberek a XX. században hatalmas szegénységbe sodródtak, és a saját erejükből már nem tudtak kiemelkedni a nyomorból: a század közepére világossá vált, hogy külső segítségre van szükség.

A nyomortanyákon – Nagy számításai és a hivatalos statisztikák szerint is – Buenos Aires lakosságának 10%-a lakott, ami az 1964-es évben körülbelül 600 ezer embert jelentett (OSZK, 216/91, 2, 8). Az itt található lakosok több mint 80%-a földműves vagy gyári munkás (*peón*) volt, akik a vidékről szöktek meg a fővárosba annak reményében, hogy javítani tudják az életszínvonalukat, illetve könnyebben jutnak majd munkához. Nagy véleménye az volt, hogy a számuk egy-két éven belül elérheti az egymilliót is, a magas születési rátának, illetve a Chiléből és Bolíviából érkező illegális bevándorlóknak köszönhetően (OSZK, 216/91, 2, 9–10). Általában a költözés előtt áron alul adták el a földjeiket, és javak nélkül érkeztek meg a fővárosba.

² KALOT: Katolikus Agrárfiújsági Legényegyesületek Országos Titkársága.

Reményeikkel ellentétben azonban a fővárosban a munkanélküliség fogadta őket. Mivel ezek az emberek nem rendelkeztek a bonyolultabb munkákhoz szükséges képzéssel, ezért nem tudtak jól fizető állásokat szerezni, csak az úgynevezett *charradákat*³. Gyakran azonban egyáltalán nem találtak semmiféle munkát. Annak érdekében, hogy túléljék a nehéz körülményeket, sokan döntöttek a bűnözés mellett, amelynek a leggyakoribb fajtái a prostitúció, a lopás és a koldulás voltak. Sokszor az apák kényszerítették a feleségeiket és lányukat prostitúcióra. Nagy szerint a legnagyobb problémaforrást az új generáció jelentette, azok a fiatalok, akik már ezeken a tanyákon születtek, ugyanis ők ilyen körülmények között érezték otthon magukat, és nem állt szándékukban a helyzetükön változtatni (OSZK, 216/91, 2, 4).

A pszichológiai állapotukat leginkább a kívülről érkező emberek felé irányuló bizalmatlanság jellemezte. Elzárkóztak mindennemű újítástól, hiányzott belőlük a közösségi szellem, tehát nem úgy tekintettek a többiekre, mint társakra, hanem mindenki a maga módján próbált kiutat találni (OSZK, 216/91, 2, 4). Nagy azt vallotta, hogy ennek az életformának megvoltak az előnyei és a hátrányai is, habár az utóbbiak voltak túlsúlyban. A nyomor következtében ezek az emberek sokkal szabadabban éltek és a háztartási költségek igen redukáltak voltak, azonban az egészségügy, a pénz és a kultúra hiánya miatt az életük nyomorúságos volt (OSZK, 216/91, 2, 4). A helyzetet tovább rontotta a jövő bizonytalansága is.

Buenos Airesben és környékén 81 különböző nyomortanyát tartottak nyilván az 1960-as évek közepén. Nagy 1965-ös felmérései szerint az itt lakók iskolázottsága igen alacsony volt, mindössze 77% (OSZK, 216/90, sz. n., 146–181). Ennek alapvetően két oka volt: az iskolák sok esetben annyira messze voltak ezektől a városrészekről, hogy a szülők nem tudták finanszírozni a gyerekek utaztatását; illetve az apák napközben az iskola helyett Buenos Aires belvárosába küldték gyermekeiket koldulni. Szintén e felmérés alapján láthatjuk, hogy a munkanélküliség is jelentős volt ebben az időben, ugyanis a tanyalakók mindössze 81%-a dolgozott rendszeresen (OSZK, 216/90, sz. n., 146–181).

Összességében kijelenthetjük, hogy Argentínában a hatvanas években szükségessé vált a társadalom e rétegének a megsegítése. Ezek az emberek nem látták a fényt az alagút végén és kénytelenek voltak a nyomorúságos körülményekhez alkalmazkodni.

4. A dél-amerikai egyház álláspontja a reformokról

A XX. század közepére az egyház számára is egyértelművé vált, hogy valamilyen formában segítséget kell nyújtani a dél-amerikai társadalom legalján elhelyezkedő parasztoknak és gyári munkásoknak. Az egyház véleményét ebben a kérdésben elsősorban az határozta meg, hogy anyagilag maga is a kapitalista gazdagoktól és a földesuraktól függött. Ők támogatták a templomok építését és a különböző karitatív szervezetek megalapítását is (OSZK 216/236, 14, 35). Természetesen ez a réteg hallani sem akart olyan reformokról, amelyek a munkások felemelkedését mozdították volna előre. A dél-amerikai egyház tehát ebben az időben a civilek és nem az egyházi vezetők kezében volt. Ezt az is alátámasztja,

---

³ Rosszul megfizetett munka.

hogy 1947-ben Argentínában létezett katolikus párt is, négy képviselővel, akik gyakorlatilag a vallási ügyeket is intézték (OSZK, 216/236, 14, 35).

A keresztények és a kommunisták közötti ideológiai ellentét is befolyásolta az egyház véleményét. Közismert, hogy Magyarországon és a többi szovjet kontroll alatt lévő országban az egyház működését korlátozták. A dél-amerikai kontinensen a kommunisták befolyása erősödött a munkásság körében, szervezkedéseik célja pedig egyértelműen az volt, hogy megnyerjék ezt a réteget saját politikájuknak. A kommunista előrenyomulást kiválóan tükrözi az 1947-es montevideói sztrájk, amikor egy teljes napig leállt a tömegközlekedés a városban (OSZK, 216/236, 12, 30–31).

A harmadik befolyásoló tényező a hívők elvesztése volt, ugyanis a XX. század során a katolikus hívők száma 15%-kal csökkent (Portillo, 2013:427). Ez a veszteség annak volt betudható, hogy a század közepén Dél-Amerikában megjelent a protestáns egyház. A katolikus egyház számára tehát kiváló lehetőség lett volna pótolni az elvesztett hívőket a nyomornegyedek lakóival.

A fent említett okok miatt a dél-amerikai egyház a probléma megoldását nem a munkásság közösségeibe történő szervezésében, hanem egyedül a vallásban látta. Ezért nem engedélyezték a szociális munka elindítását, mivel ezt a kommunisták módszerének tartották. Egy uruguayi püspök azt mondta Nagynak, hogy nem lehet felvilágosítani a munkásokat a jogaikról, és nem szabad növelni a követeléseiket azáltal, hogy a szociális helyzetről beszélgetnek velük, mivel ez is a kommunisták módszere volt. A püspök arról is beszélt Naggyal, hogy a megoldás a katolicizmusban rejlik, és ameddig a munkások nem tanulnak meg imádkozni, addig, ha tájékoztatják őket a helyzetükről, az felkelésekhez vezethet. Az ő véleménye híven tükrözte az egyház hivatalos állásfoglalását. Az érsek szerint a lehető legjobb megoldás a gazdagok meggyőzése lett volna, mégpedig arról, hogy fizessenek többet a dolgozóiknak (OSZK, 216/236, 14, 36).

E nézetkülönbség miatt Nagy Töhötöm 1948-ban kilépett a Jezsuita Rendből (OSZK, 216/236, 29, 73). Azért is döntött így, mert úgy érezte, hogy az egyház már nem ugyanaz, mint korábban, és már nem képviselte a humanitás hagyományos értékeit.

5. Nagy Töhötöm tervei és megvalósításuk

A bizalmatlanság miatt a nyomornegyedekben élő réteg nagyon nehezen volt formálható, így az életszínvonaluk javítását szolgáló munkálatok is dőcögösen tudtak csak elindulni. A helyzetet tovább nehezítette az is, hogy a lakók nem ismerték fel az őket körülvevő nyomort, ezért a kiút lehetőségét sem igazán kutatták. A megoldás keresését tovább sürgette a kommunisták térnyerése a társadalom szegény rétegeinek körében. Argentínában a párt 1964-es legalizálása után a kommunisták mindössze három nap alatt hetven kulturális központot hoztak létre a nyomornegyedekben (OSZK, 216/91, 2, 11). A kommunisták módszere nagyon egyszerű volt: a saját újságukban (*La voz de las Villas* – A nyomornegyedek hangja) publikált üres ígéretekkel az emberek bizalmába férkőztek. Más szervezetekkel – mint például a *Federación de Villas y Barrios Emergencia de la Capital Federal* (A Szövetségi Főváros Nyomornegyedeinek Szövetsége) vagy az *Extensión Universitaria*

(Egyetemisták Szervezete), amelynek tagjai a legaktívabbak közé tartoztak – is felvették a kapcsolatot (OSZK, 216/90, sz. n., 190–191).

A korábbi kudarcok is nehezítették Nagy Töhötöm munkáját, mivel a meghiúsult kísérletek miatt az emberek már nem hittek az új kezdeményezésekben. Az egyik sikertelen vállalkozás például a *Dirección de Educación Sanitaria y Social* (Egészségügyi és Szociális Oktatási Igazgatóság) volt, amelynek az lett volna a feladata, hogy egészségügyi tanácsokkal lássa el a nyomornegyedek lakóit (OSZK, 216/90, sz. n., 182). Hasonló példa a *Dirección de Maternidad e Infancia* (Anyasági és Gyermekek Igazgatóság) ténykedése is, amely 1965 márciusában már meg is szűnt (OSZK, 216/90, sz. n., 183).

Nagy tevékenységét negatívan befolyásolta a dél-amerikai egyház is. Annak ellenére, hogy ő maga már nem tartozott a Jezsuita Rendhez, az egyik legfontosabb segítőtje a külvárosban lakó, portugál származású Soares atya (OSZK, 216/236, 12, 82–83) maradt. Mielőtt elkezdett Naggyal dolgozni, megalapította a XXIII. János Közösséget (*Comunidad Juan XXIII*), amely elsősorban a lakók munkához jutását segítette, főleg az agrár-ipari szektorban (OSZK 216/90, 15, sz. n.). Soares azonban a vallási vezetők tiltására végül nem tudott aktívan részt venni a munkálatokban, s emiatt el is távolodott Nagytól és mozgalmától. A másik fontos segítőtje Ramachandra Gowda, egy idealista hindu volt, aki már két éve dolgozott a tanyákon. Hétvégenként saját kezűleg ásott csatornákat, hogy az esővíz megfelelő módon legyen elvezetve. Az ő révén ismerte meg egyébként Nagy Töhötöm a portugál papot is (OSZK, 216/236, 32, 82).

Nagy tevékenységét segítette Juan Domingo Perón elnöksége is, aki éppen a munkásréteg támogatásával jutott az elnöki székbe: bevezette a 200 argentin pesóban megállapított minimálbért a gyári munkások számára (Biagini, 2006:309), valamint számos olyan, a munkások szempontjából kedvező intézkedést hozott, amelyek főleg a szabadságot és az elbocsátásokat érintették (OSZK, 216/236, 28, 75). Perón tehát nagy figyelmet szentelt az argentin társadalom alsó rétegének. Nagy Töhötöm miután 1948-ban kilépett a jezsuita rendből, a minisztérium egyik irodájában kezdett el tanácsadóként dolgozni a munkásokat érintő szociális kérdésekben (OSZK, 216/236, 28, 75). Ennek az állásnak köszönhetően az ország politikai vezetői értesültek a reformterveiről, Nagy pedig megszerezte a támogatások elnyeréséhez szükséges „hírnevet”.

A Nagy által szervezett mozgalom céljai és tervei három területet érintettek (OSZK, 216/91, 5, 72–73). Az első a lelki szint volt, hiszen a legnagyobb érték, ami hiányzott ezekből az emberekből, az a közösségi szellem volt. Nagy azért tartotta fontosnak megteremteni a lakók csapatként való összefogását, hogy a lakók egy önfenntartó közösség formájában elérhessék az áhított felemelkedést. Ez a szint magában foglalta a szegények tájékoztatását a korszak szociális mozgalmairól, annak érdekében, hogy megvédjék őket a politikai szerveződésektől. Ez utóbbiak ugyanis általában csak kihasználni akarták a nyomorgókat. Ezen a ponton kapott volna szerepet a hitoktatás is.

A második szint a kulturális szint volt. A programban résztvevők ennek keretében az ország hagyományairól, illetve a kulturális értékeiről tanultak volna. Ezek az ismeretek az argentin társadalomba való reintegrációban, illetve a fejlődéshez elengedhetetlen közösségi szellem kialakításában lettek volna hasznukra.

Végül, de nem utolsó sorban, a legfontosabb, a gazdasági szint. A lakók megismerkedhettek a vidéki kolónia megalapításához és a szociális, gazdasági reformokhoz szükséges alapokkal. A résztvevők elemezték a kor legmodernebb argentin és nemzetközi tendenciáit és technikáit is.

A mozgalom végső célja a vidéki földek újrafelfedezése és hatékony kihasználása volt (OSZK, 216/91, 16, sz. n.). Nagy szerette volna kiaknázni az argentin vidéki életben rejlő lehetőségeket. Azért választotta ezt a módszert, mert szerinte a kormány próbálkozásai az új munkahelyek megteremtésére – a szociális helyzet megoldásaképpen –, illuzórikusak voltak csupán (OSZK, 216/91, 16, sz. n.). A cél eléréséhez Nagynak és csapatának a kor urbanizációs tendenciájával is meg kellett küzdenie, vagyis meg kellett fékeznie a vidékről a fővárosba tartó tömeges elvándorlást, valamint elérni, hogy azok, akik már korábban Buenos Airesbe vándoroltak, visszaköltözzenek vidékre. A föld egy ki nem merülő forrást jelentett az alsóbb néprétegnek a fejlődéséhez és magában foglalhatta volna a kívánt felemelkedést.

Nagy a KALOT-ban már alkalmazott módszereket – Gergely Jenő (Gergely, 2016–04–28) és András Imre cikkében olvashatunk (András, 2016–04–28) részletesen ezekről – szerette volna felhasználni és adaptálni az argentin körülményekhez. Kétféleképpen képzelte el a nyomornegyedekben a munkát (OSZK, 216/91, 2, 15): az egyik terv szerint minden tanyán egyszerre indították volna be a mozgalom egy konkrét tevékenységét (például: iskolaalapítás mindegyik településen). Ez az út azonban sok áldozatot követelt volna a dolgozók részéről. Még nagyobb gondot okozhatott a helyes működés és fejlődés ellenőrzése, mivel ebben az esetben Nagy csapatának egyszerre kellett volna jelen lennie minden nyomortanyán. E módszer megvalósításához természetesen nagyobb kezdőtőkére is szükségük lett volna. A másik opció a mozgalom megszervezésének elkezdésére az lett volna, hogy egy tanyán vagy egy tanya-együttesen létrehozzák az összes intézményt, majd innen fokozatosan kiterjesztik a mozgalmat a többi településre. Ebben az esetben a kiválasztott negyed központként működött volna, így a felügyelet sokkal inkább megoldható volt, és kevesebb pénz is elég lett volna az induláshoz. Nagy a második módszert tartotta a járhatóbb útnak, így kezdésnek ezt a formát javasolta (OSZK, 216/91, 2, 15).

5.1. A nyomornegyedekben szükséges intézmények

A nyomornegyedekben olyan, a mindennapi élethez szükséges intézményeket kellett bevezetni, amelyek teljes vagy bizonyos mértékben hiányoztak. Nagy három különböző épület hiányát emelte ki, s ezeket az ott lakók segítségével tervezte felépíteni (OSZK, 216/91, 2, 15).

Az első egy orvosi rendelő volt a tanyasi egészségügyi körülmények és ellátás javítására. Az épületen belül egy fogorvosi rendelő is működött volna. A higiénia hiánya miatt gyakoriak voltak a különböző járványok és nagyon sok itt élő szenvedett olyan betegségekből, amelyek folyamatos orvosi ellátást igényeltek. Ezt a helyzetet tovább rontotta az is, hogy a szegény városrészekben a lányok gyakran a saját apjuktól vagy nagypapjuktól estek teherbe, így a gyerekeik a vérfertőzés következményeitől betegedtek meg. A rendelőben az orvosok önkéntes alapon vagy nagyon kevés pénzért (100 dollár/hó⁴) dolgoztak volna. A

⁴ OSZK, 216/91, 2, 15.

mozgalom foglalkoztatni szeretne volna azokat az orvosokat is, akik korábban már betöltötték ezt a pozíciót más tanyákon. Abban az esetben, ha a munkálatokat Soares atya lakhelyén, Tigrén kezdték volna el, akkor már meglett volna a rendelőhöz szükséges épület.

A következő intézmény, amely Nagy tervei közt szerepelt, egy ügyvédi iroda volt a lakosok jogi ügyeinek intézésére, illetve jogi képviseletére. Sokkal nehezebbnek bizonyult önkéntes ügyvédeket találni, akik ingyen is betöltötték volna ezt a munkakört, azonban a mozgalom költségvetése alapján maximum 150 dollárt tudtak volna fizetni nekik havonta (OSZK, 216/91, 2, 15). A mozgalom sikerét tekintve a legmeghatározóbb az iskola megszervezése volt, hiszen ennek a feladata lett volna a családok felkészítése a vidéki életre. Az iskola esetében csak az igazgató kapott volna fizetést, szintén maximum 150 dollárt havonta (OSZK, 216/91, 2, 15).

Nagy kidolgozott egy kezdeti költségvetést az intézmények megalapításához és fenntartásához (OSZK, 216/91, 2, 16). Az épületek felhúzására 1750, a felszerelés és bútorok megvásárlására pedig 1500 dollárt szánt, így a munkálatok elkezdéséhez tehát 3250 dollár kezdő tőkét kellett biztosítania. A fenntartás éves költsége – azaz a dolgozók fizetése, a két orvos, az ügyvéd és az iskolaigazgató bére – 6 ezer dollár lett volna, ami havi 500 dollárt jelentett.

5.2. Az iskolai képzés

Mint már említettem korábban, az iskola volt a kulcs ahhoz, hogy a családok visszatérjenek az argentin földre. Nagy ki akarta építeni a saját oktatási rendszerét annak érdekében, hogy az emberek teljes mértékben felkészültek legyenek. A képzés elkezdéséhez hatvan családot tervezett kiválasztani (OSZK, 216/91, 7, 88). Elsősorban fiatalokat, hiszen ők sokkal könnyebben alkalmazkodtak a változásokhoz, az újdonságokhoz és a reformokhoz.

Nagy Töhötöm négy különböző típusú iskolával – pontosabban kurzusokkal – számolt a nyomornegyedekben élő csoportok számára (OSZK, 216/91, 32, 185–186). Először is szükségét látta a legkisebbek számára létrehozott általános iskolának. 1963-ban az iskolázottság 67,48 %-on állt (OSZK, 216/90, sz. n., 146–181), amely a különböző szociális szerveknek köszönhetően két évvel később már 77 %-ra nőtt, viszont még így is elég alacsonynak számított. Az általános iskola az Argentin Oktatási Minisztérium tanmenetét követte volna.

A kiegészítő kurzusok elsősorban a közösségi élet alapjaira, valamint az olvasás és írás elsajátítására koncentráltak volna. Az írástudatlanság ugyanis az egyik fő okozója volt a lakók munkanélküliségének. Nagy felmérései szerint a nyomornegyedek lakosainak 30–40%-a volt analfabéta (OSZK, 216/90, sz. n., 145). A kiegészítő kurzusok másik feladata a közösségi szellem kialakítása lenne volna, annak érdekében, hogy a kiválasztott családok a költözés után együtt dolgozzanak a vidéki kolóniákon. Az órák az egész világon gyakorlatban lévő, legmodernebb módszerekre épültek. A résztvevők általános műveltségének kiszélesítésére is törekedtek. A nők és a kislányok számára szociál-higiéna kurzusokat is szerveztek. Az órák a háztartásvezetés alapjaiba vezették volna be a tanulókat. Az alapfokú higiéniai ismeretek és a takarítás ismerete kulcsszerepet játszott a súlyos egészségügyi problémák leküzdésében.

A mozgalom sikerességét leginkább befolyásoló kurzusok a szakmai órák voltak. Ezek a földműveléssel kapcsolatos témák kerültek elő: a kertészet, a baromfi- és sertésenyésztés, a méhészet, az általános állattenyésztés és az intenzív földművelés (OSZK, 216/91, 32, 185). A résztvevőknek meg kellett érteniük az agrárszektor jelentőségét az argentin gazdasági életben. Beszélgettek a vidék problémáiról, továbbá megtanulták az üzleti élet alapjait és elsajátították a módszert, amellyel társaikat is képesek lettek megnyerni a mozgalom javára. Az elméleti órák mellett nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati képzésre, ezáltal tapasztalati úton is ki tudták próbálni mindazt, amit a kurzusokon hallottak.

Az iskolák tanári karának a felépítése nagyon egyszerű volt (OSZK 216/91, 32, 186–187). Az igazgató vállalta magára az iskolai munka megszervezésének a feladatát, illetve aktívan részt kellett vennie a nyomornegyedek szociális életében. Mintegy vezérként kellett fellépnie az iskolában és a mindennapokban egyaránt. Szükség volt továbbá két oktatóra és egy tanárnőre. Az oktatók feladata a férfiak felkészítése a vidéki életre, azaz a szakmai órák megtartása, valamint ők vezették a gyakorlatokat is. A tanítónő pedig az általános iskolában a higiéniai és kiegészítő kurzusokon tanított. A teljes képzés ideje minimum nyolc hónapot igényelt, ami azonban meghosszabbítható volt a résztvevők igényei szerint (OSZK, 216/91, 32, 186).

5.3. Az ACRA

A mozgalom jogi és gazdasági alapjának megteremtése érdekében Nagy és csapata 1964. szeptember 12-én megalapították az Argentin Vidéki Közösségek Szervezetét (ACRA).⁵ A végső célja ennek a szervezetnek a nyomornegyedeken élő emberek szociális integrációjának elősegítése volt. Ezért pénzt gyűjtött a felkészítő kurzusokra, beszerezte a szükséges technikai és egyéb felszereléseket, hogy aztán az ország belsejében létrehassák a kolóniákat a már korábban kiválasztott és kiképzett családok kiköltöztetésével. Az ACRA Nagy agrármozgalmának központját képezte és fő feladata tehát a nyomorúságban élő embereknek a társadalomba történő reintegrációja volt. Sem a mozgalom, sem a szervezet nem kereste az anyagi haszonszerzés lehetőségét.

A végső célkitűzés eléréséért az ACRA munkássága négy fő elemből állt, amelyek egybeestek a mozgalom alapvető fázisaival (OSZK, 216/91, 19, sz. n.). Az első, a szervezet felelőssége volt: a családok megfontolt kiválasztása, akik először költöznének vissza a földekre, így példaként tekinthetne rájuk a többi lakos. A feladatai között szerepelt továbbá a szakmai és morális felkészítés is a különböző kurzusok segítségével. Azonban az elsődleges feladat a kiválasztott családok visszaköltözésének előkészítése és az önfenntartó kolónia megalapítása volt. A szervezet segítséget nyújtott volna a már megtermelt agrártermékek eladásában is, mindaddig, ameddig a kolónia nem volt képes önmaga intézni az „üzleti” ügyeit.

Az ACRA-nak két fő bevételi forrása volt az önfenntartására, illetve a szociális munkálatok finanszírozására (OSZK, 216/91, 19, sz. n.). Egyrészt azoknak, akiknek szándékában állt belépni a szervezetbe egy bizonyos összeget (kvóta) kellett fizetniük. Másrészt a szervezet a gazdagok és nagyobb Buenos Aires-i gyárak, illetve cégek felajánlásaiból és állami dotációkból is kapott támogatást. Az ACRA élén egy tizenegy tagú vezetői bizottság

⁵ OSZK, 216/91. dok. 20., sz. n.

állt, amely az agrármozgalom végrehajtó szerveként funkcionált (OSZK, 216/91, 19, sz. n.). Nagy Töhötöm a főtitkár szerepét töltötte be, Ramachandra Gowda pedig a helyettese volt (OSZK, 216/107, sz. n., 1). A bizottság vezetésével az argentin Carlos Castronuovót bízták meg. Ez elsősorban a nyomortanyákon élő emberek bizalmatlansága miatt volt fontos, ugyanis így sokkal inkább el tudták fogadni a mozgalom által vallott elveket és terveket.

5.4. Az adományok megszerzése és a kezdetek

Ahhoz, hogy elkezdhessék a reformmozgalmat, a legfontosabb a pénzügyi és materiális háttér megszerzése volt. Ennek érdekében Nagy csapatának tárgyalóasztalhoz kellett ülnie a hatóságokkal, hivatalos szervezetekkel és a nagy argentin ipari cégekkel, hogy meggyőzze őket a reformok fontosságáról, illetve siker esetén a gazdasági haszonról, amelynek lehetőségét az újítások magukban hordozták.

Megszerezték száz előre gyártott házat (OSZK, 216/236, 33, 84), ahol lehetőségük volt elszállásolni a kiválasztott családokat a kurzus ideje alatt. A gyárakban tett látogatásaik is sikeresek voltak: a Helena Rubinstein kozmetikai cég hatvanezer argentin pesót, a Cinzano Gyár pedig félmillió pesót adományozott a mozgalomnak (OSZK, 216/236, 33, 84). Ami a földeket illeti, ezer holdnyi földet szereztek, s ezeket a kolóniák létrehozásánál tudták volna felhasználni (OSZK, 216/236, 32, 82). A területek nem képezték volna az ott élők tulajdonát, ugyanis a korábbi esetek azt igazolták, hogy ha a szegény parasztoknak volt saját földjük, akkor azt azonnal eladták és visszatértek Buenos Airesbe. A családok azonban néhány éven belül meg tudták volna vásárolni a föld egy részét saját használatra. Nagy így szeretne volna biztosítani, hogy kezdetben a kolónia működőképes legyen, és az emberek ne húzzanak hasznot az ingyen kapott földek eladásából. Tárgyalásokat folytattak különböző politikai pártokkal is, hogy támogassák a mozgalmat, főleg állami földekkel. Nagy megismerkedett Alejo Lopez de Armentiaival⁶ (a La Plata-i Társadalmi Cselekvés Minisztérium vezetőjével).⁷ Lopez de Armentia azt tanácsolta a mozgalomnak, hogy ne szövetkezzen a szövetségi kormánnyal, mert a La Plata-i Minisztérium rendelkezett a fővároshoz közeli földekkel (OSZK 216/236, 35, 92). Ebből is látszik, hogy amikor a hivatalos szervek értesültek Nagy terveiről, valóságos verseny kezdődött annak érdekében, hogy melyik párt állhat a mozgalom mögé. Ezt bizonyítja az is, hogy a Buenos Aires-i tartomány szintén felajánlott nekik földeket, házakat és további segítségeket (OSZK, 216/236, 36, 94). Nagyék végül a Santa Fe-i provincia ajánlatát fogadták el, De Martinez asszonyával együtt (nyolcezer hektár föld⁸ és százmillió argentin peso⁹). A tárgyalások annyira előrehaladtak, hogy 1964 novemberében néhány család és Ramachandra már készen álltak a költözésre (OSZK, 216/236, 36, 95).

Ami a kurzusokat illeti, meg kell említenünk, hogy az elsőt 1964. október 8-án tartották meg (OSZK, 216/236, 34, 88). Az első néhány óra célja a bizalom kiépítése volt a tanya-

⁶ OSZK, 216/236, dok. 35., 91–92.

⁷ Argentína közigazgatási szerkezete abban az időben nagyon hasonlított az Egyesült Államok államformájához: egy központi szövetségi kormányból és a köztársaság többi államának a kormányai-ból épült fel.

⁸ OSZK, 216/236, dok. 35., 94.

⁹ OSZK, 216/236, dok. 38., 98.

lakók körében, hogy társakként fogadják Nagyékát. Soares atya feladata lett volna a családok kiválasztása, mivel ő volt az, aki a legrégebben lakott ebben a térségben. Azonban – ahogy már említettem – az egyház nem hagyta, hogy bármit is megszervezzon. Az első órán még csak hat család vett részt, de a számuk a második alkalomra már tizenhatra emelkedett (OSZK, 216/236, 34, 89). Ettől kezdve minden csütörtökön és pénteken tartottak kurzusokat (OSZK, 216/236, 34, 90).

6. Konklúzió

Összegezve elmondhatjuk, hogy Nagy Töhötöm felismerte a szociális és agrárreformok szükségességét a nyomornegyedekben lakók életében. Modern és újító ötleteivel Nagy igen kényes témát érintett, s emiatt a politikai és vallási körökben feszültség alakult ki. Ajánlata járható út lehetett volna a nyomor megoldására. A legnagyobb érdeme, hogy a nehezítő körülmények ellenére is meg tudta valósítani a tervei egy részét.

Nagy szerette volna felhasználni a KALOT szervezésekor szerzett magyarországi tapasztalatokat, hogy kiemelje a nyomorból a tanyák lakóit. Lehetősége volt részletes felméréseket végezni Juan Domingo Perón kormányának támogatásával, ezáltal világos képet tudott adni a nyomornegyedek helyzetéről. Továbbá iskolákat alapított a családok vidéki életre való felkészítésére. Az első kurzusoknak nagy sikere volt, s az emberek kezdtek hinni a mozgalomban és a jobb élet lehetőségében. A pozitív első benyomásnak köszönhetően a lakók feltétel nélkül megbíztak Nagyékban, és készen álltak, hogy megtegyék a szükséges változtatásokat. A kezdeményezések felkeltették a sajtó érdeklődését is, emiatt a különböző politikai pártok is valamilyen formában részt kívántak venni a mozgalomban. Nagy és csapata így hivatalosan is tárgyalni kezdett, hogy megszerezzék a költözéshez elengedhetetlen földeket.

Számos körülmény miatt azonban a költözés végül nem valósult meg. Az argentin politikusok úgy tekintettek a mozgalomra, mint a közelgő parlamenti választások kampányának egyik kiváló reklámjára. Már korábban említettem, hogy Nagyék több ígéretet is kaptak földekre Santa Fe tartományában és Buenos Aires környékén is. Utólag azonban minden egyes ígéret üresnek bizonyult, mivel a politikai pártok valójában nem szerették volna megoldani a nyomornegyedek problémáját, hanem – mint a történelem során erre több példát is találhatunk –, csak a lakosok szavazatát próbálták megszerezni.

Ugyanakkor a dél-amerikai egyház sem támogatta a reformokat. Erre kiváló példa Soares atya elhatárolódása a mozgalomtól, mert nem tudta összeegyeztetni az egyház által vallott konzervatív eszméket Nagy innovatív ideológiájával. Az egyháznak is lettek volna megfelelő földjei a költözés megvalósításához, azonban a katolikus vezetők nyomására nem adhatták őket a mozgalomnak.

A sikertelenség ellenére Nagy érdeme, hogy felhívta a figyelmet a problémára. Úgy vélte, hogy neki kell lépnie a nyomortanyákon élő emberek kilátástalan helyzetének a megváltoztatása érdekében, mivel az argentinok képtelenek voltak megvalósítani a reformokat. Véleményem szerint ezekben a negyedekben a lakosok nem tartották magukat a társadalom szerves részeinek, Nagy agrármozgalma pedig éppen ezen szándékozott változtatni: ezekből az emberekből olyan társadalmi csoportot szeretett volna létrehozni, amely aktívan és hatékonyan részt vesz Argentína szociális és gazdasági életében.

Felhasznált irodalom

Levéltári iratok

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár:

OSZK, 216/90, dok. sz.n.

OSZK, 216/90, dok. 15.

OSZK, 216/91, dok. 2.

OSZK, 216/91, dok. 5.

OSZK, 216/91, dok. 7.

OSZK, 216/91, dok. 16.

OSZK, 216/91, dok. 19.

OSZK, 216/91, dok. 20.

OSZK, 216/91, dok. 32.

OSZK, 216/107, dok. sz. n.

OSZK, 216/236, dok. 3.

OSZK 216/236, dok. 12.

OSZK, 216/236, dok. 14.

OSZK, 216/236, dok. 28.

OSZK, 216/236, dok. 29.

OSZK, 216/236, dok. 32.

OSZK, 216/236, dok. 33.

OSZK, 216/236, dok. 34.

OSZK, 216/236, dok. 35.

OSZK, 216/236, dok. 36.

OSZK, 216/236, dok. 38.

Könyvek, tanulmányok

András, Imre, A KALOT mozgalom. Elérhető: <http://www.kalot.ro/history.php?l=hu>, elérés dátuma: 2016-04-28.

Biagini, Hugo E. (2006). *El pensamiento alternativo en la Argentina del siglo XX: obrerismo y justicia social (1930-1960)*. Buenos Aires: Biblos.

Gergely, Jenő. A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhaz-1/ch05s08.html>, elérés dátuma: 2016-04-28.

Keresztes, András (2015). „Tükör által...”. Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálatokkal. *Századok*, 2015, 6, 1471–1486.

Nagy, Töhötöm (1963). *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Buenos Aires.

Petrás, Éva (2014). „Álarcok mögött”. Nagy Töhötöm élete. *Betekintő*, 2014, 4, Elérhető: http://www.betekinto.hu/2014_4_petras, elérés dátuma: 2016-04-28.

Portillo, Luis A. (2013). *Historia de la fe cristiana, de la Iglesia y la Biblia*. Los Ángeles, California: Nazareth Books.

TRANSNOMINACIÓN Y ESTEREOTIPOS GITANOS Y HÚNGAROS EN AMÉRICA LATINA

PÉTER TORBÁGYI

Según la *Enciclopedia de México* publicada en 1977 a los gitanos en algunas regiones del país todavía se los conocía, indebidamente, como húngaros (383). A la par el famoso escritor guatemalteco, Miguel Ángel Asturias describe así la llegada de unos gitanos a un pueblo en una novela acerca de su país natal: “cierran la puerta cuando pasan los húngaros: esos que roban niños, comen caballo, hablan con el diablo y huyen de Dios.” (Asturias, 1985:13)

Pero el lenguaje corriente no sólo en América Central sino hasta el pasado reciente en toda la América Latina ha designado al pueblo Rom con el nombre de húngaro. Esto lo demuestra bien el siguiente poema del poeta Enrique Díez-Canedo, titulado “Han venido los húngaros”, que fue publicado entre otros en un libro de enseñanza argentina en 1940 (Díez-Canedo, 1980:87).

Han venido los húngaros, hermana,
osos de tardo andar, monos ladinos
lleva la miserable caravana.
Son los hombres esbeltos y cetrinos.

Fuman pipas enormes. Llevan rojos
casquetes, de los cuales se desborda
la maraña de pelo, y en sus ojos
brilla el destino de la errante horda.

Son flacas las mujeres. En harapos
van desnudos los pies bajo las faldas
en jirones. Envuelto en sucios trapos
una conduce un chico en las espaldas.

Al leer este poema es fácil comprender el porqué de la siguiente pregunta en el examen de cultura general del Ministerio de Relaciones Exteriores del mismo país platense: ¿A qué pueblo se hace referencia al hablar de los Magiares? Húngaros, checos, eslovacos o gitanos. En resumen, abundan los síntomas de que la transnominación existente alrededor de la palabra húngaro es generalizada y de antigua data en América Latina. Pero ¿realmente podemos decir que los gitanos en América Latina tienen una procedencia húngara o es simplemente una confusión incidental?

La respuesta no es fácil observando que el pueblo Rom tiene una historia peculiar en cuanto, este grupo étnico no dejó ninguna propia fuente escrita y así hasta el pasado reciente no podemos hablar de una verdadera historia gitana interna. Además, el sistema de los clanes en el que viven, el cual se basa principalmente en sus oficios tradicionales y

su ubicación geográfica, ha impedido la investigación universal o por lo menos intercontinental de este pueblo nómada y profundamente fragmentado. Así que para entender las raíces de este problema tenemos que regresar al pasado y acompañar al pueblo Rom por su odisea infinita.

El camino de los gitanos comenzó en India, desde donde iniciaron una larga peregrinación que los llevó hacia el Oeste, hasta llegar, como el punto más extremo, a las Indias. A lo largo de este camino que duró varios siglos los gitanos entraron en Europa por los Balcanes y por Europa Central donde la sociedad feudal de industria rudimentaria les permitió continuar una vida nómada o seminómada. Los mismos monarcas europeos otorgaron varios privilegios los cuales apoyaron el establecimiento de una industria ambulante provincial cuyo efecto provocó un rápido aumento de gitanos en estos países.

Pero, a parte de eso, los privilegios y particularmente el salvoconducto de Segismundo de Luxemburgo, Rey de Hungría y Emperador de Roma, tuvieron otro efecto inesperado, muchas caravanas los usaron para seguir vagando a otros reinos del Imperio y al resto de Europa (Fejér, 1844:532-533).

Así llegó la primera ola gitana a Bohemia, a los reinos alemanes, a Francia y a Inglaterra, países donde hacían referencia a sus presuntos orígenes y por ello conocidos desde entonces como egipcios, griegos, bohemios o húngaros. Pero mientras que las sociedades feudales de los países balcánicos y de Hungría fueron más o menos capaces de adaptarse a la presencia de los gitanos nómadas o seminómadas, en los estados centralizados de Europa Occidental desde el primer momento las leyes referentes a los gitanos persiguieron tres objetivos: la asimilación con el asentamiento permanente, la expulsión ó el exterminio.

En los reinos de Aragón y Castilla los gitanos de la primera gran ola, que muchas veces se presentaron como refugiados húngaros, cristianos víctimas de la expansión turca, fueron bien acogidos en la época de la reconquista e incluso en numerosas ocasiones recibieron cartas que les aseguraban completa libertad de movimiento.

Pero con la centralización del estado, los Reyes Católicos, cesaron con la actitud favorable hacia los gitanos y el 4 de marzo de 1499, luego de hacerlo con judíos y musulmanes, los expulsaron también de sus reinos y señoríos (Ramírez, 1973:CLXX-CLXXI). Y fué en esta época probablemente que llegó la primera gran ola de gitanos a las Indias. En virtud de la Real Provisión de los Reyes Católicos de 22 de junio de 1497 muchos de los expulsados fueron desterrados como delincuentes a la Isla Española (Szászdi, 2001:71-87). Y no sólo los gitanos desterrados llegaron a las Indias sino que también existió una filtración ilegal y continúa desde el viejo continente hacia el Nuevo Mundo, en donde las caravanas gitanas pudieron seguir vagando sin ningún obstáculo. Fue por ello que en 1570 Felipe II aprobó una ley que vedaba el paso de gitanos al continente americano. No obstante, pese a la mencionada prohibición durante la época colonial, no cesó la fuga de los gitanos a las Indias y el propio Felipe II tuvo que dictar una nueva ley para que fueran remitidos a España.

Los reyes de Portugal también dictaminaron leyes de expulsión en 1526, 1538 y 1557 debido a las 3 leyes de João III, en 1573 por una ley de Sebastián I y por fin en 1579 por una ley de Enrique I y algunos fueron enviados a las colonias en África y Brasil (Araújo - Maeso, 2012:49 y Cressy, 2018:14).

Más de un siglo después nuevas leyes fueron vetadas, como la ley de Pedro II en 1688, ley del rey de Portugal João V en 1708 y en 1749 por una ley de Felipe IV, rey de España, y por ellas los gitanos siguieron siendo deportados a las colonias ultramarinas, es decir a las islas españolas del Caribe y Brasil (Alfaro, 1982:308-336).

En suma, la lengua castellana ya en el siglo XV designaba a los gitanos, entre otros, con el nombre de húngaros y aunque no podemos dar prueba, es muy probable que entre los primeros gitanos de América Latina hubiera varios que antes de llegar a las Indias pasaron algún tiempo en Hungría.

A falta de estadísticas y de otros documentos no sabemos nada concreto sobre el volumen de la migración gitana a América Latina en la época colonial, pero es seguro que la mayoría del pueblo Rom llegó más tarde, en el siglo XIX puesto que casi la totalidad de los gitanos latinoamericanos manifiestan a través de la tradición oral que su presencia se remonta a esta época. Esta referencia de la tradición oral coincide con las alusiones de viajeros extranjeros de la época que varias veces mencionan la presencia de caravanas Rom que viajaban con cierta frecuencia siguiendo el recorrido centroamericano o la ruta Caracas - Bogotá - Quito - Lima - La Paz - Buenos Aires. Uno de ellos, el noruego Karl Lumholtz habló de la manera siguiente acerca de su encuentro con gitanos:

[...]Un día, al acercarme á un miserable villorrio del camino, me sorprendió de repente la alegre charla y extraña apariencia de un grupo de gente de largos cabellos sueltos que estaban bañando unos grandes caballos en un hondable del río. Eran gitanos de una partida que había acampado en el pueblo. [...] Contáronme que había ciento setenta de su raza recorriendo la República en grupos diversos. Todos habían desmarcado juntos en Veracruz y atravesado el país hasta Mazatlán. Por entonces se dirigían á Acapulco y pensaban regresar á Europa el año siguiente. Me aseguraron que hay actualmente gitanos viajando en todas las Américas, y noté, en efecto, que algunas de las mujeres llevaban en las trenzas monedas de plata de Chile y otras repúblicas latinoamericanas (Lumholtz, 1904:296-299).

Los gitanos que llegaron con esta segunda ola migratoria eran procedentes de los países de Europa del Este, principalmente de la Monarquía Austro-Húngara, Turquía y de los dos principados rumanos, Moldavia y Valaquia. En caso de la Monarquía Austro-Húngara hay que buscar la causa de esta segunda ola en un cambio histórico que supuso el absolutismo ilustrado en la política gitana, cuando por primera vez intentó asimilar al pueblo Rom por medio de la ley de María Teresa de 27 de noviembre de 1767 y la de José II de 9 de Noviembre de 1783 (Mezey, 1986:83-94). A pesar de que los gitanos en estos tiempos eran considerados habitantes legítimos en Hungría, eran sin embargo sometidos a rigurosos controles: les prohibían el uso de la lengua gitana, de los vestidos y oficios tradicionales y además eran obligados a educar a sus hijos en familias no gitanas. Probablemente estas leyes de asimilación iniciaron la segunda ola migratoria gitana que a partir de finales del siglo XVIII se completó con la de los gitanos nómadas balcánicos y vlx o válacas y que por fin culminó en la segunda mitad del siglo XIX con la abolición de la esclavitud gitana en los principados rumanos (Viorel, 2001:137-156). No obstante, el mencionado noruego Karl Lumholtz, en su descripción hablando de la procedencia de los gitanos no destacaba ni a Moldavia ni Valaquia: “[...] Muchos eran bosnios y no faltaban unos cuantos turcos y

griegos que llevaban osos y monos; pero como los más son originarios de Hungría, húngaros los llaman por todo México.” (1904:296–299).

Es decir, Lumholtz destacaba que en el siglo XIX a los gitanos todavía se les daba por húngaros por ser su mayoría originaria de Hungría. Pero la cuestión es a qué época se remota la transnominación de los gitanos con el nombre de húngaros: a la época de la primera o de la segunda ola? Desgraciadamente a falta de documentación, por ahora, no podemos dar respuesta a esta pregunta. Pero lo cierto es que por influjo de la segunda ola migratoria se extendió por el mundo entero la creencia general de que si los gitanos eran húngaros, entonces los húngaros eran gitanos, como se translució en un artículo publicado en el *Pesti Hírlap* (Gaceta de Pest) en 1907, en el que el autor se quejó por no llevar turistas al país de los gitanos, es decir a Hungría (Mezey, 1986:222–225).

Y esto a pesar de que en 1906 podemos ver que un español, director general de prisiones Á. D. Juan Navarro Revertes y Gomis, se refirió a la llegada de los húngaros gitanos durante la segunda ola de la siguiente manera:

¿No veis la tropa de gitanos de vereda en vereda, de pueblo en pueblo, de atajo en atajo, de ciudad en ciudad? [...] ¿No veis esos otros gitanos que vienen de más lejos, con sus carros y tiendas de campaña, caldereros ambulantes, domesticadores de osos y monas, que viven á medias del trabajo y la postulación? Los llaman zíngaros, los llaman húngaros también. Vienen de Hungría y á veces de más lejos, como sus antepasados vinieron de la India, difundiéndose por Europa. ¡Anda! ¡Anda! ¡Anda! (Revertes y Gomis, 1906:485).

Veinte años más tarde un periodista paulista de la *Magyar-Brazil Képes Újság* (Revista Húngaro-Brasileña) seguía quejándose por lo mismo con molestia: “Entre los primeros emigrantes en Brasil habían gitanos válacos que aparecieron en las estadísticas de inmigración como húngaros. Aunque ellos no llamaron la atención y pronto se dispersaron a los estados vecinos – sobre todo a México – dejaron atrás la creencia que si el gitano es húngaro, entonces el húngaro es gitano.” (1929:2).

Por lo que la descripción de Lumholtz plantea otro problema ya que entre los mismos gitanos el uso de la palabra húngaro también se amplió para auto-referenciarse y por ello con el correr del tiempo muchos de los grupos balcánicos y vlx rumanos se consideraron de descendencia húngara sin tener relación alguna con este país. A continuación, el relato de un húngaro residente en México en 1889 también parece reforzar estas pruebas:

El año pasado pasó eso. Leí entre las nuevas informaciones de los periódicos de la capital: Llegó un grupo de emigrantes húngaros de aproximadamente 35 cabezas que se acampó alrededor de la capital. Son de buen aspecto y buenos trabajadores. Luego, tres meses más tarde el dicho grupo de emigrantes húngaros llegó a esta parte, a León también. Y quienes pudieran ser sino gitanos? Al descubrir en la calle a los cuatro hombres morenos de botas grandes, en sombrero calañés y jubón verde desde lejos reconocí a los paisanos! [...] Además quiero mencionar que todo el grupo de hombres fue polígloto, es decir hablaban en inglés, francés, alemán, español, vlx... etc. Lo que peor hablaban fue el húngaro adelantando sobre lo ya dicho que cada tercera palabra lo que decían en húngaro fue jerga de cocheros echada un granito de pimienta de Ni por Dios, Por vida, Voto al chápiro y Jesús María. (Sennor, 1889:750–751).

Es decir, no es evidente que la mayoría de los gitanos de la segunda ola fueran procedentes de Hungría, porque muchas veces los gitanos vlax, de los principados rumanos, con rumbo hacia América Latina pasaban algún tiempo en Hungría y también se hacían de ascendencia húngara (2001:137-156). Esto parece comprobar que entre los gitanos latinoamericanos los subgrupos lovara, kalderash y rudari del grupo vlax son los más extendidos, aunque según el censo de gitanos en Hungría en 1893 sólo el 24,39 % de los gitanos hablaban vlax (Hermann Antal, 1895:56).

Como en el siglo XIX los países latinoamericanos tuvieron una política de inmigración bastante flexible, del mismo modo que en Europa del Este en aquel entonces, las caravanas gitanas eran bien acogidas, y durante mucho tiempo desempeñaron un papel importante en la industria, comercio y cultura provincial. Sobre todo, los subgrupos kalderash y curara que se dedicaron a la industria y en las regiones mineras a la caldería y estañería. Sus huellas probablemente se conservan en el Cerro Húngaro en la región minera mexicana del Estado de Guerrero y en la chilena Reserva Nacional Tamango. Los clanes del subgrupo Lovara se dedicaban al comercio. Principalmente vendían caballos y según el dicho Lumholtz:

[...] comercian considerablemente en caballos; pero nunca roban. Los mestizos, por su parte, no desperdician oportunidad de llevarse los caballos de los gitanos, especialmente de noche, aunque las autoridades protegen lo más que pueden á dichos extranjeros. En Ahuacatlán vi unos muchachos traviesos arrojándoles pedradas, pero prontamente los reprimió la policía (Lumholtz, 1904:297).

Cabe destacar entre los clanes comerciantes la familia austrohúngara Kubitschek puesto que, según los propios alegatos gitanos, uno de los presidentes más famosos de Brasil, Juscelino Kubitschek, fue descendiente del bohemio gitano Jan Nepomusky Kubitschek (Pereira, 1990:3-5).

Entre los gitanos muchos se dedicaron a la industria recreativa. Vagando por el subcontinente entero traían consigo espectáculos circenses, bailes de animales y música centro-europea. A Paraguay, por ejemplo, la madame Elisa Linch, compañera de Francisco Solano López, llevó en 1855 un conjunto de músicos gitanos, que entre otros ejecutaban el baile húngaro *csárdás* en las tertulias de Asunción e implantaron la derivación de ritmos centroeuropeos en la música *chamamé*. En 1893 las noticias puertorriqueñas se referían de la siguiente manera a la llegada de gitanos:

Desde hace algunos días recorre las calles de esta ciudad uno de esos bohemios llamados húngaros en compañía de dos osos, grises muy bien educados, que saludan al público con toda la gravedad de un cacique rural y hacen ejercicios militares como si pertenecerán al Cuerpo de Bomberos. Una infinidad de chiquillos siguen por las calles á los simpáticos osos. (*La Democracia*, 1893:3).

En Brasil los Wassilnovitch, Stancowich y Stevanowich, familias kalderash procedentes de Hungría, fundaron los circos más importantes del país con los que recorrieron el continente entero. Según la tradición oral durante el Imperio de Maximiliano también llegaron a América Central músicos húngaros gitanos, que del mismo modo que en Paraguay, influenciaron la música y el baile tradicional. Ya en el siglo XX los gitanos, entre ellos varias

familias húngaras, empezaron a dedicarse al cine ambulante. Fueron los pioneros de la industria mexicana del cine y luz eléctrica llevándolos a pueblos y rancherías donde generalmente hasta entonces no conocían el cine ni la electricidad. Razón por la cual existe en América Central el dicho de que con la llegada de los húngaros se aproxima la llegada del carnaval.

Pero a pesar de las referencias anteriores, fue otra fama gitana la que se propagó con rapidez por toda la América Latina. Ya en el siglo XIX de la siguiente manera hablaban los mormones de una colonia mexicana, sobre su relación con los gitanos:

Mucho gozábamos las visitas de los gitanos. Éstos eran siempre un grupo colorido, en caravana de varios carros. Sus visitas siempre eran agradables, por lo menos para los jóvenes: Ellos cantaban, bailaban y desfilaban sus animales surtidos, a menudo pájaros nativos en jaulas del sauce, siempre un mono y un pobre, roñoso oso que bailaba. [...] y pidieron limosna a los presentes. Mientras que nuestra atención fue cautivada, los innumerables trapajosos pilluelos se deslizaban alrededor de nosotros robando cualquier cosa que cabría en sus bolsos sucios. No dábamos cuenta de esto pero lo considerábamos todo como parte del divertimento (Estelle Webb, 1980:69).

Quizás esa fuera la razón por la que incluyeran el siguiente artículo en la ley uruguaya N° 2.096, de 19 de junio de 1890 sobre inmigración: “Quedan igualmente prohibidas en la República la inmigración asiática y africana y de individuos generalmente conocidos por el nombre de húngaros o bohemios.” (Romagnoli, 1991:8). A propósito, en este caso es interesante destacar que el parlamento uruguayo recién en 1933 removiera a los húngaros de esta excepción cuando en el país ya existía una colonia de varios miles de húngaros.

Pero desgraciadamente este no fue un caso aislado en América Latina. Con la crisis económica de 1929 el desempleo en los países latinoamericanos comenzó a aumentar y las leyes flexibles de inmigración, tras el modelo estadounidense, se volvieron más severas. Como consecuencia directa prohibieron efectivamente la inmigración gitana en 1925 en Venezuela, en 1927 en El Salvador, en 1930 en Nicaragua, en 1931 en México y en Guatemala, en 1934 en Honduras, en 1936 en Brasil y en Cuba y por fin en 1937 en Bolivia y en Perú (Antequera Parilli, 1991:16–83, Rendón Cano, 1991:6, Rivero Aliaga, 1991:49 y Praeli, 1991:117).

Del mismo modo que en Uruguay, la ley de pasaportes de El Salvador de 1927 también impidió el ingreso a los gitanos, conocidos también en el país con el nombre de «húngaros». Igualmente que en Guatemala y en México donde a pesar de vivir varios miles de húngaros el Decreto N°. 1131 del Presidente de la República Guatemala, Ley de Emergencia, emitido el 15 de marzo de 1931 y la ley mexicana de inmigración de 19 de mayo de 1931 prohibieron la inmigración de «húngaros» a estos países (MOL K106/83/48 y González Navarro, 1994:36). México emitió esta ley federal aún cuando 2 años atrás la Secretaria de la Gobernación de México no logró encontrar húngaros gitanos como resultado de un censo que se creó con el fin de expulsarlos del territorio, debido al “gran número de tribus de nacionalidad húngara, austro-húngara, griega, etc., que han inmigrado fraudulentamente, carecen de arraigo en punto fijo del territorio, no tienen comercio establecido en determinado lugar y viven de la explotación del sentimiento con pretextos

adivinatorios, mediante supercherías y procedimientos de magia con los que obtienen dinero de individuos ingenuos” (AGN 2.362.2(29)123).

No obstante, para aquel entonces ya se había agotado la tercera ola migratoria, constituida principalmente por gitanos provenientes de Yugoslavia y de la Unión Soviética, y a pesar de las citadas leyes las caravanas de la segunda y la tercera generación de los gitanos húngaros y rumanos seguían vagando sin documentos o con pasaporte húngaro siguiendo sus recorridos continentales, como se trasluce en la siguiente carta de un húngaro residente en Honduras:

[...] hace dos años quedaron muy avergonzados los pocos húngaros que vivían acá, porque los periódicos designaban a un grupo de gitanos con el nombre de húngaros [...] Al llegar a su campamento los pregunté quién hablaba en húngaro y resultó que sólo uno de ellos hablaba dos o tres palabras en húngaro. ¿Tal vez su bisabuelo fuera húngaro? [...] él mostró un pasaporte de aproximadamente 20-25 años que fue expedido en Washington para una gran compañía sin indicar que eran gitanos. Otro de ellos también tenía una copia que fue expedida en el mismo lugar. Él me contó que la habían hecho en México por cincuenta dólares. Así me abochorné porque no podía explicar – a los hondureños, P. T. – que los documentos eran falsos o que estos gitanos quedaron durante el imperio de Maximiliano en México. Porque venían de allá [...] Aquí no se establecen los gitanos porque enseguida los expulsan [...] (MOL K106/132/101 1185/1933).

A pesar de ello las leyes mencionadas anteriormente perjudicaron mucho la inmigración húngara, así como la antedicha mala fama de los gitanos obstaculizó muchas veces la vida de los inmigrantes húngaros. De esta manera en la primera mitad del siglo XX todas las colonias húngaras de América Latina se vieron ante el mismo problema: cómo eliminar la confusión existente con la palabra húngaro y su efecto negativo en la vida de los colonos húngaros especialmente en las provincias. Casi todas las asociaciones y periódicos de las colonias húngaras se ocuparon continuamente en esclarecer este tema e indicar en los foros adecuados la necesidad de rectificar esta asociación errónea. Parte de este trabajo se inició con el más importante periódico húngaro en Argentina y en toda la América Latina, *Délamerikai Magyarság*, una serie de artículos con el título “No somos gitanos” en la que László Latinovics en 1929 escribió las siguientes líneas:

en la provincia me encontré con muchos peones húngaros que no habían recibido trabajo porque los patrones cuando se declaraban húngaros simplemente les consideraban por gitanos. En otro caso un peón húngaro perdió su trabajo en un pueblo provincial, porque en la fonda donde se alojaba los demás no querían vivir con un “húngaro” y obligaron al amo de la fonda a alejar a nuestro paisano. En el pueblo corría el rumor y en la otra fonda ya no dejaban entrar y en las casas particulares tampoco recibía más trabajo (*Délamerikai Magyarság*, 1929:3).

Pero aún así todos estos esfuerzos parecían insuficientes, por ejemplo, en Chile Emiliano Bustos, el jefe de la Caja de la Colonización Agrícola hablando con una delegación de la colonia húngara acerca de un potencial proyecto de colonización les recomendó que hicieran más propaganda para distinguirse de los gitanos. Años más tarde una niña húngara

exasperada por las burlas de sus compañeras de colegio, le preguntó al presidente chileno Arturo Alessandri durante su paseo diario, si es que los húngaros eran gitanos (*Magyar Szó*, 1931:3).

Todo esto irritaba a los emigrantes húngaros y a la mayoría húngara que no entendía el por que de esta confusión dado que los progenitores de los húngaros gitanos ya se habían hispanizado y la composición de los clanes gitanos había cambiado radicalmente, bajo la influencia de la tercera ola migratoria, en favor de los Rom balcánicos. Como se puede ver claramente en el informe del mencionado László Latinovics:

Durante mi estancia argentina de 22 años por curiosidad hablé con todos los gitanos que me deparó la suerte, pero nunca he encontrado entre ellos uno que hablaría en húngaro. Excepto un viejo que el año pasado me dijo que „nem tudom magyar” (no hablar húngaro). La mayoría reconoce a Montenegro y a Bosnia como su patria, no obstante, muchos se declaraban húngaros. Cuando les pregunté porqué se declaraban húngaros cuando no eran originarios de Hungría y tampoco hablaban en húngaro me contestaban que por acá todo el mundo les llama así (*Délamerikai Magyarság*, 1929:3).

Bibliografía

- Revertes y Gomis, Á. D. Juan Navarro (1906). Historias penitenciarias ejemplares. *Revista Penitenciaria*, Año III – Tomo III. Entrega 1ª.
- Achim, Viorel (2001). *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris.
- Alfaro, Antonio Gómez (1982). La polémica sobre la deportación de los gitanos a las colonias de América. *Cuadernos Hispanoamericanos*, 386.308–336.
- Antequera Parilli, Ricardo (1991). *Aspectos jurídicos e institucionales de las migraciones*. Venezuela. Ginebra: IOM/OIM.
- Araújo, Marta – Maeso, Silvia Rodríguez (2012). *The 'prudent' integration of Roma/Gypsy pupils: segregation and white flight in Portuguese compulsory schooling*. Coimbra: Tolerance. AGN – Archivo General de la Nación, Dirección General de Gobierno 2.362.2(29)123.
- Asturias, Miguel Ángel (1985). *Leyendas de Guatemala*. Madrid: Salvat.
- Cressy, David (2018). *Gypsies: An English History*. Oxford: Oxford University Press.
- Délamerikai Magyarság* (1929), Buenos Aires, 25.12.1929
- Diez-Canedo, Enrique (1980). *Antología poética*. Salamanca: Almar.
- Enciclopedia de México* (1977). 6 v. México: Instituto de la Enciclopedia de México.
- Estelle Webb, Thomas (1980). *Uncertain sanctuary: a story of Mormon pioneering in Mexico*. Salt Lake City: Westwater Press
- Fejér, Georgius (1844). *Codex diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civiles*. Tomo X. Volumen VI. Buda: Regiae Universitatis Ungaricae.
- González Navarro, Moisés (1994). *Los extranjeros en México y los mexicanos en el extranjero, 1821–1970*. Tomo III, México: Colegio de México.
- Hermann Antal (1895). *A Magyarországbán 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikus táblázattal*. Budapest: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal.
- La Democracia* (1893). Ponce, 03.05.1893

- Lumholtz, Carl (1904). *El México Desconocido*. Tomo II, Nueva York: C. Scribner's sons.
- Magyar-Brazil Képes Újság – Revista Hungara-Brasileira* (1929). São Paulo, 15.01.1929.
- MOL – Magyar Országos Levéltár, Ministerio de Asuntos Exteriores, Embajada Húngara en Washington K106/132/101 y K106/83/48
- Magyar Szó* (1931). Buenos Aires, 04.01.1931
- Mezey, Barna (1986). *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth.
- Miklós, Elemér – Vér, Andor (1942). *Magyarok Délamerikában*. Buenos Aires: Frigerio e Hijo
- Pereira, Cristina da Costa (1990). Gli Zingari in Brasile. *Lacio Drom*, Roma, 26/6
- Praeli, Francisco Eguiguren (1991). *Aspectos jurídicos e institucionales de las migraciones. Perú. Organización Internacional para las Migraciones*. Ginebra: IOM/OIM.
- Ramírez, Juan (1973). *Libro de las Bulas y Pragmáticas de los Reyes Católicos*. Madrid: Instituto de España.
- Rendón Cano, Julio (1991). *Aspectos jurídicos e institucionales de las migraciones en Honduras. Organización Internacional para las Migraciones*. Ginebra: IOM/OIM.
- Rivero Aliaga, José Luis (1991). *Aspectos jurídicos e institucionales de las migraciones en Bolivia*. Ginebra: IOM/OIM.
- Romagnoli, Gino D. (1991). *Aspectos jurídicos e institucionales de las migraciones en el Uruguay*. Ginebra: IOM/OIM.
- Sennor, Vilmos (1889). Levél Mexikóból. *Vasárnapi Újság*, Budapest, 1889/46.
- Szászdi, István (2001). Las Cartas de Seguro a favor de los egipcianos en peregrinación a Santiago de Compostela. *Jacobus. Revista de Estudios Jacobeos y Medievales*. 2001/11–12.

BARANGOLÁS
A SPANYOL NYELVŰ IRODALMAK VILÁGÁBAN

PASEO POR EL MUNDO
DE LAS LITERATURAS EN LENGUA ESPAÑOLA

LA “COMÚN CONVERSACIÓN” EN EL RENACIMIENTO ESPAÑOL: *EL GALATEO ESPAÑOL* DE LUCAS GRACIÁN DANTISCO

JUDIT TEKULICS¹

“Aquí os tengo este librito, no tomo sino átomo,
pero que os guiará al norte de la misma felicidad. [...]

A éste le he visto yo hacer prodigios,
porque es arte de ser personas y de tratar con ellas.

Tomóle Critilo, leyó el título, que decía:

El Galateo Cortesano”

(Gracián, 1960:627).

El *Galateo español* (Tarragona, 1593) es la adaptación del *Galateo* italiano de Giovanni Della Casa (Venecia, 1558), libro base de la literatura cortesana y del comportamiento de la Europa del Antiguo Régimen. Hay que acentuar enseguida que aquí no se trata de una traducción, sino de una adaptación: el *Galateo español* es una obra con características originales, valores propios y que tiene una influencia significativa en la literatura y cultura españolas. En este ensayo vamos a examinar la imagen que Dantisco nos pinta del comportamiento cortés y de la vida de corte española a fines del siglo XVI basándose en una categoría ética y estética fundamental del pensamiento renacentista: la conversación.²

El libro de Gracián Dantisco se introduce en la serie de aquellas obras maestras de la literatura que, a partir de la vigilia de la edad moderna, contribuyen a la transformación de la sociedad caballeresca (guerrera) a la cortesana, de la cual nacen la sociedad y civilización modernas. Todo eso, desde luego, no significa una ruptura con el pasado o con las tradiciones medievales y caballerescas, sino una evolución hacia un modelo social más complejo que se incorpora elementos de la tradición del pasado que le convienen.³ En aquel tiempo, cuando el hombre finalmente llega a darse cuenta de su identidad y autenticidad, en la época que llaman la del individualismo en todos los campos de la vida, en la vida social también (Maravall, 1980:44–53), se forman las primeras concepciones importantes sobre una “forma de vida” civilizada, cortesa, que pueda dar al hombre la posibilidad

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2002), 7. 17–27.

² Cfr. el *Cortesano* de Juan Boscán: “aun todas estas cualidades no bastarían en nuestro Cortesano para alcanzar una ecelente opinión general con señores y caballeros y damas, si no alcanzase juntamente con ello un gentil y gracioso trato en la *conversación familiar* con todos” (Boscán, 1984: 155). Cfr: “Ma in somma non bastaranno ancor tutte queste condizioni del nostro cortegiano per acquistare quella universal grazia, de signori, cavalieri e donne, se non ará insieme una gentil ed amabila maniera del *conversare cotidiano* [...]” (Castiglione, 1987:143).

³ Sabemos que en España, el ideal del mundo caballeresco fue trasmitido fuertemente por la cultura flamenca en los tiempos de Carlos V, es decir, por lo menos, hasta mediados del siglo XVI, así no podemos no tomar en cuenta esta particularidad del “Renacimiento” español (Cfr.: Rallo Gruss, 1979:22–24).

de encontrar su lugar en la sociedad, ocuparlo con satisfecho, o cambiarlo y ascender en la escalera social, obtener cargos y dignidades.⁴ El conocimiento de las buenas maneras llegó a ser la clave de conseguir honras, oficios, a través de adquirir la amistad y la gracia de personas valiosas y poderosas. Es decir, el conocimiento del comportamiento civilizado fue base de todas las virtudes humanas y se convirtió en la garantía del éxito social, no sólo con la obtención del respeto de los demás, sino del lado económico también.

La conversación era, a partir de la Antigüedad, categoría básica en la descripción del comportamiento humano, que incluía sea el acto de hablar, comunicar a través del uso de las palabras, sea el estar en compañía, junto a otras personas.⁵ Este sentido de estar en compañía de otros y no en soledad, afirman las siguientes palabras del *Galateo español*, que indican al mismo tiempo, los lugares más aptos para la conversación también: “nadie deve dudar que quien se dispone de vivir, no en heremitas o partes solitarias, sino en las *ciudades y cortes* entre las gentes, que no les sea utilísima cosa el saber ser en sus costumbres gracioso y agradable [...]” (*Galateo español*, 1968:106). Hay que añadir también que en la obra de Dantisco el ambiente ideal de la conversación, es decir la corte, o la ciudad, que está bajo su inmediata influencia, recibe un acento particular. En la corte podemos encontrar a aquellos hombres impertinentes que “nunca cesan de hablar mucho y mal”, cometiendo un grave error de la conversación. Para ilustrar este modo de comportamiento Dantisco cita algunos versos de la obra de Cristóbal de Castillejo, titulada *Dialogo y discurso de la vida de corte*, que, junto a varias otras referencias cortesanas faltan totalmente de la obra original italiana, del *Galateo* de Giovanni della Casa (*Galateo español*, 1968:180). El autor español considera casi exclusivamente la corte como ambiente idóneo de la “común conversación”⁶, estrechando de manera característica y vistosa el ambiente indicado por los autores de la Antigüedad, toda la sociedad humana.

En la obra de Cicerón, *De officiis*, como en el *Galateo* de Dantisco también, los dos principios fundamentales que sostienen la sociedad humana son: de una parte, la razón, es decir el comportamiento consciente y adecuado y, de otra parte, la palabra, es decir el

---

⁴ En España, también en la época de los Siglos de Oro podemos ser testigos de una cierta movilidad social, no sólo horizontal, sino vertical también, hablo del fenómeno del ennoblecimiento. Un ascenso en la escalera social incluía no sólo acceso a honras y dignidades, sino el aprendizaje de una cierta manera de comportamiento también, de un sistema de valores que, especialmente en el caso de los funcionarios de la corte, acentuaba mucho la educación y las buenas maneras. Véase Maravall, 1980:52. Cfr.: el *Galateo* de Dantisco: “Presupongo primero y antes todas las cosas, que se deve atender al oficio, cargo o assiento en que cada cual ha de comer y vivir [...] sin ello no hay que hacer cuenta destas reglas y documentos” (*Galateo español*, 1968:105).

⁵ Algunos autores de la Antigüedad que dedicaban sus obras a este tema son: Aristóteles, *Política* y *Ética Nicomaquea*, Platón, *Symposion*, Plutarco, *Symposaicor*, o Séneca, pero sobre todo, Cicerón en su *De officiis*. Véase por más detalles Peter Burke (1993:92–98).

⁶ El *Galateo español* comienza con estas palabras: “El autor dirige la obra a un hermano suyo, avisándole lo que deve hacer, y de lo que se deve guardar en la común conversación, para ser bienquisto y amado de las gentes” (105).

hablar, el comunicar, el discutir y el enseñar entre los miembros de la sociedad.⁷ A la base de todos los tratados sobre el comportamiento podemos encontrar otra declaración de valor eterno de Cicerón, que dice: nuestras palabras den testimonio de nuestra vida y obras (*Galateo español*, 1968:121). Pues, cuando alguien quería hablar de conversación, tenía que tratar todos sus aspectos: "en los hechos y los dichos, en el andar y en el estar quedo y assentarse, en el traerse, en el vestirse, en las palabras, en el callar y en el reposar, y finalmente, en cualquiera cosa que (el hombre) hiziere" (*Galateo español*, 1968:179). En conformidad con los dichos, Gracián Dantisco trata de guiar a sus lectores en el "laberinto de la corte y de la vida" haciendo una descripción detallada de los errores que las personas cometían día por día en la vida cortesana. El gentilhombre tenía que seguir en sus acciones los consejos de la discreción, no una verdadera virtud, pero "una cosa semejante"⁸, que Dantisco llama con un término propio "seguridad de consciencia" (*Galateo español*, 1968:149).

Un lugar común en los dos variantes del *Galateo* es en que se habla de qué puede dar, o conceder la conversación a todo el mundo, una cosa "común", es decir, independiente de las inclinaciones o preferencias de los individuos: "Parece, pues, que apetece los hombres aquello que les puede conceder este acto de comunicar y conversar unos con otros, y esto puede ser amor, honra y pasatiempo, o alguna otra cosa a éstas semejante [...]" (*Galateo español*, 1968:112). A base de este paso vamos a plantear qué quería decir desde el punto de vista de un noble español que vivía en la corte: amor de la gente, honra, y pasatiempo, todos frutos de la conversación.

Amor, en el concepto renacentista, quiere decir benevolencia de los demás, una cierta simpatía de nuestros compañeros en la conversación. Es un valor bastante abstracto, que significa simplemente poder participar en la vida social, tener el derecho de hacerlo, derecho que se basa en el comportamiento adecuado, en el respeto o "reverencia" que mostramos hacia nuestros compañeros.⁹ En consecuencia, el orgullo, el amor propio es el mayor vicio en este sentido, cuando uno "no estima otros sino a sí". Como es natural del hombre estar en compañía y no vivir en soledad, tanto es evidente según esta idea que "cada uno quiere ser estimado y bien tratado, por poco que nos parezca que valga", y quién no acepta esta regla de base, como pena, será excluido de la conversación (*Galateo español*, 1968:118). Pues, amor, o benevolencia de los demás son términos que se remontan a los tiempos y a los filósofos de la Antigüedad, siguen siendo en la cultura española también piedra fundamental y objetivo de la vida humana.

---

⁷ Cfr. Cicerón, *De officiis*, I. XVI: "[...] quae naturae principia sint communitatis et societatis humanae... Eius autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate [...]". Cfr. en el *Galateo español* el exemplum del maestro Clarissimo, (174 y ss).

⁸ "no es menos esto que virtud o cosa semejante a ella (como lo sería el ser liberal, constante o magnánimo), saber el modo y manera de *palabras y costumbres* con que te has de gobernar" (*Galateo español*, 1968:105).

⁹ "devemos dar muestra de tener alguna reverencia y mesura a la compañía con quien tratamos" (*Galateo español*, 1968:118).

Un aspecto típicamente español es la fuerte relación entre la benevolencia de los demás y el honor, que en un primer sentido, indican más o menos la misma cosa. Según Lope de Vega, nuestro honor depende de los demás, no de nosotros mismos, hay que merecerlo en la conversación con los hombres, como señal de respeto de los otros miembros de la sociedad, y podemos definirlo como valor social del individuo. Nuestro ejemplo viene del mundo del teatro, ya que se lo considera “espejo de la concepción de honor” en España:

Ningún hombre es honrado por sí mismo,
Que del otro recibe la honra un hombre [...]
Ser vistoso un hombre y tener méritos,
No es ser honrado [...] De donde es cierto,
Que la honra está en otro y no en él mismo
(Lope de Vega: *Las comendadoras de Córdoba*,
citado por Defourneaux, 1983:34).

El historiador francés, Marcelin Defourneaux considera el honor como “un valor absoluto, que tiene su origen en la opinión, una sospecha” de los miembros de la sociedad (1983:28–46). Hay que pensar en seguida en la “opinión pública”, punto de referencia absoluto en todas las obras que tratan del comportamiento humano y de la relación de dependencia y de influencia recíproca existente entre el individuo y la sociedad. De la “conversación común” nace la opinión pública de los miembros de la sociedad respecto a un individuo y, nosotros siempre tenemos que acomodarnos al “común uso”, a la opinión, y a las costumbres de los demás (*Galateo español*, 1968:164, 166). El *Galateo* quiere ayudar precisamente en eso: formar, regular nuestra relación con los demás. Y no olvidemos, conversación siempre quiere decir una cosa recíproca, dar y recibir amor y respeto, y esta reciprocidad le permite de funcionar como vínculo de la sociedad humana.

“Honra” tiene un significado social más concreto también, es decir, recibir oficios, cargos en la jerarquía de corte, cuando con la ayuda de la conversación podemos satisfacer otra exigencia fundamental del hombre, o poner en práctica una virtud importante de la sociedad cortesana: la ambición. Según el *Galateo* de Giovanni Della Casa, quien respeta las reglas de las buenas maneras del libro, por su “agradable y graciosa manera” va a tener un premio doble: llegará a ascender a altísimos grados y despertará la benevolencia de los demás.¹⁰ Dantisco también promete a los que quieren seguir sus normas que serán bienquistos y amados de las gentes (*Galateo español*, 1968:105), pero no menciona la posibilidad de ascender en la escalera social y ganarse altos rangos. Eso no sería posible en España con la sola fuerza de la conversación y del conocimiento de las reglas de etiqueta. Conocemos la importancia indiscutible del linaje, la nobleza de la sangre que reinaba en la España del Siglo de Oro.¹¹ Atravesar los límites de la propia capa social en que se nació, no era tan fácil como en la Italia del renacimiento (aunque tampoco fue imposible). Pero

¹⁰ “ti potrei [...] nominare di molti, i quali, essendo per altro di poca stima, sono stati e tuttavia sono apprezzati assai per cagion della loro piacevole e graziosa maniera solamente; dalla quale aiutati e sollevati, sono pervenuti ad altissimi gradi” (Giovanni Della Casa, 1988:5).

¹¹ Un pasaje propio del *Galateo español* explica la defensa del linaje y de la honra en una anécdota en el capítulo que trata las burlas (1968:148).

hay que anotar una cosa: fueron estos mismos nobles españoles los destinatarios principales del libro de Dantisco, que quería enseñarles justamente el hecho de que la nobleza de la sangre por sí no es bastante, los nobles también tienen que hacer esfuerzos por comportarse en una manera "civilizada" a fin de que puedan obtener el título del hombre discreto, bien acostumbrado, hombre galanteo (*Galateo español*, 1968:126).

Con una atención particular a las circunstancias sociales españolas, Dantisco hace un "presupuesto" bajo el cual el lector tiene que leer y recibir sus enseñanzas. Ya al principio de su libro pone claro: "Presupongo primero y ante todas las cosas, que se deve atender al oficio, cargo o assiento en que cada qual ha de comer y vivir, o saber administrar su hacienda, y en esto precisarse mucho dél, porque sin ello no hay que hacer cuenta destas reglas y documentos" (*Galateo español*, 1968:106). Para ser "bienquisto y amado de la gente", es decir, por ganar su respeto, no es bastante la "polidez de las costumbres", pero hay que disponer de riquezas también. El autor nos cuenta una anécdota sobre una hija rica y hermosa de un hombre que estaba por casarse y le contaron a ella que su novio era "gallardo, gracioso, discreto y muy bienquisto" (*Galateo español*, 1968:106). La hija en cambio, les contestó con estas palabras: "-Señores míos, todo esso es muy bueno para después de comer y de cenar, pero no me dezís de qué oficio vive y gana de comer, qué provecho tiene de su persona o en qué le pueden haver menester. -Y ansí quedaron atajados con todas las virtudes y buenas partes que havían referido" – podemos leer la conclusión irónica del mismo autor (*Galateo español*, 1968:106–107). Éste es un punto cuando podemos hablar verdaderamente de adaptación del texto italiano a las circunstancias locales, es decir, cuando Dantisco añade algo especial al libro original, que lo conforme a la realidad y a las necesidades españolas de aquel entonces. El presupuesto de Dantisco y su afirmación irónica advierten al lector y le llaman a la prudencia: no esperar todo de este librito, el que, además, puede ser útil más a las personas que ya no tienen problemas con procurarse la comida y que, podemos decir, ya pueden permitirse ocuparse de cosas semejantes. El conocimiento y la práctica de la etiqueta todavía pertenecían a aquel grupo privilegiado de la sociedad, que vivía o en la corte o en una ciudad, pero, de todos modos, era compuesto de personas acomodadas. No podemos pensar, o sólo con ciertas dudas, a la capa de los hidalgos, los que, sin medios económicos adecuados, tampoco se podían mover en la Corte o en los palacios (Defourneaux, 1983:40 y ss).

El tercer fruto que puede nacer de la conversación es una cierta manera de "pasatiempo", que, como todos los actos del gentilhomme, tiene que ser bueno y hermoso, es decir, moralmente justo y al mismo tiempo, agradable también. Es tradición humanista que hay que pasar, o aplicar nuestro tiempo bien, ya que eso es un regalo precioso que la naturaleza da al hombre, que a su vez debe disfrutarlo lo más posible. A continuación vamos a ver los "pasatiempos" característicos en la corte española, es decir, que Dantisco considera tan importante que los añade al contenido del *Galateo* italiano.

Dantisco dedica un entero capítulo a los juegos, argumento que falta totalmente al *Galateo* italiano. Pues, aquí se trata de una de las "cosas vistas y oídas" por el autor español, nacidas de sus propias experiencias, y él introduce un tema con el cual quiere comple-

tar la obra original.¹² Dantisco dice que en las páginas anteriores se hablaba del “tiempo mal gastado” refiriéndose a los sueños y a las mentiras, pero afirma que no existe tiempo más perdido y perjudicial que el gastado con el juego. No se habla en cambio de juegos de cualquier tipo, en general, sino de juegos con los cuales uno puede perder “su hazienda y sus amigos” (*Galateo español*, 1986:126), es decir, se puede derrumbar todo lo que se ha logrado con la conversación: honra y amor recibidos de los demás.

Tenemos muchos testimonios literarios sobre la importancia y la función del juego en la sociedad renacentista.¹³ Era una manera especial, y activa de pasar el tiempo en compañía, fue un medio de socialización preferido entre los cortesanos. El juego de pelota o de trucos, el ajedrez, la danza, los manejos de armas y caballo fueron muy practicados en las cortes, y estos juegos fueron considerados privilegios de los nobles, de la gente honrada, con el fin de demostrar la agudeza, el ingenio y la destreza de los participantes (Álvarez-Ossorio Alvarino, 1998:297–367, especialmente 353–355). El jugar a los naipes en cambio fue aceptado sólo a una condición: “que se mostrase desapego al ganar o perder y no se frecuentasen las casas de conversación y de juego” (Gracián, 1960: 354). Dantisco consideró necesario repetir y acentuar en su obra la misma regla: “no se deve dar el que pretende ser galateo y bienquisto, a jugar con codicia de ganar, especialmente naipes, pues se ve claro que quien consume su tiempo y hacienda en esto, no le queda lugar para usar de la cortesía, trato y conversación amable, conforme al buen intento de este tratado” (*Galateo español*, 1968:126).

Podemos establecer pues que el jugar fue una ocupación muy popular pero bastante peligrosa para el hombre galateo, que, al perder el control de la razón, podía convertirse en un comportamiento difícilmente tolerable para sus compañeros en la conversación.

Otra forma de pasatiempo mencionado en el *Galateo español*, una ingeniosa manera de hablar y de diversión, es el “arte de motejar”. Tal vez podamos comenzar a tratar este fenómeno con la cita tomada de Aristóteles que ambos autores (Della Casa y Dantisco) utilizan y que contiene el pensamiento central de este argumento: “Verdad es que para passar esta trabajosa vida, procuramos algún solaz y passatiempo, y los motes y burlas suelen ser instrumentos de risa y recreación. Por lo qual cosa son amados, los que saben solazar y decir bien sin agraviar a nadie” (*Galateo español*, 1968:149; *Galateo italiano*, 1988: 49). Podemos ver pues que los motes y las burlas fueron considerados elementos indispensables para la vida, para el trato social, y la capacidad de usarlos fue claro señal del comportamiento acostumbrado. Sin embargo, la intención no basta para nadie. Él que quiere aprender este arte, antes de todo necesita tener una natural disposición del alma y de la mente para poderlo hacer: en efecto, Dantisco advierte que “son muy pocos los que

---

¹² Sobre “cosas vistas y oídas” cfr.: *Galateo español*, 1968:99. Toda la familia de Lucas Gracián Dantisco (1543 Valladolid – 1587 Madrid) era devota de la monarquía española y Dantisco podía conocer la vida de corte personalmente. Su padre, Diego, fue secretario de Felipe II., y pasó treinta y cinco años en servicio cortesano. El oficio fue heredado por el hermano de Gracián, Antonio Dantisco. Nuestro autor, a su vez, trabaja como censor en Madrid, y con tiempo llega a obtener otro oficio respetable: lo del “bibliotecario del monasterio de San Lorenzo el Real”.

¹³ Es bastante referirme a ciertos pasajes del *Cortesano* de Baldassare Castiglione, traducido por Juan Boscán, (I, XII), Baltasar Gracián, *El criticón*, Primera parte, Crisis octava, etc.

esto saben hacer", porque para dar donaire a la compañía, sin ofender a nadie, hay que tener "seguridad de conciencia" o discreción, que ayuda a encontrar la justa medida en el burlar para no "caer en desgracia". Se necesita además, tal vez sobre todo, un "agudo ingenio", que hace posible la "gracia y promptitud" en nuestros dichos, que nacen de un "movimiento de ánimo que no le alcanzan todos" (*Galateo español*, 1968:149-150).

Hemos visto que motejar es necesario para ser bienquistos por la compañía de otras personas, pero hay que tener mucho cuidado en hacerlo, y aquí tampoco basta seguir los consejos que el autor del *Galateo* nos ofrece. Hay que pasar mucho tiempo con el "uso", hay que poner estas reglas en práctica, que es una tarea difícil en que este libro puede solo ayudar. Ambos autores nos llaman la atención sobre la discreción, sobre la prudencia en el motejar. Dantisco lo dice así: "los hombres discretos y bien acostumbrados deven considerar que la misma ley que dispone contra las injurias, ha de disponer contra los motes mordaces, y assí quando motejaren, han de picar ligeramente" (*Galateo español*, 1968:149). Gracián Dantisco aconseja gran cuidado y prudencia especial en el motejar, y no permite a su gentilhombre que lo haga a menudo y con tanta desenvoltura que el público italiano. En el *Galateo español* podemos leer los siguientes:

Y aunque sea assí que los motes y burlas suelen ser bien recibidos, no le aconsejaría yo al plático gentilhombre se dicesse mucho a ellos. Ni deve procurar decillos a menudo, y en todo tiempo y ocasión. Porque bien mirado, los motes no son otra cosa más que ardidés y enganos sotiles. [...] y quando el gentilhombre galateo dice alguna agudeza, considere que a cada uno le duele de que le digan su falta ni error. Y assí por muchas causas parece que quien procura de ser bienquisto, no se deve hacer maestro de befas, y mucho menos se precie de decir dichos satíricos y escandalosos[...] (*Galateo español*, 1968:148).

Concluyendo, podemos decir que esta parte del *Galateo español* también refleja características nacionales españolas: un control social más riguroso, un comportamiento más rígido que reinaban en la sociedad española de fines del siglo XVI.

Otro tema particularmente caro a Dantisco en relación con el pasatiempo es el arte de narrar, el "saber bien decir", o, cómo "contar un cuento sabrosamente y continuado" (*Galateo español*, 1968:154), una capacidad muy apreciada para un cortesano. Con el "hablar continuado" llegamos al capítulo titulado *De las novelas y cuentos*, que es totalmente invención de Gracián Dantisco. Podemos considerarlo como una cierta enseñanza de retórica cotidiana, práctica, apta para un público compuesto de personas de diferentes preparaciones y cualidades intelectuales. Dantisco pues recoge cuentos, voces populares, les añade sus experiencias nacidas de la lectura de ciertos libros, tal vez italianos durante su trabajo de censor, y como ejemplo para sus lectores, incluye una novela corta en su *Galateo*, escrita por él mismo, mucho tiempo antes de la publicación del ejemplo modelizante de las *Novelas* de Cervantes (1613). La *Novela del Gran Soldán* es una verdadera novela corta cortesana, con un estilo muy "gracioso", casi de sabor popular, su propósito final es indudablemente delectar a los lectores. Es un hecho conocido además que el gentilhombre acostumbrado, o un cortesano, había de ser práctico en el arte de narrar. Contar una historia para los demás era una actividad que pertenecía estrechamente a sus posibles tareas en la corte, o de todos modos en la compañía de otras personas. Saber

hacerlo bien era una cualidad muy útil, que tenía por seguro mucha fuerza en hacernos bienquistos en la común conversación. Pues aquí podemos ver otra vez que Gracián Dantisco añade algo muy importante a los temas del *Galateo* italiano, se trata de nuevo de una cuestión cuya importancia el autor español podía seguramente verificar en su propia vida y actividad cortesana. De la importancia de la “gracia de buen tono” en contar y escribir, más precisamente en el relato corto, no fue Dantisco a escribir por primero (Vaillo, 1983:448–461).

Giovanni Della Casa en cambio no siente la necesidad de explicar y ejemplificar con una novela corta en su libro esta problemática. Lo hace Gracián Dantisco, que, no se contenta con los consejos y reglas¹⁴, y quiere presentarlos también en la práctica, con un claro ejemplo, tal vez considerando también el hecho de que en España no existían todavía tantos libros llenos de novelas cortas o cuentos de los que un cortesano podía apropiarse del arte de narrar. Además, y tal vez antes de todo, quiere dar un poco de diversión a sus lectores después de la tantas “reprehensiones”.¹⁵ A las cosas graves siempre se debe añadir un cierto gusto, el hombre acostumbrado no solo tiene que ser discreto, curioso, o prudente, sabio o “cuerdo de valor” (*Galateo español*, 1968:30), pero ingenioso y dotado de gracia también (*Galateo español*, 1968:152). El ideal es la unificación de lo bueno y de lo hermoso, de la ética y de la estética en nuestro comportamiento y en nuestra manera de hablar. Un claro ejemplo de esta unificación es la inclusión de la *Novela del Gran Soldán* entre las severas reglas del *Galateo español*.

La *Novela del Gran Soldán* cuenta los amores de la linda Axa y el príncipe de Nápoles y contiene todos los elementos necesarios y característicos de su género, como peregrinaciones peligrosas y aventuradas, amor que al principio parece imposible pero al final se cumple, ocultaciones de la verdad y revelaciones sorprendentes, magia maligna, elementos milagrosos, (el poder mágico de un anillo), hasta la victoria de la fe cristiana (Axa, la hija del Soldán se cristianiza por el amor del Príncipe de Nápoles). Podemos considerar particularmente importante la creación de esta “novela” de Gracián Dantisco y su presencia en el libro porque se trata de una obrita perfectamente escrita y absolutamente apta para demostrar las técnicas principales del arte de narrar: contar con orden, con palabras ingeniosas, usando comparaciones, dar entretenimiento y gusto, y al mismo tiempo, “buenos exemplos y moralidades” (*Galateo español*, 1968:155).

Otra ocupación perteneciente al pasatiempo en una corte fue cultivar la poesía, y nuestro autor naturalmente quiere referirse también a ella para completar su cuadro sobre la conversación de gentilhombres cortesanos. Después de los capítulos dedicados al “saber bien decir”, una cierta retórica popular o práctica, y al “arte de motejar”, preciosas maneras de pasatiempo en la conversación, Dantisco llega al último modo de pasar bien el tiempo,

---

¹⁴ Cfr.: *Galateo español*. “procure el gentil hombre que se pone a contar algún cuento o fábula, que sea tal, que no tenga palabras deshonestas, [...] Siguen dellas buenos exemplos y moralidades”, etc. (1968:156).

¹⁵ Dantisco dice de añadir al *Galateo* italiano: “cuentos y cosas que yo he visto y oído, los cuales servirán de sainete y halago, para pasar sin mal sabor las píldoras de una amable reprehensión que este libro hace” (*Galateo español*, 1968:99).

y eso es la poesía. El "curioso gentilhomme", escribe nuestro autor, "por su polidez y gentileza", está obligado a conocer algunas reglas básicas de este arte, "ha de tratar desta materia", pero no es necesario que "lo sepa" también, o "gaste tiempo en ello quando su natural no le ayudare mucho" (*Galateo español*, 1968:170).

Lo que importa es saber conversar de todo, incluida la poesía. No hay que esforzar la práctica, si esta no viene del talento, de la disposición natural del hombre, porque no se exige del cortesano una preparación académica, ni el esfuerzo o estudio horaciano. La idea es la misma que en el caso de los motes, o de los cuentos: hay que seguir la inclinación natural del hombre, ya que mostrar los esfuerzos en cualquiera cosa es comportamiento artificioso, que el cortesano siempre tiene que evitar. El gentilhomme galateo no debe ser necesariamente maestro de las artes clásicas, más bien un "hombre curioso" (*Galateo español*, 1968:170), que sabe un poco de todo, dispone de una cultura universal, que le permite de saber conversar de todo, y, sobre todo, es consciente de sus capacidades. Dantisco menciona además que ya muchos autores antiguos y modernos han escrito del arte de la poesía, él no quiere repetir nada, sino hacer un discurso un poco diferente. "Por ser gustoso" y por dar otra ocasión a la diversión durante la lectura de su libro, en vez de dar reglas concretas, incluye en su *Galateo* un anti-cancionero, cita malos ejemplos de poesía para poder evitarlos, y confía todo el resto al juicio y a la discreción de los lectores (*Galateo español*, 1968:172).

Un último consejo práctico de parte del autor: la poesía cortesana tiene un objetivo primario: mover el público a la risa, al entretenimiento (*Galateo español*, 1968:171). La poesía debe tratar "cosas de donaire", porque son estas que "suelen ser bien recibidas" entre el público cortesano (*Galateo español*, 1968:171-172). Si alguien quiere practicar la poesía en la corte, debe hacerlo en un estilo elegante, en una manera pronta y fácil, "con gracia y gallardía, o lo que acá llamamos el donaire" (*Galateo español*, 1968:179).

En este ensayo queríamos presentar algunos momentos interesantes de la vida cortesana en base a las enseñanzas del *Galateo español*, acentuando los pasos que vienen de la experiencia propia del autor y no son solamente frutos de la traducción de la obra italiana. Concluyendo, podemos establecer que junto a grandes moralistas, como Antonio de Guevara, Baltasar Gracián o Francisco de Quevedo, Lucas Gracián Dantisco también ocupa un lugar importante en la literatura cortesana española, y su librito casi olvidado en nuestros días da un color vivaz al Renacimiento español.

Bibliografía

- Álvarez-Ossorio Alvarino, Antonio (1998). Corte y cortesanos en la monarquía de España. *Educare il corpo, educare la parola nella trattatistica del Rinascimento*, a cura di Giorgio Patrizi e Amedeo Quondam. Roma: Bulzoni. 297-367.
- Boscán, Juan (1984). *El Cortesano*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Burke, Peter (1993). Classical and Medieval traditions. *The Art of Conversation*, Cambridge: Polity Press. 92-98.
- Castiglione, Baldassare (1987). *Il libro del Cortegiano*. Milano: Garzanti.

- Defourneaux, Marcellin (1983). *La vida cotidiana en la España del Siglo de Oro*. Barcelona: Argos Vergara.
- Della Casa, Giovanni (1988). *Galateo*. Milano: Garzanti.
- Gracián, Baltasar (1960). *El criticón. Obras completas*. Estudio preliminar, edición, bibliografía y notas de Arturo del Hoyo, Madrid: Aguilar.
- Gracián Dantisco, Lucas (ed.) (1968). *Galateo español*. Edición, notas y glosario por Margherita Morreale. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Maravall, José Antonio (1980). La época del Renacimiento. Rico, Francisco (ed.). *Historia y crítica de la literatura española II, Siglos de Oro: Renacimiento*. Barcelona: Editorial Crítica. 44–53.
- Rallo Gruss, Asunción (1979). El medievalismo en el Renacimiento. *Antonio de Guevara y su contexto renacentista*. Madrid: Cupsa Editorial.
- Vaillo, Carlos (1983). Novela picaresca y otra narrativa. Rico, Francisco (ed.). *Historia y crítica de la literatura española, Siglos de Oro: Barroco*. Barcelona: Editorial Crítica. 448–461.

LATIN-AMERIKAI TÉMÁK JÓKAINÁL

BÁN MÓNICA EDINA¹

Jókai Mórnak a szabadságharc bukása után, mint tudjuk, több hónapon keresztül bujkálnia kellett, majd – bár felesége menlevelet szerzett a számára – ezt követően jó ideig gyanús személynek számított, nem vehetett részt aktívan a politikai életben, nem utalhatott nyíltan műveiben a szabadságharcra. 1850 és 1853 között például feljelentették forradalmi újságok rejtegetése miatt, egy másik alkalommal pedig indexre tették novelláskötetét (Sötér, 1965:288). Ebből az időszakból (1850–1860) való Jókainak az a három, latin-amerikai vonatkozású műve, melyek bemutatására vállalkoztam.

1856-ban írta „A megölt ország” című novelláját, mely Peru meghódításáról szól. Másik novellája, melynek címe „Bolivár”, 1858-ból való, műfaja az író szerint történeti beszély, bár valójában egy romantikus elbeszélésről van szó. Harmadik, a témával kapcsolatos novellája a „Tízmillió dollár” címet viseli, és 1854–1860 között publikálta. A novella eseményei függetlenségi háborúk idején játszódnak Latin-Amerika különböző helyszínein, de maga a cselekmény nem történelmi eseményeket dolgoz fel, hanem egy kalandor életét mutatja be.

A „Tízmillió dollár” egy fiatal skót tengerész, Robertson történetét beszéli el. A történet középpontjába az író egy morális kérdést helyez: milyen mértékben képes megrontani a pénz az emberi lelket. Ezt a kérdést egy mozgalmas, kalandos, egzotikus történettel illusztrálja. A történet legnagyobb része Latin-Amerikában játszódik a függetlenségi háborúk idején, mely színes és romantikus hátteret kínál. „A spanyol amerikai szabadságháborúk alatt történt ez a kaland; az idő épen kedvező volt hasonló regények alkotására; a hős és a rabló, a dicsvágy és a pénzvadászat, a honszeretet és a könnyelmű ábránd olyan közel állottak egymáshoz, ellenség és jó barát könnyen összetévesztette őket”, írja Jókai. A kaotikus történelmi helyzet kedvez a nagy társadalmi és gazdasági változásoknak, egyaránt megjelenik a hősiesség és a bűn, sőt, nem egyszer keverednek is egymással, mint ahogy azt Teresa, a regény kreol szereplője is megjegyzi: „Most forradalom van egész Amerikában, a mi alul van, az fordul felül, ki-ki azt a helyet foglalhatja el, a mit megtartani elég erős; a bátoré a diadal”. Az elbeszélés hőse, az angol-amerikai nevű Robertson, kezdetben tengerészként szolgált a spanyol királyi hajókon, majd egy hirtelen fordulattal csatlakozott a felkelőkhöz. Első küldetése egy kalózbanda megsemmisítése volt. Ezt a missziót Robertson különös kegyetlenséggel hajtotta végre. Mivel tettéért nem kapta meg a várt jutalmat, egy időre eltávolodott a civilizációtól. Évekkel később visszatért, és ismét a köztársaságiakhoz csatlakozott. Az egyik legjobb, legbecsületesebb katonává vált, de szerelme egy kreol nő iránt teljesen átforgatta.

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: *Tiszatáj*, 2011/1. 66–71.

A novellában folyamatosan találunk utalásokat a latin-amerikai gyarmatok szabadságharcára, felmerül Bolívar neve is, és megtudjuk, hogy nagyrészt tőle függött a katonai rangok adományozása, valamint, hogy a történet hőse, Robertson nem volt jóban vele.

Jókai Latin-Amerikája egzotikusan különös: az emberek a templomok belsejét buja pompázatos, színes díszítéssel látják el: virágok, gyümölcsök, madarak; a szokások hangulata pedig az indián és keresztény hagyományok keveredésére utal.

Az indián vérrel elegyült spanyol sokat átvett lelkületébe a forró égalj tarka képzelődéséből; a hívők templomait ott az aranyozott szent képeken kívül pompás virágcsoportozatok ékesítik; az oltárok ragyognak és tarkállanak a hivek kegyes adományaitól, földig érő selyemszövetek tarka virágokkal, gyöngyfűzerek, drága köves ékszerek lepik el azokat; a zománczos gyertyatartók mellett ezüst kalitkákban csodatlollazatu madarak ugrálnak, miknek zengése belevegyül az ajtatos karok énekébe, s a tömjén füstöz száz féle édes illatszer vegyül; mely áthévíti a lelket és felmagasztalja a képzelődést (Jókai: „Tízmillió dollár”).

A kreol (a gyarmatokon született fehér) nő alakja, aki negatív figuraként jelenik meg ebben a műben. A kreol és az indián nők Jókai műveiben két típusba tartoznak. Mindkét típus közös sajátosságai: egzotikus szépség, fekete haj és szemek, karcsú alak, különösen szenvedélyes és büszke természet. A kreol nő, mint negatív alak – így például Teresa – önző, pénzéhes, romlott, csábító. A kreol (vagy indián) nő, mint pozitív figura, mint például Laureznia a „Bolívár” című mű hősnője, ezzel ellentétben erényes, önzetlen, önfeláldozó.

Ennek a novellának az az egyik érdekessége – a magyar irodalom szempontjából – hogy Jókai későbbi, kiforrott művében, az *Aranyemberben*, a „Tízmillió dollár” sok eleme visszaköszön: a pénz hatása az emberi lélekre, a világtól való elvonulás (Robertson–Tímár Mihály), a kreol nők negatív hatása a férfiakra (Robertson–Kristyán Tódor).

Jókai „Bolívár” című novellája 1858-ból való, *Dekameron* című novellás kötetébe illesztette.² A novella történelmi hátterét Venezuela és Kolumbia függetlenségi háborúja kínálja. A történet egyik főszereplője Bolívar. Bár Jókai történelmi beszélyként definiálja novellája műfaját, egy olyan romantikus elbeszélésről van szó, melyben a szerző egyes események tekintetében követi, más – gyakran kulcsfontosságú események tekintetében – drasztikusan megváltoztatja a történelmi tényeket. Így rögtön felmerül bennünk a kérdés: miért teszi ezt? Jókai nem tüntet fel konkrét dátumokat a művében, de a történet Bogotá ostromával kezdődik. A novella hősnője, Laureznia di San Sol, hősieen harcol a város védelmében a spanyolok ellen vőlegénye, Giedon Sapero oldalán. Megtudjuk, hogy Gideon szerelmes Laurezniába, Laureznia érzelmeiről azonban kezdetben nem tudunk sokat, csak annyit, hogy amikor Laureznia apja, a vak don Esteban azt mondta neki, hogy hozzá kell mennie Gideonhoz, nem ellenkezett.

Az ostrom legreménytelenebb pillanatában, amikor már úgy tűnt, hogy minden veszve van, megjelenik Bolívar, a *Libertador*, seregei élén, és megmenti a várost. És itt álljunk meg egy pillanatra!

Bolívár külsejének leírása Jókai regényében azonban egyáltalán nem emlékeztet az általunk ismert Bolívar-portrékra vagy leírásokra. A legismertebb portré Bolívarról egy

² Jókai művét korábban Rozsnyai Jenő említette (1983).

hosszúkás arcú, ritkuló fekete hajú, pofaszakállas, de sem bajuszt, sem szakállt nem viselő férfit mutat. Wittman Tibor *Historia de América Latina* című művében egy kortárs francia leírását közli Bolívarról, mely szerint Bolívar hosszúkás arcú, ritkuló, őszes hajú, nagy szemű, sovány, koránál idősebbnek tűnő bajuszos ember (Wittman, 1980:248). Ezzel ellentétben Jókai daliás, dús, vörös hajú, fehér arcbőrű, nagy, csillogó szemű, körszakállas férfiként ábrázolja őt:

Egy délceg, daliás alak volt vezetőjük. Vezető a szó minden értelmében, mert mindig elől járt. Ezer közül ki lehet ismerni alakját. Csaknem aranyszínű vörös haja hosszan, mint az oroszlán sörénye lobog vállai körül; hasonló szakálla nem hegyesen, spanyol divat szerint, de kör alakban fogja be arcát, mely oly fehér, mint egy európai delnőé; csupán szemöldei barnák, és szemei, mint a tűz, oly égetőek, messziről is látni, mint villognak oly iszonyatosan (Jókai Mór: „Bolívár”).

A leírás annyira jellegzetes, hogy az első pillanatban felmerül bennünk Kossuth Lajos képe.³ Gondoljunk elsősorban Kossuth hajsztínére, jellegzetes körszakállára, mellyel divatot teremtett, valamint arra, hogy Kossuth Lajost a maga korában kivételesen szép férfiként tartották számon. Vajon Jókai nem rendelkezett semmiféle információval Bolívar tényleges külsejéről? Esetleg a párhuzam szándékos lehet?

Jókai novellájában Laurenzia első látásra beleszeret Bolívarba, és ez a szerelem kölcsönös. Bogotá felszabadítása után Bolívar beszédet intéz a város népéhez, ebben részletezi a spanyolok kegyetlenkedéseit, megemlítve az ismert történelmi neveket: Morillo, Pug, Boves, Aymerich. Bolívar társaságában megjelenik José Antonio Páez, –aki a történelmi valóságban a függetlenségi háború másik legendás tábornok hőse – mint egy nem túl okos, de a végtelékig hű, erős testőr. Jókai kiemeli a *Llanerók* szerepét Venezuela függetlenségi harcában, valamint Venezuela népének egységes fellépését és támogatását.

Íme, ez a hős Jose Antonio Paez. Az ő hívására előjöttek félelmes berkeikből a bátor Llanerok; ez volt az első csapat, mely újrakezdte a szabadságharcát; a második, mely sohasem adta azt fel, volt Venezuela népe. E kettő nélkül Bolívar nem tehetett volna semmit; e kettőnek köszönheti Dél-Amerika, hogy még élünk (Jókai Mór: „Bolívár”).

Ez nagyon fontos tényező, hiszen, mint tudjuk, Bolívar, a függetlenségi háborúk kezdetén nem számíthatott a tömegek támogatására, éppen ezért vallott kudarcot az első két venezuelai köztársaság.

A második fejezetben Bolívert diktátorra nevezik ki. Ez a nemzetgyűlés több tagjának egyáltalán nem tetszik. Itt jelennek meg az első negatív vonások Bolívarral kapcsolatban, ennek ellenére nem ismerhetjük meg az író tényleges véleményét, hiszen ezeket a negatív jellemzőket Bolívar politikai ellenfeleinek szájából hallhatjuk. Esteban, Laurenzia apja azt mondja róla: „Uralkodni vágyó, ki azzal vesztegeti meg a legjobb emberek szíveit, hogy saját érdemeit rájuk erőlteti. Mindig másokat magasztal, hogy mások magasztalják őt. Sohasem mondja azt, amit gondol, valamit mindig magában tartogat belőle, ezért nem fordítja arcát afelé, akivel beszél, hogy szemeiből ki ne olvashassa az, amit érez”. Ezek a

³ Tóth Éva Széchenyi és Bolívar között von párhuzamot tanulmányában (1983).

jellemvonások megegyeznek azzal a leírással, melyet a valóságban egy kortárs francia adott róla. E szerint Bolívar szerette hallani a saját hangját, képes volt ügyesen hazudni és megtévesztetni az embereket (Wittman, 1980:248). A novellában a nemzetgyűlés először vonakodik megadni Bolívarnak a teljhatalmat, attól tartanak, hogy az egy év elteltével Bolívar majd nem fog lemondani róla, de Laurencia felajánl egy különös garanciát: egy éven keresztül ő Bolívar menyasszonya lesz, egy év után pedig, amennyiben Bolívar lemond a teljhatalomról, hozzámegy feleségül. A jelenlévők ezt megfelelő garanciának találják, és megadják Bolívarnak a diktatori címet egy évre.

A harmadik fejezet egy évvel később játszódik. Bolívar Laurenciával beszélgetve feltárja előtte aggodalmait: ha ő lemond a teljhatalomról, Nagy Kolumbia szétesik. Laurencia szerint azonban az egyetlen lehetőség az, ha Bolívar lemond a hatalomról. A nemzetgyűlésen Bolívar lemond a diktatori címről, de ugyanakkor a nép megválasztja Bolívert királlyá. A hazafiak ezek után Bolívar megölését tervezik. Laurencia felajánlja a segítségét és megkéri volt vőlegényét, Gideont, akit beenged a palota kápolnájába, hogy az oda belépő alakot az imádkozás után löje le. Így is történik, Gideón ráló a köpönyeget viselő alakra, akiről kiderül, hogy Laurencia volt az, aki feláldozta magát a férjéért. Laurencia utolsó szavaival figyelmezteti Bolívert, hogy mondjon le a hatalomról. Bolívar, szerelme halála után, eltöri a koronáját, és száműzetésbe vonul. Ez a momentum később egy mondat erejéig a *Kőszívű ember fiában* is megjelenik. „Bolívár odadobja koronáját meggyűlölt hazájának, de nem harcol ellene” (Jókai Mór, 1960:494).

A romantikus cselekményszál kedvéért Jókai ugyan bátran megváltoztat történelmi eseményeket vagy kitalál ilyeneket. Mai ismereteink szerint a valóságban Bolívar felesége korán meghalt, még a függetlenségi háború előtt, és Bolívar többször nem nősült meg. Királlyá sem választották. A diktatori hatalomról évekkel a kinevezése után mondott le. Korábbi jó barátja, Páez, egyáltalán nem volt az az egyszerű gondolkodású, kutyaszerűen hűséges ember, mint amilyennek Jókai őt a novellában lefestette, és idővel Bolívar politikai ellenfele lett. Mindezzel együtt is, Jókai története mögül, úgy tűnik, jelentős történelmi ismeretek sejlnek fel, láthatólag számos részletét nagyon jól ismeri a latin-amerikai függetlenségi háborúknak. Novellája persze nem történelmi mű, hanem történelmi ihletésű romantikus fikció. Ugyanakkor Jókai beleszötte novellájába azokat a személyes és társadalmi érzelmeket és motivációkat, melyek az események háttérében valóban léteztek. Megfigyelhetjük például a novella elején a nemzeti erők egységét a közös ellenséggel szemben. Majd, a győzelem kapujában, a nemzeti erőkön belül megjelennek az első ellentétek, melyek a hatalommal kapcsolatosak. Ez az a pillanat egyébként, amikor a novellában megjelennek Bolívar első negatív vonásai is, melyeket ellenlábasai szájából ismerhetünk meg, ugyanakkor Bolívar magyarázatot nyújt saját viselkedésére, mely a külső szemlélő számára hatalomvágnak tűnik, de valójában nem az, mivel célja létrehozni egy erős, egységes államot, legyőzve a belső ellentéteket. Ily módon Jókai bemutatja, hogy Bolívar hatalomvágya valójában nem vethető össze egy közép-szerű ember hatalomvágyával, mivel nem egy személyes érzés vagy érdek vezérli, hanem a hatalom az ő számára egy eszköz, melyet egy magasztos cél elérésére használhat. Más szóval, ellenfelei, bár látszólag igazuk van, amikor Bolívar hatalomvágyától félnak, a valóságban képtelenek felismerni azt, hogy Bolívar teljhatalma teljes mértékben különbözne egy átlagos, közép-szerű, érdekeMBER teljhatalmától, mivel ők

maguk is ilyen emberek, így képtelenek észre venni azt, hogy egy ténylegesen nagy ember önzetlen módon hatalmát kizárólag hazája érdekében használná fel, anélkül, hogy ezzel a hatalommal visszaélne, úgy ahogy ez egyébként ők – az ellenfelei – minden bizonnyal megtennék. Jókai a történelmi hűségnek megfelelően helyesen emeli ki, hogy ami leginkább irritálta Bolívar ellenfeleit, az a *Code Bolivienne*, mely eltörölte a kreolok privilégiumait, és egyenlőséget hirdetett a különböző társadalmi osztályok között

De azért pusztán darabra nem töröm [a koronáját], hogy kislelkű nyomorultak civódjanak arany forgácsain: hamis szabadsághősök, kik csak azért veszik tele szájukat fellengző mondatokkal, mert maguk nem lehetnek uralkodók; de abban a kis körben, mely őket bámulja, gonoszabb zsarnokok, mint aki ellen szabadságot ordítanak. Jól tudom én, mi bajuk nekik. Nem a brutusi erények ösztöne bántja őket, hanem a code Bolivienne, mely zagyva kiváltságait eltörölte, s a népet mindenütt egyenlővé tevő. Ez az ő fájdalmuk, de ez az, mely újjáteremti e szétzilált országot (Jókai Mór: „Bolívár”).

Mint ahogy arra korábban már utalást tettem, Jókai egyik legfontosabb motivációja valószínűleg az volt, hogy a latin-amerikai és a magyar szabadságharc párhuzamai kapcsán, Magyarországról beszélhessen. Az osztrák elnyomás idején az írók, köztük Jókai, nem beszélhettek nyíltan a magyar forradalomról és szabadságharcról, különös tekintettel Kossuth Lajosra, akinek neve szinte tabunak számított. Jókai viszont annyi hasonlóságot és párhuzamot fedezett fel a két vezető életében és tetteiben, hogy szándékosan megváltoztatta novellájában Bolívar külsejének leírását abból a célból, hogy az olvasó számára is nyilvánvaló legyen az utalás a magyar forradalom karizmatikus vezetőjére, Kossuthra. Azok a hasonlóságok a két vezér életében, melyek alapján Jókai Bolívert választotta novellája hősének, a következők:

- mindketten karizmatikus vezérek voltak,
- mindketten kiváló szónoki adottságokkal rendelkeztek,
- mindketten népszerűek voltak, a tömegek szerették őket,
- képesek voltak felülemelkedni személyes érdekeiken, és egyesíteni a nemzetet egy eszme jegyében,
- nagyszabású terveik voltak: Bolívar egy rövid időszakra megvalósíthatta a sajátját: Nagy Kolumbiát, míg Kossuth nem tudta létrehozni a Duna-menti országok szövetségét,
- ellenfeleik reakciója hasonló volt: félték Kossuth, illetve Bolívar hatalomra jutásától, mivel nagyszabású terveiket saját kicsinyes érdekeik szempontjából ítélték meg,
- mindketten száműzetésbe kényszerültek, miután látták, hogy terveik, álmaik nem valósulhattak meg.

Jókai tehát Bolívarról szóló novellájában mintha Kossuthra gondolt volna.

Másik latin-amerikai témájú novellája, a „Megölt ország” 1856-ból való, és az *Elbeszélések* című kötetében található. Témája Peru gyarmatosítása. Ebben a novellában Jókai ellentétbe állítja a perui bennszülöttek ártatlanságát, tisztaságát, egyszerűségét a spanyol gyarmatosítók romlottságával, pénzhétségével, kegyetlenségével. Egyfelől Rousseau-ra, másfelől Bartolomé de Las Casas atya műveire emlékeztet. Korszerű, liberális eszméket vonultat

fel Jókai már 1856-ban: felhívja az emberek figyelmét a faji előítélet és a népirtás veszélyeire. Novellája bevezető részében, sőt, már az első mondatban elítéli a népirtást, melyet a fehér bőrű emberek követtek el egy más bőrszínű embercsoporttal szemben.

Már az is eléggé merész gondolat volt Plato kétlábú tollatlan állataitól, hogy ők magukat a teremtés legfőbb urainak vallják; de még merészebb eszme az, melyet ez úri állatrend fehér színű fajai táplálnak magokban, miszerint a valódi szellemi műveltségre egyedül az ő bőrük képes. És ezt minden más színű fajnak el kell hinni. [...] Mert egy fajnak, amit még úgy hívnak, hogy rézszínűek, pár század múlva csak mesés históriákban fogják nyomát találni, ha oly sebesen halad annak elenyészete, mint a megelőzött századok óta (Jókai, 1856).

Műve elején Jókai bemutatja a perui bennszülöttek idilli életét, leírása a természet szépségét és gazdagságát ecseteli, és paradicsomi hangulatot idéz. Kiemeli, hogy az aranynak és a drágaköveknek ebben a világban semmi értékük sincs. Jókai bemutatja az inka mitológiát is, jelentős tárgyi tudást mutatva e témában. Jókai úgy mutatja be a spanyol hódítást, mint egy teljesen váratlan, meglepő és szörnyű eseményt. Szerinte a hódítás azért volt olyan gyors és sikeres, mert a bennszülöttek megijedtek a hódítók lovaitól, valamint az alkohol és a hódítók által behurcolt betegségek hatalmas pusztítást végeztek a körökben. Jókai megemlíti, hogy Peru őslakossága tíz év alatt a felére csökkent.

A novellában Pizarro, értesülve az inkák fővárosáról, és az ott rejlő kincsekről, elindult, hogy meghódítsa azt. De a Nap szüzei elmenekültek a gyilkosok elől, köztük az Inka gyönyörű lánya, Amarlija, akit Pizarro üldözni kezdett. Amarlija a többi lánnyal együtt elbújt a kénes hegyek között, majd felgyújtották a ként, feláldozva magukat, és elpusztítva az ország természeti kincseit, tehát megölték az országot. Az egész terület sivár és halott maradt évszázadokon keresztül. Ettől kezdve, írja Jókai, az indiánok csak vegetálnak, és néhány évtizeden belül ki fognak halni. A novella végén Jókai, mintegy keretet képezve a műnek, visszatér a rasszizmus és a népirtás eszméihez, szigorúan elítélve őket. „A rézszínű faj azóta csendesesen enyészik. Ahány millió volt az Amerika felfedezésekor a fehérbőrűek által, talán annyi ezer most [...] A fehér fajnak az a dicsőség jutott, hogy néhány század alatt ki tudott törülni az Isten képére teremtett fajok sorából nemcsak egy egész nemzetet, de egy egész színt!” (Jókai, 1856).

Mint láthattuk, a nagy író élen érdeklődött Latin-Amerika iránt, nemcsak a hely egzotikumára és romantikus hangulata kapcsán. Mindhárom írásából kitűnik, Jókai sokat olvashatott Latin-Amerikáról, sokat tudott népeiről, történeti szereplőiről –ahogy a kortárs magyar olvasónak is lehetősége volt sokat olvasni, magyarul is, a térségről. Ám eközben minden romantikusan szőtt írása jellegzetesen magyar olvasatot (áthallás) is lehetővé tett.

Felhasznált irodalom

Sótér, István (szerk.) (1965). *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Jókai Mór (é. n.). Tízmillió dollár. *Vasárnapi Ujság*. 1854–1860. Elérhető: www.epa.oszk.hu/0000/0030/00196/datum05212/cim20521/, elérés dátuma: 2018. október 17.

- Jókai, Mór (é. n.). Bolívar (Történeti beszély). Elérhető: <http://mek.niif.hu/00845/html>, elérés dátuma: 2018. október 17.
- Jókai, Mór (1856). A megölt ország. Elérhető: <http://mek.niif.hu/00700/00789/html/jokai74.htm>, elérés dátuma: 2018. október 17.
- Jókai, Mór (1960). *A kőszívű ember fiai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Rozsnyai, Jenő (1983). Bolívar en Hungría. *Hungría recuerda a Simón Bolívar*. Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 37–42.
- Tóth, Éva (1983). Széchenyi y Bolívar. *Hungría recuerda a Simón Bolívar*. Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 27–34.
- Wittman, Tibor (1980). *Historia de América Latina*. Budapest: Corvina.

A SPANYOL DRÁMA MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA

KATONA ESZTER¹

1. Bevezetés

A Hispanisztika Tanszék alapítója, Anderle Ádám nemcsak saját kutatásaiban szentelt kitüntetett figyelmet a magyar–spanyol kapcsolatok vizsgálatának, hanem diákjait, doktoranduszait és kollégáit is ösztönözte a kétoldalú kapcsolatok elemzésére. Visszatekintve saját kutatásaimon is jól látszik professzor úrnak az irányadása, hiszen a doktori dolgozatom témája is már kapcsolattörténet volt – igaz spanyol-olasz relációban (Katona, 2007) –, illetve a későbbiekben az irodalmi kapcsolatok, azon belül is Federico García Lorca magyarországi fogadtatása (Katona, 2013, 2014a, 2014b, 2014c, 2015, 2016), illetve a XX. századi magyar avantgard, Kassák és körének a spanyolországi recepciója érdekelt (Katona, 2017a, 2017b, 2018). Jelen kutatásom a spanyol drámairodalom és színház hazai recepcióját igyekszik feltárni a XIX. századtól napjainkig, s ennek első lépéseiről kíván e tanulmány rövid összefoglalást adni, felvillantva néhány fontosabb pillanatot és szerzőt e kapcsolat majd kétszáz éves történetéből.

A magyar–spanyol kapcsolatok ezer évével elsősorban történészek foglalkoztak (Anderle, 2006, 2007), az irodalmi nexusok vizsgálata pedig leginkább a műfordítások fogadtatására irányította az irodalmárok figyelmét. A spanyol drámairodalom magyarországi recepcióját átfogóan mindeztáig nem vizsgálták hazánkban, csupán szórványos – egyes korszakot vagy alkotót külön-külön vizsgáló – kutatásokról tudunk csak beszámolni. Magyar kutatók tollából eddig részeredmények születtek az aranykori színházról, egyes spanyol drámák magyar vonatkozásairól (Klempa, 1934; Korpás, 1999, 2014), a spanyol klasszikusok – Lope, Moreto, Calderón – XIX. századbeli magyarországi megjelenéséről, a drámák fordításairól (Rákosi, 2005a, 2005b; Végh, 2012), majd a XX. században széles körű recepciókutatás csak Federico García Lorca drámái (Katona 2016) kapcsán történt.

Az átfogó kutatások hiányának az okát talán a drámai műnem sajátosságában kell keresnünk. Hiszen amíg a próza és a líra esetében a kutatások a műfordításokkal és azok kritikai fogadtatásával foglalkoznak, addig a dráma helyzete valamelyest más, a recepció kérdésköre tovább terjed az említett pontoknál, hiszen egy drámai szöveg (és annak fordítása) nem csupán olvasásra születik, hanem a színházban, a színpadon nyeri el végső értelmét. Ahogy Mariano José de Larra mondja: „A színházhoz kellene költők, a színházhoz kellene színészek [...] és kell közönség” (1848:54). Hozzátehetjük: szükség van még a színházi kritikára is, amely visszatükrözi egy adott korszakban a társadalom színház-esztétikai irányait, preferenciáit. Így kutatásom – melynek csupán kezdeti lépéseiről számolok most be – a műfordítások megjelenésén túl kiterjed a színházi bemutatók összegyűjtésére, adatbázisba rendezésére, valamint a kritikai visszhang feltárására és elemzésére is.

---

¹ A tanulmány *A spanyol drámairodalom magyarországi recepciója a XIX. századtól napjainkig* című kutatás keretén belül, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

2. A spanyol dráma megjelenése hazánkban

A színjátszás viszonylag későn és lassan indult el Magyarországon. Egészen a XVIII. század utolsó harmadáig nem is beszélhetünk a mai értelemben vett színházról, azaz nem voltak még hivatásos és állandó társulattal rendelkező kőszínházak. Ennek oka leginkább az urbanisztikai fejlődés és a városi közönség hiánya volt. Természetesen azért a színjátszás csírái már megjelentek korábban – a XVII. századtól kezdve –, elsősorban latin nyelvű, egyházi ünnepekhez kapcsolódó liturgikus játékok, az ugyancsak latin nyelvű iskoladrámák, valamint az arisztokrata szalonokban olaszul és németül előadott operák formájában.

A magyar színjátszás fejlődését a városiasodás elmaradása mellett gátolta még a pénzhiány, a cenzúra, a magyar drámafordítások hiánya és a német nyelvű színjátszás dominanciája. „[...] fővárosunk lakossága akkortájt németajkú volt. Németnyelvű polgárságnak pedig németnyelvű szórakozásra volt szüksége” – írja Klempa Károly (1934:9). A XVIII. század derekától Budán és Pesten rendszeresen mutattak be színdarabokat németül, s ezek az előadások több szempontból is fontos események voltak, hiszen azok a helyszínek, ahol a drámákat játszották néhány évtizeddel később a magyar nyelven játszó társulatokat is befogadták, ugyanakkor a korábban németül elhangzott darabokat idővel le is fordítják, s a század vége felé már magyar nyelven csendülnek fel a drámák. Az első kezdeményezések egy állandó társulattal működő, magyar nyelven játszó színház megszervezésére az 1790-es évekre nyúlnak vissza, s a hosszú folyamat egészen 1837-ig, a Pesti Magyar Színház megnyitásáig tartott, mely három esztendővel később Nemzeti Színházra változtatta a nevét. Ugyanebben az időszakban, más városokban is – Miskolcon, Székesfehérváron, Szegeden, Kolozsváron és Kassán – megindultak a színházépítések.

A magyar színjátszás kezdeteinek rövid összefoglalása nélkülözhetetlen témánk szempontjából is, hiszen a spanyol darabok is másodkézből, azaz a német nyelvű vándortársulatok közvetítésével jutottak el hazánkba. Ezen drámák azonban többségükben nem szövegű spanyol–német fordítások, hanem sokkal inkább az eredetit távolról követő átíratok és adaptációk voltak. Az osztrák udvarban nagy divatja volt a spanyol szerzőknek, melyet a premontrei szerzetes, Klempa Károly az alábbi mondattal summáz *A romantikus drámánk spanyol vonásai* című értekezésében: „A költők a spanyolokhoz fordulnak, Calderón, Lope és Moreto lesznek a mintaképek, úgy annyira, hogy a sajátos vonásokkal bíró, részben eredeti szellemi irány fejlődik ki, az ugn. *hiszpanizmus*, amely mindent örökbe fogadott, ami spanyol” (1934:5).

Calderón de la Barca neve elsőként az *El alcalde de Zalamea* színművének német nyelvű, „divatos adaptációja” (Klempa, 1934:10) mellett tűnt fel, melyet Gottlieb Stephanie² alkalmazott színre *Der Oberamtman und Soldaten* címmel. Az 1783-as esztendőből már találunk írásbeli dokumentumot a pesti német színház műsoráról, és ez arról tanúskodik, hogy a spanyol drámák népszerűek voltak akkoriban: egy évadon belül bemutatták Calderóntól az *El escondido y la tapada* (németül: *Der Verschlag oder hier wird Versteckens gespielt*) című vígjátékot a hamburgi szintársulat igazgatója, Bock fordításában; egy másik színmű-

² Gottlieb Stephanie (1741–1800), osztrák drámaíró, legismertebb műve Mozart *Szöktetés a szerájból* operájához írt librettója.

vet a farsang alkalmából, s ugyan ennek a szerzőjét nem tüntették fel és a cím is csak németül maradt ránk (*Liebe macht Narren oder die lächerliche Verkleidung*), mégis bizonyos, hogy egy spanyol vígjáték adaptációjáról volt szó. A színlap ugyanis megjegyzi: „spanyol eredeti után készült” (Klempa, 1934:10). Még két további spanyol szerző került fel a pesti német színház repertoárjára: Agustín Moreto *No puede ser* (németül: *Die unmögliche Sache*) című négy felvonásos vígjátéka Brown és Schröder átdolgozásában – akik a fordításuk során az angol változatot használták (Klempa, 1934:11) –, valamint Cervantes *La cueva de Salamanca* adaptációja Paul Weidmann³ átdolgozásában (Klempa, 1934:10–11). A négy spanyol mű – Calderón, Moreto, Cervantes és egy ismeretlen szerző színdarabjai – igaz, hogy „elferdített fordítások”, de számuk annyira nem is csekély, annak fényében, hogy a műsor zömét a balett tette ki – állapítja meg Klempa (1934:11).

Moreto vígjátéka az *El desdén con desdén*⁴ 1786-ban kerül színpadra először Magyarországon, továbbra is német nyelvű előadás, *Die philosophische Dame* címmel. Ebből arra következtethetünk, hogy a német verzió az azonos című olasz fordítás (*Princessa filosofa*) alapján készült. Ugyanabban az évadban a magyar közönség először láthatta a *Don Juant*, habár nem tudjuk pontosan, hogy a cím vajon Tirso de Molina művére, vagy Molière változatára utal.

A következő évadokban nagy népszerűségnek örvendett Weidmann átdolgozásában a Cervantes művén alapuló *Der Bettelstudent*, valamint Schröder⁵ változatában színre viszik – ugyancsak a *Don Quijote* szerzőjétől – az *El casamiento engañoso* (németül: *Stille Wasser sind betrügerlich*).⁶ Az 1789–1790 évad is gazdag volt spanyol kínálatban: a tizennyolc bemutató harmada valamilyen aranykori szerző művéből készült átdolgozás volt (Klempa, 1934:13).

Az 1790 és 1812 közötti két évtizedben a német–osztrák társulatok repertoárján azonban feltűnően lecsökken a spanyol művek száma, ami azt jelzi, hogy az aranykori nagyok iránti érdeklődés valamelyest visszaesett. Klempa összesítése szerint mindössze tíz művet vettek elő 21 előadással (1934:15). Weidmann *Der Bettelstudentje*⁷ mellett műsoron maradt egy Calderón-darab, mégpedig a már korábban is játszott *El escondido y la tapada*⁸ egy másik átdolgozása. Moreto *No puede serje* (Brown–Schröder adaptációja) és Cervantes *El casamiento engañoso*ja (Schröder verziója) is változatlanul a repertoár részét alkották, ám kisebb előadásszámmal.

A XIX. század második évtizedében sem emelkedett a spanyol darabok száma, habár néhány újdonságot bemutattak ekkor és a *Der Bettelstudent* (Cervantes–Weidmann) to-

³ Paul Weidmann (1744–1801), osztrák drámaíró, több mint hatvan színmű (tragédia, komédia, opera) szerzője.

⁴ Moreto ezen műve volt a legsikeresebb Bécsben, 104 előadásszámot ért el (Klempa, 1934:11).

⁵ Friedrich Ludwig Schröder (1744–1816), német színész és színműíró.

⁶ A fordító Fletcher angol szövegéből – *Rule a wife and have a wife* (Klempa, 1936:12) – készítette el a német átdolgozást.

⁷ Egy anekdota szerint Mária Terézia kijelentette, hogy ezt a színművet akár százszor is megnézné (Klempa, 1934:15).

⁸ Az újabb verzió német címe: *Verwirrung über Verwirrung* (Klempa, 1934:14).

vábbra is szinte minden évadban repertoáron maradt. Az újdonságok között ki kell emelnünk Calderón *La vida es sueño* drámáját, melyet West átíratában 1817-ben vittek színre. Szintén West⁹ adaptálta németre az *El médico de su honra* (németül: *Don Gutierre oder Arzt seiner Ehre*) színművet, ugyancsak Calderóntól, valamint az *El desdén, con desdén*¹⁰ vígjátékot Moretótól. Az előbbinek 1818-ban, az utóbbinak egy évvel később volt a debütálása magyarországi színpadon, természetesen még mindig németül. 1829-ben Calderón *La hija del aire* (németül: *Die Tochter der Luft*) darabját Ernst Raupach¹¹ ültette németre. Három évvel később Lope de Vegától a *La estrella de Sevilla* (németül: *Der Stern von Sevilla*) is színre került Zedlitz¹² verziójában.

Az 1830-as évtizedben jelentek meg az első színházzal foglalkozó sajtótermékek, s ennek köszönhetően a színjátszásról szóló hírek szélesebb közönséghez is eljuthattak. A *Honművész* folyóirat 1833-tól rendszeresen közölt színikritikákat¹³, melyek között a spanyol művek bemutatóiról is találhatunk beszámolókat. A német nyelvű társulatok nemcsak Pest és Buda színpadain léptek fel, hanem más városokba – Sopronba, Nagyszombatba, Temesvárra, Pozsonyba, Pécsre, Győrbe és Besztercebányára – is ellátogattak, s így, néhány év késéssel ugyan, de a vidéki nézők is megismerhették Calderón, Moreto és Lope darabjainak német átdolgozásait.

Az említett darabok tehát mind „elferdített fordítások” voltak (Klempa, 1934:11). Az esetek többségében a fordítók nem is spanyol szövegekkel, hanem angol, francia, s olykor olasz változatokkal dolgoztak. Az osztrák valamint német színműírók gyakran a helyszínt, a cselekményt és a szereplők nevét is németesítették.

Összesítve a (német nyelven játszott) spanyol színház első magyarországi korszakának az adatait jól látszik, az aranykori mesterek népszerűsége: összesen 18 darabot adtak elő 155 előadásban. A legnagyobb sikere (50 előadással) Moreto *Donna Dianájának* volt – mely nem más, mint a *Közönyt könnyel* (*El desdén con desdén*); a megosztott második helyezett (20–20 előadással) Calderón *Az élet álmja* és Cervantes – Weidmann *Der Bettelstudentje*, míg a dobogó legalsó fokát Josph Chrsitian von Zedlitz báró saját, spanyol vonatkozású darabjai (8 előadással) foglalták el (Klempa, 1934:19).

3. Az első magyar fordítások és bemutatóik

A magyarországi színjátszás első korszakában a spanyol dráma iránti érdeklődést, mint láttuk, a „bécsi hiszpanizmus” keltette fel. Klempa joggal jegyzi meg, hogy: „[a] budai és

⁹ Josph Schreyvogel (1768–1832), osztrák színműíró álneve.

¹⁰ A címet *Donna Dianává* változtatva.

¹¹ Ernst Raupach (1784–1852), német drámaíró.

¹² Josph Chrsitian von Zedlitz (1790–1862), német költő és drámaíró. Zedlitz nemcsak spanyol darabokat fordított, de saját művein is – például: *Zwei Nächte zu Valladolid* (*Két éjszaka Valladolidban*), *Liebe findet ihre Wege* (*A szerelem megtalálja a medrét*), *Herr und Sklave* (*Az úr és a szolgáló*) – érződik a spanyol színház és a hispán témák iránti vonzalma.

¹³ Jóllehet Bajza és Klempa szerint a *Honművészben* megjelent cikkek inkább csak szerzőik személyes véleményét tükrözték, mintsem szakmailag elmélyült kritikák lettek volna. Klempa szerint csak az *Atheneum* megjelenésével válik nagykorúvá a színikritika műfaja (Klempa, 1934:28).

pesti színház hű tükre a bécsi színházi mozgalmaknak, de műsorának is. [...] [darabjai] a *Burgtheater* játékkrendjét követik” (1934:9). A második korszak a spanyol szerzők magyarra fordításával kezdődik, ám a forrásnyelv továbbra is a német maradt, vagyis a magyar fordítók az *elferdített fordításokat* ültették át anyanyelvükre.

Kelemen László, az első hazai állandó színház alapítója 1794-ben fordította le – Schröder német verziója nyomán – Cervantestől az *El casamiento engañoso*t, mely magyarul a *Lassú víz partot mos* címet kapta. Egy évvel később vitték színre Calderóntól az *El alcalde de Zalamea*t (*A zalameai bíró*) Krammer Boldizsár magyarítását használva. Mivel azonban a szöveg nyomtatásban nem jelent meg – és a színlap sem maradt fenn –, így csak feltételezhetjük, hogy a fordító Stepannie *Der Oberamtmann und Soldaten* adaptációját ültette át. Ugyanabban az esztendőben Calderón neve a cenzúrának benyújtott egyik aktán is feltűnik: „Nagy zűrzavar¹⁴, vígjáték 3 felvonásban, Don P. Calderón de la Barca spanyol darabja után magyarra fordítottat” (Klempa, 1934:22). A fordító nevét elhallgató magyar változat valószínűleg egy ugyancsak névtelen német fordítás alapján készült, melynek címe *Verwirrung über Verwirrung* volt, és mely nem más, mint a német színpadokon nagy sikerrel játszott *El escondido y la tapada*. A magyar közönség azonban nem igazán lelkesedett ezért a darabért, s ennek okát Klempa a fordításban kereste, amely szerinte „nem lehetett sikeres átdolgozás” (1934:22).

Calderón legismertebb drámája *Az élet álom* 1819-ben Székesfehérváron került először magyarul színpadra, majd a következő esztendőben Kolozsváron, 1822-ben pedig Pécsen. Pestre csak 1828-ban jutott el, amikor a magyar színházi élet 1820–1830 közötti legfontosabb központja, a Beleznyai Kert megnyitotta kapuit. A darab fordítója a színház és író Déry István volt, aki Rosaura szerepét feleségének, Déryné Széppataki Róziának adta. *Az élet álom* a vidéki színházak műsorában is rendszeresen felbukkan a következő évtizedekben, a Déry-féle fordításban utoljára 1845-ben Győrben játszották (Klempa, 1934:24). Calderón filozofikus darabját 1870-től már Győry Vilmos új fordításában adták elő. Győry személye és fordítása mérföldkő volt a spanyol-magyar műfordítások történetében, hiszen ő már tudott spanyolul, így az eredeti szöveggel – és végre nem a német átirattal – dolgozhatott.

A Beleznyai Kertben 1828-ban bemutattak egy darabot *Siklósi borzasztó két éj* címmel. Bayer és Szinnyei¹⁵ ugyan más véleményen vannak, Klempa mégis feltételezi, hogy ez a színmű Zedlitz *Der Stern von Sevilla* drámájának a fordítása, amely pedig Lope de Vega *La estrella de Sevilla* darabjának a német átirata volt (1934:24).

1833-ban Komlóssy Ferenc fordításában Moreto sikerdarabja, az *El desdén con desdén*¹⁶ is színre került a német címet (*Donna Diana*) hagyományozva tovább. Az előadások és a kritikák száma jelzi Moreto magyarországi népszerűségét, akit Klein Lipót egyenesen a „komédia Cervantesének” nevez (1874:37). Az 1833. decemberi előadásról a *Nemzeti jótélszín története* II. kötetében az alábbi sorokat olvashatjuk: „Az előadáson szép számú közönség volt jelen, sőt valamennyi páholy is telve volt, a mi az előbbkelő körök növekvő

¹⁴ Bayer Józsefnél a cím *Tsupa zűrzavar* helyesírással jelenik meg.

¹⁵ Feltételezésük szerint a szerző Georg Friedrich Treitschke (1776–1842), német-osztrák drámaíró lehetett.

¹⁶ Kántorné alakította Diana szerepét.

érdeklődését kezdé bizonyítani” (Bayer, 1887:103). A *Donna Diana* a következő esztendőben több vidéki város színházában is színre került: Kolozsvárott Dérynével a címszerepben, Révkomáromban a fordító feleségének, Komlóssynének a főszereplésével, Budán pedig Lendvainé alakította Dianát, majd Kassán (ismét Komlóssynével) is sikerrel játszották. 1836-ban a darab újra felkerült a kolozsvári színház repertoárjára, ugyancsak Dérynével a főszerepben. A *Honművész* 1836. augusztus 7-i számában olvasható kritika méltatja Déryné kellemteljes előadásmódját és díszes ruháit (503).

1836 májusában Szegeden is bemutatták Moreto vígjátékát, melyről kritikát a *Honművész* 46. számában (1836. június 9.) olvashatunk. Ez érdekes megállapítást tesz a fordításra vonatkozólag: „A nézők az előadást, mint kivehettem, nem rosszallották: de kik a' német eredetit ismerik, e' darabnak fordítására nézve olly jegyzést tettek, hogy a' fordító igen eltávozott az eredetinek kimondásaitól” (366). A *Honművész* november 9-ei, 90. számában ennél erősebb kritikát is olvashatunk a fordítás minőségére vonatkozóan: „West e' darabot erőben, szorgalommal, szép nyelvvel 's fényes dictióval ültet át a' virágdús spanyol költészet kertjéből a' német drámai virágágyba, hol több ideig teljes rózsaként virított; Komlós[s]ly azonban leveleitől, virágaitól 's illatától megfosztva, soványan, fonnyadva 's mászó prózába változtatá által a' fellengező jambusokat” (717).

Az 1837-ben megnyíló Pesti Magyar Színház (1840-től Nemzeti Színház) repertoárján is megtaláljuk Moreto *Donna Dianáját* Lendvainével a főszerepben. A bemutatón Vörösmarty Mihály is jelen volt, akiben – Gyulay Pál véleménye szerint – a magyar színházi kritika megteremtőjét tisztelhetjük (Klempa, 1934:28). A *Csongor és Tünde* írójának a spanyol vígjátékról alkotott véleményét a *Dramaturgiai Lapok* 1837. november 3-ai száma őrzi. Moreto darabját a következő évadokban is műsoron tartották a fővárosban, valamint vidéki színházak (Szeged, Győr, Debrecen) is játszották. Feltehetőleg ennek a népszerűségnek volt köszönhető, hogy 1870-re végre megszületett az eredeti spanyol szövegből készült magyar fordítás is Győry Vilmos tolmácsolásában *Közönyt közönnyel* címmel, vagyis megőrizve Moreto eredeti címét (*El desdén con desdén*). Ettől kezdve a társulatok Győry változatát használták, melynek minősége messze felülmúlta West átdolgozását és az abból készült Komlóssy-féle verziót (Klempa, 1934:29). A neves színikritikus, Ambrus Zoltán az 1892. február 12-ei előadásról dicsérő szavakkal emlékezik meg, egyenesen Shakespeare *Makrancos hölgyéhez* hasonlítva Moreto darabjának hősnőjét (1983:157).

Moreto vígjátéka mellett Calderón *Az élet álonja* érdemel még említést: először, mint láttuk, Székesfehérváron mutatták be, majd Kolozsvár, Pécs és Pest színházai is műsorra tűzték, később Budára, Zomborra, Kassára, Szabadkára és Révkomáromba is eljutott. Klempa Károly 1819 és 1845 között Calderón e híres drámájának 19 előadását tartja számon, bár utal arra is, hogy adatai hiányosak (1934:31). 1845. december 26-án Győrben használták utoljára a West átdolgozásán alapuló Déry-féle fordítást. Hosszú szünet után 1870-ben tér majd vissza a dráma Moreto előbb említett vígjátékához hasonlóan szintén Győry Vilmos fordításában.

Zedlitz báró színművének – Lope de Vega nyomán –, a *Sevilla csillagának* is megszületett a magyar változata Fánecsy Lajosnak, a Komlóssy-társulat színészének a fordításában. 1839-ben mutatták be Pesten és Brassóban, a *Honművész* kritikusanak tetszését azonban

nem nyerte el, csupán középszerű drámának minősítette az ítész. Kolozsvárott 1841-ben és 1857-ben, Aradon pedig 1856-ban játszották Zedlitz munkáját.

A zalameai bírót Calderóntól, ahogy korábban említettük 1795-ben mutatták be Krammer Boldizsár fordításában, mely feltehetőleg Stephanie *Der Oberamtmann und Soldaten* átdolgozásán alapult. 1842-ben egy újabb magyar változat született Gaál József átültetésében – a *Színműtár*¹⁷ adta közre nyomtatásban (Buda, 1843) –, ez azonban még mindig a német szövegre támaszkodott. Az *Atheneum* így írt a műről: „A legnagyobb spanyol drámaköltő jeles munkája nagy elismerést érdemel” (idézi: Klempa, 1934:32). Végül 1883-ban Győry Vilmos fordította le ezt a színdarabot is spanyolból.

A magyar közönség három másik drámát is megismerhetett Calderóntól: a Gaál József által lefordított *El galán fantasmát* (*A kísértet*), a Kis János által magyarított *La hija del airét* (*A lég leánya*), valamint Beksics Gusztáv átültetésében az *El médico de su honrát* (*Saját becsületének orvosa*). Mindhárom fordító német forrásszöveggel dolgozott. Győry Vilmos 1891-ben azonban már spanyolból ültette át magyarra Alarcóntól a *La verdad sospechosa* (*A gyanús igazság*) komédiát, melynek első bemutatója a Nemzeti Színházban volt. A *Magyar Hírlap* mérsékelt sikerről tudósított.

A magyar színjátszás kezdetén tehát nagy népszerűségnek örvendtek a spanyol klasszikusok, Moreto, Calderón és Lope. Ahhoz azonban, hogy az aranykori mesterek darabjai eljuthassanak a magyar nézőkhöz mindenekelőtt fordításokra volt szükség. Ez a munkát a Magyar Tudományos Akadémia és a *Kisfaludy Társaság* is támogatta. E korai korszakban műfordítóink közül Győry Vilmos¹⁸ tette a legtöbbet a spanyol drámairodalom hazai meghonosodásáért, és ő volt az első, aki közvetlenül spanyolból ültette át a darabokat. Elődei és kortársai közül többen is az erősen átdolgozott német verziókkal dolgoztak még. Győry után azonban megugrott a spanyolul tudó műfordítók száma, így a későbbi fordítások már mind eredeti nyelvből születtek. Ezért is tekinthetjük úgy az 1870-es esztendő, mint egyfajta határvonalat, mely előtt a spanyol–magyar irodalmi kapcsolatok kialakulásáról, utána pedig a spanyol–magyar műfordítástörténetről beszélhetünk (Végh, 2012: 23).

Calderón darabjai közül az említetteken kívül népszerű volt még az *El príncipe constante* (*Az állhatatos fejedelem*), a *La señora y la criada* (*Úrnő és komorna*¹⁹), az *Hombre pobre todo es trazas* (*Két szék közt a pad alatt*), az *El gran teatro del mundo* (*A nagy világszínház*), a *La dama duende* (*Huncut kísértet*), valamint a *La cisma de Inglaterra* (*VIII. Henrik*). Mindegyiket megtalálhatjuk a Nemzeti Színház repertoárján.

Lope de Vegától a magyar közönség ismerhette a *La estrella de Sevilla* (*Sevilla csillaga*), az *El villano en su rincón* (*Király és pór*), az *El perro del hortelano* (*A kertész kuttyája*), a *Fuenteovejuna* (*A hős falu*), a *La discreta enamorada* (*A furfangos menyasszony*), a *Los milagros*

¹⁷ Nagy Ignác író, újságíró, költő, zenekritikus, a Kisfaludy Társaság tagja, az MTA levelező tagja és a Nemzeti Színház drámabíráló választmányának a tagja alapította az 1839–1843 között megjelenő sorozatot, mely öt év alatt 56 színművet jelentetett meg.

¹⁸ Győry azonban nem drámafordításai miatt vált híressé, hanem elsősorban azért, mert ő volt az első, aki az eredetiből magyarította Cervantes világhírű regényét, a *Don Quijotét*.

¹⁹ Kosztolányi Dezső fordította le 1912-ben.

del desprecio (Dacból terem a szerelem), a *Los locos de Valencia (Valencia bolondjai)* és a *Comedia famosa del animal de Hungría (A Magyarországi fenevad)* színműveket.

Felsorolásunkból Tirso de Molina sem hiányozhat, akiknek drámái – az *El burlador de Sevilla y convidado de piedra (A sevillai szédelgő és a kövendég)* és a *Don Gil de las calzas verdes (A Zöldnadrágos lovag)* című darabok – időről-időre felbukkannak a magyar színházak játérendjében.²⁰

Hogy képet alkothassunk az aranykori szerzők magyarországi megítéléséről érdemes idézni a korábban már említett Ambrus Zoltán egyik mondatát, melyet Lope de Vega drámájának a *Király és pómak* a bemutatója kapcsán született kritikájában jegyzett le 1889-ben: „Bármily rikító Lope felületessége Cervantes mélysége mellett, bármennyire megalázza Lope sekélyes szóáradatát Calderón ereje és művészete, bármily érdektelennek tűnnek fel Lope dialogizált anekdotái Tirso de Molina darabjai mellett, melyekben minden csupa drámaiság: Lopét klasszikussá tette az idő. [...] Lopét detronizálni roppant fáradságba kerülne” (1983:66).

4. José Echegaray: egy spanyol Nobel-díjas sikere és hanyatlása

Az aranykori színház mellett – mely mintegy kétszáz év késéssel érkezett hazánkba – a XIX. század végén egy kortárs spanyol drámaírónak, José Echegaraynak a művei is eljutottak hozzánk. Az 1904-ben irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett szerző neve már a fontos elismerés előtt ismerősen csengett a magyar nézők számára, hiszen a XIX. század utolsó évtizedében már kiadták és be is mutatták műveinek fordításait. Az *El gran Galeotto (A nagy Galeotto)* debütálása után – melyet Patthy Károly 1890-ben fordított le magyarra – Echegaray népszerűvé vált és a színházi kritika szuperlatívuszokban beszélt róla. A spanyol dráma megújítójaként tekintettek rá, akinek a tehetsége – Ambrus szerint – a francia dráma hegemóniáját is kikezdheti (1983:91). Az említett kritikus nem fukarkodik a dicséretekkel: „José Echegaraynak a föllépte [...] korszakot alkot a spanyol dráma történetében, s meglehet, hogy egy irigylésre méltó reneszánsznak a bekövetkeztét jelenti. [...] A jóságos, a pazarló kedvében alkotó természet, Shakespeare-t kivéve, soha senkit sem áldott meg gazdagabban azokkal az egyenkint is ritka tulajdonságokkal, melyek a jó drámaírókat teszik, mint ezt a José Echegarayt” (1983:92). Tehetsége Shakespeare-hez, Balzachoz vagy Molière-hez hasonlítható – véli Ambrus – *A Nagy Galeotto* pedig a „drámai szerkesztés művészetének [...] egyik leghatalmasabb produktuma”, sőt „a leghatalmasabb dráma, melyet a modern irodalom alkotott” (1983:93–94).

1895-ben szintén Patthy Károly fordításában került színpadra Echegaray következő drámája a *Bernardo Montilla*, melyet a budapesti előadás után Kolozsváron és Debrecenben is másorra tűztek. A kezdeti lelkesedés Echegaray iránt azonban gyorsan alábbhagyott a Szalai Emil fordította *Mariana* bemutatója (1896) után. Nem aratott sikert az *O locura o santidad (Őrült vagy szent)* darab sem, melyet Kolozsváron (1892) Fenyéri Mór, Budapesten (1898) pedig Szalai fordításában mutattak be. Ambrus Zoltán is revideálta korábbi véleményét a spanyol drámaíróról, nem titkolva csalódottságát: „Az *Őrült vagy szentben*

²⁰ A bemutatókról lásd az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattárát.

két-három szép mondaton kívül alig van valami, ami eszünkbe juttatná, hogy ezt a darabot *A nagy Galeotto* költője írta” (Ambrus, 1914:262). A *Mariana* kapcsán sem hallgatja el negatív véleményét Ambrus: „[...] ez a darab sokkal bágyadtabb, mint édes testvérei, *A nagy Galeotto és Bernardo Montilla*” (1914: 266) – írja.

E csalódás ellenére további Echegaray-darabokat fordítottak le a következő években: 1898-ban két fordítás is – Patthy Károly és Szalai Emil tolmácsolásában – születik a *Mancha que limpiá*ból (*Folt, amely tisztít*), a Nemzeti Színház 1902-ben bemutatja a *Silencio de muertét* (*Halálos csönd*) Huszár Vilmos fordításában, 1906-ban az *El estigmát* (*A megbélyegzett*) Szalai tolmácsolásában, majd a *La dudát* (*A rágalom*) ismét Huszár átültetésében. Kétségtelen, hogy ez utóbbi két darab fordítását nem elsősorban a drámák esztétikai értéke, hanem sokkal inkább az 1904-ben Echegaraynak odaítélt Nobel-díj motíválhatta. A *Budapesti Szemle*, a *Magyar Genius* és a *Hét* lapokban igen változatos kritikákat olvashatunk Echegaray fogadtatása kapcsán: hol dicsérő szavakkal illetik *A nagy Galeotto* szerzőjét, hol színműveinek a fogyatékoságait emelik ki. Az Echegaray halálakor megjelent nekrológban – *A Hét* 1916. szeptember 24-ei számában – azonban már csak pozitív jegyeket – „a szenvedély költője”, „mesteri technika”, „hatása mély” (546–547) – sorol a megemlékezés szerzője.

A fordítások gyorsaságára is érdemes felhívunk a figyelmet, hiszen az *El Gran Galeoto* 1881-es spanyol megjelenése és a Patthy-féle fordítás (1890) között csupán kilenc esztendő tel el. Minden bizonnyal e dráma nagy sikerének volt köszönhető, hogy a további Echegaray-művek még gyorsabban eljutottak hozzánk: az 1895-ös *La mancha que limpia* három, az 1898-as *El silencio de muerte* pedig négy évvel később már hazánkban is megjelent. A többi színmű esetében is hasonlóan rövid idő alatt születtek meg a magyar változatok. A hazai közönség tehát – köszönhetően Patthy, Szalai és Huszár műfordításainak – szinte a spanyolországi bemutatókkal egy időben ismerhette meg ezeket a darabokat.

5. Federico García Lorca népszerűsége hazánkban

Az aranykori mesterek és Echegaray művei után hosszú szünet következett a spanyol színház magyarországi recepciójában. Csak a múlt század ötvenes éveiben éledt fel ismét az érdeklődés a Pireneusokon túli dráma iránt, amikor Federico García Lorca utolsó művét, a *Bernarda Alba házát* András László fordításában műsorra tűzte a budapesti Katona József Színház. Az akkori kultúrpolitika kedvezett a spanyol polgárháborúban életét veszítő költő-drámaíró népszerűségének a gyors terjedéséhez, s mondhatjuk, hogy az 1955-ös első bemutató óta García Lorca folyamatosan jelen van a magyar színházakban. Közönségünk jól ismeri nagy drámáit, de láthatta a fiatalkori zsenyéit és a *homok alatti színház* szürrealista darbjait is. A *Bernarda Alba háza* után 1957-ben a *Vérnáznak* (Nemzeti Színház), 1959-ben a *Csodálatos vargánénak*, 1960-ban pedig a *Don Perlimplín és Belisa szerelme a kertben* című erotikus hallelujának (Gárdonyi Géza Színház, Eger) tapsolhatott a közönség, majd 1962-ben a *Mariana Pineda* (Katona József Színház) okozta csalódás után a harmadik nagy Lorca-dráma, a *Yerma* is bemutatásra került (Universitas Együttes). Ez utóbbinak az átütő sikert Psota Irén címszereplése hozta meg 1965-ben (Madách Színház). 1964-ben a granadai kispolgárság elé görbe tükröt tartó *Doña Rosita avagy a virágnyelv* (Ódry

Színpad) a *Mariana Pinedá*hoz hasonlóan szintén nem aratott osztatlan sikert a nagy drámák árnyékában.

Lorca kisebb művei a főiskolások figyelmét keltették fel elsősorban, s így vizsgálódásként többször is bemutatták az Ódry Színpadon például a *Don Cristóbal és Doña Rosita tragikomédiáját* (első bemutató: 1962) vagy a már említett *Don Perlimplint* is (első bemutató: 1962). A *Don Cristóbal* inkább amatőr társulatok műsorára került fel, először 1966-ban (Vasas Művészegyüttes). A García Lorca által *bemutathatatlan* (vagy *homok alatt*) színházként aposztrofált művek kevés előadásszámmal büszkélkedhetnek csak, mondhatni, igazi ritkaságok a színházak repertoárján. Ide tartozik az *Öt év múlva*, a *Címtelen színdarab* és *A közönség*. Az utóbbi kettő a Teatro de la Abadía madridi társulat vendégjátékaként került színre eredeti nyelven 2006-ban (*Comedia sin título*, Budapesti Tavaszi Fesztivál) és 2016-ban (*El público*, MITEM).

A felsorolásból nem hiányozhat García Lorca első színpadi műve sem, az 1920-ban botrányt keltő rovar-dráma, *A halálthozó pillangó*, melyet 1999-ben láthatott először a magyar publikum (Pinceszínház). Közönségünk szerencsés helyzetben van tehát, hiszen García Lorca összes színpadi művét bemutatták már hazánkban és csupán kettőt – a *Címtelen színdarab* és *A közönség* – nem láthattunk eddig magyar nyelvű előadás keretében.

A drámaíró Federico García Lorcaról alkotott hazai imázs sokat változott 1955 óta. Az 50-es, 60-as években a nép költőjeként, a mártír íróként tekintettek alakjára, így az interpretációkra is a baloldali eszmeiség nyomta rá a bélyegét. Egészen a 70-es, 80-as évekig kellett várni, hogy ez a politikai–ideológiai konnotáció elhalványuljon, és hogy rendezőink is a darabokban fellelhető egyetemes és emberi üzenetekre irányítsák a nézők figyelmét. A spanyolos *couleur locale* és a magyar színjátszás hagyományaihoz igazodó realista látásmód a 80-as évektől kezdett háttérbe szorulni, hogy újító és kísérletező rendezői koncepcióknak adjon teret és lehetőséget egy-egy Lorca-mű. Az ezredforduló óta pedig ug-rásszerűen megnőtt az egymástól nagyon eltérő adaptációk száma – az operától kezdve a mozgásszínházon át egészen a bábszínházig –, s ez jelzi, hogy García Lorca már nem egy érinthetetlen, hanem egy modern klasszikus.²¹

6. Az eddigi kutatások hiányosságai

A spanyol drámairodalom magyarországi recepciójáról eddig bemutatott panoráma többnyire bibliografikus igényű volt, és jöllehet a hazánkban játszott aranykori drámákról viszonylag sok adatot összegyűjtöttek az eddigi kutatások (Klempa, 1934, Rákosi, 2005a, 2005b, Végh, 2012), mégis hiányosak az ismereteink. Ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk Lope, Calderón, Moreto és Tirso, vagy a Nobel-díjas Echegaray darabjainak hazai fogadtatásáról, szükséges még a színházzal foglalkozó, színikritikákat megjelentető korabeli sajtó, a színházi almanachok, színészek és színésznők naplóinak, valamint az OSZMI adattárának és az OSZK Színháztörténeti Tárának az alapos átvizsgálása. García Lorca egyedülálló ebben a körképben, hiszen az ő recepcióját már feltérképeztük (Katona, 2016), így

²¹ Federico García Lorca drámáinak magyarországi recepcióját részletesen vizsgálja: Katona, 2016.

a többi spanyol drámaíró – Lorca előtt és Lorca után – esetében is hasonló feltáró munkára van szükség a jövőben.

A jelen kutatás másik fontos feladata annak hangsúlyozása, hogy a spanyol színház nem csupán Lopét, Calderónt, Moretót, Echegarayt és García Lorcát jelenti. A XX. századi és kortárs spanyol drámairodalom kapcsán igencsak hiányosak a hazai kutatások pedig Valle-Inclán (*Lárfári hadnagy felszarvazása, A sárkány feje, Vérkötelék*), Antonio Buero Vallejo (*Alszik az értelem, Az intézet*)²², Alfonso Sastre (*A szájkosár, Délután ötkor*), Alejandro Casona (*A fák állva halnak meg, Portugáliai Inés*), Fernando Arrabal (*Pic-nic, Az építés és az asszír császár, Tricikli*) és Alfonso Paso drámái időről-időre megjelennek a magyar társulatok repertoárján. Utóbbi szerző meglepően népszerű a hazai színpadokon: 1967-ben például három színházunk – Pécs, Békéscsaba és Szolnok – is játszotta egyszerre az *Usted puede ser asesino* komédiáját.²³ A *Vamos a contar mentiras* című darab pedig három különböző magyar címmel is színpadra került (*Hazudj inkább kedvesem!; Hiszi? Nem hiszi?; Mennyből a... hulla*) Horváth János fordításában. 2010-ben, amikor a zalaegerszegi társulat színre vitte ezt a darabot a szerző lánya Almudena Paso is ellátogatott hazánkba, és jelen volt a keszthelyi előadáson (*Bűnügyi ...*, 2010).

A kortárs spanyol drámairodalomból sajnos csak igen ritkán kaphat ízelítőt a magyar közönség. Az utóbbi évek bemutatói közül azonban meg kell említeni José Sanchis Sinistera korszakalkotó színművét, a *Jaj, Carmela!*²⁴ című drámát, melyet 2015-ben a Pécsi Nemzeti színház tűzött a műsorára. A katalán Jordi Galcerán két sikerdarabját a *Grönholm-módszert* és a *Bankhitelt* is bemutatták, valamint az ugyancsak katalán Sergi Belbeltől is láthattunk már hazai színpadokon több darabot (*Eső után, A vér, A mobil, Toszkána*).²⁵ Galcerán és Belbel munkái a madridi és barcelonai bemutatókkal szinte egyszerre kerültek nálunk is színre.²⁶

A spanyol drámairodalom hazai recepciójának a kutatásában, mint láttuk, néhány fontosabb lépés már megtörtént az elmúlt évtizedekben, azonban a munka nagy része még előttünk van. A fogadtatástörténet hiányait, a kronológiában mutatkozó réseket igyekszik lefedni jövőbeli vizsgálódásunk a fordítások, az előadások és a színházi kritika feltárásával és elemzésével.

²² Buero Vallejótól egy kötet is megjelent, mely öt drámájának (*A népboldogító, Alszik az értelem, Az intézet, Bírák az éjszakában, A kajmán*) a fordítását tartalmazza (Buero Vallejo, 1988).

²³ A legutóbbi színrevitel 2018-ban a Vidám Színpadon volt.

²⁴ A fordítást Bakucz Dóra készítette, a darabot a több éve hazánkban élő Carlos Rodero rendezte.

²⁵ Ugyancsak Bakucz Dóra fordításában.

²⁶ Ezek a fordítások konkrét rendezői felkérésre, színházi bemutatásra készültek, így nyomtatásban nem jelentek meg. Más darabok viszont megjelenhettek már, de a bemutatásukra még nem került sor: *Modern katalán színház* (AA. VV., 2001), *Hat katalán dráma* (Galcerán – Belbel, 2013); Juan Mayorga: *Szerelmeslevelek Sztálinhoz* (2010), *Az én rosette-i kövem* (AA. VV., 2015), Laila Ripoll: *927 spanyol útja Mauthausenbe* (2015); Laila Ripoll-Mariano Llorente: *A kék háromszög* (2015) és néhány rövidszínházi darab a *Teatro breve actual* (AA.VV., 2013) kötetből a Szegedi Tudományegyetem Fordító és tolmács mesterképzésén végzett hallgatók (Bíró Orsolya, Gardi Máté, Gazsi Luca, Gonda Ágota, Majoros Csilla, Vincze Diána) fordításában (*Homo Hispanisticus*, 2017) – hogy csak néhány, az utóbbi években megjelent fordítást emeljünk ki.

Felhasznált irodalom

- AA.VV. (2001). *Modern katalán színház*. Budapest: Íbisz.
- AA.VV. (2013). *Teatro breve actual*. Szerk.: Francisco Gutiérrez Carbajo. Barcelona: Castalia.
- AA.VV. (2015). *Az én rosette-i kövem. Négy mai spanyol dráma*. Szerk.: Scholz László. Budapest: Nemzeti Színház.
- Ambrus, Zoltán (1914). *Színházi esték*. Budapest: Élet.
- Ambrus, Zoltán (1983). *Színházi esték*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Anderle, Ádám (2006). *A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Anderle, Ádám (2007). *Hungria y España: relaciones milenarias*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Bayer, József (1887). *A nemzeti játékszín története*. II. kötet. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága.
- Buero Vallejo, Antonio (1988). *Drámák*. Budapest: Európa.
- Galceran, Jordi – Belbel, Sergi (2013). *Hat katalán dráma*. Budapest: L'Harmattan.
- Homo Hispanicus, Fordítóműhely 2016–2017* (2017). Revista de los estudiantes del Departamento de Estudios Hispánicos de la Universidad de Szeged. Szeged: Hispanisztika Tanszék.
- Honművész*. 1836. június 9.
- Honművész*. 1836. augusztus 7.
- Honművész*. 1936. november 9.
- Katona, Eszter (2007). *Olasz-spanyol kapcsolatok a második világháború éveiben*. Szeged: SZTE–BTK.
- Katona, Eszter (2013). La recepción de la obra de Federico García Lorca en Hungría. *Encrucijadas. Estudios sobre la historia de las relaciones húngaro-españolas*. Huelva: Universidad de Huelva. 155–165.
- Katona, Eszter (2014a). Recepción de la obra de Federico García Lorca en Hungría. *Revista de Letras*, Universidade Estadual Paulista, 2. 81–102.
- Katona, Eszter (2014b). Adaptaciones de *Bodas de sangre* de Federico García Lorca. Unos ejemplos húngaros. *Anagnórisis. Revista de investigación teatral*, 10. 95–118.
- Katona, Eszter (2014c). Federico García Lorca en Hungría y las traducciones húngaras del *Romancero gitano*. *Erebea*, 4. 369–390.
- Katona, Eszter (2015). A versfordítás *duendéje*. Nagy László spanyol műfordításairól. *Vállamon bárányos éggel. Írások Nagy Lászlóról*. Szerk.: Jánosi Zoltán. Budapest: Nap Kiadó. 100–115.
- Katona, Eszter (2016). «*Así que pasen 60 años*». *Los dramas de Federico García Lorca en los teatros húngaros entre 1955 y 2015*. Huelva: Universidad de Huelva.
- Katona, Eszter (2017a). España y temas hispanos en la obra literaria de Lajos Kassák. *Colindancias: Revista de la red de hispanistas de Europa central*, 8. 137–158.
- Katona, Eszter (2017b). Kassák Lajos és a magyar avantgárd spanyolországi recepciója. *Tiszatáj*, 12. 140–153.
- Katona, Eszter (2018). Temas hispanos en las revistas de Lajos Kassák. *Aisthesis*, megjelenés alatt.
- Klein, Lipót (1874). *Geschichte des Dramas*. II./I., Leipzig: [kiadó nélkül].
- Klempa Károly (1934). *Romantikus drámánk spanyol vonásai*. Keszthely: Surjanszky.
- Korpás, Zoltán (1999). Húngaros en obras de Lope de Vega: las fuentes históricas del drama *El rey sin reino*. *Anuario Lope de Vega*, V. 119–138.
- Korpás, Zoltán (2014). Las historias personales perdidas: «lo húngaro» y el teatro del Siglo de Oro (interpretación y cercanía de la lejanía física). *Hipogrifo*, 2.2. 43–46.

- Larra, Mariano José de (1848). *Obras completas de Figaro*. Tomo I, París.
- Mayorga, Juan (2010). *Szerelmeslevelek Sztálinhoz*. Budapest: L'Harmattan.
- Rákosi, Marianna (2005a). *Las relaciones literarias húngaro-españolas*. Szakdolgozat. Szeged: SZTE.
- Rákosi, Marianna (2005b). A spanyol dráma megjelenése a magyarországi magyar színpadon. Ócsai Éva – Urbanik Tímea (szerk.). *Köszöntésformák. Ilia Mihály Tanár Urat köszöntik tanítványai*. Szeged: Pompeji. 152–163.
- Ripoll, Laila (2015). „927 spanyol útja Mauthausenbe”. *Színház*, 2015. április. Elérhető: <http://szinhaz.net/wp-content/uploads/2016/03/927-spanyol-utja.pdf>, elérés dátuma: 2018. július 6.
- Ripoll, Laila – Llorente, Mariano (2015). „A kék háromszög”. *Színház*, 2015. április. Elérhető: <http://old.szinhaz.net/pdf/drama/A%20kek%20haromszog.pdf>, elérés dátuma: 2018. július 6.
- Végh, Dániel (2012). *Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai a spanyol-magyar műfordításirodalom történetében*. Doktori dolgozat. Budapest: ELTE.
- [szerző nélkül] (2010). Bűnügyi komédiát mutatnak be Keszthelyen. *PRAE – A művészeti portál*, június 11. Elérhető: <http://www.prae.hu/index.php?route=news%2Fnews&aid=8358>, elérés dátuma: 2018. július 6.

SILENCIO ROTO, VOZ A LOS MARGINADOS.

ANÁLISIS DE *SAB*, NOVELA DE GERTRUDIS GÓMEZ DE AVELLANEDA

ELIZA BARTINGER

1. Introducción

Lo que más interesante parece en cuanto a la obra titulada *Sab* (1841) de la escritora cubana, Gertrudis Gómez de Avellaneda, son sus códigos paraliterarios. Teniendo en cuenta el contexto sociocultural e histórico de la época, la interacción entre las ideas de la escritora y la forma de su expresión en su novela tan temprana llama mucho la atención. Al profundizar los conocimientos sobre su vida y obra, uno se queda asombrado por su atrevimiento a trasladar a papel sus pensamientos poco convencionales en su época, y todo eso de muy joven, mucho antes de que se convirtiera en la Avellaneda que conocemos hoy.

Para poder hablar sobre las relaciones diversas entre la persona de la Avellaneda y su novela, cabe entrar en los detalles sobre su obra, *Sab*. Esta es una de las novelas en que, con el paso de tiempo y siguiendo los criterios de análisis contemporáneos, los críticos iban descubriendo nuevas capas de significado. Hacia los finales de la primera mitad del siglo XIX, en la época de la Avellaneda, las novelas tenían mucho menos valor que otros géneros literarios. *Sab* fue una novela de poco reconocimiento, considerado bien simplemente una novela sentimental y amorosa de un romanticismo femenino, bien una obra claramente abolicionista. Justamente por esta segunda categorización se prohíbe su difusión en la Cuba todavía esclavista en 1841.

Análisis posteriores constatan que como obra abolicionista es bastante débil en cuanto a la fuerza de expresión de su contenido, ya que parece que el sentimentalismo ensombrece el mensaje antiesclavista. Después se reconoce que, en vez de las aproximaciones típicas, a lo mejor se trata de una representación intelectual y psicológica del esclavo. Como en la obra de la Avellaneda falta completamente la brutalidad con la que las obras que se consideraban abolicionistas por excelencia provocaban aversión en el lectorado, la autora consigue introducir su narrativa en una dimensión bastante diferente de la comúnmente conocida en las novelas de este género.

2. La trama amorosa y la construcción de un nuevo sujeto

¿Cuál es, pues, esta historia tan inconventionalmente tratada? En principio, la autora revela la trayectoria sentimental del esclavo protagonista, Sab. Se trata de un tormento sentimental, ya que el pobre esclavo se enamora de su ama blanca, Carlota, a quien nunca podrá conquistar por su estado social. Debido a su linaje aristocrático (es hijo de una princesa africana y, supuestamente, del hermano de don Carlos, padre de Carlota) se acoge en la familia y obtendrá el puesto de mayoral, hombre de confianza de don Carlos, por tanto, lleva una vida que no se parece mucho a la vida de un esclavo común. Sab opta por amar a Carlota sin revelar sus afecciones, pero esta decisión causará también su muerte.

Fue él quien entre los primeros reconoció el interés material del prometido de Carlota, Enrique Otway, ya que él tiene como objetivo salvar la empresa de su padre mediante este matrimonio que parece suficientemente provechoso para cumplir con su plan. En la casa de don Carlos vive una persona más que tiene relaciones personales tanto con Carlota como con Sab. Es Teresa, una huérfana acogida por la familia. En secreto sufre por un amor no correspondido, el de Enrique. Sin embargo, cuando reconoce sus intenciones verdaderas, muda su sentimiento y ofrece su compañía a Sab. Intentando a proteger a Carlota de la decepción de descubrir la verdadera naturaleza de Enrique, ambos hacen una contribución para que Carlota pueda casarse con Enrique. Al mismo tiempo que Carlota y Enrique contraen matrimonio, Teresa entra en un convento y Sab muere de desamor.

La trama misma no supone mucho que se trate de una novela abolicionista, de hecho, parece una historia que se centra solamente en las emociones. Sin embargo, al surgir la ideología feminista, la obra se analizó desde un enfoque completamente diferente, o sea, se consideró que todas las ideas abolicionistas que se reflejan en ella, son de hecho ideas metafóricas que se refieren a la condición oprimida de la mujer. El esclavo en *Sab* es símbolo de la mujer en cuanto a su papel en la institución del matrimonio en el siglo XIX y transmite la actitud feminista de la Avellaneda. Según lo comenta María Ángeles Ayala Aracil sobre la Avellaneda en la página de presentación de la autora en la Biblioteca Virtual del Instituto Cervantes: “su marcada rebeldía frente a los convencionalismos sociales, que la llevó a vivir de acuerdo con sus propias convicciones, la apartan de la mayoría de las escritoras de su época, convirtiéndola en precursora del movimiento feminista en España.” Pronto se publican artículos con observaciones refiriéndose a la representación de los roles de género, entre ellos se destaca específicamente una anomalía en la acepción de las normas en la conducta de Teresa, hija adoptada de la familia acomodada. A saber, Teresa propone matrimonio a un esclavo negro. Es una de las subversiones más destacadas de toda la obra, ya que en novelas contemporáneas, había ejemplos para el caso cuando un hombre blanco se enamora de una mujer negra o mulata (por ejemplo, *Cecilia Valdés* (1839) de Cirilo Villaverde o *Francisco* (1838) por Anselmo Suárez y Romero), pero el hecho de que una mujer blanca transgreda de esta manera una barrera social y racial, es sin precedente. También es un elemento novedoso que el esclavo negro se enamore de una mujer blanca.

No podemos dejar de mencionar que la obra pone énfasis no solamente en la metáfora mujer-esclavo, sino también se trata, aunque no muy exhaustivamente, el tema indigenista. Por un lado, se nota el aire nostálgico del pasado indígena en las fantasías de Carlota, por otro, se manifiesta una opresión doble en la figura de Martina, madre de uno de los mayores del padre de Carlota, una figura supuestamente india. Martina queda oprimida como mujer y como nativa. El simbolismo de su descripción física y la singularidad de su persona le proporcionan un papel central en el que queda relacionada con Teresa y Sab en su estado marginal. Los rasgos característicos únicos de estos tres personajes constituyen un modelo para el sujeto protonacional cubano que supera las categorías binarias establecidas en el sistema colonial. Todos subvierten normas establecidas para sugerir la posibilidad de un cambio, sin embargo, ninguno de ellos consigue cumplir sus deseos.

El objetivo del presente artículo es, por tanto, buscar la respuesta para su caída y demostrar que el malogro final de su subversión se debe a la supuesta incapacidad de la sociedad contemporánea de acoger el sujeto protonacional cubano.

3. Eludiendo normas

La primera obra narrativa de la Avellaneda, *Sab*, publicada en Madrid en 1841 resulta una obra controversial tanto por la crítica que ha recibido, como por su destino de ser retenida en la Real Aduana de Santiago de Cuba por “contener las primeras doctrinas subversivas del sistema de esclavitud de esta Isla y contrarias a la moral y buenas costumbres”.¹ A lo mejor es esta la razón por la que *Sab* finalmente quedó omitida de las obras completas de Gertrudis Gómez de Avellaneda, junto a otras dos novelas, *Guatimozin* y *Dos mujeres*, ambas de contenido marcadamente social.

Solamente estos dos hechos tan bien conocidos en cuanto a la novela *Sab* revelan bastante información sobre la vida e ideología de la autora, quien creció en una familia acomodada en Puerto Príncipe (Cuba), hoy conocido como Camagüey, con criados negros y esclavos a su disposición. Con una formación superior a la que se considera tradicional en su época, llega a conocer la mayoría de las obras de la literatura española y francesa, por tanto, tampoco tarda mucho en dedicarse a la escritura, una afición creativa considerada poco adecuada para las mujeres de su tiempo.

A los veintidós años viaja a España, donde más tarde ocurrirá la inserción de la escritora cubana en el movimiento romántico español. Primero llega a Galicia, donde por el tradicionalismo y conservadurismo rural se considera escandalosa su actividad literaria. En 1839 escribe cartas a su amor, Cepeda, donde expresa que no se siente a gusto en aquel mundo:

Juzgada por la sociedad, que no me comprende, y cansada de un género de vida que acaso me ridiculiza; superior e inferior a mi sexo, me encuentro extranjera en el mundo y aislada en la naturaleza (Gómez de Avellaneda, 2012:39).

Romeu destaca lo interesante que parece esta sensación de ser al mismo tiempo superior e inferior. Por un lado, la inferioridad procede del discurso patriarcal por no ser “capaz de ajustarse al canon”, por otro lado, es superior por “competir con los poetas a su mismo nivel” (Romeu, 2000:24).

Después de pasar tiempo en varias ciudades españolas, resulta que es en Madrid donde se acoge sin prejuicio alguno a una mujer de su talento. Es lo de menos que en el círculo de los escritores varones en su redor no se la considera una verdadera mujer por este mismo talento y su fuerza de expresión en sus escrituras. Entre los elogios más conocidos sobre la Avellaneda se destaca el de Bretón de los Herreros: “¡Es mucho hombre esta mujer!” (Gómez de Avellaneda, 1997:19). El mismo Zorrilla, quien la introduce en el Liceo,

---

¹ Expediente donde se decreta la retención (y reembarque) de dos obras de Gertrudis Gómez de Avellaneda por contener doctrinas subversivas y contrarias a la moral. *Boletín del Archivo Nacional*. La Habana, XL, 1941, 103. Fragmento reproducido a través de José Servera, edición de *Sab* (1997:48).

quedó extrañado ante la posibilidad de que una mujer pudiera escribir como lo hace la Avellaneda: "era una mujer; pero lo era, sin duda, por error de la naturaleza, que había metido por distracción una alma de hombre en aquella envoltura de carne femenina" (Gómez de Avellaneda, 1997:19). De hecho, estos son solo dos de los muchos ejemplos que atribuyen a la Avellaneda características varoniles por su actividad y éxito profesionales. A pesar de que las críticas masculinas sean laudatorias, se refleja en ellos muy bien la convicción de que toda literatura se considera patrimonio masculino.

Poco a poco se consolida la carrera literaria de la Avellaneda en la capital española, y ella aprovecha la ocasión dedicándose a la reivindicación de los derechos de las mujeres, sobre todo en cuanto a la actividad literaria, pero también publicó artículos con más ímpetu, por ejemplo, el artículo "Capacidad de las mujeres para el gobierno" en la revista *La Ilustración de las Damas* (Gómez de Avellaneda, 1997:26).

Además de sus publicaciones en revistas, cabe mencionar que la obra literaria de la Avellaneda comprende en su mayor parte obras líricas y de teatro, y sus narrativas han sido mucho menos valoradas. Sin embargo, teniendo en cuenta los diferentes aspectos de su vida transatlántica, más concretamente, los años pasados en la Cuba colonial y su éxito literario en la España monárquica, tanto como su experiencia como representante del sexo femenino en el dominio de los escritores madrileños que resaltó su actividad feminista, recibimos bastantes pautas para la lectura y análisis de su obra *Sab*.

4. Eludiendo géneros

Ante todo, se conoce esta obra como una novela abolicionista, que parece evidente por su ya mencionada retención en la aduana de Santiago. También se suele mencionar su carácter pionero, siendo una obra abolicionista escrita por una mujer que en once años adelanta la novela abolicionista por excelencia, *La cabaña del tío Tom* de Harriet Beecher Stowe. No es extraño, pues, que se compare tanto con esta obra, solo para llegar a la conclusión devastadora que le falta la rebeldía, la brutalidad y que a lo mejor tampoco corresponde a los requisitos de la novela abolicionista para que sea considerada como tal. ¿Será que no baste con tener un esclavo sufriente como protagonista? Los comentaristas divergen en cuanto a esta cuestión, pero aun así se establece la falta de suficiente conciencia social para poder cuadrar la novela con otras obras abolicionistas (Percas Ponseti, 1962:348). En este sentido, podemos apreciar las descripciones relevantes al tema esclavista como elemento meramente circunstancial que aparece también en otras novelas de su tiempo, por ejemplo, en *Cecilia Valdés* de Cirilo Villaverde, así que además de manifestar una acusación social, no es ese el enfoque de la novela, ya que en *Sab* hay otros aspectos que predominan. Aramburo y Machado categoriza las novelas de la Avellaneda y de Beecher Stowe según el tipo de abolicionismo que aparece en ellas, poniendo a *Sab* la etiqueta del abolicionismo estético:

La obra de Mss. Stowe va directamente á la reforma social; la obra de la Avellaneda se dirige resueltamente á la producción estética. En la una, la novela es el medio y la forma; en la otra, es la novela el fondo y el fin. Ambas son abolicionistas; pero la una lo es porque así se propuso la autora que lo fuera, mientras

que, en la otra, el pensamiento sociológico aparece como derivación del fondo artístico que todo lo absorbe (1898:191).

La denuncia de *Sab* como una blanda novela abolicionista por no “recurrir a los consabidos ingredientes del género (azotes, duros trabajos, crueldad de los amos)” (Cacciavillani, 2016:160) es precisamente lo que hace a los críticos plantear la cuestión de si se puede considerarla aun así una obra abolicionista. Cacciavillani destaca otro aspecto, diferente del valor estético que Aramburo y Machado le atribuye. Podríamos decir que, según él, la Avellaneda investiga en su obra la otra cara de la moneda: cómo interpreta el esclavo su propio destino, y cómo lo afecta la servidumbre en los aspectos no físicos, o sea, en el nivel psicológico e intelectual. Este problema es especialmente resaltado en el personaje de Sab, ya que se trata de un esclavo con una relación especial a sus amos. No solamente es mayoral y hombre de confianza de su amo, don Carlos, sino forma casi parte de la familia, siendo compañero de Carlota en todas sus actividades y durante toda su formación infantil. Se trata, por tanto, de un esclavo intelectual, capaz de reflejar sobre su destino, sobre las causas y consecuencias de su modo de ser. La singularidad de Sab surge de su capacidad de trascender las clasificaciones binarias de género, raza y clase, dualidades que sirven como base para una sociedad llena de prejuicios y desequilibrios. Por no cuadrar directamente con los representantes de las categorías bien establecidas de la sociedad esclavista cubana, Sab se encuentra ante unas inquietudes que le impiden ser asertivo y confunden completamente su juicio: parece que completamente ignora la fuerza de la ley y de la letra, señales de la superioridad colonial, al pensar que ser escriturado a la señorita Carlota es casi su elección personal.

Según lo relata en los años sesenta Percas Ponseti (1962:351), había algunos críticos que consideraban el tema esclavista como algo circunstancial, por la cual razón clasificaron *Sab* como una novela regional. La causa de tal clasificación es el hecho de que la novela esté ambientado en Cuba y la obra también contiene abundantes descripciones de la naturaleza cubana con el glosario de flora y fauna. Percas Ponseti, sin embargo, destaca el análisis psicológico de los personajes como el principal mérito de la novela de la Avellaneda, haciendo hincapié en las figuras típicas del romanticismo. A pesar del elogio de la riqueza psicológica, Ponseti dice que “lo que fue concebido y empezó siendo una novela contra la esclavitud, terminó siendo una novela psicológica de tono romántico” (1962:352) y la descarta como “no buena” y “no muy bien escrita” (1962:357).

5. Valores feministas y el culto a la mujer

Lucía Guerra no comparte esta opinión, que tanto disminuye el valor expresivo de cualquier interpretación de la novela. Ella sostiene que “el ideologema abolicionista resulta ser únicamente un paradigma estratégico que nutre un ideologema feminista de mayor importancia y que, dados los valores de la época, no pudo ser elaborado de una manera más explícita” (Guerra, 1985:709). A primera vista, esta línea de análisis feminista puede no parecer algo evidente, ya que basta con observar el destino de la protagonista Carlota, y su matrimonio concertado, para ver cómo la mujer queda subordinada en los asuntos institucionales. Así, este plano de la obra no muestra ningún tipo de subversión contra las

normas establecidas en la sociedad contemporánea. Sara Beatriz Guardia, en una de sus ponencias sobre la escritura femenina en América Latina, destaca a la Avellaneda como una de las escritoras que tuvo que “romper el silencio” en el siglo XIX. “en un clima de intolerancia y hegemonía del discurso masculino” (Guardia, s. a.:3) y añade que ella, cogida del brazo con otras escritoras latinoamericanas más, otorgó “voz a los desvalidos, excluidos, cuestionando las relaciones interraciales y de clase.” Aparte de tratar la cuestión de la raza y de la clase, Guerra considera que la Avellaneda inicia una tradición literaria femenina que no ha sido debidamente valorada por la crítica. Según ella, la condición de ser esclavo en la obra es un recurso para manifestar “el leit-motiv del amor imposible” (Guerra, 1985:713), y el motivo principal de la obra es hacer evidente la esclavitud de la mujer en la sociedad burguesa. Esto se manifiesta en la carta final de Sab a Teresa, que es el elemento clave que va a requerir la relectura de la novela prestando atención al plano subyacente del destino de Carlota, ya que aquí “el negro afirma que la esclavitud de las mujeres bajo el lazo indisoluble del casamiento es una servidumbre mucho peor que aquélla de los mismos esclavos” (Guerra 1985:708). El siguiente pasaje es el mismo mensaje en las palabras de Sab:

¡Oh!, ¡las mujeres! ¡Pobres y ciegas víctimas! Como los esclavos ellas arrastran pacientemente su cadena y bajan la cabeza bajo el yugo de las leyes humanas. Sin otra guía que su corazón ignorante y crédulo eligen un dueño para toda la vida. El esclavo al menos puede cambiar de amo, puede esperar que juntando oro comprará algún día su libertad: pero la mujer, cuando levanta sus manos enflaquecidas y su frente ultrajada, para pedir libertad, oye al monstruo de voz sepulcral que le grita: «En la tumba». ¿No oís una voz, Teresa? Es la de los fuertes que dice a los débiles: «Obediencia, humildad, resignación [...] ésta es la virtud» (Gómez de Avellaneda, 1997:270–271).

La Avellaneda no estaba del todo en acuerdo con la institución del matrimonio, esto lo expresa claramente también en sus propias cartas. Su temperamento se expone en el siguiente fragmento, procedente de su *Poesías...* y que muestra mucho carácter y manifiesta con claridad su emancipación:

Mi posición es indudablemente la más libre y desembarazada que puede tener un individuo de mi sexo en nuestra actual sociedad. Viuda, poeta, independiente por carácter, sin necesitar de nadie, ni nadie de mí, con hábitos varoniles en muchas cosas, y con edad bastante para que no pueda pensar el mundo que me hacen falta tutores, es evidente que estoy en la posición más propia para hacer cuanto me dé la gana, sin más responsabilidad que la de dar cuenta a Dios y a mi conciencia [...] (Gómez de Avellaneda, 1989:317).

Teniendo en cuenta tales manifestaciones por parte de la autora de *Sab*, tampoco parece ya tan extraña la idea de que pueda ser la novela abolicionista de verdad solo en la superficie. Así, son las ideas expuestas por Sab que permiten interpretar de otra manera la figura de Carlota, cuyo matrimonio con Enrique la llevará a una vida llena de desilusiones, privada de su derecho de actuar como una persona adulta y su “absoluta claudicación [...] debe considerarse en la tradición femenina de la narrativa latinoamericana como el inicio de lo que denominamos la heroína de trayectoria frustrada” (Guerra,

1985:715). Lo interesante es que esta trayectoria no se presenta en la novela, ya que después del matrimonio, Carlota simbólicamente desaparece del horizonte de la narradora, que se puede interpretar en distintas maneras. Si pensamos en el matrimonio como la institución contra la cual protesta la autora, esta desaparición de la protagonista se puede considerar una representación de lo que pasa cuando la mujer toma el nombre de su esposo, y en cierto sentido pierde su propia identidad y “desaparece” detrás de su esposo. Otra opción de interpretar la situación, y es lo que Guerra sostiene, es atribuir el hecho de que la trayectoria posterior no se aparezca en la obra “a la universalidad de una situación que en ese momento histórico se concebía como irrevocable” (Guerra, 1985:716).

La carta de Sab, en la que se revela la semejanza entre la mujer y el esclavo, que al mismo tiempo es una analogía frecuentemente utilizado en el discurso feminista de los siglos XIX y XX, tiene un significado múltiple desde el punto de vista del análisis feminista. Es un detalle importante que el destinatario principal de la carta es Teresa, la huérfana sin dote, que comparte una posición igualmente desventajosa con la de Sab en la estructura social de su tiempo. Según Pastor (2006:69), ambos son víctimas del patriarcado, la sociedad de los hombres, que quebró la conexión con el orden natural del universo, o sea, con “la gran armonía que Dios ha establecido en la naturaleza” (Gómez de Avellaneda, 1997:266) donde tanto las mujeres como los esclavos formaron parte de la justicia y la libertad. Esta carta, dirigida a Teresa, es la continuación de su diálogo anterior donde Sab admite su devoción a Carlota. En este escrito, sin embargo, Sab reconoce la divinidad de Teresa, una “mujer sublime”, su heroísmo y su belleza del alma, reevaluando todo lo que tiene que ver con la feminidad, por tanto, su carta se puede considerar un culto a lo femenino:

Teresa, vos sois una mujer sublime, yo he querido imitaros: pero ¿puede la paloma imitar el vuelo del águila? Vos os levantáis grande y fuerte, ennoblecida por los sacrificios; y yo caigo quebrantado (Gómez de Avellaneda, 1997:264).

El culto a la mujer, con todas sus connotaciones religiosas se puede apreciar en el capítulo IV que, aunque no es un capítulo donde avanza la dinámica de la obra, tiene un importante papel simbólico para entender no solo el amor de Sab hacia Carlota, sino la elevación de lo femenino a un nivel trascendental y divino. Spangler (2010:54) atribuye toda una metáfora bíblica a la descripción del jardín que podemos leer en este capítulo. Este espacio puro e inocente ha sido creado por Sab para Carlota, que en este lugar tan idílico parece un ángel, y el jardín un mundo que corresponde a las fantasías románticas de Carlota y a sus ansias de volverse al estado paradisiaco e igualitario. Tanto Carlota como Teresa están elevadas del vulgarismo del mundo profano a un espacio divino, Carlota en el *locus amoenus* del jardín, donde no reglan las leyes de la sociedad, y Teresa por medio de la admiración de Sab, en su carta final.

La liberación personal interna de Sab ocurre a través de la escritura de dicha carta. El acto de escribir va a ser el medio de poder llegar a una conciencia de sí mismo y a su liberación de las restricciones que la sociedad ha impuesto sobre él. Según Pastor, lo que Sab expresa es a la vez una protesta contra la opresión de las escritoras y poetisas en el siglo XIX. Ella compara la muerte de Sab con la muerte del Cristo en el sentido de que él se sacrifica para redimir a los poderosos y corruptos (Enrique y su padre) pero, al mismo

tiempo, su muerte simboliza el sacrificio de las mujeres en el altar del sistema patriarcal (Pastor, 2006:76). En la obra Teresa y Carlota ejemplifican este sacrificio femenino, pero además de las dos figuras femeninas tenemos la figura masculina de Sab, que, sin embargo, es feminizada. Pastor (2006:65) defiende que su feminidad se puede observar en dos niveles: por un lado, en su incapacidad de liberarse y rebelar contra la esclavitud por haberse identificado con la clase dominante (los amos de esclavos) y con su sistema de valores, que lo iguala con las mujeres incapaces de liberarse de su subordinación en el sistema patriarcal. Por otro lado, su rechazo de la libertad para quedarse al lado de Carlota y optar por el amor en vez de la independencia representa una elección femenina típica. Aparecen críticas sobre tal comportamiento feminizado de Sab, por una parte, la falta del heroísmo romántico de la ya mencionada denuncia de no rebelarse, que puede descalificar la novela como obra abolicionista, por otra parte, se juzga su incapacidad de utilizar su talento y educación excepcional para liberarse, ya que esto se considera un desgaste del poder intelectual. Girona Fibla llega a afirmar que es justamente su formación tan excepcional que va a ser la causa de su varios sacrificios y su muerte: "Sab se cría leyendo y muere escribiendo" (2013:129).

6. Enredo de valores binarios

Aun así, sería injusto acusar a Sab solamente a base de algunos parámetros abolicionistas, ya que su personaje es mucho más complejo que la manifestación y símbolo de uno de los muchos esclavos de la Cuba colonial del siglo XIX. Ante todo, cabe destacar su hibridez, que en el estudio poscolonial se define como la creación de nuevas formas dentro de la zona de contacto producido por la colonización² (Ashcroft – Griffiths – Tiffin, 1998:118). Sab se destaca por ser un perfecto ejemplo de esta hibridez en numerosos aspectos, por ejemplo, por situarse entre los colonizadores y los colonizados, imitando sus maneras y apropiando sus valores, entre negros y criollos, siendo un "mulato perfecto" (Gómez de Avellaneda, 1997:104) y estar una amalgama de lo masculino y lo femenino. Es interesante notar en cuanto a su origen que la madre de Sab fue "libre y princesa" (Gómez de Avellaneda, 1997:109) en África, antes de ser vendida como esclava en Cuba. Por tanto, Sab no solamente subvierte la categorización de clase por ocupar un sitio privilegiado en la familia de don Carlos, sino también debido a su ascendencia aristocrática que se contrasta con su destino como esclavo.

La hibridez gana su importancia de su propiedad de subvertir las representaciones binarias de raza, género y clase, y en *Sab* no es el esclavo mulato el único personaje que trasciende estas categorías, sino tenemos representaciones de lo europeo, lo africano, lo indígena y de los orígenes raciales mixtos (Barreto, 2006:1). Además, la interrelación de los personajes amenaza la preferencia colonial por las categorías binarias establecidas en el discurso colonial. Barreto destaca que Sab, Carlota y Teresa ocupan posiciones marginales en distintos sentidos que les impide cumplir con sus objetivos y deseos personales.

---

² Traducción propia de la definición original: "the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization."

Sab queda restringido por su raza y clase, Carlota y Teresa por su género y clase. Los tres son sujetos solitarios sufriendo en principio aisladamente uno del otro, que a pesar de su marginación subvierten algunas normas tradicionales. Una burla de la pureza racial es la mezcla de raza y cultura que se observa en el personaje de Sab, lo que lleva a Enrique a confundir el esclavo con el amo. No solamente su aspecto físico trastoca cuestiones de raza, sino también su manera de hablar subvierte las expectativas sobre las personas de su clase.

El tabú del mestizaje también va a ser subvertido hasta cierto punto. Según Barreto (2006:4), este fenómeno significa que los hombres blancos tienen acceso a las mujeres negras (una imagen típica de las esclavas negras es su reducción a un objeto sexual (Clark, 2006:5)), mientras que a los negros se les niega el contacto sexual con mujeres blancas para impedir el mestizaje en las sociedades coloniales. Teresa, sin embargo, sintiendo identificada con Sab por perder ambos sus amores y ser ambos huérfanos, propone matrimonio a Sab, con lo cual subvierte no solamente normas raciales, sino también normas de género. Su intento queda frenado por Sab, porque él no puede amar a nadie, excepto a Carlota.

Con estas subversiones, la Avellaneda demuestra lo difícil que es captar la identidad de los grupos marginalizados: esclavos, mujeres e indígenas. Carlota, a quien podríamos categorizar sin problemas por ser criolla y ama de esclavos, tampoco cuadra con los estereotipos relacionados con la burguesía de la época. Ella se identifica con la vida armónica de los amerindios y tiene una visión utópica del pasado de los nativos cubanos. La única amerindia en la obra, Martina, tampoco es fácil de categorizar. Es solo supuestamente india, lo destaca también la Avellaneda, y la verdad es que parece poco probable que la sea, ya que la población nativa de Cuba poco a poco desaparece hasta el siglo XVIII. Este hecho lo justifica también la necesidad de importar esclavos de África a Cuba a lo largo de las siguientes décadas. Según los datos citados por Anderle en su *Historia de Cuba* (2004:17), en el censo de 1774 se calculó que la población de Cuba constaba de 172 620 personas, y el historiador destaca que en aquel año ya no había ninguna referencia a los indios. A base de la mención de la rebelión haitiana por la autora, sabemos que los acontecimientos de la novela tuvieron lugar ya en el siglo XIX. Según la descripción de Martina por la narradora, el “color casi cetrino de su rostro [...] era todo lo que podía alegar a favor de sus pretensiones de india, pues ninguno de los rasgos de su fisonomía parecía corresponder a su pretendido origen” (Gómez de Avellaneda, 1997:176). En los términos feministas, la narradora identifica a Martina con la feminidad divina, hablando de la conciencia de su identidad femenina bastante fuerte que resiste a la opresión del patriarcado. Sus palabras a don Carlos revelan esa idea:

Es verdad, señor –repuso ella–, que estáis muy diferente de como os vi la última vez. Es natural –añadió con cierto aire melancólico–, porque aún no habéis llegado a ser lo que yo soy y los años hallan todavía algo que quitaros. El árbol viejo del monte, cuando ya seco y sin jugo sólo alimenta curujeyes, ve pasar años tras años sin que ellos le traigan mudanza. Él resiste a los huracanes y a las lluvias, a los rigores del sol y a la aridez de la seca; mientras que el árbol todavía verde sufre los ataques del tiempo y pierde poco a poco sus flores, sus hojas y sus ramas (Gómez de Avellaneda, 1997:177).

Otro ejemplo que justifica el aire divino de Martina es el hecho de que Sab se arrodille a sus pies (siendo Sab otra vez quien practica el culto a lo femenino). Pastor (2006:66) destaca el acto de arrodillarse como símbolo del reconocimiento de lo divino en las mujeres a lo largo de la novela. Pastor resalta también una interesante comparación de la apariencia física de Martina con su estado represado en la sociedad debido a su género. La narradora hace hincapié en los siguientes rasgos de Martina:

Rayaba Martina en los sesenta años, que se echaban de ver en las arrugas que surcaban en todas direcciones su rostro enjuto y su cuello largo y nervioso, pero que no habían impreso su sello en los cabellos, que si bien no cubrían sino la parte posterior del cráneo, dejando descubierta la frente que se prolongaba hasta la mitad de la cabeza, eran no obstante de un negro perfecto. Colgaba este mechón de pelo sobre la espalda descarnada de Martina, y la parte calva de su cabeza contrastaba de una manera singular, por su lustre y blancura, con el color casi cetrino de su rostro. [...] La estatura de esta mujer era colosal en su sexo y a pesar de sus años y enflaquecimiento mantenía derecha y erguida, como una palma, presentando con una especie de orgullo el semblante superlativamente feo que hemos procurado describir (Gómez de Avellaneda, 1997:176-177).

La calvicie de Martina parece debilitar su identidad femenina, siendo un rasgo masculino poco deseado, pero, al mismo tiempo es una ofensa para todos los hombres y para su imagen de la feminidad idealizada. Según Pastor (2006:67), la ocultación de las características femeninas de su cara simboliza su estado reprimido por el patriarcado. Sin embargo, ella defiende que la postura erguida de Martina sugiere que ella ha vencido esta opresión, logrando una identidad femenina distintiva.

7. Subvertir y fallar

Barreto explica que entre los tres protagonistas subversivos y potencialmente revolucionarios (Carlota, Teresa y Sab), nadie consigue trascender las categorías asignadas a ellos (2006:7). Carlota sufrirá una colonización como mujer (la no subversión de género y clase), Teresa, al ser rechazado por Sab, elige la vida en el convento (la no subversión de raza y género), y Sab, quien no consigue la mano de Carlota, muere solo (la no subversión de clase y raza). A pesar de la temprana rebeldía de los protagonistas, la Avellaneda asignará a sus personajes femeninos el destino común para las mujeres quienes estaban restringidas por su posición económica. Estos dos destinos son casarse, o sea, el matrimonio o entrar en un convento.

Son también bastante interesantes los fetiches en la obra por determinar las relaciones personales de los protagonistas. El fetiche de Carlota por los amerindios y su vida simple y armónica hacen que se quede decepcionada por su marido, Enrique. El fetiche de Sab por las mujeres le llevan a reconocer y reevaluar la feminidad y compartir momentos personales con Teresa. Por último, el fetiche de Enrique por la tierra y el dinero hace que su

trato a Carlota represente lo que llamamos la “mercantilización de las mujeres”³ (Barreto, 2006:6) por igualarlas con su valor económico y social. Además, Barreto considera que el texto mismo manifiesta un fetiche por Sab como el trágico héroe romántico, lo que impide su trayectoria como facilitador de la liberación de los personajes marginados. Por esa misma razón, el texto va a obedecer a las expectativas artísticas convencionales de la época, y los protagonistas también van a seguir las normas sociales establecidas tras el malogro de su subversión (Barreto, 2006:7).

En cuanto al contexto social, ya queda obvio que este ha influido en la decisión de la autora sobre el tratamiento del destino de sus personajes. Si tenemos en cuenta que la obra de la Avellaneda nació solo algunas décadas antes de la abolición de la esclavitud en Cuba (1886) y el logro de la independencia de España en 1898, conviene detenernos a considerar cómo esta situación política se refleja en la ideología presentada en *Sab*. Comfort relata que el mestizaje siempre ha tenido un papel central en la historia de la literatura cubana y contribuyó al carácter nacional único de la isla (Comfort, 2003:179). El mestizaje, por tanto, va a ser una característica muy destacada en Sab. Su propio mestizaje es algo intangible, imposible de categorizar según parámetros binarios, es, de hecho, un atributo de que todavía tiene que aprender a estar orgullosa la sociedad en la que la Avellaneda vive. Por tanto, vemos una proyección del discurso abolicionista y una propuesta de una nación multirracial en un sujeto protonacional de la nación cubana, que dispone de rasgos físicos marcados pero agradables, y de un estado intelectual avanzado. Al mismo tiempo, en este sujeto se hallan las huellas de todos los oprimidos: las mujeres, los nativos y los esclavos. En él, la Avellaneda deshace todas las oposiciones binarias que sirven para determinar la diferencia entre los que poseen y los que están poseídos. La indeterminación racial de Sab, por un lado, y la yuxtaposición de sus sentimientos nobles y espíritu libre con su cuerpo esclavizado, por el otro, son a la vez el desarraigo de todo lo que sustenta el sistema vigente (Comfort, 2003:181). Para destacar los efectos dañinos de tal sistema, los personajes en *Sab* carecen del todo de la figura materna, un hecho que está representado como consecuencia negativa de la dominación varonil. Esta situación provoca el anhelo de volver a la Madre Común, a las tierras vírgenes de Cuba y liberarse de los comerciantes forasteros que solamente quieren explotarla. La visión de una nación se ve directamente en el enunciado de Sab a Martina, en el Capítulo X de la primera parte de la obra: “sed mi madre, admitidme por vuestro hijo” (Gómez de Avellanda, 1997:180–181). Con esta solicitud, Sab reemplaza a su madre africana por la madre cubana precolonial, y la aceptación por parte de Martina representa la fusión de la madre nativa con el hijo híbrido (Comfort, 2003:182), que producirá una entidad autóctona. La idea de la independencia en *Sab* tiene un trasfondo nostálgico, ya que la imagen de la nación cubana tiene que ver con el pasado precolonial de la isla, y no con su carácter capitalista. También en la escena final podemos ver la identificación simbólica de Martina y Carlota al visitar la tumba de Sab. Todo eso acontece en el entorno mágico de Cubitas, donde se halla la tumba del cacique de Camagüey, cuya alma, después de haber sido matado por los españoles, vuelve todas las noches para anunciar a los descendientes su venganza. La tumba del cacique se

---

³ Traducción propia del original: “commodification of women”.

confunde con la de Sab, y ocurre al mismo tiempo la (con)fusión de las dos mujeres que visitan la tumba, la india (Martina) y la criolla (Carlota), que aparecen como si fueran la luz que representa el alma del cacique. Toda esta unión espiritual y mágica va a definir el sujeto protonacional cubano como es imaginado por la Avellaneda.

¿A qué se debe, entonces, el hecho de que toda esta subversión de ideologías, normas y sistemas vigentes por parte de los personajes marginados y oprimidos no se logre? La Avellaneda escribe la obra inspirándose en la Cuba colonial, décadas antes de la abolición de la esclavitud y la posterior proclamación de la independencia de España. Esta Cuba colonial dispone de un sistema que tiene en cuenta sobre todo los aspectos económicos, es una isla donde gobierna una clase con afán de lucro, y este lucro se espera de la labor extenuante de los esclavos en los ingenios. Además, el poder patriarcal tampoco deja a las entidades marginadas tomar las riendas de su propio destino. Teniendo en cuenta todas estas circunstancias del contexto cubano en la que la Avellaneda vivía, tampoco es difícil comprender que la sociedad contemporánea no esté capaz todavía de acoger un sujeto protonacional con las características que la Avellaneda le atribuye (Comfort, 2003:189). La emergencia de tal sujeto conglomerado se ve impedido en la Cuba colonial, y reconociendo esto, a pesar de exponer su crítica del sistema patriarcal y esclavista y dar voz a los marginados, la Avellaneda deja a sus personajes caer víctimas del mundo novelístico, que es una réplica del mundo real de la autora. Por lo tanto, la unión de Sab, Martina y Carlota se queda en un nivel simbólico, ya que todavía no se ha alcanzado su mundo deseado. Sus ideas, sin embargo, entran en la conciencia de los lectores de la obra, que la irán cultivando en su mente. No es por casualidad que Pastor puso el título a uno de sus artículos sobre *Sab* "Un legado al mundo: raza y género en *Sab*".⁴ Su enfoque centra en el análisis de temas de raza y género, pero ampliando el alcance de estos dos conceptos, llegaremos hasta el abolicionismo y el feminismo, asuntos que se relacionan estrechamente con el nuevo sujeto cubano creado por la autora y su obra, que servirá como legado a los cubanos. La cubanidad de Sab significa virtualmente un mestizaje que se manifiesta por igualdad racial, étnica y de género, y sintetiza a los criollos, los negros y los nativos. Este sujeto híbrido solamente tiene probabilidad de éxito en un futuro próximo de una Cuba independiente, pero no en el tiempo novelesco. Por esta razón, además de promover ideologías abolicionistas y feministas, también se revela cierto protonacionalismo cubano promoviendo ideales como la igualdad, la libertad y la transculturación (Comfort, 2003:193).

8. Conclusiones

Los protagonistas personifican algunos atributos ideales que podrían servir de modelo para la nación cubana: la nobleza y el sacrificio de Sab, la determinación e inocencia de Carlota, la subversión y valor de Teresa, junto a su capacidad de desarrollar, y la sabiduría y firmeza de Martina. Ante todo, se destaca la idea de la tolerancia, ya que Sab, con su alma elevada, gana mucha compasión por parte de los amos. La tolerancia misma va a ser la base de una sociedad multirracial y multicultural en la que debería convertirse Cuba.

---

⁴ Traducción propia del título original: "A legacy to the world: Race and Gender in Sab".

La excepcionalidad de Sab como esclavo y su consiguiente separación de su grupo social es lo que hace posible que lo veamos como un “fuera de lugar en un mundo de dualismos complementarios” (Girona Fibla, 2013:139), o sea, un sujeto que no corresponde al mundo en el que vive, y tampoco al contexto social en que la autora lo imaginó, ya que es imaginado para un futuro donde Cuba se desprende de sus lazos coloniales.

Adoptando los paradigmas románticos a la perspectiva de los sujetos marginados, elaboró su crítica contra el rechazo de la sociedad de liberar a los subordinados debido a su raza y sexo. La autora también se apartó de las pautas de la novela femenina tradicional al destacar la lucha inútil y resignación final de Carlota como esposa, que significa el rechazo de la idea de que la mujer está completamente contenta con la situación que, a base de las normas sociales, le corresponde.

Dando voz a los marginados en *Sab*, se extiende “el alcance de la crítica social, que pasa a abarcar la esclavitud y el racismo junto con el matrimonio y la opresión de la mujer” (Kirkpatrick, 1991:146). Sobre todo esta última, la desigualdad sexual y profesional sufrida por las mujeres, fue tan explícita y tangible para ella que le pareció más razonable tocar en la superficie un tema que causará la prohibición de su obra en una Cuba esclavista que tratar el tema de la inhabilitación de la autoexpresión y reconocimiento de las mujeres.

La Avellaneda se rebeló contra numerosos asuntos sociales que le parecían problemáticos, y el rasgo común de ellos es la convencionalidad. Ella promovía la libertad en la vida y en el arte con su propia vida y obra, ensalzando en su novela *Sab* a las figuras marginadas y cosificadas por la sociedad, ya que las consideró imprescindibles en la construcción de la cubanidad sobre las ruinas coloniales.

Bibliografía

- Anderle, Ádám (2004). *Kuba története*. Budapest: Akkord.
- Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen (1998). *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. New York: Routledge.
- Aramburo y Machado, Mariano (1898). *Personalidad literaria de doña Gertrudis Gómez de Avellaneda; conferencias pronunciadas en el Ateneo científico, literario y artístico de Madrid el año de 1897*. Madrid: Imprenta Teresiana.
- Ayala Aracil, María Ángeles (s. a.). Presentación. *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Gertrudis Gómez de Avellaneda*. http://www.cervantesvirtual.com/portales/gertrudis_gomez_de_avellaneda/presentacion/, fecha de consulta: 2 de julio de 2018.
- Barreto, Reina (2006). Subversion in Gertrudis Gómez de Avellaneda's *Sab*. *Decimonónica*, III/1. 1–10.
- Cacciavillani, Carlos Alberto (2016). La esclavitud en «Sab», de Gertrudis Gómez de Avellaneda. *Romanticismo 3–4: atti del IV Congresso sul romanticismo spagnolo e ispanoamericano (Bordighera, 9–11 aprile 1987). La narrativa romántica / Facoltà di Magistero dell'Università di Genova*. 159–162.
- Clark, Zoila (2006). El cristianismo y los estereotipos de mujer en las novelas cubanas de la esclavitud: Francisco: el ingenio o las delicias del campo, Cecilia Valdés y Sab. *Sin Frontera: Revista Académica y Literaria*, I/1. 1–19.

- Comfort, Kelly (2003). Colonial Others as Cuba's Protonational Subjects: The Privileged Space of Women, Slaves and Natives in Gómez de Avellaneda's *Sab*. *Mester*, XXXII/1. 179–194.
- Girona Fibla, Nuria (2013). Amos y esclavos: ¿quién habla en *Sab* de Gertrudis Gómez de Avellaneda?. *Cuadernos de Literatura*, XII/33. 121–140.
- Gómez de Avellaneda y Arteaga, Gertrudis (2012). *Cartas*. Barcelona: Red Ediciones.
- Gómez de Avellaneda y Arteaga, Gertrudis (1997). *Sab*. Ed.: José Servera. Madrid: Cátedra.
- Gómez de Avellaneda y Arteaga, Gertrudis (1989). *Poesías y epistolario de amor y de amistad*. Madrid: Castalia.
- Guardia, Sara Beatriz (s. a.). Literatura y Escritura Femenina en América Latina. *Biblioteca Virtual FAHUSAC*. <http://bvhumanidades.usac.edu.gt/items/show/3460>, fecha de consulta: 14 de julio de 2017.
- Guerra, Lucía (1985). Estrategias femeninas en la elaboración del sujeto romántico en la obra de Gertrudis Gómez de Avellaneda. *Revista Iberoamericana*, LI/132–33, 707–722.
- Kirkpatrick, Susan (1991). *Las Románticas. Escritoras y subjetividad en España, 1835–1850*. Madrid: Cátedra.
- Pastor, Brígida M. (2006). A Legacy to the World: Race and Gender in *Sab*. *Revista del CESLA*, 9. 57–76.
- Percas Ponseti, Helena (1962). Sobre la Avellaneda y su novela *Sab*. *Revista Iberoamericana*, XXVIII/54. 347–357.
- Romeu, Raquel (2000). *Voces de mujeres en la literatura cubana*. Madrid: Verbum.
- Spangler, Laura (2010). Religious Elements in *Sab* and *La Clase Media*. *Meeting of Minds*, XII. 51–55.

KÁLMÁN BARSY, UN ESCRITOR HÚNGARO EN PUERTO RICO

ZSUZSA LABONCZ¹

1. Introducción

En las últimas décadas, sobre todo después del cambio de régimen político en 1989–1990, podemos observar un incremento enorme de las investigaciones sobre la emigración húngara en América Latina, gracias a que el Archivo Nacional y las bibliotecas divulgaron numerosos documentos respecto al tema. En 1999 la Academia Húngara en colaboración con el Departamento de Estudios Hispánicos de la Universidad de Szeged incluso fundó un grupo de investigación para estudiar la emigración latinoamericana, y en los últimos años cada vez más estudiantes de grado y de postgrado del departamento eligen este tema para su tesis, o para tema de investigación (Torbágyi, 2004:9–26).

Junto a las relaciones históricas y a la emigración, varios estudios salieron a luz dentro del tema de las relaciones literarias hispano-húngaras también. Uno de los más extensos es el trabajo del historiador de literatura Salvador Bueno, publicado en 1977, y el de László Scholz de 2005, que contiene una bibliografía detallada sobre las traducciones húngaras entre 1950 y 2004. Tenemos que mencionar también el libro de Judit Némethy Kesserű que se ocupa de la historia de la emigración húngara en Argentina y ofrece una amplia bibliografía sobre la literatura húngara en este país.

Una rama muy interesante de las investigaciones sobre las relaciones literarias hispano-húngaras es el estudio de la actividad de los poetas, novelistas emigrantes, como la de Zsigmond Remenyik, György Ferdinandy, Márton Kerecsendi Kiss o Susana Wein. Con este trabajo quisiera continuar estas investigaciones.

Kálmán Barsy es un escritor latinoamericano, de origen húngaro, perteneciente a la segunda generación de los emigrantes. Se crio en Argentina, pero actualmente vive y trabaja en Puerto Rico. En el mundo hispano es muy conocido y reconocido, galardonado con numerosos premios literarios. Sin embargo, en su país natal solo a pocos les suena su nombre, puesto que todavía solamente un libro suyo se ha publicado en Hungría con la ayuda de su amigo György (Georges) Ferdinandy, que vivió también en Puerto Rico durante varios años. Este libro recibió muy buenas críticas, sin embargo, no se ha oído nada de él desde entonces, y desgraciadamente tampoco se tradujeron al húngaro otras obras suyas. Aparte de una memoria de licenciatura² todavía no se ha escrito un trabajo en húngaro que integre su vida y obra entera hasta este momento. Por tanto, para la elaboración de mi trabajo mis fuentes básicas han sido sus obras, principalmente dos, la ya mencionada *La cabeza de mi padre* (2002), publicada en húngaro también, y *Los veinticuatro días* (2009), además, los diferentes artículos, críticas y entrevistas tanto de la prensa hispanoamericana como de la húngara. Fuera de esto, me he puesto en contacto con el autor también,

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2012), 17. 79–94.

² Kovács-Korbel, Katalin (2008). *Vida y obra literaria de Kálmán Barsy*; Szeged. Memoria de licenciatura.

que muy amablemente ha respondido a mis preguntas, y gracias a esta entrevista he recibido una imagen detallada sobre su vida.

El objetivo de mi trabajo –además de presentar la vida y la obra literaria de este autor– es estudiar con la ayuda de dos obras suyas cómo aparece en su novelística la problemática de la identidad y la de la patria-apátrida, junto con los recuerdos de las raíces húngaras y las dificultades de adaptarse a la nueva patria, y al final el regreso a la tierra natal.

2. La biografía en breve

Kálmán Barsy nació en Budapest, en el año 1942. Al final de la Segunda Guerra Mundial, cuando las tropas soviéticas ocuparon el país, su familia se trasladó a Austria y algunos años más tarde continuó su ruta hacia América Latina, en busca de una nueva patria. Llegó a Argentina en 1949 a bordo de un buque de guerra estadounidense, el *General Langfitte*, que –como parte del Plan Marshall– transportaba a los emigrantes europeos.

El primer año en Argentina fue muy difícil para la familia entera: no hablaban español, solo su lengua materna y alemán. Su padre, que era ingeniero, no consiguió encontrar trabajo, y su madre se vio obligada a trabajar de sirvienta. Debido a estas circunstancias los niños, Kálmán y su hermano mayor, vivieron en el orfanato de la colonia alemana durante ese año. Por las mañanas estudiaban en el colegio público argentino, en español, y por las tardes tenían clases en alemán. El escritor recuerda esa época como una experiencia bastante triste y traumática, ya que por primera vez en su vida tuvo que separarse de sus padres. Cuando el año siguiente su padre consiguió un empleo en el municipio, se establecieron en Ituzaingo, a 25 kilómetros de la capital argentina.

Ya de pequeño le interesaba la literatura. Con la ayuda de cómics aprendió el español, más tarde empezó a leer libros de aventuras. A los doce leyó la novela de Dostoievski, *Crimen y castigo*, pero solo los diálogos, dejando las partes aburridas. En casa no tenían muchos libros, pero una de sus maestras –al ver su gran afán de leer– le prestaba sus propios libros.

A los 21 años recorrió el continente americano con un amigo suyo, hacienda autoestop. En las ciudades a las que llegaban decían que eran estudiantes de sociología, y que viajaban para recoger materiales para un libro. La prensa local les hacía entrevistas, y cuando llegaron a otro lugar, mostrando al alcalde estos artículos, recibían alojamiento y comida gratis. Es una coincidencia muy interesante que más tarde, leyendo el libro de apuntes del joven Che Guevara, y viendo la película *Diarios de motocicleta*, se diera cuenta de que él y su amigo recorrían los mismos lugares que Che, solo que diez años más tarde. Pero Barsy, por una beca estadounidense interrumpió este viaje.

Después de terminar sus estudios en la Universidad se trasladó a Europa, primero a Francia, luego a España. A finales de la década de 1960 regresó a Argentina donde trabajó como socorrista, y también dio clases de inglés y francés. Como quería continuar sus estudios, volvió a los Estados Unidos, a Nueva York. Trabajaba de mozo en un restaurante húngaro, mientras hacía la maestría en la Columbia y más tarde el doctorado en la Universidad de Nueva York. Desde 1974 vive en Puerto Rico, y enseña literatura en la Universidad (Hernández, 2005; *Entrevista*, 2010).

3. Sus relaciones con Hungría

Las relaciones del escritor con su país natal eran siempre a través de sus padres y de los demás emigrantes de la colonia húngara argentina. En la región donde vivían, solo había dos húngaros más, por tanto, no podemos hablar de una colonia tan organizada como en aquella parte de Argentina donde habitaba la mayoría de los emigrantes húngaros.

Su familia no participaba activamente en la vida colonial, él fue solo una vez a un campamento de verano con los *boy-scouts*. En cuanto a la lengua materna, en casa hablaba en húngaro con sus padres, pero con su hermano en castellano. Su madre les enseñaba a leer y escribir en húngaro. Incluso cuando ya era adulto, ella corregía las cartas que su hijo le enviaba de sus viajes, y se las devolvía para que aprendiera. A pesar de esto, el escritor dice que no sabe escribir correctamente en su lengua materna, sin embargo, habla muy bien el húngaro coloquial, mucho mejor que la mayoría de los emigrantes de su generación, que se debe a su facilidad para las lenguas. La familia no tenía contacto con los parientes que quedaron en Hungría, solo su madre mantenía correspondencia con su hermano, Guszti, que a menudo les enviaba revistas deportivas húngaras. Pero su padre nunca escribió a su hermana. Tampoco pensaban en el regreso, al principio porque era imposible, y más tarde sus padres ya se sentían muy viejos para el viaje. Su hermano, tres años mayor que él, se asimiló totalmente a la Argentina, y nunca se interesó por su país natal. Sin embargo, Kálmán ya a los 23 años hizo un viaje a Hungría, y más tarde también regresó, esta vez a propósito de la publicación de su novela, titulada *La cabeza de mi padre*, en húngaro (*Entrevista*, 2010).

4. De aventurero a escritor

A pesar de su afán por la literatura y la lectura, empezó a escribir bastante tarde, por su preocupación de no tener éxito inmediato (Mora, 2003). Su primer cuento, titulado "Las trenzas coloradas", se publicó en la revista *Sin Nombre*. Después, escribió sus cuentos para niños, el libro *Del nacimiento de la isla de Borikén, y otros maravillosos sucesos* fue galardonado en 1982 con el Premio de la Casa de las Américas. El tomo presenta la historia de Puerto Rico mediante sus mitos (Dárdai, 1993:37). Desde entonces el número de sus publicaciones sigue en aumento continuo, en las casi tres décadas pasadas publicó numerosos relatos, novelas y cuentos infantiles.

En sus escritos predominan los elementos autobiográficos. En la novela *Naufragio* (1998), por ejemplo, dos personajes evocan la figura del autor: Péter Kocsis, de origen húngaro, que enseña literatura comparativa en una universidad estadounidense, y su amigo Frank Erkens, un actor, que igual que el autor, llegó de Europa a América en su niñez, a bordo del *General Langfitte*, y su otra obra narrativa, *Verano* evoca aquel período de su vida, cuando al regresar a Argentina tras una estancia en Europa, empezó a trabajar como socorrista. Al mismo tiempo, en sus escritos la figura del autor no es idéntica a la del narrador, en sus obras utiliza los elementos de la realidad como ficción (Aponte Alequín, 2009).

Otros elementos importantes de su narrativa son el humor y la ironía –distinguidos por los críticos como un humor típico centroeuropeo– y la erótica, que según el autor mismo no es el tema verdadero, sino aparece en el fondo, pero marcadamente está presente en sus obras (Dárdai, 1993). Por ejemplo, en *Amor portátil* (1996) dos jóvenes – Tulio y Alonso– emprenden el negocio de su vida: recorrer América Latina con un burdel ambulante, en el que muñecas hinchables sustituyen a las verdaderas prostitutas. Obviamente el tema real aquí no es este, sino la situación actual de América Latina de aquél entonces, con la que se enfrentan los jóvenes durante su viaje: el caciquismo, la mafia, el militarismo, la religión etc.

5. *La cabeza de mi padre*

La cabeza de mi padre ocupa un lugar especial en la obra del escritor, puesto que es su libro más personal. Además, es la única novela suya que se ha publicado en su lengua materna también, hasta ahora, lo que significa que solo a través de este libro le puede conocer el público húngaro. Pero a pesar de esto, György Ferdinandy –el traductor de la novela– la considera como una de las obras más significativas de la literatura húngara, puesto que trata un tema poco conocido de la emigración húngara: la historia de la segunda generación.

Ferdinandy tiene un papel importante en el nacimiento de esta obra: hace unos años enfermó y Barsy le regaló un cuento suyo sobre un viejo que quería recuperar los sabores de su juventud. La historia fascinó al enfermo de tal manera, que pidió a su amigo que escribiera más relatos parecidos para que los tradujera al húngaro y que los publicaran después. Barsy al principio quería escribir una novela más larga, pero al final decidió no modificar estos breves núcleos narrativos, porque pensaba que así, con los vacíos y silencios tenían más fuerza. La edición española lleva el subtítulo *Novela corta en trece módulos*, que se pueden leer incluso independientemente, en cualquier orden (*Audiokonferencia*, 2010). Sin embargo, el género al que pertenece –aunque aparece en el subtítulo– no es muy evidente, ni siquiera su traductor está seguro en cuál se podría incluir (Ferdinandy, 2003).

El título se refiere a aquella máscara de yeso que representa el rostro del joven Zoltán Benedek, padre del protagonista de la novela. Pero esta máscara existe también en la realidad, hecha también sobre el rostro del padre de Barsy por un compañero suyo hace muchas décadas. Cuando el escritor regresó a Hungría, a los 23 años, visitó a algunos de sus parientes y entonces recogió la máscara de su padre entre fotos y otros recuerdos familiares (*Entrevista*, 2010).

El libro fue publicado primero en húngaro y solo dos años más tarde en español. Además, fue traducido también al inglés y al francés. Las palabras que en el texto húngaro aparecen en cursivas, en las demás versiones también se figuran en cursivas y en húngaro.

6. Detrás de las palabras

La cabeza de mi padre es una especie de saga familiar sobre los Benedek, emigrantes húngaros en Argentina. Sin embargo, la emigración solo aparece en la historia como circunstancia, y el verdadero tema es la problemática de la pertenencia, la de la identidad, cómo es posible adaptarse a la nueva vida para las diferentes generaciones de la familia. La edi-

ción española comienza con un prólogo precioso, lírico, cuyas líneas reflejan perfectamente el ambiente de la novela:

La emigración y el exilio son el naufragio del alma, un catastrófico hundimiento al que solo una parte del ser sobrevive. El náufrago pasa su existencia recorriendo la playa, tratando de armar el rompecabezas de su vida a partir de los tesoros y basura que le trae la resaca. Es un ser por siempre disperso, hecho de los escombros que trajo el mar. Objetos, palabras, sabores perdidos, fragmentos de viejas historias, son su herencia. Y el ovillo del tiempo soltando el hilo como el canto de un pájaro en el aire (Barsy, 2002:11).

Con estas frases se pone bastante claro y comprensible por qué funcionan tan bien estos pequeños núcleos narrativos, y por qué no extrañamos una historia más larga y coherente; los trozos de las historias, los fragmentos de los recuerdos son los mosaicos de la vida de un emigrante.

En el centro de la historia se encuentran dos hermanos, Attila y Laci, que aparecen como una especie de Caín y Abel moderno, como la doble personalidad del autor, que representan dos extremos de la búsqueda de identidad. Attila, el más joven quiere saber quién es, de dónde proceden sus raíces, mientras que Laci, el mayor, solo utiliza las fotografías familiares como postales. La vida del primero es inmutable, con un destino abierto, y la del segundo es movida, aventurera, y su destino queda concluido (Szilágyi, 2001:102). Laci es el que narra la historia, pero desde el punto de vista de su hermano, a veces en primera, otras veces en tercera persona del singular. Para el final de la novela las dos figuras se confunden, se produce una fusión, una síntesis de los personajes. Según el autor, el último paso en la búsqueda de nuestra identidad es la síntesis de las partes que nos constituyen. Eso aparece cuando Laci y Attila se funden en uno. Durante esa síntesis el viajero, el aventurero muere, pero al mismo tiempo se convierte en su propio hermano, que es prácticamente su contrafigura: un marido, un padre de familia que vive una vida simple y rutinaria. Y así, el círculo se cierra.

Es un dato curioso, que el hermano de Barsy tiene otro nombre, que es Attila, y sigue viviendo en Argentina (*Audiokonferencia*, 2010), por tanto, podemos identificarlo con la figura de Attila de la novela, que permanece también en el lugar donde pasó su vida entera, y desde allí contempla y admira las aventuras de su hermano.

La base de la historia es la autobiografía del autor, cuya persona es perceptible tanto en la figura de Laci, como en la de Attila. Y en cada relato se puede descubrir algún momento de la vida de Barsy. La familia húngara que emigra a Argentina después de pasar algunos años en Austria obviamente evoca la familia del autor. El orfanato Marie Luise Helm que aparece en el capítulo titulado "Verbo divino", hace recordar al orfanato de la colonia alemana donde el autor y su hermano tuvieron que pasar un año entero después de llegar a Argentina. "Traduttore, tradittore" evoca los años cuando Barsy fue el intérprete de sus padres, quienes a pesar de poder comunicar más o menos con la gente, no llegaron a aprender bien el español. A diferencia de lo que aparece en el libro, en realidad no se encontraron con Eva Perón personalmente, solo mandaron una carta a la fundación que llevaba su nombre, pidiendo ayuda para que su padre encontrara un empleo. Los capítulos "Los viajes de Laci" y "Gulliver" se basan en los viajes del autor, y el "Álbum de familia"

rememora aquel período de su vida, cuando vivió en los EEUU con varios amigos en la casa de una anciana, cuyas fotos fueron utilizadas como postales por los jóvenes (*Audioconferencia*, 2010).

7. La cuestión de la identidad

En el fondo de cada frase de la historia está presente la pregunta: ¿quién soy yo?, ¿de dónde vengo? Attila se siente extraño, ni en el mundo, ni en su propia familia encuentra su sitio. Le duele que su hermano, Laci, sea capaz de adaptarse muy pronto a cualquier lugar, a cualquier situación, además, su padre también aprecia más a su hijo mayor. Por tanto, Attila teme que en realidad él no pertenezca a ninguna parte: se busca en vano en las fotos, no descubre ni un rasgo que le parezca familiar: “Poco a poco, a partir de la enloquecida dispersión del hermano viajero, va tomando forma el álbum familiar. Es un vasto rompecabezas con infinitas piezas sueltas, pero en ninguna de ellas está Attila. Él no está” (Barsy, 2002:84). Plantea la pregunta a su madre también, pero ella –que entonces ya padece del Alzheimer, e incluso confunde a sus dos hijos– no contesta: “¿Quién soy madre? ¿De dónde vengo? [...] Déjame ya, Laci – me implora, confundíndome con mi hermano” (103). Al final de la historia las contrafiguras se sintetizan en una sola persona.

En cuanto a la cuestión de la identidad, merece la pena mencionar el capítulo que se titula “El tesoro Benedek”, en el que el pequeño Attila quiere demostrar al pueblo entero que ellos son húngaros y no gitanos; aunque él mismo tampoco sabe exactamente cuál es la diferencia entre los dos, le da rabia que los argentinos los confundan. Hasta la maestra. Ni a sus padres, ni a Laci le molesta esto, sin embargo, él sufre de que lo tomen por gitano, por tanto, decide mostrar a su maestra aquella moneda de plata que lleva el retrato de San Esteban, y que en casa, entre ellos, en broma la llaman el tesoro Benedek. Así piensa demostrarle su origen: “Con su inocente lógica de niño y sin haber jamás leído a Brecht, Attila razonó que la señorita Tinto, a partir de esa moneda, habría de inferir la existencia de un sistema monetario, de un Estado y de una historia nacional, incompatibles con las nómadas tribus de gitanos que vendían chatarra en la Argentina” (45). Sin embargo, la maestra cree que es un regalo para ella, ya que los gitanos tienen tantas monedas. Así el intento de Attila fracasa.

A través de los ejemplos anteriormente mencionados, también se ve claramente la diferencia entre los hermanos: Attila, ya en su niñez quiere saber quién es, y que de dónde viene, y quiere hacerlo explícito también para los demás. Pero en realidad, nunca consigue encontrar la respuesta. Laci, en cambio, parece que está totalmente seguro en su identidad, o, tal vez, con sus continuos viajes, andanzas e inquietudes intente enmascarar esta misma inseguridad.

8. La continuación de la saga familiar

En 2009 salió a luz la novela *Los veinticuatro días*, que se considera como la continuación de *La cabeza de mi padre*. Recibió muy buenas críticas, y además obtuvo el Premio de

novela corta José María de Pereda³. En este libro el protagonista László Benedek –Laci de la novela anterior– se ve obligado a dejar su hogar, tras ser falsamente acusado de violencia doméstica por su esposa. La policía le deja veinte minutos para recoger todo lo necesario y dejar la casa. Entre las pocas cosas que empaqueta, László decide llevar consigo la máscara de su padre, con el fin de regresar a su tierra natal y enterrar allí simbólicamente a su padre, o sea, la máscara de yeso que representa su figura. Su viaje es al mismo tiempo un viaje interior, puesto que durante esos veinticuatro días revaloriza toda su vida, sus matrimonios fracasados, el amor y la vejez.

En esta novela se aclaran varios episodios de la vida de los Benedek, y encontramos la respuesta a algunas preguntas que en *La cabeza de mi padre* han quedado abiertas. Sin embargo, hallamos también una serie de acontecimientos ya conocidos, por tanto, los que no han leído la otra novela, también se enteran de la historia de la familia Benedek a través de los recuerdos de Laci.

La historia se presenta en tres planos temporales: los veinticuatro días, que aparecen ya en el título, se refieren al presente; desde el día de la partida, hasta que el protagonista arroja la máscara de yeso al río Maros. Estos acontecimientos, o sea los que tienen lugar en el presente, predominan en la novela, y siguen el orden cronológico, puesto que el libro se ha escrito en forma de un diario de viaje, por tanto, el título de los capítulos también se refiere a esta cronología: DÍA 1, DÍA 2, DÍA 3 etc.

El segundo plano temporal es el del pasado, cuyos acontecimientos aparecen ocasionalmente durante el viaje del protagonista y se relacionan a lo sucedido en el presente, pero no siguen el orden cronológico. Son los recuerdos de la infancia, de sus viajes anteriores, de los momentos felices iniciales de sus matrimonios y también de los no tan felices, incluso devoradores de los meses finales de dichas relaciones. Además, aparecen también recuerdos del pasado colectivo, los de la Segunda Guerra Mundial, del Holocausto y de los horrores de la dictadura comunista. Los espíritus de sus parientes y de sus amigos de Ituzaingó también acompañan a Laci a lo largo de su viaje: por ejemplo, descubre la figura de su madre en varias mujeres en Budapest, y su padre está con él físicamente también, puesto que está viajando con su máscara.

El último plano temporal equivale al mundo del subconsciente, al de los sueños, que poseen un significado importante y simbólico en la obra. Merece la pena mencionar, por ejemplo, el de la Ciudad Feliz, que aparece dos veces a lo largo de la historia. Primero en el primer capítulo, en el que el protagonista nos explica su significado también, según el cual el regreso a la Ciudad Feliz se refiere al regreso al útero. Más tarde este mismo sueño, mejor dicho el recuerdo de este sueño, aparece otra vez ya casi al final de la historia, cuando el protagonista, paseando por el cementerio Farkasréti, siente haber encontrado este lugar, o sea la Ciudad Feliz, que hace muy poco todavía le parecía inalcanzable, puesto que tras tener que abandonar su casa, y para colmo le quitaron su único equipaje en el aeropuerto, sentía que había perdido todo, no le quedaba nada, ya no pertenecía a ningún

---

³ Este premio lleva el nombre del escritor cantábrico, José María de Pereda, y lo conceden anualmente a autores de novelas inéditas, escritas en castellano, que no han obtenido todavía este premio, y que responden a las condiciones de participación.

lugar: “Loveless, homeless, wifeless” (Barsy, 2009:20–28). Le apresaba aquella misma sensación de pérdida que sentía en su niñez cuando tenían que ir huyendo del país, y por tanta prisa se le cayó uno de sus zapatos. Este recuerdo nunca le dejó tranquilo. Sin embargo, este viaje, el regreso a su tierra natal le ayuda encontrar de nuevo el lugar que había perdido antes, que no tiene que ser precisamente un lugar geográfico concreto, más bien es un sitio donde se siente feliz, tranquilo y seguro.

A lo largo del viaje se aclaran para el protagonista algunos acontecimientos muy importantes del pasado de su familia, que cambian toda su vida: se entera de por qué tuvieron que dejar el país, y por qué se fueron a Argentina. Se pone de manifiesto también por qué su padre no se puso en contacto con la colonia húngara y por qué se distanció de él su hermano. La verdad se descubrió por casualidad, en una sola frase suelta: “Lo mejor que hizo su padre fue emigrar. Aquí no hubiese podido escapar a la venganza judía” (193). Más tarde nos enteramos también de los detalles, cuando László lo pregunta directamente a uno de sus familiares:

A tu padre lo acusaban de participar en la organización de las brigadas de trabajos forzados de los judíos de Budapest. [...] Eran tiempos duros. Alguien no aguantó el trabajo o murió de frío y ya eras responsable. Dos o tres judíos daban testimonio. Listo. Criminal de guerra. Así nomás, ¡un hombre como tu padre! (229).

Este descubrimiento derrumbó totalmente aquella imagen que el protagonista guardaba sobre su padre en sus recuerdos: un hombre que está trabajando heroicamente con los registros de catastro y topografía en su oficina, mientras bombardeaban la ciudad, que por tener una inteligencia excepcional, probablemente tenía varios enemigos, por tanto lo mejor que podía hacer fue emigrar (72). Entonces comprende por qué tenía su padre una pistola en casa, por qué eligió Argentina como destino final y por qué se empeoró su relación con su otro hijo. Parece que todos lo sabían, menos László. Pero aún le parece incomprensible que después de todo eso el mejor amigo de su padre en la emigración era un judío, Emil Stern.

Este tema aparece ya al inicio de la historia, pronosticando así lo que va a pasar: en esta parte László habla con algunas personas recién conocidas sobre dos novelas famosas de Péter Esterházy – *Harmonia Caelestis* y *Javított kiadás* (Edición corregida). En la primera Esterházy exalta la figura de su padre, Mátyás Esterházy, y en la segunda derrumba esta imagen tras descubrir que su padre fue informante de la AVO (122–125).⁴ El protagonista, a pesar de saber ya la verdad sobre el pasado de su padre, no renuncia a su plan original de llevar la máscara de su padre a su pueblo natal, y enterrarla allí. Sólo lo modifica un poco, y en vez de enterrarla, la arroja al río: “¿Qué más se puede pedir, que lo devuelvan a uno al río de su infancia?” (264).

Parece que, al tirar la máscara al Maros, se encuentra a sí mismo, y ya sabe la respuesta de aquella pregunta que en *La cabeza de mi padre* quedó sin contestar: “–Tú eres el hijo de Zoltán – dijo entonces Omama Gizella, reconociéndome al fin. –Ahora sí – respondí” (264).

---

⁴ Autoridad de Protección de Estado

En la novela se menciona la sospecha de que a lo mejor el padre de uno de los hermanos no es Zoltán. Tal vez con esta última frase el protagonista acabe con este pensamiento que le hacía sufrir durante muchos años, y parece que así perdona el pasado de su padre, aunque ya nunca será capaz de verlo tal como antes. Por eso se puede considerar esta obra como la novela del perdón y de la reconciliación.

9. Motivos característicos

En la novela aparecen los mismos elementos autobiográficos que en *La cabeza de mi padre*, pero se complementan con más detalles como la actividad del padre durante la Segunda Guerra Mundial, la razón de su emigración etc. Son muy interesantes las referencias a la novela anterior, ya que el protagonista se presenta como autor de tal libro. Incluso aparece el traductor, György Ferdinandy, como M., a quien conoció en Puerto Rico, y nos enteramos también de las circunstancias del nacimiento de esta obra:

Todo había comenzado con la enfermedad de M. Yo estaba escribiendo una larga novela, tipo saga familiar, cuando lo operaron y fui a visitarlo al hospital. [...] La gente les lleva flores o golosinas a los enfermos; yo también quise llevarle algo. Se me ocurrió entonces reescribir, imitando el parco estilo del propio M., un pequeño episodio de mi novela y llevárselo a modo de degustación. [...] A partir de ese momento no tuve paz; el apetito traductor de M. era insaciable. [...] En pocos meses tuvimos un libro. Mi novela corta se publicó en traducción al húngaro antes que el original en castellano y se parecía muy poco a lo que estaba escribiendo anteriormente. Se parecía, en cambio, al estilo seco, de carne pegada al hueso, de los relatos de M. (Barsy, 2009:185–187).

Las últimas frases parecen justificar la teoría de Zsófia Szilágyi, según la cual Ferdinandy, a través de la traducción, aparece en *La cabeza de mi padre* como una especie de padre literario (Szilágyi, 2001:181–187).

Tampoco falta el humor, elemento muy típico de la narrativa de Barsy. Pensemos por ejemplo en la figura del pariente Aladár, que sufre de narcolepsia, o en la historia de los inicios de su amistad con M.:

Cuando conocí a M. en Puerto Rico, hace muchos años, ambos desconfiábamos el uno del otro, tal vez por parecernos. Esta mutua desconfianza nos unió. Él pensaba que yo me acostaba con su esposa francesa y yo, que él era un agente de la CIA, un besúgó. ¡Ah, los dulces años de la juventud cuando todo era tan simple! [...] Al final resultó que ni él era agente de la CIA ni yo me acostaba con su esposa francesa, pero ya era tarde. De tanto tratar de descifrarnos el uno al otro, terminamos siendo grandes amigos (Barsy, 2009:176–177).

La relación del protagonista con las mujeres, la erótica, también tiene un papel importante en la historia. Su madre, que se ha sacrificado por su familia; sus dos esposas, de las que faltaba este tipo de beneficiencia, y ambas lo engañaron; Erzsi, Libuse etc. Además, los sueños de László son en gran parte de carácter erótico, influidos tal vez por su miedo de la impotencia, puesto que le han operado recientemente de cáncer de próstata.

10. Conclusiones

La literatura de Kálmán Barsy es un buen ejemplo para demostrar que merece la pena prestar atención a los escritores húngaros fuera del país también. *La cabeza de mi padre* y *Los veinticuatro días* son unos libros destacables por ser obras de un autor, que a pesar de vivir casi su vida entera muy lejos del país donde nació, sigue ocupándose tanto de sus raíces, de su identidad, que ha dedicado una parte importante de su literatura a este tema. Su escritura siempre toma la realidad como base, que al entrar en el mundo de la ficción nos da un resultado particular, una nueva visión del mundo de la emigración y de los sentimientos de los exiliados, puesto que además se trata de un emigrante de la segunda generación, un tema bastante poco conocido en nuestra literatura.

Como hemos visto, Kálmán Barsy es un escritor polifacético, digno de atención, y ocupa un lugar importante en la literatura húngara contemporánea, por tanto – como también lo dice György Ferdinandy – a pesar de escribir en español es, sin duda, un autor húngaro (Barsy, 2002:65–68).

Bibliografía

- Aponte Alequín, Héctor (2009). Perdona y escribe. *Primera hora*. 10–03–2009. Asequible en: <http://www.primerahora.com/perdonayescribe-335171.html>, fecha de consulta: 23 de abril de 2011.
- Barsy, Kálmán (2000). *Apám arcvonásai*. Budapest: Orpheusz Könyvek.
- Barsy, Kálmán (2002). *La cabeza de mi padre*. Valencia: Editorial Pre-Textos.
- Barsy, Kálmán (2009). *Los veinticuatro días*. Valencia: Editorial Pre-Textos.
- Barsy, Kálmán (1998). *Naufragio*. Barcelona: Editorial E.D.H.A.S.A.
- Bueno, Salvador (1977). *Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina*. Budapest: Corvina.
- Dárdai, Zsuzsa (1993). „Ember vagyok, aki ír”, *Magyar Narancs*. 37.
- Ferdinandy, György (2003). A pénz természete. *Magyar Napló*. Asequible en: <http://www.magyarnaplo.hu/read.php?id=67>, fecha de consulta: 10 de septiembre de 2010.
- Hernandez, Carmen Dolores (2005). Kalman Barsy: los diarios del auto-stop. *Revista Foro*. 12 de junio de 2005.
- Mora, Miguel (2003). Reportaje: La extraña historia de Kalman Barsy. *El País*, 28 de enero de 2003.
- Némethy Kesserű, Judit (2003). „Szabadságom lett a börtönöm”. *Az argentinai magyar emigráció története 1948–1968*. Budapest.
- Scholz, László (2005). *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Gondolat.
- Szilágyi, Zsófia (2001). Egy idegen a Lánchídon. *Tiszatáj*. 7, 102.
- Torbágyi, Péter (2004). *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Entrevista y audioconferencia* realizada por Zsuzsa Laboncz con el escritor el 8 de octubre de 2010.

ZURITA Y UNA POESÍA TOTALITARISTA

ENIKÓ MÉSZÁROS¹

Y cuando vengan a desplegarse los paisajes
convergentes y divergentes del Desierto de Atacama
Chile entero habrá sido el más allá de la vida porque
a cambio de Atacama ya se están extendiendo como
un sueño los desiertos de nuestra propia quimera
allá en estos llanos del demonio.

(Zurita, Raúl. *Purgatorio*.

El desierto de Atacama VI, 1979)

Raúl Zurita es, antes que nada, autor de las obras *Anteparaíso*, *La vida nueva*, *Canto a su amor desaparecido* e *INRI*. Vivió y sobrevivió en constante actividad artística la dictadura de Augusto Pinochet, siendo uno de los motores medio-escondidos y poco documentados (y por eso demasiado poco conocidos) de los movimientos de la Escena de Avanzada del postgolpe. Es Doctor Honoris Causa de la Universidad de Alicante y ganador de varios premios de poesía: Premio Pablo Neruda, Premio Nacional de Literatura o Pericle d'Oro de Italia.

Sin embargo, la presentación introductoria del chileno Raúl Zurita no se agota en hablar sobre él solamente en su calidad de poeta en el sentido moderno. La manifestación de su *poiesis* no se limita a las palabras impresas en hojas de papel ni insiste únicamente en la lectura cotidiana. Su área de actuación y la de la repercusión de sus actuaciones tampoco se encajan exclusivamente dentro de los enfoques del campo literario-académico. Zurita es uno de los poetas de este siglo que parece percibir con plena naturalidad y por puro instinto las raíces y aquel núcleo original de la poesía que en tantos momentos de la historia de ésta –por diversas razones– se ha visto obligado a relegarse al segundo plano. Su obra vuelve el camino de la poesía hacia una función más viva y poderosa que comprende representación, acto creativo y fabricación (a veces en un sentido hasta más técnico), hacia una función más efectiva debido a la complejidad de las formas, los recursos, los medios o los modos de sus manifestaciones.

Resulta ser necesario completar, entonces, la introducción a tal poesía con la presentación de Zurita como artista, y anunciar un proyecto poético que en algunas ocasiones llega a exceder los límites de la textualidad. Zurita es creador de una poesía que se cumple antes que nada en la vida y no en la literatura, o por lo menos no solo en la literatura. Por lo que se refiere a sus acciones individuales, una de las más conocidas viene del año 1982 cuando unos versos suyos fueron escritos en el cielo de Nueva York por quince aviones (*La vida nueva*), proponiendo así al público una lectura colectiva, fugaz e irreplicable, desde la tierra. En 1993 mandó grabar el texto *Ni pena ni miedo* en la superficie del desierto de Atacama, un verso-mensaje leíble solo desde el cielo, mientras su obra *Diálogo con Chile*,

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2018), 23. 189–200.

Escritura en los acantilados, fue una realización artística de tres kilómetros de longitud a lo largo de las Cordilleras, visible exclusivamente desde el océano. Junto a sus acciones de tipo *land art* (con las que rodeó así poéticamente el Chile geográfico-natural desde diferentes espacios), se recurrió también al uso de su propio cuerpo como materia de arte: se hirió la cara y echó amoníaco en los ojos.

Entre mi mejilla quemada y los textos pasa un modo de la realidad. Romper con las fronteras que parcelan la creatividad y hacen que el pintor haga cuadros, el poeta poemas, el cineasta cine; es un asunto capital, es un asunto revolucionario, romper esas barreras significa hacer que la vida misma, desde las acciones más simples, que sé yo, tomarse una taza de café, hasta las operaciones mentales más complejas, decía, es hacer que el acto mismo de vivir devenga un acto creativo. Es eso lo que importa (Brito, 1980).

La necesidad de tal interpretación del acto creativo se veía intensificando después de los primeros años de paralización de las actividades individuales y a grupos causada por el golpe militar de 1973. Cualquier movimiento contestatario debió plantearse en una zona abierta, pública y fácilmente accesible, ajeno del patrocinio de cualquier institución oficial, recurriendo al uso de formas indirectas. En la lenta y prevenida aparición de actos contestatarios de este tipo, el grupo artístico CADA (1979) tuvo un papel definitivo. El poeta Raúl Zurita, el sociólogo Fernando Balcells, la escritora Diamela Eltit y los artistas visuales Lotty Rosenfeld y Juan Castillo se unieron con el fin de realizar actos artísticos contestatarios. La misión del grupo era verbalizar y visualizar discursos que estaban prohibidos u obstaculizados debido a la opresión del poder autoritario, pero obstaculizados también como resultado de la consolidación de una sociedad dirigida por el consumo y el mercado. Tan como estos dos fenómenos iban ejerciendo influencia y presión sobre la sociedad paralelamente, a la hora de proyectar entablar nuevas posibilidades de dirigirse a la realidad circundante, estos dos factores se deben tomar en consideración en primer lugar.

Ahora bien, con la implantación del régimen militar se emergió en los años setenta una cultura autoritaria en Chile haciendo uso de intervenciones de control (censura), supresiones y modificaciones en los campos de la educación, la ciencia y en el de los medios de comunicación, entre otros. El subcampo del arte también sufrió restricciones y administración del poder. Aludiendo a Brunner-Barrios-Catalán (1989), en vez de que los grupos o las instituciones artísticas se vieran obligados a asumir una cierta orientación de propaganda del régimen, lo que pasó en la práctica fue que el Gobierno Militar tendía más bien a congelar la actividad cultural, cortando de esta manera el funcionamiento de cualquier efecto capaz de movilizar críticas y conflictos en el juicio de la sociedad. En estos primeros años de la instalación del régimen, entonces, el subcampo artístico paralizado perdió peso, sufrió una desvalorización de innovaciones y una marginación general.

La promesa de la modernidad planteada ya en los años sesenta durante la presidencia de Eduardo Frei Montalva se profundizó para los años setenta, y como consecuencia, el fenómeno de la cultura de masas (víctima de “las ideologías livianas, de los espectáculos de consumo masivo, de la trivialización de lo serio y de la banalización de lo sagrado”) (Brunner-Barrios-Catalán, 1989) iba alojándose y extendiéndose en el contexto chileno. El campo cultural se iba distanciando más y más desde el servicio público hacia una

función del mercado, y el acceso a la cultura digamos más prestigiosa iba siendo un asunto más individual. Perdiendo la conexión con el público grande, el arte perdió "su vitalidad discursiva, su pluralidad, su apertura." Como resultado de estar en una subordinación funcional al régimen, la cultura que se somete al mercado, deja de cultivar el discurso, deja de tener densidad comunicativa que antes era su rutina, su función integrativa, así ya no es capaz de generar tensiones, debates, antagonismo, simplemente vota por una actitud afirmativa para satisfacer el intercambio de valores, la producción y la apropiación.

Esta naturaleza afirmativa y una sensación de incapacidad caracterizan la sociedad chilena en su actitud hacia las atrocidades frecuentes (digamos cotidianas) cometidas por el control del poder también. Zurita mismo menciona como ejemplo el hecho de cuánto se vuelven cotidianas las detenciones en las calles de Santiago, a lo que la gente simplemente reacciona tratando de mirar en otra dirección, tratando de no darse cuenta. El miedo inicial se va tornando en algo habitual:

Detenerse a mirar largo rato a algo o a alguien podía ser sumamente peligroso. Siempre había un terror colectivo de estar mirando algo. Eso partía de las detenciones de la gente en la calle. Las detenciones pasaban a plena luz del día a calle llena y nadie quería mirar eso, como entraban a un tipo a la fuerza en un auto. Nadie quería mirar nada (Neustadt, 2001:80).

Pero la misma actitud de incapacidad (y hasta indiferencia) se manifiesta en un ejemplo tan simple también como es el caso de la televisión (Brunner-Barrios-Catalán, 1989), el caso del ideal "vehículo poderoso de expansión" que participa intensamente en convertir la comunicación diaria en una transmisión unilateral, y a la gente en objetos mudos e incapaces de formular cualquier tipo de cuestión o de hacer una más mínima intervención.

Muy difícilmente es evocable en tal contexto anti-humano la pasada vida artística chilena de los años cincuenta que parecía ser un campo mucho más valiente. Nelly Richard rememora este pasado aludiendo a las palabras de Pablo Oyarzún:

Una mirada sobre el desarrollo artístico nacional señala como la evolución del arte en Chile, desde fines de los 50, puede ser descrita como una serie de modernizaciones tendiente a constituir una modernidad del arte, consciente de sí misma y organizada [...] como campo de indagaciones y ejecuciones que busca incidir en todos los nudos del circuito de producción artística; en la obra, en el productor, en el público, en las relaciones múltiples entre ellos, en la fijación institucional de esas relaciones, en las determinaciones del arte mismo y de su nexos con lo real (Richard, 1994:37).

A finales de los años setenta, entonces, Zurita y el grupo CADA, con frecuencia utilizando los recursos y tecnología más novedosos (y –por lo que a veces les tocan las críticas negativas– costosos), empiezan a actuar realizando sus acciones artísticas que también estaban vinculadas a las corrientes de neovanguardia. De la especificación de estos actos (trayendo algunos ejemplos concretos) me ocuparé más adelante a la hora de detallar la respuesta artística de Raúl Zurita y el grupo CADA a las necesidades de la realidad socio-cultural y política.

Uno de los pasos que se da mediante tales movimientos en Chile, entonces, es prácticamente abrir camino para el proceso de una refuncionalización de la cultura. La pasividad de interactividad de la sociedad, la falta de sentido de los signos (fenómeno proveniente de la quiebra histórico-política) deben ser perturbadas, agitadas según los nuevos proyectos artísticos. La nueva misión es, por consecuencia, producir interferencias críticas dentro de la sociedad, por un lado. Por otro lado, se debe tener en cuenta el razonamiento de Nelly Richard (1987) sobre los signos y el sujeto interpretante. Puesto que entre las muchas formas de fractura que el golpe causó, ocasionó “la fractura de todo el marco de experiencias sociales y políticas que lo había antecedido, desintegró también los modelos de significación configurados por el lenguaje que nombraba esas experiencias.” Se produjo una fracción en –sigo refiriéndome a Nelly Richard– los nexos entre el signo (aparentemente seguro y permanente) y su conciencia interpretante. Se perdió la confianza del sujeto a la hora de interpretar los signos porque estos signos, estos códigos habían sido fundados en ilegitimidad y estaban sufriendo falsificaciones y errores. La noción del sujeto se encontraba en una dislocación. De ello se deduce la tarea más concreta de la misión que resulta ser reformar los enlaces entre la noción del sujeto y los signos, recurriendo a la aplicación de una fuerza creativa rompedora, y para eso extremar las condiciones y las límites de la práctica del arte, mientras teniendo en cuenta que todo el proyecto debe pretender alcanzar al mayor público posible. Será el restablecimiento de tales enlaces, por lo demás, que surtirá, o mejor dicho, devolverá –según las expectativas– las visiones críticas y la formulación de diálogos a la sociedad.

Tales acciones poético-artísticas contribuyen, entre otras cosas, a la posibilidad de la introducción de nuevas interpretaciones de la historia y política chilenas, diferentes de las oficiales. Esto no significa necesariamente una relevación o la proclamación de una verdad, sino la capacidad de formular nuevos discursos. La comprensión de esto nos reconduce al reconocimiento de la antigüedad y de la naturalidad del arte (y de la poesía). La concepción del arte, según Zurita (Zurita, 2013, 44:30), no tiene nada que ver con la verdad y la no verdad, porque el hecho poético es mucho más arcaico y crucial en la constitución de lo humano que el asunto de la verdad. Aludiendo a las palabras del poeta, el hecho poético nace con lo humano en el momento en el que uno entiende que debe morir, y de ello viene que toda obra de arte es una rememoración del primer encuentro primigenio con aquella irremediabilidad que es la muerte. Resumiendo otra vez la importancia de la aportación a la vida cotidiana de la formulación de nuevos y diferentes discursos: la brecha intermediaria entre las verdades se entiende como una nueva topología de lo real, algo que los artistas como Zurita deben rediseñar (Richard, 1987).

El presente trabajo no se concentra en la profundización de ninguna de las ramas de la complejidad de la obra de Raúl Zurita en especial, sino que, dibujando un panorama que abarca toda la vasta y multilátera actividad del poeta, busca identificar las características propias de su actitud artística que responden a los problemas socio-culturales de la época (arriba planteados). Dentro de este panorama caben: sus poemas y fotos impresos, sus acciones individuales (que comprende sus acciones *body art*, *land art*, filmaciones etc.) y las acciones llevadas a cabo por él junto a sus compañeros del grupo CADA, incluidas a esta lista todas las huellas y memorias de las acciones expuestas en exhibiciones. La

cuestión es cómo responden todas sus obras a los problemas y dificultades circundantes, y en total qué papel juega Raúl Zurita en aquel empuje de fondo que conduce a los cambios significativos en la actitud de la sociedad chilena de los años ochenta.

Partiendo simplemente de los poemas textuales impresos de Zurita, éstos en sí también sirven el objetivo de devolver la capacidad de discurso a la sociedad, mediante los artificios literarios externos heredados de la vanguardia. (El hecho de haber heredado tales instrumentos poéticos hace claro que la necesidad actual cae en “devolverle” esta capacidad a la gente y no “introducirla”, o sea, se revela la dimensión de la fractura.) Tales artificios provocan la interacción o por lo menos una cierta actividad mental por parte del lector: la ruptura de la sintaxis, los espacios blancos, el juego con las diferentes tipografías, las múltiples formas de codificación, el aislamiento inesperado de algunas palabras y otras irregularidades de fragmentación, la incorporación de signos matemáticos en los textos, el empleo del diálogo o la sugerencia de algún orden mediante fórmulas escritas en el estilo de proposiciones lógicas (Alemany Bay, 2011).

La importancia de la concepción visual queda reforzada, por lo demás, en la zona extraverbal también, mediante fotografías adicionadas a las páginas de los libros del poeta. El uso de las nuevas tecnologías (por ejemplo el del electroencefalograma o del vídeo) a la hora de exponer su poesía también sirve el traspaso de las fronteras tradicionales. La paleta de los recursos se enriquece con la introducción del cuerpo humano y los elementos naturales del paisaje como medios o materiales de obra, con el que se empieza a percibir la atenuación de la distancia entre el sujeto observador y el objeto observado hasta no poder hablar de observación. Iván Carrasco Muñoz detalla en sus artículos la expansión del significante como técnica primordial del proyecto poético de Zurita.

El lector no se encuentra, así, con un panorama que debe observar, sino inmerso en una situación comunicativa estética en la que debe participar, aportando sus vivencias, sus conocimientos, su sensibilidad, su compromiso (Carrasco Muñoz, 2014).

Por lo que se refiere a los elementos naturales de Chile, optar por extender su poesía sobre el cielo, el desierto, el océano, las montañas y los llanos del país, éstos, en su grandiosidad y desmesura, más allá de su papel de generar comunicación y establecer conexión con la colectividad, también son símbolos de resistencia y firmeza, de supervivencia. Por encima (y entre paréntesis), sirven la continuación de la tradición poética chilena presentada por Gabriela Mistral y Pablo Neruda, entre muchos. Tal poder y expansión en la poesía bloquean la persistencia del contexto neutralizado postgolpista.

El espacio último pero quizás más significativo en la actividad de Zurita es el espacio urbano. Las acciones artísticas reocupan las calles y escogen a la gente ordinaria de la calle para ser colaboradora en las situaciones artísticas. El arte (la poesía) llevado fuera al espacio público es un paso particularmente significativo a la hora de intentar entablar una comunicación efectiva con las masas. Vale la pena tomar como ejemplo el poema *La vida nueva* escrito en el cielo de Nueva York por aviones. Tal poema es la conclusión, la etapa final del libro de Zurita que lleva por título *Anteparaíso*. El poeta mismo lo declara ser la conclusión de su libro, mientras se retira de la idea de creerse el único creador la obra:

salvo que no la escribiré yo. Fijate, es eso lo que te he querido decir, la obra individual se disuelve en el trabajo de producción social, concreta, de un nuevo espacio en que cada uno habrá de asumir la propia vida y la de todos como el único producto de arte que merece ser sociabilizado. Es eso lo que llamo "Paraíso" [...] el Paraíso no lo escribo yo ni tú (Brito, 1980).

Nelly Richard acerca el fenómeno a la idea de la utopía vanguardista que soñaba con romper los muros entre arte y vida, con cortar el poder del exclusivismo del campo artístico, un exclusivismo que -situándose en el contexto dictatorial chileno- habría perdido, en todo caso, todas las oportunidades de funcionamiento libre.

Para romper la clausura del adentro (los intramuros) del arte y lograr la finalidad vanguardista de su incorporación al afuera de la vida, es necesario abolir las divisiones que *incomunican* el arte: los muros de una sala = el encierro del arte y la institución como cierre. Para que «arte» y «vida» intercambien sus signos horizontalmente, hace también falta anular los rasgos de superioridad y excepcionalidad que *distinguen* (remarcan y favorecen) el significado privativo del arte (Richard, 1994:37).

El grupo CADA sigue exactamente una actuación artística callejera, vagabunda. Sus artistas van trabajando constantemente en el confin de lo posible, esforzándose para hacer caso mientras no quedando castigados. Están siempre llevados por la belleza y acompañados por el miedo. CADA es un grupo artístico que reconoce que no se puede responder al contexto circundante con un solo poema. Sus creaciones deben ser tan contundentes como la violencia y el daño que se hallan en su alrededor. Según Zurita, con los actos de CADA toda la dimensión del drama chileno emerge (Zurita, 2013, 11:20).

Llegando a estas reflexiones, gradualmente se ha dibujado lo que yo llamaría una poesía totalitarista. La palabra totalitarista también debe estar vinculada necesariamente a lo totalitario que es el régimen, bajo cuyo poder este tipo de arte funciona. Me parece oportuno hacer una contra-aplicación de la palabra y explicar la yuxtaposición de dos intervenciones que de alguna manera son semejantes en su funcionamiento, dos intervenciones que penetran con fuerza en la vida cotidiana de la sociedad: la intervención del régimen autoritario y la del arte que está actuando en las calles y cuya influencia es imposible evitar.

Esta contra-aplicación parece ser, básicamente, la técnica de Zurita y del grupo CADA. En sus diferentes acciones artísticas hacen uso de unas figuras, ocurrencias reales pasadas, imágenes que generalmente suelen ser atribuidas a las manifestaciones de poder del régimen. A lo largo de la acción denominada "Para no morir de hambre en el arte" (1979), por ejemplo, el proceso de repartir sacos de medio litro de leche entre la gente (clara alusión al proyecto de Salvador Allende) se realiza mediante un desfile de camiones lecheros, fenómeno indudablemente parecido al desfile de tanques. El caso de la acción, "¡Ay, Sudamérica!" (1981), el bombardeo de volantes artísticos por aviones inevitablemente evoca el día del bombardeo del Palacio de la Moneda. Las figuras son semejantes, el efecto, diferente. No se sabe qué saldrá de los camiones o qué caerá de los aviones, de todas maneras uno debe estar preparado para el miedo.

En cambio, el desenlace fue en ambos casos algo impredecible, nadie esperaba ni sacos de leche ni volantes artísticos. Lo que pasó es que CADA consiguió esconder nuevos significados detrás de los signos que eran considerados propios del discurso autoritario, con el fin de provocar un efecto chocante, una sorpresa. El resultado de tal truco conllevaba no solo la apertura hacia nuevos discursos sino una preparación para la disolución futura de la espera constante del terror también. Por lo demás, la fusión aún más clara entre las acciones artísticas y la situación política se nota en el acto "No+" que se prolonga hasta convertirse para el Plebiscito de 1989 en la consigna de la campaña de la oposición.

Así que creo que el efecto fue más bien en otro orden. Las acciones del CADA tuvieron un gran poder. Eran las primeras acciones que se hacían pública y masivamente. Pública y masivamente porque implicaban todo lo que rodeaba: las detenciones, el miedo, el silencio (Neustadt, 2001:80).

Formulando las palabras de clausura, podemos decir que la obra de Raúl Zurita, en su totalidad, contribuyó en gran parte al empuje de importantes cambios político-sociales y culturales en Chile. Con una poesía totalitarista alcanzó que el arte cobrara un carácter semejante al de la política a la hora de haber intentado intervenir en la vida de la sociedad, corregirla con todos los instrumentos y creatividad posibles. Totalitarista en el sentido de que, dirigiéndose a la colectividad, hacía esfuerzos para reocupar la totalidad de las esferas de la vida para dar una nueva significación a la cotidianidad.

Bibliografía

- Alemaný Bay, Carmen (2011). La forma externa del poema en la poesía chilena: de la vanguardia a los albores del siglo XXI. *América sin nombre*, 16. 54-62. Asequible en: https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/20639/1/ASN_16_06.pdf. Fecha de consulta: 31 de enero de 2018.
- Brito, María Eugenia (1980). Conversación con Raúl Zurita. *Revista APSI*, 16-29 de diciembre. Asequible en: <http://www.letras.mysite.com/zurita1212.htm>. Fecha de consulta: 31 de enero de 2018.
- Brunner, José Joaquín - Barrios, Alicia - Catalán, Carlos (1989). *Chile. Transformaciones culturales y modernidad*. Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales. Santiago de Chile: Editorial Salesianos.
- Cánovas, Rodrigo (1986). Zurita Chilensis: Nuestro dolor, nuestra esperanza. *Lihn, Zurita, Ictus, Radrigán: Literatura chilena y experiencia autoritaria*. Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales. Santiago de Chile: Ediciones Ainavillo. 57-93.
- Carrasco Muñoz, Iván (2014). El proyecto poético de Raúl Zurita. Asequible en: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/el-proyecto-poetico-de-raul-zurita/html/13553b2b-588d-4c88-acea-787f18c8676a_2.html. Fecha de consulta: 31 de enero de 2018. Cervantesvirtual.
- Neustadt, Robert (2001). *CADA DÍA: la creación de un arte social*. Cuadernos de análisis y debates culturales. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio.
- Richard, Nelly (1987). Márgenes e institución. Arte en Chile desde 1973. Nelly Richard (coord.). *Arte en Chile desde 1973. Escena de Avanzada y sociedad*. Facultad Latinoamericana de

- Ciencias Sociales. Número 46. Santiago de Chile: Contribuciones Programa FLACSO-Santiago de Chile. 1-17.
- Richard, Nelly (1994). *La insubordinación de los signos (cambio político, transformaciones culturales y poéticas de la crisis)*. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio.
- Zurita, Raúl (2013). Recuerdos y reflexiones de Raúl Zurita. *Cervantesvirtual*. Universidad de Alicante. Asequible en: <https://www.youtube.com/watch?v=Y3P-mJOK9Kk>. Fecha de consulta: 31 de enero de 2018.
- Zurita, Raúl (1979). *Purgatorio*. Santiago de Chile: Editorial Universitaria.

NOVENTA AÑOS DE SOLEDAD.
ANÁLISIS DE LA NOVELA DE GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ:
MEMORIA DE MIS PUTAS TRISTES

MÁRIA DORNBACH¹

¿Cuántos años de soledad? ¿Cien o noventa? Las cifras no tendrían importancia, o tal vez la tengan? En el caso de García Márquez debemos preguntarlo con cuidado, sospechando que los números no resulten por casualidad, sino ocultan códigos semánticos que determinan el mensaje y la cosmovisión de las obras. Los números, asimismo los usados por García Márquez, no son simples unidades de medida, sino como emblemas de lo absoluto, con sus sentidos simbólicos, ensanchan el nivel de la narración.

En la reciente novela *Memoria de mis putas tristes* (2004) uno de los números metafóricos es el noventa. El narrador-personaje está al cumplir 90 años de edad y quiere celebrarlo con una especial experiencia de amor: le gustaría conmemorar su cumpleaños con una noche en compañía de una adolescente virgen en el burdel, lugar de sus numerosas aventuras sexuales anteriores.

El número 90 parece ser aplicado intencionalmente, pues, es la multiplicación del número nueve que está en conexión estrecha con la imagen de las prostitutas. En la antigua Roma, las mujeres libertinas fueron llamadas *nonariae*, porque les estaba prohibido abrir sus casas al público antes de las nueve (Menninger, 1992:183). En dicha novela, fuera de referirse al pasado del narrador relacionado con el amor corporal y, como tal, la noción de la impureza, gana un carácter cronotópico al reflejar una vida entera, con sus numerosos espacios y tiempos. Pero García Márquez reviste este elemento también de un doble rol semántico: su segundo sentido que marca el renacimiento ético será acertado en la cuarta frase del primer párrafo: “También la moral es un asunto de tiempo [...] ya lo verás” (García Márquez, 2004:9) y, más adelante, al decir: “aquél fue el principio de una nueva vida a una edad en que la mayoría de los mortales están muertos” (García Márquez, 2004:10).

El aniversario siempre es un jalón que inspira al hombre hacer un inventario de su vida, como sucede en el caso del anciano de la novela. Al rememorar sus noventa años, se da cuenta de sus deficiencias, sus frustraciones. Él es un hombre que sufrió permanentes erosiones de identidad: en la primera etapa de su vida ni siquiera le apetecía encargarse de sus verdaderos dones físicos. Siendo un hombre “feo, tímido y anacrónico” (García Márquez, 2004:10) trataba de disimularlo para parecer no serlo. Gracias a su oficio de “inflador de cables”, columnista de noticias, se ha pasado más de medio siglo escribiendo sobre cosas ajenas, pues nunca disponía de “vocación ni virtud de narrador”. Tampoco correspondía a la imagen convencional concebida por los demás sobre su carácter. Fue un mal maestro de castellano y latín, los alumnos le apodaban el *Profesor Mustio Collado*. Este

---

¹ Publicado originalmente en Fischer-Kozma-Lilón (eds.) (2006). *Iberoamericana Quinquiescens*, 4. Pécs: Centro Iberoamericano. 585–595.

hombre mediocre, frustrado llevaba una vida paralela nocturna, frecuentaba burdeles, en 50 años tenía más de 500 amantes ocasionalmente compradas. Pero estas aventuras nunca le han ofrecido más que una satisfacción carnal y estos actos sucedáneos no le han facilitado a nuestro héroe el renacimiento y la autoidentificación.

El número cincuenta es un número simbólico: en el Antiguo Testamento cada 50 años era el año de Jóbél, el de la indulgencia, la reparación, cuando librarón a los esclavos y devolvieron las tierras confiscadas, o sea, sirvió para restablecer el equilibrio de la sociedad asegurando su “renovación” a cada 50 años. Quinientos es el décuplo de cincuenta y en este caso se refiere a los pecados que esperan por su absolución.

El noventa referente a la edad del héroe-narrador, el cincuenta marcando la rememoración y el quinientos como el número de sus pecados, se complementan para expresar simbólicamente la misma idea, son los accesorios rituales de los cambios cíclicos del cosmos.

El modo del discurso revive la tradición de la historia contada en primera persona del singular que corresponde a la posición del narrador autodiegético, condicionando, al mismo tiempo, con una perspectiva narrativa, una focalización interna del mismo.

Tanto el título de la novela, como el lema y la primera frase de la fábula, en su función de *incipit* muy sugestivo, marcan los fundamentales códigos semánticos del discurso: una condensación temporal y espacial sugiriendo un contrapunteo del pasado y presente de la trayectoria del narrador, acentuando el contraste entre los motivos relativos al primero, proyectados en el título (*Memorias...*) y acompañados por la indicación del cumplimiento de los 90 años, y los motivos relacionados con el presente (una noche; con una adolescente virgen). Estas nociones multiplican los contrastes discursivos al enlazar dos fenómenos doblemente dispares (prostituta adolescente – virgen), que están cargados por significados del código moral de la obra siendo atributos de la catarsis del personaje.

El acto de celebrar el cumpleaños de una manera extraña resulta un verdadero rito de purificación que se caracteriza por una coherencia mítica existente entre la creación/nacimiento (virgen) y la destrucción/muerte (ániano) que, con su repetición constante, logra crear la unidad dialéctica del universo y, como tal, constituye el tiempo cíclico expuesto por Mircea Eliade (1993) en su *Le mythe de l'éternel retour*. Este rito tiene sus fases tradicionales: creación/nacimiento/inocencia – pecado/caída – destrucción/muerte, que se manifiestan a lo largo de la narración con motivos simbólicos (la virgen; los preparativos del narrador-personaje: su vestimenta blanca como signo de la limpieza, inocencia; la desnudez de la muchacha y el protagonista) y van marcando las diferentes etapas de la vida del protagonista. El mismo García Márquez aplica los términos de sacrificio y rito. El lema tomado de la novela *La casa de las bellas dormidas* de Yasunari Kawabata fortalece igualmente la sugerencia del renacimiento espiritual del narrador. La mujer dormida –el sueño– igual que la virgen, sublima al espíritu descargándolo de los lazos corporales impuros.

La repetición cíclica, la capacidad de renacer sin cesar, constituye un pilar fundamental de la vida del universo, se manifiesta en la figura del narrador: contar su edad primero en años, después en décadas, más tarde en siglos, da la impresión de un tiempo continuo, el de la eternidad. “Como si el tiempo no pasara” (García Márquez, 2004:107), comenta él mismo. Esta continuidad temporal la expresa también el cronotopo de la casa natal, en cuya imagen están condensados los espacios y tiempos de dos generaciones de la familia.

Pero hay un factor vital que nunca se cambia, que es constante: la soledad del hombre. Soledad en sus relaciones humanas, en su oficio, en sus amores, soledad hasta en sus placeres de redención. De esta soledad no hay escape para el narrador-personaje: "Vivo en una casa colonial [...] donde he pasado todos los días de mi vida sin mujer ni fortuna, donde vivieron y murieron mis padres, y donde me he propuesto morir solo, en la misma cama en que nací [...]" (García Márquez, 2004:11).

La novela es una verdadera glorificación de la ilusión, como único alivio o instrumento catártico del ser humano posmoderno, incapaz de librarse de la trampa de las tradiciones afrontándose a la realidad sólo en sus deseos, que posibilita llevar a la luz de la conciencia su identidad real, contribuye al proceso de encargarse de sí mismo y cobrar fuerza para renovarse: "Gracias a ella me enfrenté por vez primera con mi ser natural mientras transcurrían mis noventa años. (García Márquez, 2004:65-66). Ella se refiere a Delgadina, la niña dormida, la pura ilusión del amor.

La Virgen/Virgo es un símbolo arquetípico de la inmaculada, la limpieza moral. El hombre, llegado al final de su vida, anhela una catarsis moral-sentimental, el de experimentar la inocencia de su nacimiento. Pero sus anhelos no son dotados por las condiciones verdaderas: la virginidad se ha convertido en un concepto abstracto, astral: "Los únicos Virgos que van quedando en el mundo son ustedes los de agosto" (García Márquez, 2004:10).

La niña de la novela, figura emblemática y enigmática de la purificación, atributo del renacimiento del narrador, está revestida por motivos de la ilusión, pues resulta más un ser abstracto por la falta de sus reacciones, con su estado dormido, que una persona verdadera. Su carácter y función son proyectados por la cita del lema sobre la mujer prostituta dormida y la canción popular sobre Delgadina, la princesa "requerida de amores por su padre" (García Márquez, 2004:58), pero muerta de sed, presagiando el cumplimiento desastroso de su verdadero destino. Ella representa la síntesis del tiempo cíclico mítico: Delgadina, en su forma ilusoria de la virgen dormida, se convierte en el emblema de la inocencia y, después de haberse vendido, al mismo tiempo será el símbolo de la culpa también. Esta complejidad y la metamorfosis de su personaje están indicadas en las menciones de la sangre en relación con su figura. La sangre metaforiza por una parte el sacrificio, con su capacidad de purificar, y al igual la tragedia, el pecado. Ella de virgen siempre tenía miedo de ser violada por el anciano y mancharse de sangre, más tarde, su caída está asociada con el asesinato cometido en el burdel.

Delgadina, según su signo del zodiaco, es una Sagitaria. El suyo es un signo del fuego, cuya fuerza se convierte en elemento espiritual que aporta a la iluminación de la mente y acerca a sus hijos hacia esferas trascendentales, purificadas, uniendo "lo terreno y lo celeste, lo humano y lo divino, la materia y el espíritu, lo inconsciente y lo supraconsciente" (Chevalier, 1991:906). Estas características corresponden a la función acotada a la niña en la novela con respecto a la catarsis espiritual del protagonista. La omisión nada acostumbrada de cada emanación sexual, o sea, de la impureza de su cuerpo dormido refleja igualmente este rol simbólico de ella: forma parte, o más, sirve de instrumento del rito de purificación. El rojo, color simbólico del sacrificio que se repite varias veces en la obra, será enfatizado también en el rojo del fuego del signo.

El anciano no se lo quiere perder, por eso se compra esta ilusión que le asegurará para siempre la eterna resurrección. En el último párrafo de la fábula la figura de la niña se redobla nuevamente en forma del “gato redivivo” (García Márquez, 2004:109), metaforizando el buen amor y el pecado igualmente, puesto que el simbolismo del gato es completamente heterogéneo. En las culturas antiguas, el gato como animal nocturno, era símbolo de la mujer. En Egipto, por ejemplo, Bastet, la diosa benévola, protectora de los hombres, fue representada en forma de gato. Igualmente en la antigua Roma y en Grecia, este animal es uno de los atributos de Diana. En las culturas nórdicas, se asociaba con fuerzas malévolas, con la lujuria y la crueldad (Biedermann, 1996:252; Chevalier, 1991:524).

El gato aparece anteriormente también en la narración y ambas veces dispone de una función alusiva a la niña. El primer gato formó parte de los regalos que el anciano ha recibido para su cumpleaños, asimismo Delgadina fue una sorpresa del aniversario. Era un animal abandonado, igual que la niña, que dentro de poco tuvo que ser sacrificado por la vejez, cinco días precediendo al asesinato en el burdel que interrumpió los encuentros platónicos de la muchacha y el narrador, y que equivalía al sacrificio de Delgadina, por razones de salud pública (García Márquez, 2004:77), o sea, para evitar que la casa de delicias de Rosa Cabarcas fuese perjudicada. El segundo gato, encontrado en el portal de la casa, se le escapó al narrador por la calle, igual que la huella de la niña, entonces él se quedó otra vez sin el gato y sin ella (García Márquez, 2004:83).

El escritor aplica dos veces (García Márquez, 2004:58, 77) otra metáfora con un animal: la del tigre, con respecto a la figura de la niña y, siempre en contexto con la del anciano, advirtiendo el carácter devorador de las emociones despiertas en el corazón del hombre viejo. Además, el tigre también aparece asociado con el color rojo, alusión del color de la sangre que completa la imagen del complejo de la niña-sacrificio-rito.

La novela contiene una variedad rica de aspectos intertextuales, a partir de canciones folklóricas, hasta referencias a diferentes obras literarias. La mayoría de ellos contribuye a la caracterización más profunda del narrador-personaje, entablando cierto paralelismo entre su destino y las obras mencionadas, tiene una función semántica formando parte del código ideológico de la novela. Una serie de libros –*Los Episodios Nacionales* de Benito Pérez Galdós; *La montaña mágica* de Thomas Mann; el *Primer Diccionario Ilustrado*, el *Tesoro de la Lengua Castellana*, *La gramática* de Andrés Bello; el *Diccionario ideológico*, el *Vocabulario della Lingua Italiana*, el *Diccionario del Latín*– reflejan las etapas del aprendizaje, el desarrollo intelectual del protagonista y simbolizan los conocimientos recogidos a lo largo de su vida. La novela *Juan Cristóbal (Jean-Christophe)* de Romain Rolland en sí misma es el ejemplo de una novela de desarrollo, es el espejo de la formación ideológico-espiritual de un hombre que, basándose en elementos biográficos de Bach, Mozart y Beethoven, cuya música también es escuchada frecuentemente por el anciano, narra la vida accidentada de un músico, desde su infancia hasta su vejez.

Las lecturas efectuadas para la niña dormida de *El principito* de Saint-Exupéry, los *Cuentos* de Perrault y *Las mil y una noches* sirven para reflejar los diferentes aspectos de su relación. *El principito* expresa la búsqueda de la felicidad y del sentido de la vida, elogia la conservación de la paz espiritual y el cargo de responsabilidad que uno siente por los demás. Todas estas ideas se encarnan en la intención del anciano al relacionarse con la

niña. Charles Perrault al escribir sus *Cuentos* quiso liberarse de los clichés clasicistas, la referencia a su ejemplo sugiere el ímpetu del narrador-personaje de renovar sus condiciones, escaparse de la sujeción a las convenciones y cuyo instrumento resultará la niña. La cita de *Las mil y una noches* revela el aspecto sensual de este amor platónico. Los cantos de Leopardi traducidos por el protagonista años atrás, corresponden al estado de ánimo del mismo, expresando la turbulencia sentimental de su alma.

Bibliografía

- García Márquez, Gabriel (2004). *Memoria de mis putas tristes*. Barcelona: Mondadori.
- Menninger, Karl (1992). *Number Words and Number Symbols. A Cultural History of Numbers*. New York: Dover Publications.
- Eliade, Mircea (1993). *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest: Európa.
- Chevalier, Jean (1991). *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Editorial Herder.
- Biedermann, Hans (1996). *Szimbólumlexikon*. Budapest: Corvina.

LA JAULA MÍSTICA. PROTOTEMAS EN LOS CUENTOS DE ALEJO CARPENTIER

MÁRIA DORNBACH¹

La prosa de Alejo Carpentier constituye una unidad homogénea planteando cuestiones metafísicas componentes de la particular cosmovisión del autor: tales como lo real maravilloso americano, la problemática del tiempo y el progreso histórico, la importancia de la música como la forma artística sintetizadora del tiempo.

Tiempo, hombre e historia: son conceptos ontológicos tratados por Carpentier tanto en sus novelas como en sus cuentos. La visión del mundo carpenteriana se basa, según los críticos, en el principio de la repetición cíclica, donde el final y el comienzo de los ciclos apenas se difieren. El hombre está luchando constantemente por ciertos objetivos, pero al lograrlos comprende que todo comenzará de nuevo. El hombre es cautivo de la jaula mística del tiempo. Al igual de que el autor es el de su propia ideología.

¿Hay entonces avance en esta constante circulación? Pues, las revoluciones inevitables fatalmente desembocan en dictaduras que serán cunas de nuevas revoluciones. Pero Carpentier descubre la llave de la relativa evolución en el eterno descontento del hombre: aunque los ciclos históricos vayan repitiéndose, los individuos se cambian en ellos, fijan sus objetivos de modo diferente y, parecidos a un Sísifo moderno, no dejan vencerse por la roca. Porque “[...] la grandeza del hombre está precisamente en querer mejorar lo que es. En imponerse Tareas” (Carpentier, 1964:135). “Los hombres fallan, las ideas se traicionan, pero el heroísmo como ideal pervive [...]” (Soto-Duggan, 1978:163).

Esta repetición cíclica de la historia se refleja en los cuentos de *Guerra del tiempo*: “Viaje a la semilla” (1944), “El Camino de Santiago” (1958), “Semejante a la noche” (1958) y también en *El acoso* (1956), novela corta incluida en este ciclo.

“Viaje a la semilla” resulta el cuento analizado quizás con mayor frecuencia, se basa en la biografía recíproca de un hombre, retrocediendo en el tiempo desde la muerte hasta el estado de embrión del héroe, pues el principio y el final no se diferencian, es igual de donde lo observamos. Regreso al origen, la búsqueda y el redescubrimiento del vientre intelectual, cultural del origen mítico garantizan la capacidad humana de renacer.

La acción del relato se desenvuelve en dos planos temporales. El primero es el espacio-tiempo de aquí y ahora (cronotopos 1), el plano directo, histórico, de dimensiones humanas en el cual se desarrolla la vida de los albañiles que están derrumbando la casa del difunto Marqués de Capellanías. El otro plano temporal es el de allí y entonces (cronotopos 2), el del tiempo mítico que supera al tiempo histórico constituyendo una dimensión temporal existente fuera del ciclo del individuo humano (Santander, 1977:179). Para indicar este retorno al tiempo mítico, Carpentier aplica en su técnica narrativa la inversión de la

---

¹ Publicado originalmente en Fischer-Kozma-Lilón (eds.) (2004). *Iberoamericana Quinquiescens*, 2. Pécs: Centro Iberoamericano. 521-535.

secuencia del tiempo cronológico. La vida del marqués fallecido se anima en la memoria del negro viejo, una figura mítica. Pero la rueda del tiempo se mueve al revés, parte de la muerte del marqués y vuelve hacia el espacio y tiempo prenatal: el útero. Los motivos relacionados con los cultos afrocubanos (la figura del viejo brujo negro; la negra vieja que cría palomas bajo de su cama; Melchor, el cantante de canciones raras y descendiente de antecesores africanos; los cabildos negros desfilados en el carnaval) aluden al tiempo mítico del allá y entonces.

Al final del cuento se restablece el orden regular: del tiempo mítico regresamos al tiempo histórico, cronológico del aquí y ahora: “[...] el sol viajaba de oriente a occidente” (Carpentier, 1998:62), y el índice del reloj vuelve a caminar de la derecha a la izquierda abriendo paso para el tiempo hacia la muerte. El primer y el último capítulo del cuento también sugieren la circulación eterna del principio y el fin: los albañiles entran igualmente en la fila de los luchadores con el tiempo, pues el paso del índice del reloj indica que su vida marcha en dirección de la muerte.

En “Semejante a la noche” la figura del héroe no se cambia, pero los escenarios históricos van cambiándose detrás de él. Carpentier juega aquí también con el tiempo. En la historia no hay nada peculiar: evoca el último día de un joven guerrero que está por embarcarse para ir a la guerra. La acción está perfectamente construida, donde los episodios corren en un marco temporal directo guardando la secuencia cronológica de las veinticuatro horas del día. En los cuatro capítulos el tiempo, los personajes y la acción forman una unidad, el microcosmos animado por ellos es constante. Pero Carpentier lo ensancha colocándolo en un espacio y tiempo del macrocosmos de aproximadamente tres mil años de la historia universal.

En la primera parte se presenta a un joven guerrero acaieno quien, en el segundo capítulo, espera su embarque ya en España del siglo XVI, para participar en la colonización del Nuevo Mundo. El tercer episodio, su visita de despedida en la casa de su novia, ya le traslada al siglo XVII y están por partir con una expedición francesa hacia las Indias y América del Norte. Este capítulo abarca una inmensa temporada histórica: en el fondo de la segunda parte de este capítulo se presume el siglo XX también. Sobre las cubiertas de los buques de guerra que están al salir “[...] se amontonaban trastos informes, mecánicas amenazadoras, envueltas en telas impermeables. Una ala de aluminio giraba lentamente, a veces, por encima de una borda [...]” (Carpentier, 1998:73), como si fueran tanques y aviones de combate. Los soldados de esta escena visten uniforme y se preparan para el “Gran Desembarco”, alusión al desembarque de Normandía. A “la nueva Orden Teutónica” con la que desean acabar para siempre, no puede ser otra cosa que el *Tercer Reich* de Hitler. En el último capítulo volvemos a la edad antigua del principio teniendo ante nosotros de nuevo al guerrero acaieno que se prepara para el rescate de Elena de Esparta.

La estructura circular, los planos espacio-temporales del cuento reflejan la visión de la historia carpenteriana: pueden cambiarse las edades, los escenarios históricos, las preguntas fundamentales de la existencia humana, las del progreso histórico son constantes, inmutables. El hombre está condenado al destino de Sísifo. Es el perdedor moral de la existencia debido a su incapacidad de aprender de sus culpas, errores, sufrimientos. Es incapaz de concebir la lección de las revoluciones, las guerras, que “detrás de la empresa

que se escudaba con tan elevados propósitos, había muchos negocios que en nada beneficiarían a los combatientes de poco más a menos" (Carpentier, 1998:77). El individuo se convierte nuevamente en instrumento en la lucha por el poder y deberá conformarse con la fe en la idea revolucionaria.

En el caso del cuento "El Camino de Santiago", el tema central es igualmente la cuestión del tiempo y el progreso histórico, que será presentada a través de dos figuras: Juan el Romero y Juan el Indiano, cuyas trayectorias se entrelazan, al acabar la del primero, comenzará la del segundo. Cuando Juan el Indiano que, él mismo ha partido como Juan el Romero en el Camino de Santiago, después de sobrevivir sus aventuras en las tierras contradictorias de las Indias regresa al Viejo Mundo, se encuentra con el otro Juan, llamado igualmente Juan el Romero, y salen rumbo al Paraíso terrenal de América.

El cuento se estructura a base de paralelismos y la multiplicación de los mismos motivos. Se desenvuelven dos carreras paralelas que, aunque con una distancia temporal, corren en la misma pista, tocan los mismos apartados sugiriendo la impresión de que la historia no es otra cosa que un río que corre sin parar, cuyas ramificaciones siempre desembocan en la corriente principal, y las gotas que se siguen repiten el camino de las anteriores. Una alusión a esta idea es el motivo de la lluvia que está cayendo en cada episodio.

Los que esperan encontrar algún milagro en el Nuevo Mundo deberán reconocer que las Indias en nada se diferencian de su vieja patria, allá dominan también la intriga, la avaricia, la falsa idolatría y la hipocresía.

El título del cuento asigna dos cronotopos: 1. El Camino de Santiago en función del camino de peregrinación que va a Santiago de Compostela al Sepulcro del Apóstol significa el espacio-tiempo finito, determinado, terrenal. 2. Su otro significado es la Vía Láctea referente al espacio-tiempo infinito, abierto, cósmico.

El primer cronotopo supone y permite un movimiento continuo, facilita la repetición que será reflejado también por la estructura del relato imitando la forma musical (tema-repetición) del *Canon perpetuus* (núm. 2.) de Johann Sebastian Bach. Este canon fue compuesto por el compositor en 1747, después de haber permanecido en el palacio de Sanssouci en Potsdam invitado por Federico el Grande, rey de Prusia. La obra titulada *Musikalisches Opfer* dedicada al monarca, un conjunto de piezas incluye una sonata, dos fugas y diez cánones (Benítez Rojo, 1983:296).

La música constituye para Carpentier la forma artística más perfecta integradora, polisemántica. "La música está presente en toda mi obra", confiesa el escritor (Leante, 1977:67). En la mayoría de sus obras, tanto novelas como relatos, encontramos motivos paraliterarios de la música. Algunos de sus héroes tienen un oficio relacionado con la música, en otros casos, el autor presta la estructura de alguna pieza musical. La intertextualidad entre estas dos formas artísticas le sirve a Carpentier para ensanchar el terreno del significado de su obra literaria, el plano espacio-temporal de ésta, transponiendo su tesis en perspectiva trascendental, mítica. La música en las obras carpenterianas contribuye al código ideológico, tiene sentido semántico. Con la sugerencia de la repetición cíclica, desempeña un papel cronotópico.

Los cuentos del ciclo *Guerra del tiempo* evocan los tres cánones de la *Musikalisches Opfer* de Bach. Fuera de ya mencionado, el relato "Viaje a la semilla" imita el Canon 2 y "Semejante a la noche" el Canon por tonos (Benítez Rojo, 1983:296).

La estructura del canon se construye a base de la repetición simultánea y, al mismo tiempo, retrasada en el tiempo del tema creando de esta manera una cadena teóricamente infinita.

Los Juanes y su historia de El Camino de Santiago, los motivos, los episodios del cuento se repiten de acuerdo con la forma del canon expresando también la simultaneidad y el atraso temporal del género musical:

I. Juan Romero	>	Juan el Indiano
De acuerdo con su promesa hecha durante la gran epidemia de la peste, sale de Amberes para peregrinar a Santiago. rompe con su promesa, se embarca y viaja a las Indias.		Se desilusiona en el Nuevo Mundo, regresa a Europa. Se desembarca en San Lúcar y quiere cumplir con su promesa del peregrinaje (cap.10). Él sustituye aquí al americano feriante del capítulo 4.
II. Juan Romero	>	
Él es también Juan de Flandes, aunque él no se enferme de la peste como I. Juan, de acuerdo con su promesa, sale de peregrinación a Santiago.		Se encuentran en Burgos, arrojan el bastón del peregrino y parten juntos a las Indias...
		I. Juan el Indiano + II. Juan el Indiano

Carpentier visualiza la repetición canónica y el atraso temporal existente entre el tema y su repetición, mediante pequeñas diferencias lingüísticas señaladas en la descripción de las escenas repetidas, expresando de esta manera la prórroga temporal de la escenografía de dos episodios similares. Esta técnica no coincide perfectamente con la de la repetición del tema musical del canon, donde el tema repetido prorrogado es el doble mimético del anterior, creando así la unida sonoridad de la música, pero no hay medios lingüísticos adecuados para este mismo fin. Por ejemplo: la escena de feria del indiano tramposo del capítulo 4 y la de Juan el indiano del capítulo 10, cuya descripción se repite casi de palabra a palabra. En ambas escenas, entre el público que escucha las aventuras americanas, está el futuro Juan el Indiano. La forma del canon corresponde a la visión de la historia de Alejo Carpentier expresándola plásticamente, basada en la idea de la repetición cíclica espiral.

El *Oficio de tinieblas* también tiene una estructura circular. El orden cotidiano de la vida se descompone a la muerte de un hombre, un general. El mundo se trastoca, las sombras de los hombres y los objetos cobran vida independiente. El plano transcendental, en este caso, será representado por las alusiones mitológicas cristianas, la acción se encaja en el marco litúrgico de la religión católica. El punto de partida y la estación final es la muerte. La de un hombre, la de varios hombres, pero las próximas Pascuas elevan el deceso al nivel mítico vislumbrando el renacimiento después de la muerte.

Las cuestiones metafísicas del tiempo y la historia no pueden ser analizadas sin conectarlas con la relación existente entre hombre e historia. ¿Qué lugar dispone el hombre en la historia? ¿Cómo es el hombre, actor de la historia? Carpentier opina que el hombre es un ser dualista, dueño de todo lo malo y lo bueno, de las energías constructoras y destructoras. Y esta última característica humana obstaculiza el progreso recto, ascensional sin estancamientos de la historia.

El mundo absurdo de sombras en el relato es el mundo de las fuerzas destructoras. En la historia de las culturas, el simbolismo de la sombra puede interpretarse de diferente manera. Por una parte simboliza la substancia. Pero al mismo tiempo, la sombra es un símbolo arquetípico también, el de la energía destructiva. “Forma parte obstinada, egoísta de la naturaleza humana, considerada por la ética occidental como lo malo absoluto[...] Es la manifestación de aquellos anhelos antisociales que pretendemos ocultar en el fondo de nuestra inconsciencia. Aquel espanto interior, que al escaparse una vez debajo de nuestro control, presumiblemente nos incita a cometer crímenes” (Fontana, 1995:16-17).

El mundo de las sombras desencadenadas es la alegoría de la desolación. La del destrozamiento necesario, de la muerte, que son inevitables para el hombre que ha pasado una vez por la “Entrada del Mundo”.

En la visión del mundo dualística, está presente la capacidad de la eterna renovación como el contrapunto de la muerte. Este futuro renacimiento lo indican al final del cuento las vísperas de Pascuas, la cronometría que sugiere la repetición cíclica: la del año del calendario, brindando un marco exterior de la historia.

El hombre debe regresar a sus orígenes, al tiempo y espacio míticos, al plano cronotópico de allá y entonces, para que después de purificarse logre renacer. O sea, según este concepto del tiempo carpentieriano, el hombre avanza siempre retrocediendo. El presente se convierte en seguida en pasado y el hombre no es otra cosa que la criatura de su propio pasado – opina Carpentier.

El movimiento del hombre en el espacio y el tiempo, en muchas obras, será representado en forma de algún viaje (cronotopo del viaje). Los héroes participan en un verdadero cambio de lugar (“El Camino de Santiago”), o realizan un viaje ficticio (“Semejante a la noche”; “Viaje a la semilla”; *El acoso*) alcanzando así el principio que asegura el renacimiento, el renacimiento moral.

Pero renacer es el privilegio exclusivo de los que no se han convertido en traidores de sí mismo o de sus propias metas, como los personajes de *El acoso*. Esta novela corta, publicada separadamente y también incluida en el ciclo de *Guerra del tiempo*, narra la historia de las traiciones y el fracaso moral de tres personas entrelazadas por el destino. El acosado, después de refugiarse ante sus perseguidores en la sala de concierto, recuerda la

trayectoria de su vida llena de fugas, cobardía: estudios interrumpidos, asesinatos ejecutados a órdenes. El taquillero esperaba la purificación moral mediante la Sinfonía y se ha preparado sistemáticamente para el espectáculo, pero en vez de renacer a través de la música, se escaparía en el último instante con el billete de dinero gratisdato para comprar el amor de una prostituta. La muchacha, Estrella, aunque ansiara el aprecio y la absolución moral por parte de su ambiente, resulta incapaz de cambiar su modo de vida, y encima los traiciona a ambos varones: al taquillero le niega su amor y al acosado lo delata. Todos aspiran a la purificación moral, pero todos fallan. El acosado será matado a tiros, el taquillero no consigue el amor y Estrella volverá a hundirse en el nihilismo de su profesión.

La música es un motivo fundamental en esta obra también, aplicando la Tercera Sinfonía (*Heroica*) de Beethoven. La duración de 46 minutos de la pieza determina no solo el marco exterior de la acción, sino forma parte integrante de la hermenéutica de la novela. La incorporación de la alegoría musical, la intertextualidad crean la impresión de las posibles repeticiones, pensemos por ejemplo en el acosado que volvía a oír la melodía de la sinfonía, al mismo tiempo destacan las fatales analogías históricas.

Beethoven dedicaba esta sinfonía a Bonaparte Napoleón, personaje encarnador del ideal revolucionario. Pero se desilusionó profundamente al coronarse éste que equivalía con una traición. Cambió entonces la dedicatoria original de la pieza por unas líneas simples anotadas ante la partitura: *En conmemoración de un gran Hombre*. Llegamos a saberlo de la biografía de Beethoven leída por el taquillero antes de ejecutar el concierto. Así pues, la sinfonía proclama la gloria no de un hombre convertido en traidor, sino la del genio humano, del ideal revolucionario.

En la prosa carpenteriana, la huida resulta el motivo recurrente. Pero el regreso al origen, al tiempo mítico no debe significar un escape delante de la realidad, sino debe marcar el camino para el hombre que pretende encontrarse a sí mismo. El héroe decepcionado, enajenado, solitario de Alejo Carpentier, después de buscar refugio en el tiempo mítico original reconoce que este apartadero no es más que un corto viaje –la vacación de Sísifo– como lo llama el autor en *Los pasos perdidos*. Porque el hombre no puede escaparse de sí mismo, ni de la época histórica a que pertenece, a donde deberá regresar después de la purificación moral, ya consciente de sus tareas y objetivos.

La sociedad de consumo es producto natural de la civilización occidental creada por el hombre, donde este mismo se convierte en cautivo desamparado, ser extraño. El „Milagro del ascensor” muestra esta tecnocracia que manipula al hombre, puesto en su enfoque el dominio de los valores vacíos, falsos y la enajenación. El mismo lugar de los acontecimientos refleja esta dualidad contrastando las imágenes del rascacielos hipermoderno y el desván de Fray Domenico donde vive su vida de ermitaño. Frente a los accesorios de la sociedad de consumo (los anuncios, la riqueza material) se contraponen las ideas de Domenico que busca el sentido de la vida en la riqueza espiritual. Asimismo, las dos vidas del mismo héroe se contrastan: por el día trabaja de ascensorista en el rascacielos, como si fuera parte de aquel mundo brillante de las apariencias, come *hot-dog*, los ojos como perdigones de ametralladora, mientras tanto, por la noche se retira en su escondite y ayunando, azotándose, desgranando las cuentas de su rosario penitencia por los pecados de Sodoma.

Se crea la tensión y contraste no solo entre la nueva burguesía y el proletariado marginado por ella, sino entre la clase obrera sublevada y su despótica ideología que no tolera ningún desacuerdo o separación. Fray Domenico es una figura crística, cuyo destino y actos pueden parangonarse con las de Jesús. Es un redentor que se encarga conscientemente del ascetismo, la pureza (por ejemplo, no acepta aumentos de salarios, reparte su sueldo, trabaja en vez de los demás), el demonio intenta seducirlo (la visión de los anuncios animados) igual a Jesús de la Biblia. Clama al Padre del cielo que le dé suficiente fuerza para salvar al mundo que corre a su pérdida, donde también las ideologías revolucionarias serán víctimas de la idolatría falsa y la manipulación. En el sexagésimo aniversario de la Revolución de Octubre, por ejemplo, la ciudad estaba llena de farolitos rojos y “diez mil burgueses recorrían la ciudad en automóviles, cantando la *Internacional*” (Carpentier, 1998:18), es decir, los miembros de aquella clase social contra la cual originalmente se dirigió la sublevación.

Fray Domenico no es de este mundo y poco a poco va aislándose. Los hombres en su alrededor no comprenden su conducta, no le aceptan tanto los opresores, como los oprimidos. Él representa la humanidad, está condenado a muerte. En la visión final del relato, el ascensor se escapa del edificio, adentro vuela el héroe agonizante. Fray Domenico entonces fracasó como Redentor, porque era incapaz de crear el “reino de este mundo”. La desesperanza se aumenta con el reconocimiento que tampoco existe el Paraíso celeste, pues los ángeles acompañantes del ascensor se visten según la moda de los empresarios terrestres, los santos juegan golf y le entregan a Domenico su carnet de club junto con las informaciones acerca de las reglas propias del otro mundo. La independencia, la libertad queda solo un sueño ilusorio, el individuo es cautivo de la fatalidad.

Los héroes carpenterianos son figuras complejas, se mueven en dos cronotopos, son tipos latinoamericanos y, a la vez, universales. El espacio temporal latinoamericano que les rodea representa lo real maravilloso americano. Este término no se refiere a un determinado género, estilo o forma lingüística peculiar, ni es el sinónimo del realismo mágico, sino constituye una ideología compleja carpenteriana arraigada en la cosmovisión especial del autor, en cuyo surgimiento lleva papel determinante su posición de afuera de donde contempla la realidad americana.

El mismo autor escribe en un ensayo que, viajando por Haití en 1943 y poco más tarde en las selvas del Orinoco, después de vivir ya hace veinte años en París con cortas escalas, se dio cuenta de las peculiaridades de América que la distinguían de Europa y creaba el concepto de “lo real maravilloso americano”. Opinaba que América era el continente donde todo era posible, diferentes edades y culturas vivían juntas simultáneamente y el hombre moderno, europeizado, enajenado por la civilización de las grandes metrópolis conservaba la posibilidad de regresar tanto en el espacio, como en el tiempo, bastaba penetrarse unos cientos kilómetros hacia el interior del continente, a las selvas. Las culturas autóctonas de los indígenas o las creencias religiosas de los esclavos negros africanos abren el camino que corre del hoy a la cuna de la cultura, al tiempo mítico. Pues, el concepto de Carpentier se nutre, ante todo, de fuentes antropológicas (Bényei, 1997), enunciando que lo real maravilloso americano es producto de la coexistencia y la transculturación de la cosmovisión, las mitologías de los pueblos naturales y las civilizaciones de origen europeo.

Lo real maravilloso supone la existencia de dos planos espacio-temporales. En “Historia de lunas” los habitantes de la localidad resultan religiosos católicos y, al mismo tiempo, creyentes del tradicional culto ñáñigo afrocubano que sigue determinando su actividad. Las personas poseídas por las deidades, las prácticas mágicas, el brujo, mediador de creencias primitivas aseguran la transición y la continuidad entre los dos planos temporales.

Bibliografía

- Arias, Salvador (ed.) (1977). *Recopilación de textos sobre Alejo Carpentier*. La Habana: Casa de las Américas.
- Benítez Rojo, Antonio (1983). El Camino de Santiago de Alejo Carpentier y el Canon Perpetuus de Juan Sebastian Bach: Paralelismo estructural. *Revista Iberoamericana*, 123-124. 293-322.
- Bényei, Tamás (1997). *Apokrif iratok. Mágikus realista regényekről*. Debrecen: Kossuth.
- Carpentier, Alejo (1998). *Guerra del tiempo y otros relatos*. Madrid: Alianza Editorial.
- Carpentier, Alejo (1969). *El acoso*. La Habana: Instituto del Libro.
- Carpentier, Alejo (1964). *El reino de este mundo*. La Habana: UNEAC.
- Fontana, David (1995). *A szimbólumok titkos világa*. Budapest: Tericum.
- Leante, César (1977). Confesiones sencillas de un escritor barroco. Salvador Arias (ed.). 1977. *Recopilación de textos sobre Alejo Carpentier*. La Habana: Casa de las Américas.
- Santander, Carlos (1977). Tiempo y espacio en la obra de Carpentier. Salvador Arias (ed.). 1977. *Recopilación de textos sobre Alejo Carpentier*. La Habana: Casa de las Américas.
- Soto-Duggan, Silvia (1978). *El acoso*: análisis de motivos y correlatos. *Cuadernos Americanos*, 2. 158-164.

ÍRÓK ÉS DIPLOMATÁK: JORGE EDWARDS ESETE A CASTRO-KORMÁNNYAL (1970–1971)

CSIKÓS ZSUZSANNA

Az elmúlt két évszázadban számos spanyol és latin-amerikai irodalmár töltött be fontos diplomáciai tisztséget élete egy meghatározott szakaszában, akiknek a tevékenysége érdekes adalékokkal szolgálhat a diplomáciatörténeti kutatások vonatkozásában is. Sőt, olyan írókról is tudunk, akik egész életükben hivatásos diplomataként szolgáltak, és emellett folytatták irodalmi tevékenységüket, tehát egyfajta kettős életet éltek. Ilyen volt például Juan Valera (1824–1905), a spanyol lélektani regény megteremtője, aki írói pályája mellett a világ számos országában látott el diplomáciai feladatokat. Többek között Spanyolország nagykövete volt Bécsben 1893 és 1895 között, az Osztrák–Magyar Monarchia idején, így az általa küldött követi jelentések bőségesen tartalmaznak magyar vonatkozásokat is.¹

Tanulmányunk főszereplője, az 1999-ben Cervantes irodalmi díjjal² kitüntetett chilei Jorge Edwards (1931) is a hivatásos diplomaták sorába tartozott. Chile egyik legtekintélyesebb polgári családjából származott, a Princeton Egyetemen posztgraduális politikatudomány szakot végzett, majd a chilei külügy szolgálatába lépett. Diplomata karrierje 1957-ben kezdődött, 1962-ben követségi titkárnak nevezték ki Párizsba, ahol 1967-ig szolgált, majd Limában volt tanácsos (1970). 1970–71-ben ügyvivőként tevékenykedett Kubában, majd visszakerült Párizsba, ahol 1973 szeptemberéig, az Allende kormány bukásáig dolgozott barátjával és írotársával, a nagykövetté kinevezett Pablo Nerudával együtt annak tanácsadójaként. Diplomata karrierje az 1990-es években kapott új lendületet, amikor az UNESCO-ban képviselte hazáját. 2010-ben Chile párizsi nagykövetévé nevezték ki. Jelen írásunk Edwards három hónapos kubai tevékenységének bemutatására fókuszál, amikor is hazája ügyvivőjeként diplomáciai afférba keveredett a Castro kormánnyal és rövid időn belül nemkívánatos személy lett a szigeten.

Ami Jorge Edwards irodalmi pályafutását illeti, számos regényt, elbeszélést és irodalomkritikai művet, esszét, tanulmánykötetet publikált, ebből a két legismertebb a chilei költőóriás, Pablo Neruda emlékére írt, *Adiós, poeta* című munkája, illetve a témánkhoz is szorosan kapcsolódó, kubai diplomáciai szolgálatának botrányos történetét elmesélő *Persona non grata* című visszaemlékezése.³ Ő maga ezt az utóbbi művet memoárként definiálta, és ragaszkodott ahhoz, hogy elsősorban irodalmi szöveggént kezeljék, ne pedig esszéként. Az írás első kiadója, a tekintélyes barcelonai könyvkiadó, a Seix Barral tulajdonosa, Carlos Barral mindezt úgy fogalmazta meg, hogy Edwards műve politikai regény

---

¹ Juan Valera diplomata karrierjével és bécsi tevékenységével kapcsolatban ld. Castello Bocinos, Elena (2009). *Juan Valera, diplomático*. Madrid: Universidad Complutense, PhD értekezés.

² A Cervantes-díj a spanyol nyelvű irodalmak legrangosabb elismerésének számít az irodalmi Nobel-díj után.

³ Edwards művei közül magyarul két novellája olvasható. „Vademberek”. *Nagyvilág*, 1997/7–10. 376–391; „Családi rend”. *A flamingó. Chilei elbeszélők*. Budapest, 1975. 290–320.

fikció nélkül. A könyvet a chilei író rögtön Kuba elhagyása után kezdte írni, Párizsban, egyfajta terápiaként. A kéziratot két évig szigorúan elzárva tartotta, a kiadás előtt öcenzúrára vetette alá egyrészt a Chilében történtek miatt (Pinochet diktatúra), másrészt mert Spanyolországban, ahol először kiadásra került, annak ellenére, hogy a Franco-korszak a végét járta, még életben volt a cenzúra. Az először 1973-ban kiadott, és a kubai helyzettel kapcsolatban éles kritikát megfogalmazó művet sem a latin-amerikai sem az európai baloldali értelmiség nem nézte jó szemmel, nem tartották megfelelőnek az időpontot a megjelentetésére, annak ellenére, hogy a hatvanas évek hurrá optimizmusa a kubai kísérletet illetően már múltóban volt. Ugyanakkor Edwards műve épp akkor fogalmazott meg súlyos vádakot a Castro rezsimmel szemben, amikor a latin-amerikai baloldali mozgalmaknak, Salvador Allende kormányzásának bukása után (1973) nem volt más alternatívája Castro Kubáján kívül (Edwards, 1991: 11–24). A mű végleges kiadásának a Barcelonában megjelent 1982-es változat tekinthető.

Hogyan került Jorge Edwards ideiglenes ügyvivőként országa kubai nagykövetségére? 1971 novemberében Chile perui nagykövetségén dolgozott tanácsosként, és ott értesítették, hogy új megbízást kapott: Havannába kell mennie, mert Kubában hat év után újra megnyitják a nagykövetséget.⁴ Kinevezése a kubai misszió élére néhány nappal Salvador Allende elnöki beiktatása után történt, Edwards a funkciót 1970. december 7. és 1971. március 22. között látta el.⁵ Állítólag Allende ellenezte, hogy őt jelöljék erre a feladatra, amikor Edwards néhány napot Santiagóban töltött a kubai kiküldetés előtt, Allende maga vallotta be ezt neki, az ok pedig az lehetett, hogy a chilei elnök tisztában volt a kubai kormány fenntartásaival az írók és művészek irányába (Edwards, 1990: 221). Fidel Castro is annak a véleményének adott hangot Edwards távozásakor, hogy jobban szeretne volna, ha Chile egy bányászt küld ügyvivőként és nem egy író. A három hónap történéseit az érkezőkésor és a távozásakor Fidel Castróval lefolytatott két hosszabb beszélgetése foglalta keretbe, ezek tartalmát később részletezzük.

Edwards korábban íróként már járt Kubában, 1968-ban meghívták az akkoriban az egyik legtekintélyesebb latin-amerikai kulturális intézmény, a *Casa de las Américas*⁶ által odaítélt irodalmi díjak zsűrijébe. Edwardsnak, mint aktív diplomatának, külön engedélyt

⁴ A chilei nagykövetség bezárására Kubában még 1964-ben került sor. Az Amerikai Államok Szervezetének IX. találkozóján az Egyesült Államok javaslatára a tagországok arról döntöttek, hogy megszakítják diplomáciai kapcsolataikat Kubával. Bár Chile tartózkodott a szavazáson, a határozat kötelező érvényű volt.

További érdekesség, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakítása előtti utolsó nagykövetet is Edwardsnak hívták, Emilio Edwards Bellóról van szó, aki az író apjának unokatestvére volt. Emilio Edwards 1943 és 1964 között képviselte Chilét Kubában, és amikor Jorge Edwards 1970 végén Havannába érkezett, többen felkeresték, akik még emlékeztek a rokon elődre. Ugyanakkor az Edwards név, főként a család származása miatt, gyanúsán csengett a kubai hatóságok számára.

⁵ Salvador Allende (1908–1973) demokratikus választások útján került hatalomra a szocialistákat, kommunistákat és más kisebb baloldali pártokat tömörítő Népfrent élén Chilében, de elnökké választásához a kereszténydemokraták támogatására is szüksége volt.

⁶ A *Casa de las Américas* (Amerikák Háza) 1960-ban jött létre. Az első időkben nagyon szabad, nyitott szellemiségű intézménynek számított, majd az 1960-as évek végétől egyre dogmatikusabbá, a hivatalos kultúrpolitika kívánalmait követő szervezetté vált.

kellett kérnie a külügyminisztertől, hogy 1968-ban Kubába utazhasson, hiszen a két ország között korábban megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. Az akkori chilei külügyminiszter, Gabriel Valdés, az alábbi kijelentéssel járult hozzá az utazáshoz: "Vagy atombombával pusztítjuk el Kubát, ami abszurdum, vagy tanulmányozzuk a velük való együttélés lehetséges formáját." (Edwards, 1990:168). A díjazottak között azonban két olyan szerző (Norberto Fuentes és Virgilio Piñera) két olyan munkája is szerepelt, amelyet a kubai kultúrpolitika veszélyesnek és károsnak ítélt. Ez az előzmény azért lényeges, mert Edwards, a neve mellett, ezzel a múlttal már eleve hendikeppel érkezett a szigetországba.

1970 végén, amikor Edwards küldetése a kezdetét vette, a kubai forradalom az egyik legnagyobb válságát élte, főként a cukornádtermelés visszaesése miatt. Kuba a gazdasági összeomlás szélén állt az önkényes gazdaságpolitika és a kommunisztikus elosztási viszonyok kiterjesztése okán. A lecsökkentett élelmiszer fejadagok miatt több helyen nyílt tömegelégedetlenség tört ki. Szigorították a közrendet, büntették, aki nem dolgozott (közveszélyes munkakerülőnek bélyegezték) és így próbáltak több százezer főt bevonnai a termelésbe. Az 1962-től érvényben lévő USA gazdasági és kereskedelmi embargó negatív hatásai erre az időszakra csúcsosodtak ki és egyre inkább a Szovjetunió segítségére szorult (Anderle 2004:139–144). Edwards szerint 1968-ban a kubai politikában nagy fordulat következett be az ortodox szovjet kommunizmus irányába azzal, hogy a kubai vezér meghirdette a "Nagy Forradalmi Offenzíva" névre hallgató tervét, amely valójában a mindenre kiterjedő államosítást jelentette. Amikor Kubába érkezett diplomáciai szolgálatra, már minden kritika tiltott volt, aki nem támogatta nyíltan a rendszert, azt a CIA emberének bélyegezték.

Edwards megérkezésének a napján Fidel Castro éppen beszédet mondott (állítólag éppen élete egyik legrosszabbját) a cukornádatarással kapcsolatban. Beszédében azt ecsetelte, hogy Kubának a cukornád az egyetlen esélye a fejlődésre, ugyanakkor a forradalom győzelmekor még 400.000 arató volt, ma már csak 70.000 és senki nem akar az lenni. Többek között ez az oka annak, hogy a termelés drámai módon visszaesett. Éppen Chilével vont egyfajta párhuzamot: az Allende kormánynak a réz lehet a legfontosabb gazdasági fegyvere, és szerencsésebb helyzetben van, mint Kuba, mert a bányászat kevesebb munkaerőt igényel (Castro, 1970).

A chilei író megpróbáltatásai már a repülőtéren elkezdődtek, nem engedték be a protokollvároba, mert állítólag a kubai külügyminisztériumot elfelejtették értesíteni az érkezéséről. A kubai külügy a későbbiekben is szinte teljesen negligálta a chilei ügyvivő jelenlétét, hetekig várakoztatták a Riviera hotelben, és a későbbiekben sem kapott helységet a nagykövetség és konzuli szolgálat működtetésére, csupán a hotel néhány szobáját használhatták erre a célra. Szolgálati autót is csak nagy sokára biztosítottak számára. Így tehát Edwards a Havanna Riviera szállodában próbálta működtetni a követséget (a 18. emeleten voltak helyöségeik) nehéz körülmények között: a légkondicionáló berendezés nem működött és a kubaiak nem is voltak hajlandók megjavítani, ellenben lehallgató poloskák elhelyezésére igen alkalmasnak bizonyult. A chilei ügyvivő hiába próbálta elintézni, hogy legalább a sokkal jobb állapotban lévő 20. emeleti szobákba költözhessenek át, a kubai fél azt hazudta, hogy azt a részt éppen felújítják. Elfelejtették értesíteni Laura Allendének, az elnök testvérének a hivatalos látogatásáról, aki a Chilei Szocialista Párt Központi Bizottságának is tagja volt. Ugyanez történt több chilei író látogatása alkalmával is. Az i-re a pontot az

elutazása előtti egy-két nap történései tették fel: először egy ismerőse házába hívták, mert állítólag Fidel Castro ott akart vele találkozni, de egész éjjel hiába várt rá. Másnap ígérete volt arra, hogy meglátogathat egy cukorfeldolgozó üzemet, helyette egy turista központba vitték, jó messze Havannától és hiába erősködött, hogy délután háromra vissza kell érnie, csak este tértek vissza a fővárosba. Közben az írónak állandó halálfélelme volt, a kocsijuk túl gyorsan ment, a csónak, amin egyik kisebb szigetre vitték, útközben meghibásodott. Amikor visszaértek végre, a barátai már várták, és miután nem mertek beszélni, papír fecnire írva tudatták vele, hogy néhány író barátját letartóztatták. Sőt, azzal, hogy egy egész éjszakára és egy teljes napra eltávolították a követség helyiségeiből, így azt a titkosszolgálat minden gond nélkül át tudta vizsgálni.

Edwards három hónapos kubai tartózkodásának legfontosabb eseménye az *Esmeralda* nevű chilei oktatóhajó érkezése volt Havanna kikötőjébe 1971. február 22-én, amely a két ország viszonyának rendeződését és a Kuba ellen érvényben lévő szigorú embargó és blokád (USA) enyhülését is szimbolizálta.⁷ Amíg az *Esmeralda* Havanna kikötőjében állomásozott, Edwards hivatalból többször találkozott Fidel Castróval, aki igen ridegen viszonyult hozzá. A chilei hajó látogatása látszatra egy sikertörténetnek tűnt, valójában azonban a chilei tiszteket és kadétoakat megdöbbenették a kubai közállapotok és általános volt a vélekedés, hogy meg kell akadályozni, hogy Chile is erre a sorsa jusson. A chilei tiszteket olyan megjegyzések is zavarták, mint például, hogy a két hadsereg fő feladata a jenki imperialisták ellen folytatott harc. A kubai szocializmus állapota egyáltalán nem hozta lázba a chileieket, sőt, éppen ellenkezőleg. Aznap reggel pedig, amikor a hajó kifutott Havanna kikötőjéből, Edwards sofőrjét autóstul hirtelen más feladat ellátására kötelezték, így az ügyvivőnek nem volt más választása, mint leinteni az utcán egy öreg matuzsálemet és azzal próbált odaérni a hivatalos búcsúztatóra. A hajó távozása után Fidel a társaságában lévő személyeket mind meghívta ebédre Edwards kivételével.

A szálakat a háttérből a titkosszolgálat feje, Manuel Piñero Losada⁸ mozgatta, aki végig ellenségesen viszonyult Edwardshoz, és gondoskodott arról, hogy pokollá tegye az ügyvivő kubai mindennapjait. Ugyanakkor a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása után a kubai titkosszolgálat azon nyomban megkezdte áldásos tevékenységét Chilében a forradalom exportálásának ürügyén, maga Piñero szerkesztette a chilei szélsőbalosok szócsövét a *Punto final* című újságot. A diplomáciai kapcsolatok újra felvételét követően Chilében a kubai nagykövetség pedig egyre nagyobb teret nyert a szó konkrét és átvitt értelmében is: Edwards beszámolója szerint állítólag sok kubai forradalmár és gerilla érkezett akkoriban Chilébe, hogy előkészítse a nyílt, fegyveres konfliktust az imperializmussal szemben, bár ezt senki nem ismerte el hivatalosan, de tény és való, hogy Kuba a nagykövetsége révén próbálta befolyásolni az Allende kormányzat politikai irányultságát. Ugyanakkor Salvador Allende elnökként többször hangsúlyozta, hogy "bármilyen tisztelettel tekint a kubai ta-

⁷ Ez a világ harmadik legnagyobb vitorlás hajója, Spanyolországban építették és 1954-ben adósság fejében került Chile tulajdonába. Sokáig oktatóhajóként működött. A Pinochet diktatúra idején (1973-tól) ide szállították és itt kínozták meg a letartóztatottakat, gyűjtőfogházként szolgált.

⁸ Manuel Piñero Losada (1933–1998) alias „Rötszakáll” 1961-től vezette a kubai titkosszolgálatot, és emellett fontos szerepet vállalt a latin-amerikai gerillamozgalmak kibontakoztatásában.

paszlatokra, a szocializmus felépítését célul kitűző két latin-amerikai ország között számos tekintetben megnyilvánuló különbségek a kubaitól eltérő megoldásokat igényelnek" (Dömény, 1998). 1970 októberében a *New York Times*nak adott nyilatkozatában pedig arról beszélt: "Nem szándékozunk sem a Szovjetuniót, sem Kubát, sem Kínát utánozni. Meg akarjuk keresni saját utunkat, amely megfelel reális viszonyainknak és lehetőségeinknek" (Dömény, 1998). Maga Edwards is látta a sötét jövőt Kuba példáján saját országa vonatkozásában, és ennek az ügyvivői jelentéseiben hangot is adott.

Edwards író lévén, a diplomáciai munkájától elválasztva, magánemberként a kubai írókkal is szoros kapcsolatot ápolt, köztük azokkal is, akik nem mindenben értettek egyet a Castro rezsím politikájával, tehát nem számítottak a rendszer elkötelezett híveinek.⁹ Nem értette meg vagy már csak túlságosan későn, hogy Kubában akkoriban már nem létezett olyan hogy hivatalos és magánjellegű kapcsolat, a kettő egy és ugyanaz volt. Ahogy azt Allende meg is jósolta Edwardsnak, Fidel Castro nem sokra tartotta az írókat, abszolút praktikus gondolkodású ember volt, és ez meghatározta az írókhoz való viszonyát is. Edwards úgy érezte, hogy a kubai írotársadalom maga is megosztottá vált és tudathasadásos állapotba került az 1960-as évek végére.¹⁰ A rendszer biztosított számukra egy bizonyos "jólétet", de üresség vette őket körül, azt tapasztalták, hogy nincs a dolgok menetére befolyásuk, saját hazájukban fogolynak érezték magukat. Erős politikai kontroll alatt álltak, külföldre nem utazhattak, még akkor sem, ha fedezték a költségeiket. Belső elszigeteltségben éltek. Szintén akkoriban történt, hogy a Raúl Castro irányítása alá tartozó *Verde Olivo* című újság, amely a hadsereg lapja volt, koncentrált támadást intézett a kubai írók egy meghatározott csoportja ellen, akik a hivatalos kultúrpolitika szerint eltávolodtak a Castro rezsimtől, és amelynek a végeredménye ezen írók letartóztatása lett Edwards elutazásának előestéjén.¹¹

Itt térünk ki arra a két hosszabb találkozóra, amely Fidel Castro és Jorge Edwards között zajlott le az ügyvivő érkezésekor és távozásakor. Az első találkozóra a *Granma*¹² szerkesztőségében került sor igen szívélyes hangnemben. Castro később azt állította, hogy elsöre igen szimpatikusnak találta az ügyvivőt. Fidel hosszasan ecsetelte Edwardsnak, hogy az Egyesült Államok ellenségesen fog viszonyulni Allende kormányához, hogy meg kell értetni az or-

⁹ Ehhez a körhöz tartozott például a már említett Norberto Fuentesen és Virgilio Piñerán kívül például Heberto Padilla (1932–2004) és a felesége, Belkis Cuza Malé (1942), továbbá José Lezama Lima (1910–1976).

¹⁰ Ennek egyik nyilvánvaló jele volt, hogy 1966-ban kubai írók közös nyílt levélben támadtak a köztudottan híthű kommunista chilei költőóriásra, Pablo Nerudára. Nehezményezték, hogy elfogadta a Pen Club New York-i meghívását és Fernando Belaúnde, perui államelnök kitérítését, aki nagy csodálója volt Neruda költészetének politikai nézetkülönbségeik ellenére. Ami a Pen Club meghívását illeti, oda kubai írókat is meghívtak (többek között Alejo Carpentier), de ők felsőbb utasításra nem utazhattak. A levelet, amelyben Nerudát behódolással és árulással vádolták meg, a legtöbb prominens kubai író, köztük Alejo Carpentier és Nicolás Guillén is aláírták (Neruda, 1977:403–411).

¹¹ Éppen azokról az írókról van szó, akikkel Edwards szoros kapcsolatot ápolt: Heberto Padilla, a felesége és Norberto Fuentes. Bebörtönzésük jelentette az első nagy szakadást a Castro rezsím megítélésével kapcsolatban a világ és főként a latin-amerikai baloldali értelmiség köreiben. Fidel Castro és a baloldali értelmiség viszonyának kérdéséhez ld. <http://erdelyirport.ro/tarsadalom/castro-a-hoses-az-ellenseg>.

¹² A Kubai Kommunista Párt hivatalos sajtóorgánuma 1965 óta, napilap.

szág lakosságával az államosítás fontosságát – itt elsősorban a rézbányászatra gondolt –, és hogy Chile nyugodtan kérhet fegyveres segítséget Kubától céljai eléréséhez. Az újság másnap részletesen beszámolt a találkozóról és leközölte Jorge Edwards életrajzát is (Edwards, 1991:52–56).

A búcsútalálkozás már jóval kevésbé sikerült szívélyesre. Edwardsot az elutazása előtti éjszakán a Külügyminisztériumba kéretek, ahol Fidel Castro és Raúl Roa külügyminiszter várták. Ott Fidel közölte vele, hogy hivatalosan nem akarták *”persona non grata”*-nak nyilvánítani a Chilével való kapcsolatok miatt, de tájékoztatták Salvador Allendét a szigetországi tevékenységéről. A hangnem igen ellenséges volt, Castro ellenforradalmisággal vádolta a chilei író és beismerte, hogy minden lépését követték. „Az első naptól kezdve ellenforradalmi elemek vették körül, a Forradalom ellenségei, akiknek az volt az érdekük, hogy negatív képet fessenek a kubai helyzetről, amit azután Ön Chile számára továbbított. Azonnal tudtuk. Így azután, megértheti, nagy butaság lett volna részünkről, ha nem figyeltetjük” (Edwards, 1991:312). Ugyanakkor Edwards is kifejtette a véleményét a kubai állapotokkal kapcsolatban és szembesítette Castrót korábbi ígéreteivel, például, hogy olyan ipari fejlődés jön Kubában, amely leszámol mindenféle gazdasági függéssel, és védelmébe vette íróársait, nyíltan kiállt a két napja letartóztatottak mellett. „Meggyőződésem, hogy Heberto Padilla nem kémkedik senkinek. Nehéz ember, sőt, ha akarja: szeszélyes, éles kritikai érzéke van. De mindig is baloldali érzelmű volt és a kritikáit is baloldaliként fogalmazta meg. Egyébként az írók és az állam közötti viszony mindig is konfliktusos volt. Nem is lehetne másképp. Az államérdek és a költészet egymásnak ellentmondanak” (Edwards, 1991:312). A beszélgetésben a fordulópontot az a pillanat jelentette, amikor Edwards elárulta Castrónak, hogy ott volt 1959-ben, amikor a kubai vezető a Princeton Egyetemen tartott beszédet, és ahol azt fejtegette, hogy a kubai forradalom teljesen más, mint a szovjet volt. A földosztás, a kisbirtokos parasztok szerepének fontosságáról szónokolt, amely mind a kubai mind az Egyesült Államok iparának fontos alapanyag ellátója lehet. Egy mérsékelt, reformokon alapuló forradalomról beszélt. Ez a tény láthatólag nagyon meglepte és némileg meg is zavarta Castrót, aki ettől kezdve hangnemet váltott. A több mint három órás találkozó végére a *comandante* megenyhült, így viszonylagos békében váltak el (Edwards, 1991:311–329). Bár Fidel véleménye az utolsó beszélgetés kapcsán megváltozott némileg Edwardsról, rosszakarói (a titkosszolgálat), továbbra is gondoskodtak arról, hogy eljussanak a személyét érintő koholt vádak Chilébe, bár az ottani külügyminisztérium – főként a külügyminiszternek köszönhetően – nem csinált belőle nagyobb ügyet.¹³

Edwards a Kubában eltöltött három hónap alatt paranoiás lett. A bizalmatlanság, az állandó lehallgatások és besúgások, gyanúsítgatások teljesen kikészítették. „Az én pompás tanácsosom nagyon idegesen jött meg Kubából, és elmondta a történetét... Lassacskán rendbe jöttem Jorge Edwards megtépzott idegei, már nem rágta folyton a körmét és nyilvánvaló tehetséggel, intelligenciával és hűséggel dolgozott együtt velem” – olvashatjuk Neruda memoárjában (424). Edwards saját elmondása szerint is olyan lelki sérüléseket okoztak számára a Kubában történtek, amit csak úgy volt képes legyőzni, ha kiírja magából ezeket a történeteket és így került sor a tanulmányunk elején már említett kézirat megszületésére.

¹³ Edwards tudomása szerint Allende azonnal vissza akarta őt hívni a külügyi szolgálatból, de végül is a külügyminiszter, Clodomiro Almeyda lebeszélte erről az elnököt.

A történet utóéletéhez tartozik Fidel Castro chilei látogatása 1971. november 10-e és december 4-e között. Szokatlanul nagy időintervallumról van szó (bár csupán 10 napra tervezték, minden idők leghosszabb államfői látogatása lett belőle), és a több mint három hét alatt Castro beutazta az egész országot, mindenhol lelkesítő beszédeket tartott a chilei szocializmus érdekében. A látogatása idején ugyanakkor már kormányellenes megmozdulásokra is sor került Chilében, például az asszonyok többször és több városban is üres edények, fazekak ütügetésével vonultak utcára ezzel tiltakozva az ellátási nehézségek ellen. A legnagyobb ilyen jellegű tiltakozásra éppen december 2-án került sor a fővárosban, ugyanazon a napon, amikor Castro a Nemzeti Stadionban mondott három órás forradalmi beszédet, amit a résztvevők fele nem tudott egyébként végigülni és elment.

Fidel Castro több beszédében szkepticizmusának adott hangot azzal kapcsolatban, hogy Chilében lehetséges a békés átmenet a szocializmusba. Ezt az álláspontját nyomatékosítandó fegyverekkel támogatta a MIR-t¹⁴, ami igen kellemetlenül érintette Allendét és a chilei hadsereghez fűződő viszonyát. És ne felejtjük, a Pinochet-féle hatalomátvétel éppen a hadsereg soraiból indult. Edwards álláspontja szerint egyébként a múlt teljes tagadása és lebecsülése vezetett mind a Castro rezsimhez, mind pedig a Pinochet féle diktatúrához: egyikük sem tartotta sokra a tökéletlen demokráciát. Pinochet egy liberális gazdaságpolitikára épülő rezsimet valósított meg – „piacgazdaság kijárási tilalommal” – míg Castro kormánya a szovjet típusú kommunizmust (Edwards, 1991:12). Ugyanakkor az adott történelmi helyzet szerencsétlen egybeeséséből fakadóan a Pinochet diktatúra kegyetlenségei épp azt sugallhatták az 1970-es évek első felében, hogy Latin-Amerika számára mégiscsak a castróizmus az egyetlen lehetséges alternatíva, különösen az Allende kormányzat, mint lehetséges másik baloldali út, bukását követően.

Felhasznált irodalom

- Anderle, Ádám (2004). *Kuba története*. Budapest: Akkord.
- Castro, Fidel (1970). *Discurso pronunciado por Fidel Castro Ruz, presidente de la República de Cuba, en la clausura de la plenaria nacional de la industria básica, efectuado en el teatro de la CTC el 7 de diciembre de 1970. "año de los diez millones"*. Elérhető: <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1970/esp/f071270e.html>, elérés dátuma: 2018 október 1.
- Dömény, János (1998). Salvador Allende chilei elnök Népi Egység kormányának ezer napja. *Eszmélet*, 40. Elérhető: http://eszmelet.hu/domeny_janos-salvador-allende-chilei-elnok-nepi-egyseg-korm/, elérés dátuma: 2018. október 1.
- Edwards, Jorge (1990). *Adiós, Poeta...* Barcelona: Tusquets.
- Edwards, Jorge (1991). *Persona non grata*. Barcelona: Tusquets.
- Neruda, Pablo (1977). *Bevallom, éltem*. Budapest: Kossuth.

---

¹⁴ Chilei Forradalmi Baloldali Mozgalom: szélsőbaloldali gerillaszervezet, amely 1965-ben alakult kubai támogatással, az Allende kormányzat idején párttá alakult, amelynek jelentős tömegbázisa volt főként a parasztság körében.

**NYELVÉSZET:
TÖRTÉNETISÉG ÉS MODERNSÉG**

**LINGÜÍSTICA:
HISTORICIDAD Y ACTUALIDAD**

(UDVARIAS) DIREKTÍVÁK A KÖZÉPKORI KATALÁNBAN

NAGY C. KATALIN¹

1. Bevezetés

A jelen tanulmányban bemutatott nyelvtörténeti kutatás egy nagyobb projekt részét képezi, amely akaratot, hajlandóságot kifejező igékkel alkotott perifrázisok használatának feltárására irányul a középkori katalánban és spanyolban. A XIII–XVI. századi szövegeket tartalmazó korpuszra épülő kutatás eddigi eredményei arra utalnak, hogy a *pensar* 'gondol', *voler* 'akar' és *plaire* 'tetszik' igék felszólító értelmű formáival alkotott igei szerkezetek direktívák végrehajtására voltak alkalmasak a katalán nyelv vizsgált nyelvállapotában. Egyes használataik feltehetőleg udvariasnak számítottak és a vizsgált korszakban már erősen konvencionalizálódott alakzatokról van szó. A vizsgálat tehát a történeti beszédaktus-kutatás és a történeti udvariasság kutatás területéhez tartozik. A történeti beszédaktus-kutatás fiatal, dinamikusan fejlődő kutatási terület (l. Arnovick, 1999; Traugott – Dasher, 2004 [2002]; Taavitsainen – Jucker, 2007; Kohonen, 2007; Jucker – Taavitsainen, 2008). A vizsgált problémakör mind elméleti, mind gyakorlati szempontból érdekes. Az elméleti vonatkozások az indirekt direktívák lehetséges végrehajtási módjait érintik, hiszen a vizsgált esetek egy speciális, más nyelvekből kevésbé ismert stratégiát példáznak. A gyakorlati vonatkozások pedig a történeti beszédaktus-kutatás módszertanát érintik. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa ennek a kutatási projektnek egy kis szeletét, nevezetesen a *plaire* 'tetszik' igével alkotott igei szerkezetek egyes használatait a középkori katalánban.²

A tanulmány felépítése a következő. A bevezető után, a 2. pontban a nagyobb kutatási projekt adatait és módszereit mutatom be, a 3. pontban pedig a vizsgált jelenséget, egy-egy példát mutatva a három érintett katalán szerkezetre. A 4. pontban rátérek a kutatás elméleti vonatkozásaira és a közvetett direktívák végrehajtásának Searle (1975) által leírt lehetőségeiből kiindulva megmutatom, hogy e középkori katalán stratégiák egy olyan új eljárást képviselnek, amelyet Searle (1975) az angol nyelvre alapozott vizsgálata alapján nem vélt lehetségesnek. Az 5. pontban tárgyalom a korábbi kutatások eredményeit, amelyek egyes, a témához kapcsolható igei perifrázisok használatára vonatkoznak a katalánban és más újlatin nyelvekben. A 6. pont mutatja be a *plaire* 'tetszik' igével alkotott egyes igei szerkezetek használatát a középkori katalánban, míg a 7. pontban Brown és Levinson modelljében elemzem az ezek használatán alapuló udvarias nyelvhasználati stratégiákat. Az utolsó, 8. pont a konklúziókat tartalmazza.

¹ A tanulmány az MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Jelen írás a 2018. április 27-én Szegeden megrendezett *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* című konferencián elhangzott előadásom egy részének tanulmánnyá fejlesztett változata. Ezúton fejezem ki hálámat és köszönetemet Németh T. Enikőnek a tanulmány alapjául szolgáló előadáshoz fűzött inspiráló, segítő megjegyzéseiért.

² Nagy C. (2011) e projekt egy másik szeletét mutatta be: a középkori spanyol „*pensar de* 'gondol' + FI” és „*querer* 'akar' + FI”, valamint a középkori katalán „*pensar de* 'gondol' + FI” és „*voler* 'akar' + FI” szerkezetek használatát, leg részletesebben a legutolsót jellemezve középkori katalán parlamenti beszédekben.

2. A kutatás adatai és módszerei

A kutatás különböző műfajú, XIII–XVI. századi katalán szövegeket tartalmazó korpuszon alapul (narratív szövegek, pl. krónikák, levelek, parlamenti beszédek átíratái), amelyek részletes bibliográfiai adatait a Történeti szövegek c. pont tartalmazza. A kutatás újszerű módszertannal igyekszik megfelelni a beszédaktus típusok történeti korpuszban való azonosításában és elemzésében rejülő kihívásoknak (vö. Kohlen, 2000, 2007; Jucker – Taavitsainen, 2000). Egyrészt a vizsgált szerkezetek környezetében előforduló, beszédaktust megnevező igéknek elkülönítettem a performatív vs. leíró használatú formáit (vö. Austin, 1990 [1962]:74, 77–78; Taavitsainen – Jucker, 2007:112–113), másrészt külön is megvizsgáltam a párbeszéd vs. narratív szövegrészekben talált előfordulásokat. Ezen kívül a „formától a funkcióig” haladó megközelítést a „funkciótól a formáig” haladó elemzési módszerrel igyekeztem ötvözni (vö. Jacobs – Jucker, 1995). Jelen tanulmányban azonban elsősorban a tárgy tudományos eredményeket mutatom be, terjedelmi okok miatt a módszertani megfontolásokra részletesen nincs lehetőségem kitérni (ehhez l. Nagy C., 2011).

3. A *pensar* 'gondol', *voler* 'akar' és *plaure* 'tetszik' igékkel alkotott szerkezetek a korpuszban

A vizsgált jelenség mélyebb megértése végett tekintsük előljáróban a szóban forgó szerkezetek egy-egy példáját! Az (1) előfordulás Muntaner krónikájából származik, amely a XIV. század első harmadában íródott. Kontextusa a következő: az aragón csapatok a kalábriai partoknál portyáznak, a kalábriaiak odajönnek az admirálishoz és kegyelmet kérnek, szövetséget ígérve. Kérésüket egy, a *plaure* 'tetszik' igével alkotott szerkezetet használva hajtják végre:

- (1) *E així, plàcia-us que no ens façats aquell mal que poriets.* (Munt I 125)
'Így hát **tessék neked, hogy** ne tedd meg velünk azt a rosszat, amit megtehetnél.'

A *pensar* 'gondol' igével alkotott szerkezet (2)-ben látható előfordulása I. Jakab krónikájából származik, amelyről Bruguera (1981:42) megkockáztatja a feltevést, hogy archaizáló nyelvezetének köszönhetően a legkorábbi nyelvállapotot tükrözi a fennmaradt híres katalán krónikák közül³. A kérdéses megnyilatkozást az egyik nemes mondja a királynak:

- (2) *Seyor, pensats de cavalgar e de moure, que veus los moros que vénen.* (Jau 425)
'Uram, **szállj lóra és indulj (=4 gondolj lóra szállni és mozdulni)**, hiszen látod, hogy jönnek a mórok.'

A *voler* 'akar' igével alkotott szerkezet előfordulása III. Péter egyik parlamenti beszédből való, 1370-ből. E műfajban gyakori volt, hogy az érvelést bibliai idézettel támasztotta alá a szónok, ahogyan az alábbi (3) szövegrészben is láthatjuk. A Krónikákból (II, 32:7) vett

³ Az eredeti szöveg keletkezését 1229 és I. Jakab halálának időpontja (1276) közé tehetjük, a fennmaradt kéziratok azonban későbbiek, a legrégebbi 1343-ból származik.

⁴ A továbbiakban a „=” szimbólumot a szó szerinti jelentés megadására használom, amelyet zárójelben adok meg azokban az esetekben, amikor magyarul nem illeszkedne jól a kontextusba.

részletben Szancherib, AsszírIA kirÁlyA JeruzsÁlem elfoglalásÁra készül. A védekezés egyik elökészületeként Hiszkija vezéreket állít a nép élére, majd buzdító beszédet intéz hozzájuk. A (3) megnyilatkozással a *voler* + főnévi igenév (*főnévi igenév* a továbbiakban: FI) szerkezetet használva bátorítja őket:

- (3) *Fets vostres afers vigorosament e siats confortats; no vullats haver paor ni temença del rei dels sirians ni de la gran multitut que ab ell és,* (Parl 45,30–31)
 'Legyetek erösek és bátrak! **Ne féljeteK és ne rettegetek (= ne akarjatok félni és rettegni)** AsszírIA kirÁlyától, és a vele levő sokasÁgtól.'⁵

Mit figyelhetünk meg e három megnyilatkozásban? Mindhárom esetben felszólító értelmű formáról van szó: a beszélő a hallgató valamilyen jövőbeli cselekedetét akarja elérni, tehát direktívákról beszélhetünk. Bár a felszólítás formailag a *ploure* 'tetszik', *pensar* 'gondol' és *voler* 'akar' igékhez kötődik, a tényleges cselekvést pedig alárendelt tagmondat vagy főnévi igenév írja le, a beszélő feltehetőleg e cselekvés végrehajtását szeretné elérni a hallgatótól, nem csupán az arra vonatkozó „tetszést”, „gondolást” vagy akaratot. Hogy nem használja egyszerűen a felszólító igealakot, annak feltehetőleg az az oka, hogy azt nem itéli megfelelőnek szándékai eléréséhez. De vajon miért? Talán udvariassági megfontolásból? Esetleg így szeretne nyomatékot adni mondandójának? Vajon milyen jelentést közvetítenek e szerkezetek? És vajon felcserélhetőek lennének a fenti kontextusokban? Kutatásomban e kérdéseket igyekszem megválaszolni. Jelen írásban a *ploure* 'tetszik' igével alkotott szerkezet egyes használataira koncentrálok, a másik két szerkezet bemutatására területmi okok miatt itt most nincs lehetőség. Ezek használata, valamint a *ploure*-szerkezet további funkcióinak bemutatása további tanulmányok tárgyát képezi majd. E három szerkezet nemcsak leíró szempontból érdemes figyelemre, amikor is a középkori katalán nyelvhasználat jellemzését tűzzük ki célul, hanem rendkívül érdekes elméleti vonatkozásai is vannak, amelyeket a következő pontban tekintünk át.

4. Elméleti vonatkozások

Az (1)–(3) példákban látható kérészi stratégiák elméletileg két szempontból is érdekesek. Egyrészt, Searle (1988 [1975]:53) a közvetett beszédaktusokról írva a következőket mondja: „Az ilyen esetekben a mondat, amely egy bizonyos fajta illokúciós aktus illokúciós erejének jelzőit tartalmazza, kimondható úgy, hogy emellett végrehajtson egy másik típusú illokúciós aktust is.” Amennyiben a közvetettséget az illokúciós aktus típusok viszonyában értelmezzük, az említett példák nem közvetett beszédaktusok a searle-i értelemben, hiszen ebben az esetben egy direktívát hajtunk végre egy másik direktíva által (azaz az illokúciós erő megegyezik). Ugyanakkor beszélhetünk az illokúciós aktus típuson belüli közvetettségről: bár az elsődleges és a másodlagos aktus illokúciós ereje megegyezik, de propozíciós tartalmuk eltér.

⁵ A bibliai idézet magyar változatához a következő magyar nyelvű bibliafordítást használtam: *Biblia*. Budapest: Szent István Társulat. 1991. A szó szerinti jelentést pedig a szokásos módon, zárójelben adom meg.

Másrészt ezek az előfordulások a közvetettség olyan speciális eseteinek tűnnek, amelyet Searle (1988 [1975]:66) – az angol nyelvre vonatkozó megfigyelései alapján –, nem vélt lehetségesnek indirekt direktívák esetében, hiszen a közvetett direktívákat vizsgálva a következő általánosítást fogalmazta meg:

„4. ÁLTALÁNOSÍTÁS: S⁶ végrehajthat egy közvetett direktívát azáltal, hogy vagy állítja, hogy vannak, vagy kérdezi, hogy vannak-e jó vagy mindent elsöprő indokai A megtételére, kivéve, amikor az indok az, hogy H akarja vagy óhajtja stb. A-t megtenni, mely esetben S csak azt kérdezheti, hogy H akarja-e vagy óhajtja-e stb. megtenni A-t.”⁷

A vizsgált előfordulások azonban eltérnek ezen általánosítástól: a beszélő sem nem állítja, sem nem kérdezi, hogy a hallgató akarja-e vagy szeretné-e végrehajtani a kérdéses cselekvést, hanem felszólítja a hallgatót, hogy rendelkezzen az általa kért vagy javasolt cselekvés végrehajtására vonatkozó szándékkal, hajlandósággal, tetszéssel. Bár Searle (1988 [1975]:66, l. még Searle, 1975:72) hozzáteszi, hogy „vegyük észre, hogy ezek általánosítások, s nem szabályok”, a kérdéses esetek elméletileg érdekesek, hiszen egy a szakirodalomban eddig nem vizsgált lehetőséget példáznak. A közvetettség speciális esetei, hiszen bennük a beszélő a cselekvés végrehajtására való hajlandóságra szólítja fel a hallgatót. Ez a stratégia udvariasnak, kevésbé arculatfenyegetőnek minősül, mint a direkt felszólítás (részletesen l. a 7. pontban). A továbbiakban térjünk át a korábbi szakirodalom vonatkozó eredményeire.

5. A korábbi kutatások eredményei

Nincs tudomásom olyan korábbi kutatásról, amely kifejezetten a jelen tanulmányban tárgyalt szerkezeteket érintené. Úgy tűnik azonban, hasonló szerkezetek nemcsak a katalán nyelvben, hanem egy kiterjedtebb régióban voltak használatosak a vizsgált korszakban (korábban magam is vizsgáltam a középkori spanyol *pensar* 'gondol' és *querer* 'akar' igékkel alkotott szerkezeteket, l. Nagy C. 2011), a szakirodalomban azonban ezekre nézve is csak szórványos utalásokat találunk. Montgomery (1988:105) egyes direktív beszédaktusok végrehajtásának módjait vizsgálva a középkori spanyol epikában megjegyzi, hogy bizonyos perifrázisok szolgálhattak a felszólítás enyhítésére: ezek között említi a „*pensar de* 'gondol' + FI” és a „*querer* 'akar' + FI” szerkezetet. Beardsley (1921:34) Menéndez Pidalt idézi, aki szerint a „*querer* + FI” szerkezet „erőteljesebbé teszi a kéréseket”, ugyanakkor „majdnem teljesen haszontalan” perifrázisnak nevezi, azaz úgy véli, a jelentéshez szinte semmivel sem járul hozzá. Maga Beardsley (1921:36) azonban úgy gondolja, hogy használata udvariasabbá tehetné a kéréseket, mert általa ki lehetett küszöbölni a felszólító formát. Továbbá említést tesz egy, a *veuillez* 'akar' igével alkotott hasonló francia szerkezetről,

⁶ Az idézetben „S” a beszélőre, „H” a hallgatóra, „A” pedig a szóban forgó cselekvésre utal.

⁷ Az eredeti szöveghely, amelyen az általam felhasznált magyar fordítás alapul Searle (1975:72): „S can make an indirect directive by either stating that or asking whether there are good or overriding reasons for doing A, except where the reason is that H wants or wishes, etc., to do A, in which case he can only ask whether H wants, wishes, etc., to do A.”

amely szintén udvarias forma volt. A korábbi szakirodalomban tehát részletes leírást nem találunk, megjelenik azonban benne három feltételezés: az akaratra utaló szerkezetek használata enyhíti, erőteljesebbé vagy pedig udvariasabbá teszi a felszólítást. Az „enyhíti a felszólítást” homályos megfogalmazás. Elképzelhető, hogy megfelel annak, miszerint „udvariasabbá teszi”, szemben állni látszik viszont az „erőteljesebbé teszi” hipotézissel, amelynek pontos jelentését szintén nehéz megállapítani. E homályosság oka, hogy e pusztán leíró jellegű megjegyzések nem építenek semmiféle történeti pragmatikai elméleti keretre.

A jelen tanulmányban tárgyalt *plaire*-szerkezet használatát sem tárgyalja a szakirodalom. Amint Alturo és Chodorowska-Pilch (2009:24) utalnak rá, a *plaire* 'tetszik' ige a XVI. század végén még használatban volt, de hamarosan vetélytársaként jelentkezett az *agradar* 'tetszik' ige, amely az informális nyelvhasználatban már a XIX. század végére kiszorította. A mai katalánban a *plaire* ige használata a formális diskurzusra korlátozódik, valamint egyes sztereotip kifejezésekben él tovább: pl. *si a Déu plau* 'ha Isten úgy akarja', *si us plau, sisplau* 'kérem'. Ez utóbbi, a ma is használatos *sisplau* és *si us plau* kifejezések és különböző változataik grammatikalizációja képezi Alturo és Chodorowska-Pilch (2009) kutatásának elsődleges tárgyát. Az eredetileg feltételes szerkezet (*si*+ részeshatározói komplementum + *plau* 'ha tetszik vkinek', vö. (8) példa) később diskurzusjelölői funkciót vett fel udvarias és kevésbé udvarias használatban. A szerzők (Alturo – Chodorowska-Pilch, 2009:20–21) egyéb nyelvekből is említenek hasonló jelentésváltozásokat korábbi szakirodalomra hivatkozva: az angol *please* < *if you please*, a francia *s'il vous plaît* vagy *s'il te plaît* és az oksztán *si a vos platz* kifejezések hasonló nyelvtörténeti alakulást mutatnak. A szerzőpáros szerint a katalán szerkezet grammatikalizációja olyan kontextusban indult meg, amelyben a beszélő valamely direktív beszédaktust hajtott végre. Véleményük szerint ez a címzett akaratára utaló feltételes szerkezet arra szolgált, hogy udvariasan elismerje, a címzettnek joga van nem figyelembe venni a beszélő akaratát. Később a kontextuális megszorítások enyhülése figyelhető meg, a későbbiekben pedig sztereotip udvariassági formulává vált. Alturo és Chodorowska-Pilch azonban nem térnek ki az általam vizsgált rokon formára, amelyben a beszélő felszólítja a címzettet a „tetszésre” egy kért cselekvésre vonatkozóan. Bár megjegyzi (Alturo – Chodorowska-Pilch, 2009:17, 3. lj. és 2009:19), hogy az általuk tárgyalt udvariassági formula mellett számos egyéb udvarias szerkezet is használatban volt a vizsgált történeti korszakokban, a *plaire* 'tetszik' ige felszólító értelmű alakjain alapuló használatot nem említik meg ezek között.

6. A *plaire que* és a *plaire* + főnévi igenév használata a középkori katalánban

A címzett tetszésére való utalás direktívák végrehajtásakor nemcsak az Alturo és Chodorowska-Pilch (2009) által leírt feltételes szerkezetben jelenhetett meg a középkori katalánban. Az általam bemutatott használat grammatikai szempontból valójában két szerkezetet takar, funkcionális szempontból azonban ugyanazon stratégiáról beszélhetünk. A szerkezetek előfordulásainak megoszlását a vizsgált szövegekben az 1. táblázat mutatja, e kétféleség okát pedig alább bővebben kifejthetjük majd. A szerkezetek a következők: (i) a *plaire*

ige felszólító értelmű, kötőmódú alakja (*plàcia, plagués*)⁸ + részeshatározói komplementum + a *que* kötőszó: 'tessék/tetsszen vkinek, hogy', (ii) a *plaire* ige felszólító értelmű, kötőmódú alakja (*plàcia, plagués*) + részeshatározói komplementum + főnévi igenév: 'tessék/tetsszen vkinek megtenni vmit'.

1. táblázat A *plaire* 'tetszik' ige felszólító értelmű alakjaival alkotott szerkezetek megoszlása

	Jau	Desc	Munt	Per	Parl	EpC	Ger	össz.
<i>plàcia/plaga que</i>	3	3	35	1	8	4	2	56
<i>plagués que</i>	3		22	-	-	-	-	25
<i>plàcia (de) + FI</i>	-	-	-	-	9	9	-	18
<i>plagués (de) + FI</i>	-	-	-	-	1	2	-	3
	6	3	57	1	18	15	2	102

A vizsgált szövegek e két szerkezet 102 előfordulását tartalmazták. Bár a 102 nem olyan kis példaszám egy történeti kutatásban, az előfordulások többféle típusra és használati árnyalatra bonthatóak, így kevés marad egy-egy kategóriában, ami kvantitatív érveket nem tesz lehetővé. Ennek oka egyrészt az, hogy, akárcsak a mai katalánban, a vizsgált nyelv-állapotban is meglehetősen gyakori volt a *sima* felszólító forma direktívák végrehajtásakor, valamint egyéb udvarias fordulatok is léteztek, így a vizsgált szerkezet csupán kisszámú kontextusra korlátozódik. Másrészt elképzelhető, hogy az általam vizsgált fordulatok elsősorban a beszélt nyelvhez köthetőek, így az írásos forrásokban megjelenési lehetőségük korlátozottabb. Harmadrészt, a valamely direktívát leíró részekben gyakran elégséges a beszédaktus megnevezése, az elbeszélő nem minden esetben tér ki a végrehajtás módjára, így elsősorban a párbeszédes részekben számíthatunk a szerkezet felbukkanására, amelyek a szövegek kisebb részét teszik ki. Úgy vélem azonban, hogy ennek ellenére lehetséges egy megközelítő leírást adni e szerkezetek használatáról történeti pragmatikai megközelítésben. Bár a kvantitatív elemzésnek is lennének előnyei, történeti pragmatikai nézőpontból előnyben részesítem a kvalitatív elemzést, ugyanis a kontextustípusok változása és a szerkezet funkcióváltozása véleményem szerint egyedül így tárható fel (vö. Kohlen, 2007). Egy ilyen jellegű vizsgálatban elengedhetetlen minden egyes előfordulást akár féloldali kontextusban megvizsgálni ahhoz, hogy a releváns faktorokat tisztázzuk (ki, kinek, miért, hogyan, mi célból hajtja végre a beszédaktust). Ehhez a megelőző és a rákövetkező beszédaktusokat is figyelembe kell venni, amelyek segítenek megállapítani a vizsgált szerkezet funkcióját és használatbeli árnyalatait. Ezen kívül a hasonló funkciójú szerkezeteket együttesen érdemes vizsgálni.

A vizsgált szövegekben talált 102 előfordulás közül 81 közvetlen interakciót leíró részben fordult elő, a maradék 21 pedig leíró részben. Ez a megkülönböztetés igazából a narratív szövegek esetében érdekes, amelyek tartalmazhatnak interakciós részeket is. Ezekben a szövegrészekben az elbeszélő valamelyik szereplő szavait közvetlen idézetként is

⁸ A *plàcia* jelen idejű, a *plagués* pedig múlt idejű forma.

megadhatja, (ami természetesen nem jelenti, hogy az szó szerint úgy is hangzott el) vagy elmondhatja saját szavaival. Más esetekben a szöveg szerzője „kiszól” az olvasóhoz, ami szintén interakciónak tekinthető. Más szövegek, így a parlamenti beszédek és a levelezések műfajuknál fogva közvetlen interakciónak vagy interakció átíratának tekinthetőek. Érdekebb az a megkülönböztetés, hogy a szerkezet használatával a beszélő ténylegesen végrehajt-e egy beszédaktust, azaz a beszédaktust megnevező ige performatív használatban áll-e, vagy pedig csak beszámol róla (l. (4) és (5) előfordulások). A kettő elkülönítése nem mindig egyszerű és egyértelmű (erről l. Nagy C., 2011:167–168). A narratív vs. interakciót leíró szövegrész és a performatív vs. leíró használat megkülönböztetés nem feltétlenül esik egybe, bár elég nagy az átfedés. Ugyanis egy közvetlen interakciót tartalmazó szövegrészben is előfordulhat leíró használat: a beszélő beszámolhat valaki más beszédaktusáról, vagy akár egy saját korábbi vagy jövőben tervezett beszédaktusáról. A (4) megnyilatkozás arra mutat példát, amikor valaki ténylegesen végrehajt egy beszédaktust a szerkezet használatával, az (5) pedig arra, amikor csak leírja azt. A (4) példa Jaume de Far egy kérése, amelyet az 1355. július 6-ai, barcelonai parlamenti gyűlésen hajtott végre a király és az infáns nevében beszélve.

(4) *E plàcia-us, senyors, de fer així bones e degudes provisions, com si lo senyor infant hic fos present, (Parl 23,26)*

‘És úgy **tessék** Önöknek, uraim, **megtenni** a megfelelő és szükséges intézkedéseket, mintha infáns urunk is jelen lenne.’

Az (5) példában Muntaner krónikás egy kérés korábbi végrehajtásáról számol be egy narratív szövegrészben.

(5) *e molt humilment suplicaren al senyor rei e al dit senyor infant que els plagués que nos perdonàs ço que fet havien contra ells, (Munt II 196)*

‘és nagyon alázatosan kérelték a királyt és az említett infáns urat, hogy **tessék nekik**, hogy megbocsássák, amit elkövettek ellenük’

Az (5) szövegrészben található leírás szerint a követek a *plaire*-szerkezetet használták a kérés végrehajtására. Ennek ellenére nem tudhatjuk, hogy pontosan hogyan hangozhatott el az eredeti megnyilatkozás, mindenesetre a leírás alapján feltételezhető, hogy a *plaire*-szerkezet alkalmazása legalábbis lehetséges lett volna a szóban forgó kontextusban.

A szerkezet használatában az előfordulások alapvetően két nagy csoportját érdemes elkülöníteni. 44 előfordulásban a beszélő valamely isteni vagy szent személy: (leggyakrabban) Isten, Jézus Krisztus vagy Szűz Mária tetszését kéri valamire, míg 58 esetben egy másik emberi személy tetszését. Jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt csak ez utóbbiakat jellemezem röviden.

Az egyszerű emberi címzettek felé irányuló kérések további két nagy típusra oszthatóak fel: a kérés vonatkozhat a beszélő saját cselekvésére vagy valamely független dologra, amelyre nézve a beszélő engedélyt, hozzájárulást, jóváhagyást kér, illetve a címzett fél valamely cselekvésére, amikor is a tartalomtól függően kérésről, javaslatról, tanácsról stb. lehet szó. Előbbiből 17, utóbbiból 41 előfordulás található a korpuszban. Míg a legkorábbi szövegben (l. Jakab krónikája) csupán az első típus tűnik fel (mindössze 3 alkalommal), Muntaner későbbi krónikájában már mindkét típus megtalálható közel azonos arányban (14:22).

Tekintsük az első típust, amely úgy tűnik, történetileg a korábbi, elsődleges használat volt. A (6)-beli előfordulás Muntaner krónikájából származik. Az infáns részt szeretne venni a harcban, ehhez azonban apja engedélyére van szüksége, amelyet a *plaure*-szerkezettel kér, amely kétszer is megjelenik e szövegrészben.

- (6) *Respòs En Jacme Pere: – Pare senyor, plàcia-us que jo no meta negun en mon lloc en aquests afers, mas jo en persona que hi vaja. Que tot ço, senyor, que vós deïts, és veritat; que tots seran morts o preses; e així, plàcia-us que jo n'haja aquesta honor.* (Munt I 100)

'Jacme Pere így válaszolt: – Apámuram, **tessék neked, hogy** ne kelljen senkit a magam helyébe tennem ezekben az ügyekben, hanem én személyesen mehessek. Mindaz, uram, amit mondasz, igaz; hogy mindnyian meg fognak halni vagy fog-ságba esnek; így hát, **tessék neked, hogy** enyém lehessen ez a dicsőség.'

Ezekben a kontextusokban a beszélő vágyik a dolgok valamilyen állására, amelyhez egy hatalommal bíró személy engedélye, jóváhagyása szükséges. Ez a használat összefüggésbe hozható azzal, hogy a *plaure* 'tetszik' ige performatív igeiként is funkcionált a középkori katalánban⁹: performatív használatban jóváhagyás megadására volt alkalmas, ahogyan (7) megnyilatkozásban is látható. A *plaure* 'tetszik' ige performatívumként való használatának figyelembevételre elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük, miként válhatott a *plaure*-szerkezet direktívák végrehajtásának konvencionálisan indirekt eszközévé. A (7) megnyilatkozásban a *plaure* ige performatívumként szerepel. A részlet Desclot krónikájában, a „jó barcelonai gróf” legendáját leíró részben található. A német császár feleségét, hamisan, házasságtöréssel vádolják. A jó barcelonai gróf odautazik, hogy harcba szálljon a tisztességéért, hiszen különben halál várna a császárnéra. Előtte azonban beszélni szeretne vele, hogy lássa, tényleg hamisak-e a vádak, ehhez kéri a német császár jóváhagyását. (7)-ben a császár válasza látható.

- (7) – *Sènyer – dix l'emperador –, bé•m plau.* – (Desc II 51,18)
'– Uram – mondta a császár –, igen **tetszik** nekem.' (tkp. '**Rendben van./Jóváhagyom.**')

A hatalommal bíró személy tetszésére, jóváhagyására mint egy cselekvés végrehajtásának előfeltételére való hivatkozás teljes tagmondatként is megjelenhet. E használatból grammatikalizálódott a mai katalán *sisplau* 'kérem' kifejezés, amelyet Alturo és Chodorowska-Pilch (2009) vizsgált, amint már fentebb említettem. Ezt a használatot példázza a *plaure* ige első előfordulása a (8) szövegrészben, míg a második előfordulás a *plaure* ige performatív használatának egy másik esete. A krónikarészlet a kormányzó által követségbe küldött Abolcásim nevű szaracén és a király párbeszédét írja le, amelyről maga a király, I. Jakab számol be fejedelmi többesben.

- (8) *e, si a vós plau, jo tornaré a l'alçayt e dir-les-li he. E nós dixem: „A nós bé plau que y anets, e que les li digats,* (Jau 351)

⁹ Az egyes nyelvek és kultúrák eltérhetnek a tekintetben, hogy lexikailag mely beszédaktusokat különböztetik meg (ehhez l. Verschueren, 1999:132), illetve hogy az adott nyelvben mely igéknek van performatív használatuk (Traugott – Dasher, 2004 [2002]:225).

'és, **ha tesszik neked**, visszamegyek a kormányzóhoz, és megmondom neki. És azt mondtuk: „**Igen tetszik nekünk, hogy** menj és megmondd neki,” (fejedelmi többes, tkp. '**Rendben**, menj és mondd meg neki!')

Lényegében tehát a (6)-hoz hasonló előfordulások esetében a kérés szó szerint is értelmezhető: a beszélő egy beszédaktus végrehajtására, a jóváhagyásra szólítja fel a hallgatót. Ezzel a végére értünk az első típus bemutatásának, amelyet a 'tetszik' jelentésű ige szó szerinti használatként értelmezhetünk.

A szó szerinti jelentéstől való elmozdulás figyelhető meg a kontextusok másik típusában, amikor a kért cselekvés a címzett cselekvése, hiszen saját cselekvésre vonatkozóan a jóváhagyás nehezen értelmezhető. Ez a feltehetően később megjelenő és a későbbi szövegekben kizárólagossá váló típus a XV. század közepe táján egy új nyelvtani szerkezetet tesz lehetővé, hiszen az infinitívuszi tagmondat alanya koreferens a főmondat indirekt tárgyával: *plaire* felszólító értelmű alakja + részeshatározói komplementum + főnévi igenév 'tetsszen/tessék vkinek megtenni vmit' (l. alább a (10) előfordulást). A főnévi igenevet esetenként a *de* prepozíció vezeti be, a legtöbb esetben azonban prepozíció nélkül áll. A parlamenti beszédekben és a levelekben a főnévi igeneves szerkezet majdhogynem kizárólagossá válik. Ezzel az első típus (engedély, jóváhagyás kérése) el is tűnik, még a nem főnévi igeneves példákban sem fordul elő többé. Ez a szerkezet immár udvariassági stratégiaként értelmezhető. Tekintsük a (9) példát. Ennek kontextusa, hogy a király megparancsolja az admirálisnak, hogy 500 lovassal és az infánszal együtt azonnal Mallorcára menjen. A Muntaner krónikájából származó (9) szövegrész a király és az admirális szóbeli interakcióját írja le.

(9) *E l'almirall, qui era molt savi cavaller, dix al senyor rei: – Senyor, mercè: **plàcia-us que** em perdonets d'açò que us vull demanar.*

Dix lo senyor rei:

– *Almirall, demanats tot segurament, e deïts ço que volrets dir.*

– *Senyor, doncs **plàcia-us que** ens digats què és açò que us mou que nós anem a Mallorca.* (Munt I 226)

'Az admirális, aki igen bölcs lovag volt, azt mondta a királynak: – Elnézést (= kegyelem), Uram; **tessék neked, hogy** megbocsásd, amit kérdezni akarok.

A király azt mondta:

– Admirális, kérdezz csak nyugodtan, és mondd, amit mondani akarsz.

– Uram, akkor hát **tessék neked, hogy** megmondd nekünk, mi motivál, hogy minket Mallorcára küldj.'

Ezekben az előfordulásokban a beszélő nem a címzett engedélyét kéri, hanem egy cselekvés végrehajtását várja tőle. Erre azonban nem közvetlenül szólítja fel, hanem a „tetszésre” való felhíváson keresztül kívánja célját elérni. Bár bizonyos kontextusokban a direkt felszólító forma a mai katalánban, és úgy tűnik a középkori nyelvállapotban sem számít/számított udvariatlannak, egyes beszédhelyzetek nagyobb fokú udvariasságot követelhetek meg. Erre utal a jelen történeti vizsgálat, a kérdéses szerkezet használati kontextusait vizsgálva ugyanis azt látjuk, hogy a címzettek az esetek nagy részében a társadalmi hierarchiában magasabban elhelyezkedő személyek. Kezdetben tehát egy udvariasnak számító használatról lehetett szó. A XV. század vége felé azonban már olyan kontextusokat is találunk,

amelyek kevésbé tisztelettudó hangvételt mutatnak, és jelentésükben a *pensar* 'gondol' ige felszólító értelmű alakjaival alkotott szerkezethez hasonlítanak, azaz inkább biztatást, sürgetést fejeznek ki. A következő levélrészletben (10) már a főnévi igeneves *plaire*-szerkezet jelenik meg a kérés végrehajtásakor. Tartalma alapján sürgető kérés, enyhe számonkérés érződik benne, amelyet a közeli baráti viszony is lehetővé tehetett a levélíró számára. A részlet ugyanis Joana Carbonell i de Soler-nek, Pere Miquel Carbonell anyjának Beatriu de Pinóshoz írt leveléből származik, amely Barcelonában kelt, 1479. október 18-án. Beatriu de Pinós Milany-Vallfogona bárónője volt és a két családot barátság fűzte össze.

(10) *Mon fill se meravella molt com no li haveu tramès oli o forment per ço que ha fet per vostra senyoria. Plàcia-us de recordar-vos d'ell e de mi, així com prometés ans que partísseu d'ací.* (EpC1 or 109)

'A fiam nagyon csodálkozik, hogy nem küldtél neki olajat vagy búzát mindazért, amit nagyságodért tett. **Tessék neked megemlékezni** róla és rólam (**tkp. legyél szíves, gondolj ránk**), ahogyan megígérted, mielőtt elmentél.'

Egyes késői előfordulásokban pedig már pusztán szemantikailag kiüresedett udvariassági fordulatnak tűnik a szerkezet használata, ahogyan Joan Bernat de Marimon szakszervezeti tag 1482. január 27-ei, a barcelonai tanácsosoknak írt hivatalos levelében (11):

(11) *Plàcia-us, com abans poreu, remetre'm lo correu.* (EpC1 or 80)

'**Tessék** Önöknek leveletem mihamarabb **megvála szólni.**' (**tkp. Mielőbbi válaszukat várva.**)

Összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy a fentebb bemutatott előfordulások direktívák végrehajtására voltak használatosak a középkori katalánban. A korai előfordulások a *plaire* ige performatívumként való használatán alapulnak, ezekben lehetséges a szó szerinti értelmezés: a beszélő a címzettet egy tényállással kapcsolatban tetszése kifejezésére szólítja fel. Az előfordulások egy másik – feltehetően később megjelenő – csoportja esetében azonban már egyértelmű, hogy a kérés nem a címzett tetszésének kinyilvánítására vonatkozik, hanem magának a cselekvésnek a végrehajtására, tehát egyfajta indirektségről van szó. Ezek egy olyan stratégiát képviselnek, amelyben a szó szerinti jelentés értelmében a nyelvhasználó a kérés súlypontját a kért cselekvésről áthelyezi a címzettnek a cselekvés végrehajtására való hajlandóságára, tetszésére, valójában azonban a cselekvés végrehajtását szeretné elérni. A történeti adatok elemzése arra utal, hogy a kérésnek ez a formája az udvariassággal hozható kapcsolatba, ezért a következő pontban kísérletet teszünk a fentebb elemzett példák értelmezésére Brown és Levinson (1987 [1978]) udvariassági modelljében.

7. A vizsgált szerkezet használatának értelmezése Brown és Levinson (1987 [1978]) modelljében¹⁰

A jelen tanulmányban vizsgált középkori katalán nyelvhasználati stratégiák elhelyezhetőek Brown és Levinson (1987 [1978]) modelljében. A direktívák ebben az elméleti keretben azon beszédaktusok közé sorolhatóak, amelyek inherensen fenyegetik az arcukat (az

¹⁰ A modellről magyar nyelven jó összefoglalót ad Nemesi (2009:71–76).

arculat fogalmához l. Brown – Levinson, 1987 [1978]:61–64), mégpedig alapvetően a hallgató negatív arculatát, azáltal, hogy korlátozzák őt a cselekvés és választás szabadságában. Ezért udvarias szándék esetén általában enyhítéssel, „orvoslással” igyekszünk végrehajtani őket, amihez minden nyelvben rendelkezésre állnak különböző nyelvi stratégiák. Az ún. orvosló jóvátétel két fő formáját Brown és Levinson (1987 [1978]:70) „pozitív” (közelítő) és „negatív” (távolító) udvariasságnak nevezte el.

Jelen tanulmányban a *plaire* ige felszólító értelmű, kötőmódú alakjaival alkotott szerkezetek használatával végrehajtott direktívák két csoportját mutattam be. Az udvariasság kérdéskörét illetően az a lényeges, hogy az első csoportba tartozó, engedélykérő direktívák és az egyéb direktívák között az indirektség tekintetében van különbség. Az engedélykérő direktívákat ugyanis értelmezhetjük úgy, hogy a beszélő arra kéri a hallgatót, hogy fejezze ki tetszését. Más szóval, ezek szó szerinti értelmezést engednek meg, hiszen a tetszés kifejezése a *plaire* igei performatívummal maga az engedélyadás beszédaktusa volt a középkori katalánban. Az engedélykérés beszédaktusa inkább a beszélő, semmint a hallgató arculatára nézve jelent fenyegetést, ezért nem meglepő, hogy orvoslás nélkül is végrehajtható.

A kontextusok kiterjesztése révén alakulhatott ki az újabb használat: az indirekt kérések esete, amikor is a kérés a címzett egy cselekvésére vonatkozik, aki így nyomás alá kerül, hogy végrehajtsa-e azt vagy sem. Ezekben a példákban tehát már a hallgató arculatát fenyegető aktusokról van szó, amelyeket ezért a beszélő „orvosolva” hajt végre. A vizsgált stratégia a negatív udvariasság körébe tartozik: a beszélő a hallgató negatív arculatára van tekintettel (l. *Legyél indirekt!, Minimalizáld a ráhatást (nyomásgyakorlást)!*, Brown – Levinson, 1987 [1978]:129–145, 176–178). Az indirektség nagyobb fokú udvariasságot eredményez, a beszélő a kérés hangsúlyát a cselekvésről a címzettnek az arra való hajlandóságára, tetszésére helyezi át, a kért cselekvés megtétele ilyen módon a címzett saját akaratán fog múlni.

Ugyanakkor értelmezhető a stratégia a pozitív udvariasság megnyilvánulásaként is, hiszen a hallgató pozitív arculata kerülne veszélybe, amennyiben a beszélő nem törődne az érzéseivel, szándékaival, vágyaival (l. *Legyél tekintettel a H érdekeire, szükségleteire, akaratára!*, Brown – Levinson, 1987 [1978]:101–104). Ennek elkerüléseként is értelmezhető a vizsgált stratégia, hiszen a beszélő arra helyez hangsúlyt, hogy igenis érdeklí a címzett akaratú világa, hajlandósága.

A kérdést megközelíthetjük a beszélő oldaláról is. Kérés végrehajtása esetén a beszélő pozitív arculatát is annál nagyobb veszély fenyegeti, minél kisebb a hallgató hajlandósága a kért cselekvés végrehajtására. Ezért a vizsgált stratégia úgy is értelmezhető, mint a beszélő pozitív arculatának fenyegetettségét mérséklő eljárás, amely a hallgató hajlandóságának az esélyét hivatott növelni.

A tartalomtól függően a direktíva lehet kérés, javaslat, parancs stb., amelyek a beszélő és a hallgató érdekei mentén különíthetők el.¹¹ Míg előbbi a hallgató negatív, utóbbiak a

¹¹ Az illokúciós erő megállapításában segíthetnek többek között a vizsgált szerkezeteket tartalmazó megnyilatkozásokban vagy azok környezetében előforduló beszédaktus igék, egyes határozók, a fordításban előforduló példák, szövegszerű megfelelések stb. Ezeket a tényezőket a kutatás során figyelembe vettem, bemutatásukra azonban terjedelmi okok miatt itt nincs lehetőség.

pozitív arculatára nézve jelentenek fenyegetést. A gyakorlatban azonban az egy típusba tartozó beszédaktusokat igen nehéz elkülöníteni, ha nem lehetetlen, és ez nemcsak a történeti kutatásra érvényes¹². Ezzel a kérdéssel azonban itt most nem foglalkozhatunk.

Egyes szociológiai tényezők is befolyásolhatják, hogy a nyelvhasználók milyen udvariassági stratégiát választanak: pl. a társadalmi távolság, a hatalmi viszonyok vagy az arculatfenyegetés mértéke. A jelen írás bevezetőjében bemutatott nagyobb projekt tágabb kontextusát is figyelembe véve elmondható, hogy a vizsgált három szerkezet közül a *plaire* igével alkotott szerkezet az, amelyet leginkább a hierarchiában magasabban álló címzett esetén alkalmaztak, így feltehetőleg kiemelten udvarias formulának számított a vizsgált korszakban.

8. Konklúzió

Tanulmányomban a *plaire* 'tetszik' ige felszólító értelmű alakjaival alkotott szerkezetek egyes használatait mutattam be a középkori katalánban XIII–XVI. századi korpusz alapján, történeti pragmatikai megközelítésben. Amellett érveltem, hogy az egy funkcionális mezőbe tartozó nyelvhasználati jelenségeket együttesen kell és érdemes vizsgálni, ugyanakkor egy adott igén alapuló nyelvhasználati stratégia vizsgálatakor annak egyéb funkcióit is hasznos feltérképezni. Bár a jelen tanulmányban vizsgált szerkezetek korai használatáról csak kevés adat áll rendelkezésre, részletes kontextuális elemzésre alapozva mégis megkockáztathatóak bizonyos feltevések a szerkezet jelentésének és funkcióinak változásáról. Hipotézisem szerint a *plaire* 'tetszik' ige performatív igeiként való használatát a vizsgált nyelvállapotban alapvetőnek tekintem a vizsgált nyelvhasználati stratégiák kialakulásában. A hierarchiaviszonyok fontosak: a hierarchiában magasabban elhelyezkedő személy a jóváhagyás, engedélyadás beszédaktusát végrehajthatja tetszése kinyilvánítása által: erre szolgált a középkori katalánban a *plaire* 'tetszik' ige performatív használatban.

Az előfordulások egy csoportja olyan kontextusban jelent meg, amikor a beszélő e beszédaktus végrehajtását kívánta a hallgatótól és közvetlenül felszólította erre. Azokat az előfordulásokat, amikor a beszélő egy a hierarchiában magasabban álló személyt kér meg tetszésének kifejezésére, azaz jóváhagyásra, az engedélykérő direktíva eseteiként, szó szerinti felszólításként elemeztem. Ebből a használatból alakulhatott ki egy újabb használat, amikor is a kérés a címzett saját cselekvésére vonatkozik. Ezek az igei szerkezetek feltehetőleg direktívák udvarias (nem a searle-i értelemben) közvetett végrehajtásának konvencionális eszközei voltak a vizsgált nyelvállapotban. Az új használat még őrzi a régi egyes kontextuális jellegzetességeit, ezért lehet az, hogy ezek a már indirektnek tekinthető kérések kezdetben a hierarchiában magasabban elhelyezkedő személyek felé irányulnak és így elég udvariasak. Később a kontextusok kiterjedtek olyan esetekre, amikor a direktíva már nem is annyira tűnik udvariasnak, inkább csak üres formulának, esetleg maga a tartalom sürgető vagy számonkérő. A jelentésváltozás későbbi állomásának tarthatjuk, amikor a szerkezet olyan kontextusokkal is kompatibilissé válik, ahol a beszélő van hatalmi pozí-

---

¹² Ezért nem meglepő, hogy Taavitsainen és Jucker (2007) arra a megállapításra jutnak, hogy az egyszószemantikai mezőhöz tartozó beszédaktus igeiket együttesen érdemes vizsgálni.

cióban, vagy pedig egyenlőség van a felek között: ilyenkor nemcsak kérésről, hanem akár parancsról vagy tanácsról is szó lehet.

Hogy a vizsgált szerkezetek indirekt direktívák végrehajtására való használata a kért cselekvés végrehajtásának egyik előfeltételén (t.i. a hallgató hajlandóságán) alapszik, az jól látszik abból, amikor a *ploure* ige egy teljes tagmondatban szerepel, amelyet udvariassági formulaként közbeszúr a beszélő (vö. ún. udvariassági feltételes mondatok). E használatból alakult ki a *sisplau* 'kérem' udvariassági kifejezés is a katalánban. Bár a *ploure* ige használatán alapuló, a jelen tanulmányban tárgyalt szerkezetek mára kiszorultak a katalán nyelvhasználatból, az ezekkel „rokon” *sisplau* kifejezés a mai napig használatos.

Végül, a jelen tanulmányban bemutatott katalán 'tetszik' jelentésű igén alapuló nyelvhasználati stratégiákat és azok történeti alakulását érdemes lenne a jövőben összevetni a magyar *tetszik/tessék* alakok hasonló használataival és nem utolsósorban történeti fejlődésével, amelyről napjainkig még szintén nem született kielégítő leírás.

Történeti szövegek

(Jau) *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Vols 1–2. Barcelona: Barcino. 1991.

(Desc) Desclot, Bernat. *Crònica*. Vols. 1–5. Barcelona: Edicions 62. 1990.

(Munt) Muntaner, Ramon. *Crònica*. Vols. 1–2. Barcelona: Edicions 62. 1979/1990–1991.

(Per) Ramon de Perellós. *Viatge del vescomte Ramon de Perellós i de Roda fet al Purgatori nomenat de Sant Patrici. Novel·les amoroses i morals*. Barcelona: Edicions 62. 1982.

(Parl) Albert, Ricard – Joan Gassiot (szerk.). *Parlaments a les corts catalanes*. Barcelona: Barcino. 1928.

(EpC) Cahner, Max (szerk.). *Epistolari del Renaixement*. Valencia: Clàssics Albatros. 1977–1978. Vol. 1. 21–57, 62–133, 137–198, Vol. 2. 73–77, 88–129.

(Ger) Duran, Eulàlia (szerk.). *Cròniques de les germanies: les cròniques valencianes sobre les germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia*. València: Eliseu Climent.

Felhasznált irodalom

Alturo, Núria – Chodorowska-Pilch, Marianna (2009). La gramaticalització de “sisplau”. Barcelona, *Els Marges*, 88. 15–38.

Arnovick, Leslie K. (1999). *Diachronic Pragmatics: Seven Case Studies in English Illocutionary Development*. (Pragmatics & Beyond New Series 68). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

Austin, John L. (1990 [1962]). *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Beardsley, Wilfred A. (1921). *Infinitive constructions in old Spanish*. New York: Columbia University Press.

Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. (1987 [1978]). *Politeness – Some Universals in Language Usage*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4). Cambridge: Cambridge University Press.

Bruguera, Jordi (1981). La locució prepositiva „de part”, el present històric i el perfet perifràstic en la Crònica de Jaume I. *Estudis de llengua i literatura catalanes III, Miscel·lània Pere Bohigas I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 27–42.

Jacobs, Andreas – Jucker, Andreas H. (1995). The historical perspective in pragmatics. Jucker, Andreas H. (szerk.). 1995. *Historical pragmatics*, Amsterdam: Benjamins. 3–27.

- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (2000). Diachronic speech act analysis. Insults from flying to flaming. *Journal of Historical Pragmatics*, 1/1. 67–95.
- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (szerk.) (2008). *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Kohonen, Thomas (2000). Explicit performatives in Old English: A corpus-based study of directives. *Journal of Historical Pragmatics*, 1/2. 301–321.
- Kohonen, Thomas (2007). Text types and the methodology of diachronic speech act analysis. Fitzmaurice, Susan M. – Taavitsainen, Irma (szerk.). 2007. *Methods in Historical Pragmatics*. Berlin/New York: de Gruyter. 139–166.
- Montgomery, Thomas (1988). *Medieval Spanish Epic: Mythic Roots and Ritual Language*. University Park (Pennsylvania): The Pennsylvania State University.
- Nagy C., Katalin (2011). A diakrón beszédaktus-kutatás egyes módszertani problémáiról. Gécség, Zsuzsanna (szerk.). *LingDok10: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 155–179.
- Nemesi, Attila László (2009). *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. (Pragmatika 1). Budapest: Loisir.
- Searle, John R. (1988 [1975]). Közvetett beszédaktusok. Pléh, Csaba – Siklaki, István – Terestyéni, Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I*, Budapest: Tankönyvkiadó. 53–67.
- Searle, John R. (1975). Indirect speech acts. Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (szerk.). 1975. *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, New York: Academic Press. 59–82.
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. (2007). Speech act verbs and speech acts in the history of English. Fitzmaurice, Susan M. – Taavitsainen, Irma (szerk.). 2007. *Methods in Historical Pragmatics*, Berlin/New York: de Gruyter. 107–138.
- Traugott, Elizabeth C. – Dasher, Richard B. (2004 [2002]). *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verschueren, Jef (1999). *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

SOBRE LA SUBIDA DE CLÍTICOS EN ESPAÑOL MEDIEVAL Y EN ESPAÑOL MODERNO

TIBOR BERTA¹

1. Introducción

En este artículo se presentará la posición de los clíticos en construcciones formadas por un verbo regente y un infinitivo dependiente en español desde el punto de vista diacrónico, intentando determinar e ilustrar las diferencias entre las reglas del español medieval y el moderno. El objeto de nuestro estudio es el fenómeno llamado *subida de clíticos*, es decir, la posibilidad de apoyar el pronombre átono en el verbo regente en vez del infinitivo del que depende sintácticamente. Este fenómeno –denominado *clitic promotion*, *clitic climbing* o *clitic movement* por la bibliografía especializada escrita en inglés– alterna con los casos de mantenimiento del pronombre clítico con el infinitivo tanto en el español moderno como en el español medieval; cfr. (1a) y (1c) con (1b) y (1d), respectivamente².

- (1) a. Juan quiere saber *lo*.
b. Juan *lo* quiere saber.
c. Et sy q<u>i sieren negar *lo*. & dixiere que gelo p<ro>uara con testimonio de su vezindat. sy pudiere auer om<n>es dela vezindat proue con ellos. (FUE, 92)
d. Despues q<ue> el ouo su poder ayuntado enbio vn cauallero al Rey don sancho de nauarra que le dixiesse que ssi *le* querie emendar los tuertos que auia fechos a castillanos ssy non que le desafiaua. (VEI, 18)

Como se explica en trabajos previos –Pizzini (1982:55) y, sobre la misma base, Berta (2000:125–126)– la subida de clíticos no afecta las construcciones donde el infinitivo desempeña función adverbial o de sujeto, siendo estas funciones jerárquicamente menos dependientes del verbo flexionado, por tanto estos casos se excluyen del análisis. Además, como la subida de clíticos sólo se produce en aquellos casos en los que el clítico representa un argumento interno del infinitivo, se excluirán también aquellas construcciones causativas y perceptivas en las que el pronombre átono, que aparece en la superficie como objeto directo (o indirecto) del verbo regente, en realidad se refiere al sujeto del infinitivo. Véanse (2a) para el español moderno y (2b) para el español antiguo, donde los clíticos *me* y *los* representan el sujeto del infinitivo que depende del verbo flexionado. Nótese que en estos casos el infinitivo es un verbo intransitivo, que no tiene objeto directo o indirecto como argumento interno.

---

¹ Esta es una versión revisada y reelaborada del artículo titulado “La subida de clíticos en español medieval y en español moderno”, publicado en *Acta Hispanica* (2000), 5. 83–99.

² En los ejemplos medievales los números se refieren a las páginas del *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles* (ADMYTE).

- (2) a. *Me* mandó _ salir del aula.
 b. E q<ua>n<d>o los d<e> fuera oyeron. co<m>mo los suyos lidiauan de de<n>tro
 corrieron grandes compannas dellos a la puerta & xp<ist>ianos que salien fuera
 fizieron *los* _ tornar. dentro a mal su grado. (ULT, 58)

Sin embargo, se incluyen en el análisis aquellas construcciones causativas y perceptivas en las que el clítico representa un argumento interno del infinitivo que depende del verbo regente. Véanse (3a) para el español moderno y (3b) para el español antiguo, donde los clíticos *la* y *le* designan un complemento regido por el infinitivo.

- (3) a. Juan *la* mandó escribir _.
 b. [...] agora enbie *le* dezir _ que nos mejorassen los tuertos & los daños` que nos
 oujeron fechos [...]. (VEI, 19)

Este fenómeno ha sido examinado por una larga serie de estudios que, entre los cuales señalamos las teorías más importantes, siguiendo fundamentalmente el resumen que hemos proporcionado en otro trabajo (Berta 2000). Una parte de las teorías se dedica al hecho de que sólo una parte de las construcciones formadas por verbo regente e infinitivo aceptan la subida de clíticos, mientras que en otras el clítico debe situarse junto al infinitivo del que depende. Algunas hipótesis suponen que sólo aquellas construcciones aceptan la subida de clíticos en las que los dos verbos forman una unidad sintáctica, un verbo complejo. A base de Luna Traill (1972), Gómez Torrego (1988) y Crego García (1994) se puede concluir que la subida de clíticos generalmente se produce en las construcciones perifrásticas tanto en el español moderno como en el castellano medieval. Otros trabajos no hablan de la necesidad de constituir perífrasis, pero mencionan que la subida de clíticos sólo se da con ciertos verbos regentes concretos –modales y aspectuales–, lo cual parece ser relevante en ambos períodos de la historia del español. Wanner (1982:138) destaca que el conjunto de los verbos regentes que permiten la subida de clíticos es bastante heterogéneo. Establece los siguientes subgrupos: modales: *deber (de), haber de, tener que, poder, tratar de, soler*; aspectuales: *acabar de, comenzar a, empezar a, dejar de, cesar de, terminar de*; de movimiento: *volver a, ir a, venir a, salir a, pasar a*; de voluntad: *querer, desear, mandar, dejar, permitir, aconsejar, impedir, ordenar*; de opinión: *pensar, saber*. La RAE (1991) ofrece una lista bastante considerable de verbos semejantes que expresan deseo, intención o voluntad (*intentar, mandar, desear, prometer, esperar, proponerse, procurar, pretender, pensar, temer, necesitar*), mencionando que “su cohesión con el infinitivo que rigen es generalmente menor que en el uso de *deber, poder, soler, sabery querer*” (450), pero suelen aceptar la subida de clíticos igualmente. Nótese que no todos estos verbos forman perífrasis con el infinitivo en sentido estricto. De hecho, Bolinger (1949:255) llega a afirmar que ciertas construcciones no perifrásticas que tienen el infinitivo por objeto directo también aceptan la subida de clíticos. Otros estudios examinan la evolución del desarrollo de la proporción de las ocurrencias con y sin subida de clíticos en los casos de alternancia; Posner (1998:324–325) y Davies (1998:251) concluyen que en las lenguas romances antiguas la subida de clíticos debía de ser la norma, mientras que en relación con el español de hoy Colburn (1928:428) y Davies (1995:372) afirman que la frecuencia de las alternantes depende del estilo o del registro. Otros trabajos, de índole más bien formal, como los de Rizzi (1982) y Benucci (1990), en cambio, se dedican

a cuestiones estructurales y opinan que en los casos con subida de clíticos se produce una reestructuración, cuya consecuencia es la formación de un verbo complejo. Es cierto que, en realidad, Rizzi trata el caso del italiano moderno, mientras que Benucci, a propósito de examinar el caso del francés diacrónicamente, presenta los fenómenos de subida de clíticos y reestructuración en toda la Romania, pero los resultados de ambas obras pueden aplicarse al caso del español. Finalmente, una parte de los estudios llaman la atención al hecho de que ciertas circunstancias sintácticas bloquean necesariamente la subida de clíticos aun con los verbo regente que la permitirían. Así, Bok-Bennema-Crouchs-Hageman (1980) y Pizzini (1982) establecen como criterio de la subida de clíticos en el español moderno la adyacencia del verbo regente y del infinitivo, mientras que Wanner (1982) y Rivero (1993) señalan que en el español medieval los dos verbos pueden ser separados por elementos léxicos intercalados.

Mientras que los estudios previos enumerados ofrecen aproximaciones referentes o al estado sincrónico actual o a la fase medieval de la historia del español, el presente artículo, siguiendo los antecedentes establecidos en otros dos anteriores (Berta 1999a y 1999b), incluye los dos aspectos teniendo como el objetivo la comparación de los datos sobre la subida de clíticos en el español moderno y en el español medieval (ss. XIII–XIV). Nuestro análisis ofrecerá datos referentes a las teorías mencionadas, en especial a la posibilidad de intercalar elementos entre el verbo regente y el infinitivo y sus efectos en la subida de clíticos. Se estudiará a) cuál es la proporción de elementos léxicos intercalados entre los dos verbos en las dos épocas; b) cuál es la proporción aproximada de los casos con subida de clíticos y los casos sin subida de clíticos entre condiciones idénticas en las dos épocas distintas; c) cómo se colocan los pronombres átonos en las construcciones constituidas por un verbo flexionado y un infinitivo en las dos fases de la evolución.

Nuestra hipótesis, sustentada sobre la base propuesta por Bok-Bennema-Crouchs Hageman (1980), Pizzini (1982), Wanner (1982) y Rivero (1993), es que en el español moderno no se permite la intercalación de elementos entre los dos verbos cuando se produce la subida de clíticos, mientras que en el español medieval no existe esta restricción. Por otra parte, también demostraremos que si en el español moderno la colocación de los clíticos se realiza en conformidad con el modo verbal, en el español medieval la posición de los pronombres átonos depende de la llamada Ley de Wackernagel, que se presentará más detalladamente más abajo.

Nuestro método es el siguiente. En la sección 2 se presentará la situación del español moderno. En estas secciones nuestras afirmaciones se ilustrarán, por una parte, con datos ofrecidos por autores que trataron el tema, y por otra, con frases construidas por nosotros y controladas por hablantes nativos. En la sección 3 nos concentraremos a la situación del español medieval, ilustrando nuestras hipótesis con ejemplos recogidos de textos españoles antiguos. Las conclusiones se presentarán en la sección 4.

En la selección de los textos medievales se ha procurado encontrar textos escritos en prosa procedentes de los siglos XIII o XIV pertenecientes a tres géneros diferentes: crónicas, textos legales, ficción. Han sido seleccionados los textos siguientes: las primeras 50 páginas de la *Crónica de Veinte Reyes* (VEI), edición en CD-ROM en el disco "0" del *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles (ADMYTE)* de un texto procedente de la segunda mitad del siglo XIII o de la primera mitad del XIV; las primeras 100 páginas de los *Fueros de Castilla* (FUE), un texto legal importantísimo compilado probablemente en entre

1200 y 1284; las primeras 50 páginas de la *Gran Conquista de Ultramar* (ULT), escrita, según se supone, alrededor del año 1295, y copiada en el siglo XIV. Este último texto se ha incluido en el corpus en la categoría de ficción, aunque sobre el género de la obra, así como sobre la cuestión de su autoría y de su datación, se han formado serias polémicas. Como destaca Rodríguez Velasco (1997: 330) “para los ojos modernos la GCU tiene mucho de novela caballerescas”, y como consecuencia de ello, algunos filólogos tienden a introducirla entre los libros de caballería, mientras que la estructura y el proceso compilatorio a que parece haber sido sometida la obra sugieren que se trata de una crónica. La inseguridad de la autoría –la redacción de la obra se atribuye tanto a Alfonso X como a su hijo Sancho IV–, no afecta a nuestros criterios cronológicos, debido a que se trata en cualquier caso de un texto nacido a finales del siglo XIII o a principios del XIV.

2. La colocación de los clíticos en construcciones de infinitivo en el español moderno

2.1. Las reglas generales de la colocación de clíticos en construcciones de infinitivo

Según explica Alarcos (1994:198), en el español moderno la colocación de los pronombres clíticos depende del modo verbal: cuando el verbo es un infinitivo, un gerundio o un imperativo, el pronombre se apoya en estas formas como enclítico, en los demás casos como proclítico. Además, el clítico no puede separarse del verbo al que pertenece, por lo cual puede ser considerado casi un afijo verbal –denominado *incremento personal del verbo* por el mismo autor (ibídem)–. Estas reglas son válidas en el caso de las construcciones de infinitivo también, pero según afirma Fernández (2000:1262), en cuanto a la colocación de los clíticos “[...] en casos de confluencia de verbo conjugado más forma no personal (perífrasis, etc.) hay una doble posibilidad [...]”. Esta doble posibilidad de colocar los clíticos se ilustra en (4).

- (4) a. Jorge debe saber *lo*.
 b. María no puede hacer *lo*.
 c. Voy a decir *te lo* mañana.
 d. María empezó a leer *lo*.
 e. Jorge *lo* debe saber.
 f. María no *lo* puede hacer.
 g. *Te lo* voy a decir mañana.
 h. María *lo* empezó a leer.

Las reglas arriba mencionadas excluyen la posibilidad de colocar el clítico promovido entre las dos formas verbales, y también que algún elemento intercalado separe el clítico y el verbo regente. De acuerdo con ello los ejemplos que se presentan en (5) son agramaticales.

- (5) a. *Juan quiere *te* invitar.
 b. *Vóise *lo* a comunicar mañana.
 c. *María túvo *se* que ir.
 d. *Juan *te* no quiere invitar.
 e. *Se lo mañana voy a comunicar.

Se necesita observar, sin embargo, que esta afirmación sólo es válida en el caso de que el verbo regente sea un verbo flexionado, puesto que el clítico puede aparecer entre las dos formas verbales, si el verbo regente es un gerundio, infinitivo o imperativo, según se ve en los casos siguientes:

- (6) a. Queriéndolo saber, empezó una investigación profunda.
 b. Para él era importante poderlo estudiar.
 c. Inténtaselo decir.

Cuando no se produce la subida de clíticos y hay unnexo –preposición o la partícula *que*– entre las dos formas verbales, el clítico debe seguir al infinitivo, quedando excluida la posibilidad de colocarlo inmediatamente detrás del nexos, así como lo indica la agramaticalidad de los ejemplos que se presentan en (7).

- (7) a. *Voy a *se lo* comunicar.
 b. *No me atreví a *se lo* decir.
 c. *Jorge se puso a *lo* leer inmediatamente.
 d. *Sus hijos dejaron de *le* escribir.
 e. *María tuvo que *se* ir.

Los datos presentados concuerdan con lo expuesto al inicio de esta sección en relación con las reglas generales de la colocación de los pronombres clíticos en el español de hoy.

2.2. La proporción de las variantes con y sin subida de clíticos

Con los verbos regentes que admiten la subida de clíticos, las dos soluciones –la subida de clíticos y la no-subida de clíticos– son gramaticalmente correctas y sintácticamente sinónimas, es decir, son elegibles libremente. Cabe añadir, sin embargo, que entre las variantes libres normalmente hay al menos diferencias estilísticas, y parece que en este caso es así también. Colburn (1928:428) alude a que en las obras de los autores españoles de estilo más cuidadoso y más refinado, como Pereda y Valera, la subida de clíticos apenas alcanza el 8 por 100 de los casos, mientras que en otros autores, como Baroja, llega hasta el 26 por 100, y saca la conclusión de que la subida de clíticos puede ser característica del lenguaje espontáneo, coloquial: “Anteposition of the object pronoun seems to be more in evidence in language that is spontaneous and emotional”. Davies (1995:372), sobre la base del análisis de un amplio corpus de español hablado, demuestra que la subida de clíticos es tres veces más frecuente en la variante hablada que en la escrita, sin mostrar, por otro lado, diferencias dialectales considerables. En cualquier caso, las dos posibilidades pueden ser consideradas variantes libres del mismo contenido semántico, y cuando las condiciones de la subida de clíticos se dan, es la preferencia del hablante lo que determina la elección entre ellas.

2.3. Elementos léxicos intercalados

Según Fernández (2000: § 19.5.5) “[...] el conjunto de elementos que puede intervenir entre los dos verbos implicados está muy restringido: sólo ciertas preposiciones y la partícula *que* de la perífrasis obligativa; no pueden aparecer ni la negación, ni otros adverbios, ni cuantificadores de ningún tipo [...]”. Cfr. los datos ofrecidos por Fernández, que se citan en nuestro (8):

- (8) a. *Lo* voy a hacer.
 b. *Se lo* acabo de dar.
 c. *Lo* tengo que hacer.
 d. *Lo cuento **con** acabar.
 e. *Lo estoy **por** decir.
 f. *Te deseo **mucho** ver.
 g. *Lo quiere **no** hacer.

Además, Luna Trill (1972) menciona que una unidad sintáctica insertada entre los dos verbos bloquea la subida de clíticos. Basándose en estos datos Bok-Bennema-Croughs-Hageman (1980) de manera semejante a Pizzini (1982) sostiene que en el caso del movimiento de los clíticos, los dos verbos afectados deben ser adyacentes, y suponen que las preposiciones y otros elementos que no impiden la subida de clíticos pertenecen al verbo regente. Con otras palabras, según la teoría de Pizzini en el español moderno el verbo regente y la preposición forman una unidad, es decir, la preposición pertenece a la entrada léxica del verbo, así los dos verbos están contiguos y eso es lo que permite la subida de clíticos. De acuerdo con Fernández se puede considerar que la falta de elementos intercalados en los casos de subida de clíticos apoya la teoría de la restructuración sostenida por Rizzi y Benucci, es decir, la hipótesis de que en estos casos los dos verbos forman una única unidad sintáctica, un verbo complejo, y eso es lo que permite que el clítico aparezca en el “dominio” del verbo regente.

3. La colocación de los clíticos en construcciones de infinitivo en el español antiguo

El corpus medieval examinado nos ofrece ejemplos semejantes a los del español moderno, con clíticos que siguen al infinitivo y con clíticos que aparecen delante del verbo flexionado. Es decir, alterna la subida de clíticos con la no-promoción del clítico. Primero vamos a ver los casos en que el clítico sube al dominio del verbo regente, dejando para más tarde los casos sin subida de clíticos.

3.1. Casos de subida de clíticos

Los ejemplos que se presentan en (9) demuestran que los clíticos promovidos pueden aparecer antepuestos inmediatamente al verbo regente.

- (9) a. Et sus conpan<n>eros *lo* deuen auer todo. (FUE, 52)
 b. E por aq<ue>llo sera bie<n> q<ue> pun<n>edes co<m>mo lo ayades. Ca assi co<m>mo uos tollio u<uest>ra h<er>edat. & la dio a un o<mn>e estran<n>o assi *la* podedes cobrar por el si e<n> mano le cogieredes. [...] (ULT, 7)
 c. E aq<ue>llas fortalezas. n<on> *las* pudo tomar. por q<ue> n<on> tenie enge<n>nios con que las conbatiesse. & no<n> fallaua enla çipdat de q<ue> las fiziessse. (ULT, 56)
 d. pu<e>s que nos fazemos somir la tierra q<ue> es tan dura & tan fuerte quales cosas otras *nos* podran sofrir [...] (VEI, 15-16)

- e. Despues q<ue> el ouo su poder ayuntado enbio vn cauallero al Rey don sancho de nauarra que le dixiesse que ssi *le* querie emendar los tuertos que auia fechos a castillanos ssy non que le desafiaua. (VEI, 18)
- f. Et sy alguno *la* q<u>i`ere q<u>ebrantar o desatar en algu<n>na cosa. la yra de dios venga lle<n>nera mente sobre el & sobr<e> esto peche al Rey en coto mill m<o>r<avedi>s. (FUE, 24)

Sin embargo, los ejemplos que se presentan en (10) demuestran que, a diferencia del español moderno, en el español medieval los clíticos promovidos también pueden aparecer a la derecha del verbo regente flexionado, situándose entre las dos formas verbales:

- (10) a. los asturianos quando es[*to] [??]on ovieron miedo del Rey & enbiaron *le* dezir engañosa mente q<ue>rien hablar conel & que sse fuesse veer conellos. (VEI, 3)
- b. Amjgo dicho te he lo que me mandaron que te dixiesse & de oy mas qujero *me* yr. (VEI, 26)
- c. E los capdiellos marauillaron se estonçes. & mandaron *los* buscar mas no<n> los fallaron. (ULT, 69)

Estos datos sugieren por lo tanto que la colocación de los clíticos medievales no depende del modo verbal, como en el español moderno, sino que depende a grandes rasgos de la regla de enclisis formulada por Wackernagel (1892), según la cual un clítico (o elemento átono) nunca aparece en posición inicial sino que siempre sigue inmediatamente al primer elemento tónico de la frase.³ Esta afirmación generalizada es reformulada por Salvi (1993: 115), quien observa que el clítico siempre sigue al primer elemento tónico de la proposición independientemente de si éste es de categoría verbal o no. Si el primer elemento de la proposición es el verbo, el clítico se le pospone a éste, mientras si el primer elemento es otra categoría, el clítico precede al verbo. Así, en la proposición principal el clítico promovido precede al verbo, siempre que haya otro elemento –el sujeto léxico como en (9a), un adverbio como en (9b-c), un sintagma interrogativo como en (9d), etc.– antepuesto a éste. Si el verbo regente es el primer elemento de la proposición principal, el clítico se

³ En nuestro (9c), así como en ejemplos posteriores, el clítico aparentemente no sigue inmediatamente al primer elemento de la proposición. Pero en este caso se trata de la reduplicación del objeto directo y el sintagma tónico *aquellas fortalezas* puede ser considerado topicalizado, así el primer elemento de la proposición será el adverbio de negación. Lo mismo propone Salvi (1993), quien considera que la llamada Ley de Wackernagel siempre se cumple y en estos casos todos los constituyentes que preceden al elemento inmediatamente anterior al clítico son elementos topicalizados, periféricos, que no pertenecen a la frase estrictamente. Así ocurre en (ia) y en nuestro (10c), que aquí presentamos en (ib), donde el primer elemento tónico es el verbo (destacamos en negrita el elemento topicalizado):

- (i) a. **los castellanos** metieron*se* estonçes a la mesura del Rey por el conde que fizieran & **el Rey** otorgo*les* al conde ferrand gonçales. (VEI, 7).
- b. **E los capdiellos** marauillaron *se* estonçes. & mandaron los buscar mas no<n> los fallaron. (ULT, 69)

Estos casos, pues, no contradicen a la Ley de Wackernagel si consideramos que los sujetos *los castellanos* y *el Rey* son periféricos, topicalizados, así el verbo, en el cual se apoya el pronombre enclítico, debe ser considerado primer elemento de la frase. La posibilidad de que el sujeto esté topicalizado también existe en portugués moderno, donde el sujeto no cuantificado, según Benincà (1995: 340), se encuentra en una posición periférica.

coloca detrás de éste, intercalándose de esta manera entre los dos verbos, cfr. los ejemplos de (10). En las proposiciones subordinadas introducidas por un subordinador el clítico promovido siempre precede al verbo regente, colocándose bien inmediatamente detrás del subordinador como en (9e) bien detrás del elemento que lo sigue, si éste no es el verbo, como en (9f).

En el español medieval, a diferencia del español moderno, también es posible que el elemento que precede inmediatamente al clítico promovido sea el infinitivo al que pertenece, antepuesto al verbo regente, como en (11). Nótese que en (11c) el clítico queda separado del infinitivo por el adverbio de negación *non*, lo cual demuestra que el infinitivo y el clítico no han sido movidos juntos.

- (11) a. ca de partir *vos* quiero yo lo que nos demuestra este signo. (VEI, 15)
 b. [...] agora enbiele dezir que nos mejorassen los tuertos & los daños que nos oujeron fechos mas ssemejame que doblar *nos los* quieren. (VEI, 19)
 c. Et si saluar non *se* q<u>i siere deue gela pechar. (FUE, 91)

La anteposición del infinitivo complemento al verbo regente no es sorprendente si es cierto lo que supone Rivero (1986: 200), quien dice lo siguiente al respecto: "El español medieval permite que los complementos subcategorizados por un verbo precedan o sigan a éste, independientemente del carácter tónico o átono de tales complementos o argumentos. El verbo medieval rige a sus complementos tanto si estos aparecen a su izquierda como a su derecha". La anteposición del infinitivo al verbo regente y la intercalación del clítico entre las dos formas verbales son típicas en las construcciones de futuro y condicional perifrásticas con formas flexionadas del auxiliar *aver*, como las que se aducen en (12).

- (12) a. Mas agora *vos* dexaremos aqj de fablar desto & dezir *vos* hemos del conde ferrand gonçales. (VEI, 17-18)
 b. ca en dubdar nos por mucha gente seer *nos* ya grand mal. (VEI, 19)

Esta posibilidad de intercalar el clítico entre ellos parece sugerir que la gramaticalización de la construcción no se ha realizado completamente. En (11), sin embargo, se ve que la anteposición del infinitivo puede producirse en otros casos también, en que el verbo regente no es el auxiliar *aver*:

Cabe reiterar que, de acuerdo con Salvi (1993:114), el modo en que aparece el verbo regente no influye en la colocación de los clíticos medievales. Incluso se puede decir que los clíticos no dependen del verbo en absoluto, puesto que, como se ve en los ejemplos que se presentan en (13), también es posible que el clítico antepuesto a ambos verbos esté separado de estos por otro elemento, lo cual en el español moderno es totalmente imposible:

- (13) a. [...] & dame seso & entendimjento com<m>o lo **yo** pueda fazer en manera por q<ue> tu te te<n>gas de mj serujdo [...] (VEI, 6)
 b. Amigo yd dezir al conde que *le non* mejorare ninguna cosa de quanto *me el* enbia dezir. (VEI, 18)
 c. Quando vio el conde ferrand gonçales que *los non* podie vençer tan ayna com<m>o el querie començo de esforçar los suyos [...] (VEI, 22)
 d. Ca el dizie que **non** querie obedecer. por razon q<ue> la siella de antiocha que era ta<n> alta co<m>mo la de Roma. o aun mas. (ULT, 8)

En (13a-b) el clítico *-lo* y *me-* está separado del verbo por el pronombre personal de función de sujeto *-yo* y *el*, respectivamente-, mientras que en la primera proposición subordinada de (13b), así como en (13c-d) se intercala el adverbio de negación entre el clítico y el verbo regente. Estos datos consonantes con lo observado por Salvi (1993:115) en predicados simples demuestran que la Ley de Wackernagel es válida también en este tipo de construcciones, es decir, el clítico siempre sigue inmediatamente al primer elemento de la proposición, y las diferencias en su posición residen en qué elemento se debe considerar primero de la oración.

3.2. Elementos léxicos intercalados

3.2.1. subida de clíticos con preposición intercalada

En los textos antiguos analizados, así como en el español moderno, la subida de clíticos no queda bloqueada por la presencia de una preposición *a* o *de* entre el verbo regente y el infinitivo; véanse los ejemplos que se presentan en (14) con subida de clíticos y preposición *a* o *de* intercalada –destacada en negrita–.

- (14) a. E ellos co<m>mo sabien que lo desamaua el Prinçep. no/salieron **a** reçebir nil obedeçieron. antes le defendieron que non entrasse enla çipdat. (ULT, 9)
- b. E aluar sanches con pesar delo que fiziera gonçalo gonçales començo a dezir alli que palabras grandes con vsanja assi que *le* ouo **a** rresponder a ellas go<n>çalo gonçales con el pesar que ouo de aquello que dizie aluar sanch<e>s dexosse yr ael & diole vna tan grand ferida enel Rostro que le quebranto los dientes & las qujxadas & algunos dizen que luego cayo del cauallo muerto en tierra. (VEI, 64)
- c. amigos dexad vos a mis sobrinos ca si menester fuere yo *les* yre **a** ayudar. (VEI, 74)
- d. ca meteredes grandes duelos & grandes Roydos en la tierra los muertos a los biuos por q<ue> *los* han **de** enbargar. (VEI, 31)
- e. Esto es por fuero que el Romero que aluergar en casa del aluergador do posa. & pierde algo el Romero en casa del huespede & se querella el Romero ante que salgua dela casa del huespede & y lo metio por cue<n>ta & firmar sobre su viage que p<er>dio en su casa algo. a *gelo* **de** dar el aluergador. (FUE, 51)
- f. El conde non pudo yr de bestia por la montaña & ouo^{se} **de** apea[r ...] (VEI, 13)
- g. E pues que fue çerca de la uilla de antiocha. salieron *le* **a** reçebir con p<ro>çession. (ULT, 10)
- h. & ordenaro<n> sus`azes [[^]&] començaron de andar & los enemigos salieron les delante. & començaro<n> les a tirar saetas. & yua<n> se llegando a ellos. tanto q<ue> los firien ya con las azagayas. (ULT, 45)

En todos los ejemplos presentados aparece la preposición *a* o *de* entre el verbo regente y el infinitivo y se produce la subida de clíticos. En (14a-d), donde el verbo regente no es el primer elemento de la proposición, el clítico promovido precede al verbo regente y al infinitivo. En los casos presentados en (14e-h), sin embargo, el verbo es el primer elemento de la frase, así el clítico se le pospone, intercalándose de esta manera entre el verbo regente y la preposición. Esta intercalación del clítico entre el verbo regente y la preposición excluye la posibilidad de considerar estos dos elementos como una unidad léxica en el español antiguo, a diferencia de lo que postula Pizzini para el español de hoy (*vid. supra*).

Este hecho parece indicar que la adyacencia de los dos verbos no es condición de la subida de clíticos en el español medieval, puesto que la preposición debe ser considerada un elemento intercalado. Además, favorece esta suposición el hecho de que el elemento intercalado no sólo puede ser preposición, sino también otro elemento, según se verá en los ejemplos que se citarán más abajo.

3.2.2. Subida de clíticos con elementos intercalados no preposicionales

(Wanner, 1982:138) menciona como característica de las construcciones de infinitivo medievales que las formas verbales aparecen con frecuencia separadas por elementos intercalados: "The unitary nature of restructured verbal constituent does not hold in the older language since the two verbal elements are frequently separated by secondarily intercalated material of variable length and constitution". El elemento intercalado entre los dos verbos puede ser el sujeto, tanto si es pronominal como si es léxico, según se ve en (15).

- (15) a. E pues que aquel Ric om<n>e oyo aquello. & co<m>mo tenie<n> todos los Ricos omnes co<n> don manuel quiso **se el** tener con la mayor parte. (ULT, 24)
 b. Et sy el aluergador non p<er>diere nada delo suyo. deue **le el** pechar todo alos Rom<er>os. (FUE, 35)
 c. Et sy prouare el querelloso co<m>mo es derecho deue/**el** merino coger sus derechos & fazer su justia que prueua de merino ni<n> de se<n>nor no<n> deue pasar sobre nos. (FUE, 37)
 d. Et deue/**el Rey** justiciar el cuerpo por este fecho. (FUE, 83)
 e. Et mando/**don Diago** enforçar por ladron. pues que encubriera lo que fallo. (FUE, 77)
 f. Esto es por fuero que ningun om<n>e q<ue> se ap<re>çiar al alcalde de colpe de cuerpo o de cabesc[']a. & fuere la llaga menguada non **le deue el al(^)[^c]alle** apreciar. (FUE, 43)

El elemento intercalado entre los dos verbos también puede ser una unidad con función adverbial, según se ve en (16).

- (16) a. E por esto ueniera el legado a antiocha. Mas por que entendades meior el fecho co<m>mo fue queremos **uos lo aqui** dezir. (ULT, 6)
 b. E el Rey mando/**le luego** tirar delos fierros & que les fiziessen bue<n> lecho desi yoguieron toda la noche amos de so uno. (VEI, 48)
 c. los clerigos que vinjeran con<e>l qujsieron/**lo estonçes** leuar para la iglesia de santiago [...] (VEI 60)
 d. & diole vna grand tirada escontra ssi diziendole don traydor bien **me** cueydo **agora** vengar de vos. (VEI, 38)

Incluso pueden aparecer dos elementos entre los verbos de la construcción. En algunos casos uno de ellos es una preposición y el otro es el sujeto o una unidad de función adverbial, como en (17a-b). En otros casos aparecen el sujeto y una unidad adverbial entre el verbo regente y el infinitivo, como en (17c).

- (17) a. [...] por que el conde non podie andar por los fierros que eran muy pesados ouo/**le ella a** leuar a cuestas vna grand pieça. (VEI, 37)

- b. [...] & por eso *le fuera agora a* buscar por auer mjo co<n>sejo conel & guardar a vos todos` que por mengua de mj no<n> cayedes en yerro. (VEI, 27)
- c. *deue/luego el alcalde* conjurar quel om<n>e que vinie luego ante el alcalde [...] (FUE, 49)

Como se ha visto más arriba, Pizzini establece para el español moderno que la subida de clíticos exige que los dos verbos de la construcción sean yuxtapuestos, y que la falta de adyacencia de los dos verbos bloquea la subida de clíticos, admitiéndose sólo las preposiciones *a* y *de* y la partícula *como* elementos intercalados entre ellos. Tal adyacencia supuesta ha sido interpretada como hecho favorable para la teoría de la reestructuración. En los textos antiguos analizados, sin embargo, es notable la cantidad de los casos en que se produce la subida de clíticos a pesar de la presencia de elementos intercalados entre el verbo regente y el infinitivo. De un total de 427 casos de subida de clíticos registrados en el corpus, en 110 casos aparece algún elemento intercalado –preposición u otro elemento– entre los dos verbos. De los 109 casos de subida de clíticos con elementos intercalados en 49 éste es una preposición, mientras que en 61 casos el elemento intercalado no es preposición sino algún constituyente de la frase, p. ej. el sujeto, un sintagma regido por el infinitivo o bien una unidad adverbial. Así que se puede afirmar lo siguiente acerca de la proporción de los casos de subida de clíticos con elementos intercalados. En el 25,76 por 100 de los casos en que el clítico ha sido promovido aparece algún elemento intercalado entre los verbos de la construcción. En el 11,47 por 100 de los casos de subida de clíticos aparece una preposición intercalada, mientras que la proporción de elementos intercalados no preposicionales llega al 14,28 por 100. Rivero (1993) destaca la importancia de esta frecuencia de la coocurrencia de la subida de clíticos con elementos intercalados es sumamente importante para las teorías referentes a las condiciones de la subida de clíticos, advirtiendo que “la falta de adyacencia puede ser problemática para las soluciones de la Subida basadas en la reestructuración o coanálisis” (118).

3.3. Casos sin subida de clíticos

3.3.1. La proporción de los casos sin subida de clíticos

En los textos españoles antiguos analizados sólo en el 10 por 100 de todas las construcciones recogidas no se produce la subida de clíticos. Hemos encontrado 48 casos sin subida de clíticos frente a 427 casos de subida de clíticos de un total de 475 frases. Esta proporción, sin embargo, debe ser matizada. Se deben distinguir los casos en que el verbo regente nunca admite la subida de clíticos de aquellos casos en los que el verbo regente suele aceptarla. En estos últimos casos, además, ciertas circunstancias pueden explicar por qué no se produce la subida de clíticos al dominio del verbo regente. Si sólo se tienen en cuenta aquellos casos en los que el verbo regente admite la subida de clíticos y no se da ninguna circunstancia que la pueda impedir, la proporción de los ejemplos sin subida de clíticos será más baja todavía.

Ciertas construcciones nunca admiten la subida de clíticos, es decir, en su caso lo normal es la no promoción. Pertenecen a este grupo las construcciones en que el verbo regente es pronominal, lo cual siempre impide la subida de clíticos, como en (18a-d). También pertenecen a este grupo las construcciones en que el verbo flexionado no es pro-

nominal, pero nunca permite la subida de clíticos, como en (18e-f). Encontramos en este grupo también las perífrasis en que los dos verbos están enlazados por una preposición diferente a *a* y *de*, como en (18g).

- (18) a. E el dia del Jnperio de enriiq<ue> en ocho Saco el Rey don ordoño su hueste q<ue> era muy grande por yr sobre el conde ferrand gonçales por q<ue> le dixeran que se trabaiaua esse conde de /e meter bolliçio & alborço enel Regno. (VEI, 17)
- b. [...] atreujme de/e sacar por que vi que estaua e<n> grand coyta & por que era cosa que me conujnje fazer ssi lo pudiesse gujsar. (VEI, 49)
- c. [...] q<u>i`ero me aventurar de/e yr a veer & fazerle e<n>tender todo mjo coraçon. (VEI 37)
- d. los Jnfantes dixeron e<n>tonçes a doña lanbra cuñada non vos entremetades sola mjente de nos querer anparar esse om<n>e (VEI, 66)
- e. E esto que dezides Ruego vos que punedes de/lo conplir & non lo querades meter en olujdo ca yo non vos mentire de quanto vos he dicho ssi vos esto podedes conplir & fazer. (VEI, 37)
- f. Et por meter aquella h<er>mana en un logar nueuo q<ue> querie fazer la Reyna abbadia & penso en ello mucho & demando conseio alos omnes buenos. & sabios. en que logar podrie fazer una egl<es>ia muy noble & de si acordo de fazer /a en Betania. (ULT, 28)
- g. & luego en comjenço de su Reynado guiso su hueste muy bien para yr correr tierra de moros estando ya por sseyr llegando sopo com<m>o su hermano don alfonso el monje era sallido de la horden & sse alçara en leon por cobrar el Regno. (VEI, 2)

Cuando el infinitivo regido por el verbo flexionado desempeña la función de objeto directo y lleva la preposición *de*, no se produce la promoción del clítico, representante del argumento interno del infinitivo, como en (17).

- (17) a. pe<n>sad de vos anparar quanto pudieredes ca en mj non tenedes ayuda ninguna. (VEI, 73)
- b. & vos non deuedes por esto auer ningund miedo ca yo este dia cobdiçiaua de veer me co<n> almançor enel canpo & veer com<m>o sabedes los castellanos guardar señor. (VEI, 16)
- c. Ca yo prometido he al conde fferrand gonçales de/e fazer dar por muger vuestra fija. (VEI, 33)
- d. E el Rey don sancho & el conde ferrand go<n>çales prometieronle estonçes de /e yr a ayudar por sus cuerpos mesmos & fueron todos de so vno con grand hueste & llegaron fasta leon. (VEI, 10)

En las construcciones en las que el verbo regente normalmente suele aceptar la subida de clíticos, pero tiene un argumento interno propio –como los destacados en negrita en los ejemplos aducidos en (18)–, la subida de clíticos queda bloqueada.

- (18) a. & el alli estando corrie cada dia la tierra & fazia ta<n> grand destruymiento enla xp<ist>iandad que ellos mismos los x<r>i`<sti>anos vinjeron **ael** a rrogar /e & pedir /e merçed que sse fuesse su via ca ellos le desenbargarian el puerto de la nieue en guisa q<ue> pudiesse el pasar & toda su gente muy ssin embargo. (VEI, 56–57)

- b. Quando el princep don Remon oyo aquellas nue(e)uas fue en muy grant cuycta. & pesaua ya much<o> por quel auia enuiado dezir quel Rogaua yl pidie por merced que uiniesse **a la tierra** a conplir /e las posturas. (ULT, 18)
- c. Et pues que **de casa** salio a *se* querellar no<n> peche nada el aluergador. (FUE, 51)
- d. Los de escalona. qua<n>do se uiero<n> assi ap<re>miados de todas partes. enuiaron **sus ma<n>daderos & sus cartas al Califa de egipto. so se<n>nor que era omne muy poderoso.** a mostrar /e co<m>mo los xp<ist>ianos los tenien muy ap<re>miados & çercados de todas partes assi que non osauan ya salir a ningun cabo. (ULT, 27)

Cuando el verbo regente tiene varios infinitivos complementos, los cuales llevan argumentos internos distintos, la subida del clítico del segundo infinitivo queda bloqueada.

- (19) a. Et sy por ventura el padre o la madre menoscabare<n> lo suyo & sean venidos a pobredat & alguno de sus fijos fuere Rico om<n>e et q<u>i`iere leuar a su padre o a su madre a su casa & fazer /es algun bien et dixier a los otros herma<n>nos quel q<u>i`ten que sy el padre o la madre vinieren en casa que non demanden partiçio<n>. (FUE, 93)
- b. Et la prenda quita si no<n> quisiere cumplir de derecho deuel el alcallé mandar prender luego et no<n> /e quitar mas la prenda fasta que cumpla de derecho. (FUE, 62)
- c. Ca ouo esa dueña muy grand pesar dela lazeria que vio sofrir al conde & dixole com<m>o lo dexaua muy lazdrado ademas & que auje della muy grand pesar & que se querellaua a dios por ende por que ella sola le querie sacar deste mu<n>do & fazer /e prender muerte. (VEI, 36)
- d. Mas el arçobispo non quiso yr al Rey njn veer /e tan sola me<n>te antes estudo quatro dias en aq<ue>lla iglesia de sand çaluador. (VEI, 60)
- e. [...] q<u>i`ero me aventurar dele yr a veer & fazer /e e<n>tender todo mjo coraçon. (VEI 37)
- f. Almançor ma<n> do las luego tomar & lauar /as dela Sangre. (VEI, 75)

Igualmente puede bloquearse la subida de clíticos cuando el mismo infinitivo es complemento de dos verbos regentes distintos, y el segundo no permite la subida de clíticos, como ocurre en (20) con *puðieron* y *osaron*.

- (20) E despues que el fue conde quedaron los Reyes de leon de fazer a castilla los tuertos & los agrauiamjentos q<ue> solie<n> ca Refreno los el de gujsa por su esfuerço & por su atreujmientto que desde pisuerga a allende co<n>tra partes de castilla non pudieron nin osaron fazer /e contrasto ninguno. (VEI, 6)

Mientras que en los casos arriba mencionados la no promoción del clítico perteneciente al infinitivo podía explicarse con ciertas circunstancias, en los casos siguientes no se pueden encontrar causas que puedan explicar adecuadamente por qué el clítico no se separa del infinitivo. Se trata de construcciones en que el verbo regente en otros casos acepta la subida de clíticos. Si se admite que los elementos intercalados entre los dos verbos no deberían impedir la subida de clíticos, la aparición de elementos entre los dos verbos en (21a-d) tampoco puede ser un factor que pueda prohibirla.

- (21) a. El Rey don Ramiro non qujso **es`tonçes** menbrar.sse del mal q<ue> le fizieran los Ricos om<ne>s de castilla en alçar conde sin su mandado & demas que lo non podie<n> ellos` fazer con derecho por si sse mesmos. (VEI, 7)
- b. E luego q<ue> entro en la tierra que dize<n> Celessuria enbio a la çipdat a su cl<er>izia & al pueblo que saliessen **otro dia con gra<n>t procession** a reçibir/le. (ULT, 9)
- c. Esto es por fuero q<ue> q<u>a`ndo muere om<n>e o muger & dexa fijos chicos que non an tiempo & les dexa el padre o la madre heradat o mueble deue<n> **los parientes mas çerca<n>nos dellos** tener /o dando tanto dello de Renta q<u>a`nto vno o otro dar. (FUE, 75-76)
- d. Et sy om<n>e fuere que non a parientes en la villa deue<n> **los alcalle>s** arrendar /o a q<u>i` en diere mas dello et tomar buen Recaubdo. (FUE, 76)
- e. Esto es por fuero que todo om<n>e ferido et sy vinier ap<re>çiar se al alcalle>. Et despues viene a tiempo q<ue> es meiorado. Et sil prisiere otra malutia & muriere dello quel vaya el m<er>yno las calo<n>nias demandar. (FUE, 39)
- f. Et sy q<u>i` sieren negar /o. & dixiere que gelo p<ro>uara con testimonio de su vezindat. sy pudiere auer om<n>es dela vezindat proue con ellos. (FUE, 92)
- g. Mas al cabo quando entendio que no<n> podrie defender sse contra el enbiole Rogar que le perdonasse. (VEI, 51)
- h. mas el n<on> quiso y uenir. ca se temie q<ue> non podrie defender se de las cosas quel acusauan (ULT, 14)
- i. E quando aquello oyeron. fizieron semeiança que no<n> lo querien fazer. & quisiero<n> faz<er> /es crear. que estauan mejor. & mas abondados de uiandas que ellos non cuydauan. mas dios sabie la uerdat ende. (ULT, 5)

Teniendo en cuenta sólo las construcciones del último tipo, se puede afirmar lo siguiente en relación con la proporción de la subida de clíticos en los textos españoles medievales. Los casos sin subida de clíticos no alcanzan el 3 por 100 de todos los casos del corpus. Se han encontrado sólo 11 casos sin subida de clíticos frente a 427 casos con subida de clíticos. Estos datos sugieren que, de acuerdo con Davies (1998:251), en el español antiguo la subida de clíticos se produce obligatoriamente si el verbo regente la admite y las relaciones tanto semánticas como sintácticas de la frase no la impiden.

3.3.2. Colocación del clítico en casos sin subida de clíticos con infinitivo preposicional

Cuando el clítico no se aleja del infinitivo, se pospone a éste. Cuando el infinitivo es preposicional y el clítico no se separa de él, aquél, además de poder colocarse detrás del infinitivo, puede precederlo, colocándose detrás de la preposición, como en los ejemplos de (22).

- (22) a. & rogaron le & pedieron le merced. que diesse consseio a aquella cerca & que diesse algo. a los que auen a auer sus soldadas & que punnarien en ayudar /os a defender la uilla. (ULT, 37)
- b. E luego q<ue> entro en la tierra que dize<n> Celessuria enbio a la çipdat a su cl<er>izia & al pueblo que saliessen otro dia con gra<n>t procession a reçibir/le. (ULT, 9)
- c. Quando el princep don Remon oyo aquellas nue(e)uas fue en muy grant cuycta. & pesaua ya much<o> por quel auia enuiado dezir quel Rogaua yl pidie por merced que uiniese a la tierra a conplir /e las posturas. (ULT, 18)

- d. Et pues que de casa salio a *se* querellar no<n> peche nada el aluergador. (FUE, 51)
- e. [...] los gallegos q<ua>ndo oyeron dezir del desacuerdo q<ue> era entre los leoneses & los cas`tellanos començaron de *sse* alçar contra el Rey don ordoño. (VEI, 11)
- f. E esto que dezides Ruego vos que punedes de/*lo* conplir & non lo querades meter en olujdo ca yo non vos mentire de quanto vos he dicho ssi vos esto podedes conplir & fazer. (VEI, 37)
- g. & luego en comjenço de su Reynado guiso su hueste muy bien para yr correr tierra de moros estando ya por *sse*yr llegando sopo com<m>o su hermano don alfonso el monje era sallido de la horden & *sse* alçara en leon por cobrar el Regno. (VEI, 2)

En (22a-c) el clítico se encuentra pospuesto al infinitivo precedido de preposición, mientras que en (22d-g) queda antepuesto al infinitivo e inmediatamente pospuesto a la preposición. En los textos analizados de un total de 30 casos de infinitivo preposicional con clítico que no ha sido promovido el clítico se encuentra antepuesto al infinitivo 20 veces, mientras que está pospuesto a éste 10 veces.

4. Conclusiones

Según nuestro análisis comparativo referente al comportamiento de los clíticos en construcciones de infinitivo en el español moderno y medieval, respectivamente, se pueden extraer las siguientes conclusiones.

Tanto la variante moderna como la medieval conoce la posibilidad de la subida de clíticos con ciertos verbos regentes, pero mientras que actualmente las dos posibilidades alternan libremente con predominancia de la no promoción, en los textos antiguos, con los verbos regentes determinados es casi obligatoria la subida de clíticos. Por otra parte, mientras que en el español moderno la subida de clíticos no permite que aparezcan elementos léxicos entre el verbo regente y el infinitivo –excepto los nexos *a, de y que*–, en el español medieval tanto el sujeto como argumentos internos y complementos circunstanciales pueden separarlos sin bloquear la subida de clíticos. En cuanto a la colocación de los clíticos en las construcciones en cuestión, ésta se produce de acuerdo con las reglas generales de la misma. Así, en el español moderno el clítico promovido se sitúa obligatoria e inmediatamente delante del verbo regente, y cuando no se produce la subida de clíticos, se mantiene inmediatamente detrás del infinitivo independientemente de si éste lleva una preposición antepuesta o no. En el español medieval la colocación de los clíticos se realiza a grandes rasgos según la Ley de Wackernagel; cuando no se produce la subida de clíticos, el clítico se coloca inmediatamente detrás del infinitivo, o bien delante de éste, siguiendo a una preposición, mientras que en los casos con subida de clíticos el clítico, a diferencia del español moderno, puede colocarse tanto delante como detrás del verbo regente, dependiendo de si éste es el primer elemento de la preposición o no.

Se ha mencionado que las teorías que explican la subida de clíticos con la adyacencia de los dos verbos suponen que las preposiciones situadas entre estos en el español moderno forman una unidad léxica con el verbo regente. Los textos antiguos analizados

demuestran que los clíticos promovidos pueden colocarse entre el verbo regente y la preposición, lo cual hace imposible que estos formen una unidad léxica en el español medieval. Finalmente, se ha visto que mientras que en el español moderno el clítico es inseparable de los dos verbos y, por tanto, puede interpretarse como un afijo verbal, en nuestros textos medievales la aparición de un elemento léxico intercalado entre el clítico y el verbo regente al que se le antepone nos hace concluir que el clítico medieval no es afijo verbal. Estos datos coinciden con las teorías referentes a la naturaleza de los clíticos.

Bibliografía

Obras analizadas

VEI: *Crónica de Veinte Reyes*, Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles (ADMYTE), CD-ROM, disco 0, 1995.

FUE: *Fueros de Castilla*, ADMYTE, disco 0, 1995.

ULT: *Gran Conquista de Ultramar*, ADMYTE, disco 0, 1995.

Obras citadas

Alarcos, Emilio (1994). *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe/Real Academia Española.

Benincà, Paola (1995). Complement Clitics in Medieval Romance: the Tobler–Mussafia Law. Battye, Adrian–Roberts, Ian. (eds.): *Clause Structure and Language Change*. New York–Oxford: Oxford University Press, 325–344.

Benucci, Franco (1990). *Destutturazione. Classi verbali e costruzioni perifrastiche nelle lingue romanze antiche e moderne*. Padova: Unipress.

Berta, Tibor (1999a). Los pronombres clíticos en construcciones de infinitivo en castellano medieval y en español moderno. Komlódi, Zsuzsanna (ed.). 1999. *Boletín del I Congreso Nacional de la Asociación Húngara de Profesores de Español*, Budapest. 39–54.

Berta, Tibor (1999b). La Celestina: desde el castellano medieval hacia el español clásico. *Acta Hispanica*, 4. 71–80.

Berta, Tibor (2000). La posición de los pronombres clíticos españoles en construcciones con infinitivo. *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación para la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera (ASELE)*, celebrado del 22 al 25 de septiembre de 1999, Cádiz: Universidad de Cádiz. 123–131.

Bok-Bennema, Reineke–Croughs–Hageman, Ans (1980). La subida de los clíticos en castellano. *Diálogos hispánicos de Amsterdam, I. Los clíticos en el español actual*. Amsterdam: Universiteit von Amsterdam. 63–92.

Bolinger, Dwight L. (1949). Discontinuity of the Spanish conjunctive pronoun. *Language*, 25. 253–260.

Colburn, Guy Blandin (1928). The complementary infinitive and its pronoun object. *Hispania*, 11. 424–429.

Crego García, Mª Victorina (1994). Construcciones libres vs. Perífrasis verbales en los verbos de movimiento del español medieval. *Verba*, 21. 207–224.

Davies, Mark (1995). Analyzing Syntactic Variation with Computer-Based Corpora: The Case of Modern Spanish Clitic Climbing. *Hispania*, 78. 370–380.

- Davies, Mark (1998). The Evolution of Spanish Clitic Climbing: A CorpusBased Approach. *Studia Neophilologica*, 69. 251–263.
- Fernández, Olga (2000). El pronombre personal. Formas y distribuciones. Pronombres átonos y tónicos. Bosque, Ignacio–Demonte, Violeta (dir.) 2000. *Gramática descriptiva de la lengua española*. Vol. 1. Madrid: Real Academia Española/Espasa-Calpe. 1262–1269.
- Gómez Torrego, Leonardo (1988). *Perífrasis verbales*. Madrid: Arco/Libros.
- Luna Traill, Elizabeth (1972). Sobre la sintaxis de los pronombres átonos en construcciones de infinitivo. *Anuario de Letras*, 10. 191–200.
- Pizzini, Quentin A. (1982). The positioning of clitic pronouns in Spanish. *Lingua*, 57. 47–69.
- Posner, Rebecca (1998). *Las lenguas romances*. Madrid: Cátedra.
- Real Academia Española (1991). *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Rivero, María Luisa (1986). La tipología de los pronombres personales átonos en el español medieval y el español actual. *Anuario de Lingüística Hispánica*, 2. 197–220.
- Rivero, María Luisa (1993). Subida de Clíticos y de SN en español antiguo. Fernández, Olga (ed.) 1993. *Los pronombres clíticos*. Madrid: Santillana/Taurus. 101–136.
- Rizzi, Luigi (1982). *Issues in Italian Syntax*. Dordrecht: Foris.
- Rodríguez Velasco, Jesús (1997). La tradición y la composición de La Gran Conquista de Ultramar. *Romance Philology*, 50/3. 328–346.
- Salvi, Giampaolo (1993). Difesa e illustrazione della Legge di Wackernagel applicata alle lingue romanze antiche: la posizione delle forme pronominali clitiche. *Cadernos de Estudos Linguísticos*, 24. 111–130. Publicado también en: Vanelli, Laura–Zamboni, Alberto (eds.) 1991. *Per Giovan Battista Pellegrini: Scritti degli allievi padovani*. Padova: Unipress. 439–462.
- Wackernagel, Jacob (1892). Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen*, 1. 333–436.
- Wanner, Dieter (1982). A History of Spanish Clitic Movement. M. Macaulay et al. (eds.). 1982. *Proceedings of the 8th Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley: Berkeley Linguistic Society, 135–147.

APORTACIONES A LA MORFOSINTAXIS DEL FUTURO ANALÍTICO DEL ESPAÑOL MEDIEVAL

ILDIKÓ PÉTER

1. Introducción

Para ser fiel al título, el presente trabajo pretende dar algunas aportaciones relacionadas, especialmente, con la morfosintaxis de las formas analíticas al exponer varias teorías e hipótesis aportadas por los investigadores más especializados en este terreno de la historia de la lengua española. Dentro de este marco teórico se sitúa el estudio, que nos permitirá acercarnos a comprender lo mejor posible el comportamiento diferente que muestran éstas frente a las sintéticas, aunque sin poder dar una respuesta contundente y satisfactoria a todas las cuestiones planteadas a propósito de su naturaleza problemática, bien sea morfológica, o bien sintáctica.

2. Formación de los futuros medievales: las formas sintéticas y analíticas

La pérdida de las formas tradicionales del futuro latino en el sistema verbal, al igual que en las demás lenguas románicas, en el español antiguo también provoca la sustitución de éstas por una construcción sintáctica basada en el empleo de verbos auxiliares creados mediante un proceso de gramaticalización por el cual éste se priva de significado léxico y toma carácter de puro elemento gramatical. De este modo, para reestructurar este tiempo verbal perdido, el español comienza a crear formas perifrásticas de futuro a partir del verbo *haber* en presente más un infinitivo dando lugar a dos variantes coexistentes para la expresión de la futuridad: las sintéticas que se formarán por aglutinación del infinitivo con el presente del verbo *haber* que pasará a ser un morfema flexivo, y las analíticas que se definen, por oposición, como aquellas en las que la secuencia de infinitivo + el auxiliar *haber* se ve interrumpida por un pronombre átono.

Al hablar de la sustitución del futuro sintético latino por la construcción perifrástica infinitivo más *haber* no se puede pasar por alto el hecho de que en el español antiguo fueron altamente productivos desde su formación los giros perifrásticos modales con el orden de auxiliar+infinitivo que antes de estar totalmente gramaticalizados constituyeron las formas que competían con las nuevas estructuras verbales creadas para la expresión de la futuridad, con la diferencia de que las perífrasis donde las formas de *haber* precedían al infinitivo se especializaron para la obligación, con la adición de la interposición de diver-

sas preposiciones¹ entre sus elementos (*habeo ad amare*², *habeo de amare*), mientras que la construcción perifrástica constituida por el infinitivo más el presente *haber* (*amare habeo*) se acabó formando solo para la idea de futuro sin alguna preposición intercalada. De esta perífrasis procederá el tipo de futuro sintético (*cantaré*), formas en las que desde sus orígenes se produce la síntesis con la morfologización total de *habery* el final del proceso de gramaticalización, con lo que presenta un estado de gramaticalización fuertemente avanzado frente a otros giros perifrásticos en los que el verbo *haber* funciona como auxiliar o modal. Por lo que se refiere a su variante diacrónica analítica³ (*cantar lo he*), se puede constatar que, al igual que la forma sintética, esta construcción también conserva un alto grado de gramaticalización⁴ al admitir solo y exclusivamente clíticos y ninguna otra forma en posición intermedia. De ahí que se pueda suponer que en el caso del futuro sintético y el de naturaleza analítica medieval con pronombre intercalado no se puede hablar de dos variantes diferentes, sino más bien de un solo tipo de futuro que, al no haber llegado a una fusión completa, se descomponía en sus dos formantes originarios, infinitivo y auxiliar para permitir que el pronombre átono se adjuntase enclíticamente al infinitivo, y para evitar de acuerdo con *la ley de enclisis del indoeuropeo*⁵ que éste comience periodo. Se puede invalidar, sin embargo, esta hipótesis a base de que a diferencia de las formas sintéticas⁶ cuyos constituyentes se caracterizan por una serie de transformaciones de síntesis⁷, en las construcciones analíticas tanto el infinitivo como el verbo *haber* – que al igual que en el caso de los futuros sintéticos sufre transformaciones fónicas – figuran

¹ En el español medieval es posible documentar estas perífrasis modales con *habeo* e infinitivo sin preposición interpuesta, pero se trata de un giro poco usado: “*El Campeador a los que han lidiar tan bien los castigó*” (Cid, 3523)

² La perífrasis *haber ad* más infinitivo es común a todas las lenguas románicas y frecuente en la lengua preclásica.

³ La forma analítica puede ser entendida como una variante diacrónica del futuro sintético, porque desde el punto de vista sincrónico lo que Nebrija reconoce es la equivalencia de *cantaré* con *he de cantar*: “El venidero del indicativo dizese por rodeo del presente del infinitivo i del presente del indicativo deste verbo e as, i assi dezimos io amare como si dixessemos io e de amar” (Alvar-Pottier, 1987:247).

⁴ Se puede suponer, tal como lo observa José Luis Girón Alconchel (2005:582), que desde mediados del siglo XVI, cuando *haberse* gramaticaliza plenamente como auxiliar, ya no se puede identificar *he* en la construcción analítica tipo *cantar lo he* ni con los morfemas trabados del futuro sintético, ni con los auxiliares de *he de cantar*; *he cantar* de ahí que desde el siglo XVI esta variante comience a caer en desuso a favor de la forma sintética.

⁵ Conocida también como *ley de Wackernagel* (1892).

⁶ Para ver más información sobre la evolución fonológica de las formas sintéticas de futuro véase Cano Aguilar (1992:157), Moreno Bernal (2004:129–156), Company Company (1985–86:63–65), García de Diego (1981:251–252), Alvar-Pottier (1987:250–252), Penny (1998:195–198), Menéndez Pidal (1980:323–324).

⁷ Mediante estas transformaciones el infinitivo y su auxiliar *haber* al perder su autonomía morfológica pasan de su calidad de palabras independientes a morfemas ligados; el infinitivo se transforma en raíz verbal, mientras el verbo *haber* en desinencia verbal del futuro sintético, de ahí que desaparezca la posibilidad de intercalación de elementos ajenos a las perífrasis.

como verbos plenos conservando su estatus etimológico de palabras sin convertirse en morfemas. De ahí que las formas del constituyente *haber* no puedan ser entendidas como morfemas flexivos de este tiempo verbal tal como lo son en el caso de los futuros sintéticos, puesto que los clíticos pronominales cuya inserción entre los dos constituyentes se considera como un carácter propio en las formas analíticas de futuro, no se incorporan a morfemas, sino solo a otros clíticos o a palabras, tal y como lo observa Company (2006:379). En este punto es importante hacer notar que en el condicional analítico se sigue el modelo del futuro analítico por lo que lo mismo es válido también para las formas del copretérito de *haber* que, pese a que muestre una estructura fonológica drásticamente reducida –*combidar le ien* (Cid, 21), frente a otras perifrasis donde el verbo *haber* antepuesto siempre mantiene su forma fonológica plena, *avía parado* (Cid, 160)⁸ –, también es considerado como verbo pleno en su origen sin pasar a morfema debido al clítico interpuesto entre los dos constituyentes cuya constante presencia, aparte del auxiliar pospuesto, es también obligatoria en este tipo de construcciones analíticas.

Lo que en realidad identifica la construcción analítica es el clítico inserto que se posiciona obligatoriamente entre las dos formas verbales del futuro escindido. Con respecto a esta posición intermedia del pronombre átono la hipótesis más aceptada descansa en que la inserción de éste parece tener su origen en la *ley de Wackernagel*, según la cual el clítico no puede situarse en posición inicial de oración o al principio de un grupo fónico que está precedida de pausa, puesto que debe apoyarse en una palabra acentuada, por tanto, se colocará necesariamente enclítico⁹ al verbo cuando ambos comienzan periodo. Como consecuencia de esta imposibilidad de proclisis, los dos elementos verbales de la construcción analítica medieval, al rechazar la síntesis, se dividían haciendo posible que el clítico pronominal ocupase una posición intermedia y anficlítica¹⁰ entre ellos y de ahí que se fijase la

⁸ Company (2006:378–379), al examinar la forma fonológica del auxiliar en las construcciones verbales formadas por *haber*, apunta que no se documenta la forma del tipo **ia/ie parado*. De acuerdo con la conjetura antes aducida, Tibor Berta (2008:13) señala que el castellano llevó hasta sus últimas consecuencias la reducción fonológica de *havía* no solo en los condicionales analíticos sino en otros tiempos compuestos también, como se puede comprobar en el ejemplo siguiente procedente del siglo XIII: “*Vna duena lo y eva puesto*” (*Razón de amor*, 19).

⁹ Adolf Tobler y Adolfo Mussafia en el marco de su teoría basada esencialmente en la inseparabilidad del pronombre y el verbo, consideran que el clítico se vincula directamente con el verbo, por tanto, el uso proclítico o enclítico del pronombre átono se alterna según se apoye el pronombre por delante o por detrás en el verbo del que es objeto. Muestra, sin embargo, una opinión diferente a este respecto Meyer-Lübke (1897:315): “*Das Grundprinzip, das für die Stellung der tonlosen Objekts-pronomen im Portugiesischen maßgebend ist, ist offenbar das folgende; Die Pronomen sind enklitisch, sie werden an ein schon ausgesprochenes Wort angehängt un zwar womöglich an das erste des Satzes.*” A su entender, el clítico por su falta de acento propio debe apoyarse en el primer elemento del periodo, que en numerosas ocasiones es el verbo, pero no tiene un vínculo indestructible con éste. De este modo, los pronombres nunca pueden considerarse proclíticos del verbo aunque vayan antepuestos a éste, como se postula en la ley de Tobler–Mussafia, sino enclíticos del primer elemento tónico que los precede.

¹⁰ Heinrich Lausberg (1966:172) entiende el concepto de anficlisis de “*la combinación de la proclisis y la enclisis; es, pues, la subordinación foneticosintáctica de una palabra tanto a una palabra precedente como a otra siguiente, sobre las cuales recae la máxima intensidad. El conjunto integrado*

secuencia INF-CLÍTICO-AUX. que restringían estas perífrasis. Esta llamada anficlisis de pronombre átono que le permite ponerse tanto en enclisis al infinitivo, como en proclisis al auxiliar, supone para el clítico, situado entre dos palabras fuertemente acentuadas, un punto mínimo de intensidad en las construcciones analíticas.

La primera cuestión, que hasta ahora se ha tratado en este estudio, son las características morfológicas inherentes a las construcciones escindidas, a continuación se presentarán, sin embargo, las restricciones sintácticas que sufren estas formas analíticas cuyo uso está vinculado con las restricciones distribucionales del clítico que están en vigor en español medieval.

3. Características de la sintaxis de los futuros analíticos

El futuro analítico, al presentar mucha menos flexibilidad en los esquemas oracionales en que pueden aparecer, nos señala que con respecto a las formas sintéticas constituyen unas estructuras marcadas para la distribución oracional. La sintaxis de las oraciones con futuro escindido se ve vinculada con múltiples restricciones debido a la posición inicial absoluta que regularmente ocupa el verbo en las oraciones cuyo núcleo del predicado es un futuro analítico.¹¹ En función de la *ley de enclisis*¹², al principio del enunciado y tras pausa tiende a darse la forma analítica a la hora de expresar futuridad, dada la constante presencia de un clítico interpuesto en su construcción que parece ser clave para comprender la posición sintáctica de esta forma verbal. Los ejemplos (1a-b) revelan que en contexto inicial esta variante resulta ser la más frecuente, es decir, se trata de una tendencia que se verifica en general si comparamos estos futuros escindidos con aquellos casos en que los sintéticos están acompañados de clítico en proclisis, contextos en los que las formas sintéticas parecen evitar la posición inicial de oración.

- (1) a. *castigar lo he* como abrán a far. (*Cid*³, 228)
 b. Dixo Avengalvón: „*fer lo he* de veluntad” (*Cid*, 1487)

La estructura de estas oraciones, por lo general, solo admite dos constituyentes: verbo y sujeto u objeto o un modificador adverbial y la anteposición¹⁴ de éstos siempre que, como advierte Company (2006:397), posean especial peso discursivo. En lo que concierne a la

---

por la palabra precedente, la palabra anficlítica y la palabra subsiguiente forma un mot phonétique de mayor o menor cohesión (§ 725)."

¹¹ Frente a las oraciones con futuro sintético que presentan el verbo en posición no inicial (el tipo de orden SVO), el orden interno no marcado para las oraciones con núcleo verbal analítico tiende a ser VSO.

¹² Para este aspecto véase la teoría enclítica de Jacob Wackernagel (1892), Meyer-Lübke (1897), Tobler (1875) y Mussafia (1886; 1898) que se basa en el carácter átono del pronombre para justificar su incapacidad de comenzar periodo. Los mismos autores apuntan que la posposición de clíticos en contexto inicial responde al hecho de que éste, al ser carente de acento propio y significado léxico, se apoya en el primer elemento tónico de la oración.

¹³ Menéndez Pidal (1913).

¹⁴ Cuando ocupan una posición no inicial solo admiten la anteposición de constituyentes topicalizados (Company, 2006:397.)

posición de sujetos en oraciones con futuros analíticos, se constata que si el sujeto es un pronombre, tiende a ir antepuesto a la forma analítica (2a). En contraste, si tiene estructura de sintagma pronominal preferentemente va pospuesto como se ilustra en el ejemplo (2b). Aquí conviene recordar que estas estructuras marcan una preferencia por la ausencia del sujeto léxico – hecho que más abajo se analizará en detalle – que al igual que el sujeto oracional produce el mismo efecto: resaltar el clítico intermedio y su referente.

- (2) a. Qué cosa es el mundo, çiertamente esto serié grand cosa de dezir, mas **yo dezirvos he** lo que entiendo lo más brevemente que pudiere (*Lucanor*, 301)
 b. E guardad vuestros algos en lo que cumple, e **criarse han vuestras gentes** (*Pedro I*, 486/25)

Válida es la misma constatación para el objeto directo también que cuando precede al verbo en forma analítica siempre puede ser interpretado como objeto directo topicalizado (3a), ya que en las oraciones con núcleo verbal analítico el objeto directo antepuesto requiere ser duplicado con un clítico¹⁵, con lo que el objeto directo estará doblemente destacado, en contraste, los objetos directos de los futuros sintéticos en contextos similares (3b) no requieren necesariamente repetición.

- (3) a. E **estas tales fallarlas has** muy alegres en el tienpo que reyna el vino (*Corbacho*, 168)
 b. lo que el rey quisiere, **esso ferá** el Campeador (*Cid*, 1958)

Al contrario de las oraciones con futuro sintético en las cuales los modificadores adverbiales podían aparecer en cualquier posición, las oraciones con núcleo verbal analítico muestran más restricciones al respecto. De los datos documentados se desprende que los futuros analíticos preferentemente admiten la posposición de adverbios; en los casos de anteposición –menos habitual–, se registran regularmente modificadores adverbiales del tipo *agora*, *entonce*, *después*, *assí*. A este respecto, se puede suponer que si el modificador adverbial va antepuesto al verbo en futuro analítico, con toda probabilidad muestra características de tópico al igual que en el caso del sujeto y objeto directo, como puede comprobarse en (4a-b):

- (4) a. **Agora estarme hé** como desventurada, pobre como solía (*Corbacho*, 124)
 b. que jamás non la armaré fasta que la vea cansada con su orgullo, fuerza e locura, e **entonce tomarla he** a tienpo que non podrá resollar (*Corbacho*, 265)

4. La cuestión del sujeto en las formas analíticas de futuro

Desde un punto de vista sintáctico otro factor que puede poner en evidencia el comportamiento diferente de los futuros analíticos es, sin lugar a dudas, la presencia o ausencia del sujeto dentro de la oración. Tras la observación de las oraciones con futuro analítico, la primera constatación que se impone es que estas construcciones tienden a aparecer sin sujeto léxico, de ahí que, según apunta Company (2006: 392–395), la atención semántica

¹⁵ La repetición pronominal del objeto directo, al contrario de la norma del español actual, no era obligatoria en época medieval.

pueda estar dirigida al referente del clítico, cuya presencia se refuerza por medio del pronombre átono mesoclítico en el foco de la predicación, de tal modo que la presencia recurrente de un sujeto topical restaría importancia comunicativa a estos referentes junto al estatus marcado que identifica el futuro analítico. Hay que citar aquí a Bouzouita (2012:702), quien en su investigación se distancia de esta conjetura al afirmar al respecto que la ausencia de un sujeto léxico no evidencia en absoluto el estatus marcado de las formas analíticas, ya que también los futuros sintéticos pese a su carácter menos marcado parecen preferir la ausencia del sujeto expreso. Además, examinando los diferentes factores relacionados con esta cuestión, llega a la conclusión de que la ausencia de sujeto es más común en contextos con verbos en primera o segunda persona, que se refieren a un interlocutor, independientemente de que la forma de futuro sea analítica o sintética¹⁶.

5. El comportamiento problemático de los futuros analíticos en la sintaxis

Pese a la rigidez sintáctica antes aludida que presentan las formas analíticas, no se debe prescindir del hecho de que hay casos documentados, aunque esporádicos, en los que el futuro analítico, al contrario de lo que se puede esperar, no aparece en las posiciones previstas, sino que el verbo analítico ocupa la segunda posición – posición característica de la forma sintética – en aquellos casos en que va precedido de sujeto léxico. La teoría que puede servir de explicación para el sujeto topical antepuesto al futuro analítico radica con toda probabilidad en el deseo de recalcar la importancia del sustantivo mediante una colocación preponderante en la oración como se ejemplifica en (5–6) respectivamente. Tal como lo plantean Company y Medina (1999:91), estos sujetos son considerados como entidades que se introducen en su propia oración o en la oración previa, bien como un tópico contrastivo.

- (5) ayudatvos quanto pudierdes, et Dios **ayudarvos ha** (*Lucanor*, 238–239)
 (6) Qué cosa es el mundo, çiertamente esto serié grand cosa de dezir, mas Yo **dezirvos he** lo que entiendo lo más brevemente que pudiere (*Lucanor*, 301)

Presenta también interés para el comentario que se registran algunos casos en los que el futuro sintético tiende a ocupar una posición atípica, posición que se vincularía más bien con la forma analítica, y en donde, además, el clítico se coloca en proclisis tras pausa en contra de su posición enclítica habitual como se desprende del ejemplo (7):

- (7) lo que deve aver dellos, **les tomará** lo que non deve (*Lucanor*, 283)

Ya en el siglo XIII se documenta el futuro sintético en posición característica del analítico, además, al contrario de la preferencia marcada por la posición enclítica, se muestra proclisis tras pausa como se ve en *iré, lo aoraré* (*Auto de los Reyes Magos*, v. 31) en donde la forma esperada hubiera sido la analítica *aorarlo he*, por lo tanto, el uso del futuro sintético aparentemente resulta atípico al ir en contra de la ley de enclisis probablemente por

¹⁶ En contraste, ambas formas de futuro que tienen una referencia de tercera persona tienden a aparecer con sujeto expreso.

exigencias métricas, según observa Enrique-Arias (1993:66), si bien el texto carece de suficientes ejemplos para validar esta conjetura.

Tras la observación de los ejemplos antes aludidos que presentan futuros sintéticos en contextos de posposición pronominal, se puede suponer que la intercalación de un pronombre entre los dos formativos del futuro era una norma flexible en los textos literarios medievales.

Todas estas circunstancias, a pesar de su poca frecuencia, ya anunciarán la demolición de la distribución oracional de las dos formas de futuro, que acaba concluyendo con la desaparición del futuro analítico con mayores restricciones sintácticas.

6. La distribución oracional de los futuros analíticos

A continuación se presentarán los contextos en los que los futuros analíticos muestran una marcada preferencia por aparecer y en los que su presencia es imposible. Lo primero que se observa es que no se hallan entornos sintácticos que se manifiesten solo mediante las formas escindidas de futuro. Si oponemos las dos formas de futuro del español medieval en relación con la distribución oracional, puede apreciarse que los futuros sintéticos en todos los casos pueden ser alternativas de los analíticos aunque algunas veces no se encuentre justificado ningún factor decisivo que sirva de pauta para esta alternancia, quizá a excepción de la posición inicial absoluta de la oración principal, que en general muestra una preferencia final por los analíticos frente a los sintéticos con pronombres átonos.

Con respecto a la distribución oracional de las formas analíticas se constata que en todos los casos están precedidas de pausa y son empleadas mayoritariamente en oraciones independientes o en proposiciones, a principio de oración o después de algunas conjunciones (adversativas, causales, etc.), que parecían obligar a la posposición del pronombre en español medieval hasta el siglo XV, como se ilustra en (9a-b). Refuerza esta hipótesis lo que concluye Menéndez Pidal (1908:402-403) al respecto: “[...] *Si el verbo encabeza la proposición, ó va precedido de la conjunción e ó mas, el pronombre se le pospone, como sucedía aún en el s. XVI*”, hecho que responde simplemente, según este autor, a que el pronombre personal átono es generalmente enclítico. Concuerdan con estos datos lo que dice Meyer-Lübke (1897:315), según quien las conjunciones *e* y *mas* pueden ser entendidas como palabras no independientes, de ahí que los pronombres átonos no puedan ser enclíticos de éstas – aunque se hallen en el primer elemento del periodo –, sino que tienden a apoyarse en el verbo que se interpreta como primer elemento tónico, con lo que en estas oraciones se marca una preferencia por las formas analíticas: *“Das Objekts-pronomen folgt dem ersten Worte des Satzes, e und mas zählen dabei nicht als selbständige Wörter.”*

De ahí que pueda afirmarse que estas construcciones funcionaban, tal como lo plantea Martín Aizpuru (2014:175) de acuerdo con los datos aportados por Company, como

introdutores de un nuevo tópico con el que se da por concluida la exposición de un tema.¹⁷

- (8) a. Dixo el Campeador: – A mi guisa fablastes, ondrástesvos, Minaya, *ca*¹⁸ *avérvoslo iedes* de far. (Cid, 677–678)
 b. *e servir lo he* sienpre mientras que ovisse el alma (Cid, 1820)

7. Ausencia de las formas analíticas de futuro negadas en el español antiguo

El rasgo más prominente que pone en evidencia la distribución oracional diferente de los futuros analíticos frente a los sintéticos es su no concurrencia con adverbios u otras formas de negación (*no(n)*¹⁹ o *ni*), lo cual de este modo puede ser considerado como característica propia de las oraciones con núcleo verbal analítico²⁰. Al respecto se han formulado dos hipótesis dignas de mencionar. Para la primera hay que citar aquí de nuevo a Company (2006:386–387), cuya afirmación está fundada en el hecho de que los futuros analíticos constituyan una construcción especializada para énfasis sintáctico y la negación cancelaría este énfasis, dado que las oraciones negativas también tienen un estatus marcado y de ahí que las formas analíticas de futuro tiendan a omitir los elementos que indican la negación para evitar de esta manera una estructura doblemente marcada. Aquí es importante señalar que la autora tampoco descarta el hecho de que esta correlación tenga un origen morfofonémico relacionado con la *ley de enclisis*.

La otra teoría, apoyada por Bouzouita (2012:698–699), que proporcionaría una explicación más satisfactoria para la ausencia de negación en oraciones con futuros analíticos descansa en las restricciones en la distribución pronominal determinadas por la *ley de enclisis*, que puede ser considerada como origen del fenómeno en cuestión, dado que los pronombres átonos posverbiales²¹ (**no besaréte*) al igual que las formas de futuro ana

¹⁷ Martín Aizpuru misma presenta varios contraejemplos en su estudio que parecen invalidar la hipótesis planteada por Company sobre las funciones específicas de los futuros analíticos. Según observa la autora, ésta es la única prueba por ahora que indica la fuerza de los futuros analíticos como indicadores de topicalización.

¹⁸ Es de notar que no todas las oraciones introducidas por la conjunción *ca* tienen el mismo estatus sintáctico: *ca* puede funcionar tanto como subordinante como coordinante. Las proposiciones con *ca* que contienen pronombres antepuestos pueden ser consideradas como subordinadas, mientras que las que presentan futuros sintéticos y analíticos con pronombres pospuestos son, al contrario, oraciones principales. (Bouzouita, 2016:281.)

¹⁹ Conviene precisar que la partícula *non* protónica ha sido eliminada por la *no* tónica a partir del siglo XV.

²⁰ Menéndez Pidal (1986:399).

²¹ Aquí interesa recordar que Emil Gessner (1893:37) muestra una opinión muy parecida a este respecto al decir: “*Die sich zum Verb gesellende Negation no (ni) zieht das Pronominalobjekt mit fast absoluter Sicherheit an sich (no lo desafié nil torné enemistad, Cid, 965)*”, pero advierte que esta regla no es siempre absoluta, es decir, las excepciones no están completamente ausentes sin darse una explicación contundente para el clítico con posición enclítica en estos contextos negativos como puede apreciarse en los tres ejemplos siguientes:

líticas (**no besar te he*) tampoco concurren con negación. En los ejemplos (9a–c), que siguen, se expone que de acuerdo con la ley enclítica de Meyer-Lübke de que los pronombres, como consecuencia del carácter enclítico, se apoyan en el primer elemento tónico, en contextos negativos los clíticos aparecen preverbales al apoyarse en el adverbio de negación de ahí que el futuro se manifieste siempre mediante la forma sintética en oraciones negativas:

- (9) a. Pero aunque todo esto sea, mientras no parieres, **nunca te faltará** este mal que agora, de lo cual él debe ser causa; (*Celestina*, VII/140)
 b. aquí feremos la morada, **no nos partiremos** amos. (*Cid*, 1055)
 c. que **jamás non la armaré** fasta que la vea cansada con su orgullo, fuerca e locura (*Corbacho*, 265)

Partiendo del hecho de que la gramática del español medieval solo admite las secuencias Neg-CL-V o CL-Neg-V, presenta interés para el comentario la observación de Berta (2003:160), según la cual con otros verbos el infinitivo puede ir antepuesto al elemento negativo, seguido del clítico y del verbo regente, con lo que el orden será INF-Neg-CL-V. En las formas de futuro, sin embargo, al presentarse un alto grado de gramaticalización, no se admite la inserción de ningún elemento entre sus constituyentes, manteniendo la estructura fija INF-(CL)-AUX, de ahí que – aparte de la *ley de Wackernagel* – el proceso de gramaticalización, que afecta en medida diferente a las construcciones de infinitivo, también se vea justificado como factor decisivo que sirva de explicación para la ausencia de futuros analíticos en contextos negativos.

8. Desaparición de las formas analíticas

Al hablar de la desaparición de la manifestación analítica del tiempo futuro, hay que contar con varias causas entre las que vale destacar para la primera el proceso de gramaticalización del verbo *haber* mediante el cual se estabilizan las construcciones perifrásticas con valor modal al fijarse el orden auxiliar-auxiliado y la mayor cohesión de estos dos constructores, con la prohibición de elementos intercalados, con lo que se da una preferencia por la pérdida de la estructura tipo *cantar lo he*. La viabilidad de este argumento parece ver sustentada si tenemos en cuenta que en las más importantes gramáticas de los siglos XVI y XVII, como lo apunta Girón Alconchel (2005:582), los paradigmas de la conjugación solo cuentan con el futuro sintético. Se puede suponer, pues, el futuro analítico frente a otras perífrasis plenamente gramaticalizadas en ningún momento entró en los paradigmas de la conjugación, de este modo solo queda la forma sintética, mientras que la escindida puede ser interpretada como una variante formal a la que le toca ser eliminada a fines del siglo XVI.

Por otra parte, tampoco se puede pasar por alto el hecho, mencionado por Company (1985–1986:94) de que las formas analíticas ya en el español antiguo no sean tan pro-

---

“Nengun omne non ose murmurar contra los sacramentos de la santa fé: **nin cuidelo** en su corazon ni lo diga por la boca” (Fuero Juzgo en Latin y Castellano (siglo XIII), 177b m.)

“De noche **no dejábanme** de venir á ver y á preguntar” (Segunda Parte de Lazar. de Tormes (siglo XVI), 106b m.)

“**No digolo** por el mio” (Booch-Arkossy, Spanische Chrestomathie (siglo XIX), 97 m.)

ductivas como su alternativa sintética debido con toda probabilidad a su uso más restringido determinado por el clítico inserto. Sin embargo, las múltiples restricciones distribucionales, que requieren los futuros analíticos para su aparición, se ven desmoronadas cuando en la lengua se instala de manera consistente un sistema de pronombres proclíticos, por lo que la forma analítica va perdiendo su alta especialización sintáctica marcada para la topicalización. Se puede suponer, pues, en el periodo clásico las formas analíticas y sintéticas ya no operan en distribución complementaria y los futuros sintéticos, pese a su carácter más flexible, se imponen al cubrir los mismos procesos sintéticos, con lo que la esfera de empleo de las construcciones escindidas se va reduciendo durante esta época hasta que el tiempo futuro se haga plenamente sintético en el español. En la actualidad solo el portugués peninsular conserva formas analíticas de futuro y condicional, si bien su empleo está limitado a registros muy cuidados y a la lengua literaria como se desprende de (10):

- (10) Mas *cair-nos-iam* as faces, si ocultáramos no silêncio, uma curiosidade original deste povo... (*Macunaíma*, 84)

9. Observaciones finales

A manera de conclusión, podemos decir que las propiedades descritas en los apartados anteriores se han derivado directamente de la suposición de que la existencia del futuro analítico debe ser analizada en función de restricciones en la distribución de pronombres átonos pronominales, puesto que la historia de la enclisis y la de las formas analíticas coinciden en su origen. De este modo, éstas pueden ser interpretadas como formas del futuro sintético que se descomponen para posibilitar la enclisis del clítico al infinitivo. Al mismo tiempo, conviene recordar que la alternancia, que se da con frecuencia en textos medievales, entre el futuro dividido con pronombre intercalado (1 1a) y el sintético con un pronombre posverbal (1 1b) justifica que la enclisis es un fenómeno lingüístico mucho más general que el futuro analítico.

- (11) a. de los otros quinientos *dezirvos he* qué faze (*Cid*, 1423)
 b. Los dos han arrancado, *dirévos* de Muño Gustioz (*Cid*, 3671)

Tras las observaciones llevadas a cabo en el presente trabajo se puede concluir que en el ámbito sintáctico existe efectivamente una relación causal entre las restricciones en la distribución de los clíticos y el uso de las diferentes formas de futuro, con lo que puede pensarse con razón que a estas dos formas de futuro subyacen comportamientos sintácticos distintos. Como prueba de ello, en los apartados anteriores se han presentado los contextos en los que los futuros analíticos, dada la constante presencia de un pronombre átono interpuesto en su construcción, muestran una marcada preferencia por aparecer y en los que su presencia nunca es admisible. Por lo que se refiere a la distribución oracional de las dos formas de futuro, hemos visto que no hay entornos sintácticos que se manifiesten solo mediante las formas divididas de futuro, además, también se desprende que los futuros sintéticos en todos los contextos pueden ser alternativas de los analíticos.

Todas estas observaciones son, a mi modo de ver, lo suficiente significativas como para permitir reforzar la hipótesis de que los futuros sintéticos y analíticos medievales parecen ser meras variantes sintácticas con equivalencia semántica, y solo en cuanto a las estructuras que presentan, son de dos tipos, condicionados por la presencia de un pronombre átono en posición mesoclítica.

Bibliografía

- Alvar, Manuel-Pottier, Bernard (1987). *Morfología histórica del español*. Madrid: Gredos.
- Berta, Tibor (2003). *Clíticos e infinitivo. Contribución a la historia de la promoción de clíticos en español y portugués*. Szeged: Hispânia.
- Berta, Tibor (2008). Procesos de gramaticalización en las lenguas romances de la Península Ibérica. *Cartaphilus. Revista de Investigación y Crítica Estética*, 4. 9–21.
- Bouzouita, Miriam (2012). Los futuros analíticos y sintéticos en la Fazienda de Ultra Mar. Montero Cartelle, Emilio-Manzano Rovira, Carmen (coords.). 2012. *Actas del VIII congreso internacional de historia de la lengua española, Santiago de Compostela, 14–18 de septiembre de 2009*, vol. 1, Santiago de Compostela: Meubook/Asociación de Historia de la Lengua Española. 695–706.
- Bouzouita, Miriam (2016). La posposición pronominal con futuros y condicionales en el códice escurialense I.i.6: un examen de varias hipótesis morfosintácticas. Kabatek, Johannes (ed.). *Lingüística de corpus y lingüística histórica iberorrománica. Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, vol. 405. Berlin: Walter De Gruyter. 270–298.
- Cano Aguilar, Rafael (1992). *El español a través de los tiempos*. Madrid: Arco/Libros.
- Company Company, Concepción (1985–1986). Los futuros en el español medieval. Sus orígenes y su evolución. *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 34/1. 48–108.
- Company Company, Concepción (2006). Tiempos de formación romance II., Los futuros y condicionales. Company Company, Concepción (dir.). 2006. *Sintaxis histórica de la lengua española. Primera parte: La frase verbal*, vol. I. México: UNAM/FCE. 349–418.
- Company Company, Concepción–Medina Urrea, Alfonso (1999). Sintaxis motivada pragmáticamente. Futuros analíticos y futuros sintéticos en el español medieval. *Revista de Filología Española*, LXXIX, 1/2. 65–100.
- Don Juan Manuel. *El Conde Lucanor o Libro de los enxiemplos del Conde Lucanor et de Patronio*. Ed. de José Manuel Bleca. Castalia: Madrid. 1979.
- Enrique-Arias, Andrés (1993). La distribución de los pronombres de objeto en español. Consideraciones históricas, tipológicas y psicolingüísticas. *Lingüística (ALFAL)*, 5. 41–76.
- García de Diego, Vicente (1981). *Gramática histórica española*. Madrid: Gredos.
- Gessner, Emil (1893). *Das Spanische Personalpronomen*. *Zeitschrift für romanische Philologie*, 17. 1–54.
- Girón Alconchel, José Luis (2005). Gramaticalización y gramatización: Los futuros analíticos. Luis Santos Río (coord.). 2005. *Palabras, norma, discurso: en memoria de Fernando Lázaro Carreter*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca. 581–592.
- Lausberg, Heinrich (1966). *Lingüística románica, II. Morfología*. Madrid: Gredos.
- Martín Aizpuru, Leyre (2014). Sobre el futuro sintético y analítico en la documentación medieval de Miranda de Ebro. Grande López, Mª Clara–Martín Aizpuru, Leyre–Salicio Bravo, Soraya

- (coords.). *Con una letra joven. Avances en el estudio de la Historiografía e Historia de la Lengua Española*, Salamanca: Universidad de Salamanca. 169–176.
- Martínez de Toledo, Alfonso. *Arcipreste de Talavera o Corbacho*. Ed. de Joaquín González Muela. Castalia: Madrid. 1970.
- Menéndez Pidal, Ramón (1908). *Cantar de mio Cid: Texto, gramática y vocabulario*. Madrid: Impr. de Bailly-Bailliére.
- Menéndez Pidal, Ramón (1913). *Poema de Mio Cid*. Madrid: Ediciones «La Lectura».
- Menéndez Pidal, Ramón (1980). *Manual de gramática histórica española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (1986). *Orígenes del español*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1897). Zur Stellung der tonlosen Objektspronomen. *Zeitschrift für romanische Philologie* 21. 313–334.
- Morais Andrade, Mário Raul de (1988). *Macunaíma, o herói sem nenhum caráter*. Brasil, Florianópolis: Editora da UFSC.
- Moreno Bernal, Jesús (2004). La morfología de los futuros románicos. Las formas con metátesis. *Revista de Filología Románica* 21, 129–156.
- Mussafia, Adolf (1886). Una particolarità sintattica della lingua italiana dei primeri secoli. G. I. Ascoli et al. (eds.). *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*. Florence: LeMonnier. 255–261.
- Mussafia, Adolf (1898). Enclisi o proclisi del pronome personale atono quale oggetto. *Romania*, 27. 145–146.
- Penny, Ralph (1998). *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel S.A.
- Rojas, Fernando de. *La Celestina: Tragicomedia de Calixto y Melibea*. La Habana: Consejo Nacional de Cultura. 1963.
- Tobler, Adolf. (1875). Jules Le Coultre, de l'ordre des mots dans Crestien de Troyes. *Götttingische Gelehrte Anzeigen*, 34. 1057–1082.
- Wackernagel, Jacob (1892). Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen*, 1. 333–436.

EL COMPORTAMIENTO DE LOS VERBOS *HABER* Y *SER* EN FUNCIÓN DE AUXILIAR DE LOS TIEMPOS COMPUESTOS (SIGLOS XIII–XVII)

ÁGNES IDRISZ¹

1. Introducción

El paradigma de los tiempos compuestos en el español de la Edad Media se caracterizó por diferentes normas que, en contraste con las normas vigentes en el español actual, posibilitaban comportamientos distintos. En efecto, el orden sintagmático de los constituyentes de la construcción *haber*+ *participio pasado* no estaba fijado por lo cual el participio podía tanto anteponerse como posponerse al verbo auxiliar. Por otra parte, el menor grado de cohesión daba lugar a la intercalación de diferentes constituyentes oracionales entre los dos elementos del giro en estudio como sujeto, objeto directo e indirecto y modificadores circunstanciales del verbo. Otra característica del comportamiento del giro fue la posibilidad de concordar el participio en género y número con el objeto directo de la oración.

Según los textos procedentes de los siglos XIII–XVII se destaca que paralelamente con la lenta gramaticalización del giro, la ocurrencia de los fenómenos arriba mencionados es cada vez menor: en los primeros testimonios escritos del español tales fenómenos aparecen con más frecuencia que en los textos procedentes del siglo XVII. Además, la apariencia de esta sintaxis más flexible depende también del género de los textos. Por una parte, en el caso de textos legales la frecuencia de tal sintaxis es muy baja. Berta (2006), por ejemplo, alude al hecho de que la anteposición de participios o infinitivos en el caso de textos legales se da con menos frecuencia: en el *Fuero Juzgo* y en las *Ordenanzas de Sevilla* solo ha encontrado dos ejemplos para la anteposición de infinitivos, mientras que para la de los participios no ha detectado ninguno. Por otra parte, en el caso de textos escritos en verso, los propios escritores tienen más libertad en la composición de las oraciones, que siempre depende del ritmo y de la rima del poema, por eso aparecen con más frecuencia los fenómenos arriba mencionados. Por ejemplo, analizando el *Poema de mio Cid*, Company (1983:235–237) demuestra que en el 64% del total de casos el participio se le antepone al auxiliar, fenómeno que no aparece con tanta frecuencia en el caso de textos prosaicos.

Por lo tanto, con la intención de quedar fuera de interés aquellos ejemplos que de cierta manera se deben al género de los textos, los datos de mi trabajo se basan en ejemplos procedentes solamente de textos prosaicos. En base a estos ejemplos intentaré examinar en qué medida aparecen los fenómenos de esta sintaxis flexible en las diferentes épocas (siglos XIII, XIV y XVII respectivamente) que abarcan los textos de mi corpus y una vez examinado el mismo, intentaré también comparar mis resultados con los de investigaciones anteriores, principalmente con los de Company.

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (2009), 14. 99–112. Versión revisada. Las investigaciones que se presentan en el artículo formaron parte del proyecto titulado *Morfosintaxis histórica del verbo en las lenguas romances de la Península Ibérica*, financiado por el Fondo Nacional de Investigaciones Científicas (OTKA, núm. de reg.: K72778).

2. El surgimiento y la evolución de los tiempos compuestos

2.1. Orígenes de las formas compuestas

El sistema verbal del latín clásico se basaba en las relaciones temporales acompañadas por las relaciones aspectuales. Con la evolución del latín clásico en las diferentes lenguas romances, este sistema verbal sufrió modificaciones y nacieron nuevos contenidos verbales inexpressables en el latín clásico, que necesitaban nuevas formas. En este contexto recibió la construcción *haber + participio pasado* su nuevo contenido gramatical que posteriormente dio lugar al nacimiento del paradigma de los tiempos compuestos.

Según las explicaciones de Andres-Suárez (1994), el surgimiento de los tiempos compuestos se debe al carácter doble del perfecto presente latino. Según la propia autora, estas formas originaban sobre dos tiempos griegos: el perfectum y el aoristo, de los cuales el perfectum se refería al “resultado presente de una acción pasada” (Andres-Suárez, 1994:37), mientras tanto el aoristo hacía referencia a acciones acabadas en el pasado sin referencia alguna al presente. En base a los ejemplos citados por la propia autora, la forma AMAUI expresaba dos valores al mismo tiempo: por una parte hacía referencia a un “*perfecto objetivo*” (al aoristo, ‘amé’), por otra parte aludía a un “*perfecto subjetivo*” (Andres-Suárez, 1994:39–40) (al perfectum, ‘tengo amado’). Según ella, esta situación fue el punto de partida para el empleo de la construcción *haber + participio pasado* con el significado de perfectum dado que las formas latinas tipo AMAUI mantenían el valor de aoristo, por lo tanto se necesitaba otra forma para expresar el de perfectum. Con el empleo de las formas del verbo *haber* junto con *el participio pasado* apareció en la lengua vulgar un nuevo sistema verbal en el cual cada forma analítica tenía su correlato sintético.

Por otra parte, en cuanto a los cambios que afectaron a las construcciones estudiadas, tanto Hermann (1997:91–95) como Penny (2006:193–194) destacan que el punto de partida para dichas formas lo suponían las construcciones formadas con verbos transitivos tipo *tengo las cartas escritas* que, según Andres-Suárez (1994:64), Lapesa (2000:783) o Penny (2006:193–194) para la Edad Media llegaron a perder la posibilidad de concordancia entre el participio pasado y el complemento directo, lo que resultó fundamental para la aparición de los tiempos compuestos.

2.2. *Haber* y *ser* como auxiliares² de los tiempos compuestos

A principios de la evolución del castellano existía la posibilidad de formar los tiempos compuestos tanto con el verbo *haber* como con el verbo *ser*. *Ser* como auxiliar en la Edad Media formó un subsistema dentro del paradigma de los tiempos compuestos y se usaba con verbos intransitivos de movimiento y de estado, con verbos impersonales, reflexivos y medios y con verbos procedentes de antiguos deponentes o semideponentes.

---

² A base de la definición de Company, tomada por García Martín también, interpretaré la categoría de verbo auxiliar como un morfema gramatical que sólo indica categorías gramaticales como modo, tiempo, aspecto y voz (véase García Martín, 2001:12).

La construcción *ser + participio pasado* tuvo sus orígenes en el modelo de los verbos deponentes y semideponentes³, que en el latín clásico se formaba mediante el *participio pasado* más *sum* y que tenía un valor de perfecto.

(1) LOCUTUS SUM 'yo he hablado' (Andres-Suárez, 1994:69)

En base a las teorías de Tekavčić, Andres-Suárez (1994:69) establece tres factores para la formación de estas construcciones: la construcción *haber + participio pasado*, los verbos deponentes y la falta de las formas que expresen anterioridad.

En principio, los dos sistemas formados por *haber* y *ser* más el *participio pasado* compartían las funciones, pero ya en tiempos tempranos aparecieron confusiones en el sistema. García Martín (2001:115) explica esta alternancia en el uso de los auxiliares desde otro punto de vista: según él, fue *ser* el auxiliar de los verbos intransitivos de movimiento etc., pero los mismos verbos podían ser auxiliados por el verbo *haber* si se usaban como transitivos.

Para el siglo XIV aumentó el número de casos auxiliados por *haber* y en el siglo XVII, gracias a la gramaticalización del mismo, *ser* se limitó para ser auxiliar de la voz pasiva y desapareció definitivamente como verbo auxiliar de los tiempos compuestos.

En cuanto a la gramaticalización del giro, autores como García Martín (2001:33) indican que ya en el latín clásico aparecieron ejemplos en los cuales el valor de la construcción *haber + participio pasado* se acercaba mucho al de perfecto y que dicha construcción con valor de perfectum la empezaban a usar en los siglos VI y VII. Según Andres-Suárez, hasta el siglo XIII en la mayoría de los casos estas construcciones no tienen un valor temporal, sino generalmente funcionan como "variantes estilísticas de las correspondientes formas simples", es decir, "funcionan como dobles morfológicos" (Andres-Suárez, 1994:149).

Sólo a principios del siglo XIII empezaron a integrarse dichos tiempos compuestos en el paradigma verbal perdiendo el valor aspectual y cobrando al mismo tiempo el valor temporal de anterioridad. Este largo proceso de la transformación del sistema verbal, que se concluyó con un sistema verbal en el cual los tiempos compuestos expresaban anterioridad frente a las formas analíticas, según Andres-Suárez (1994:69-70), duró hasta finales del siglo XV. Mientras tanto, la gramaticalización total de *haber* sólo terminó en el siglo XVII. A partir del siglo XVII el verbo *haber* perdió definitivamente su valor originario de posesión y los tiempos compuestos formados por el auxiliar *haber + participio pasado* llegaron a constituir un grupo sintagmático con un significado común.

3. Divergencias en el comportamiento de la construcción *haber + participio pasado*

3.1. Español medieval y español actual

Una vez repasada la evolución de la construcción *haber + participio*, en los siguientes apartados intentaré demostrar en qué medida ha cambiado el comportamiento del giro en la época en cuestión.

---

³ Lapesa define los verbos deponentes y semideponentes como "verbos de forma pasiva, pero de significación no pasiva, sino indicadora de un proceso que afectaba al sujeto" (Lapesa, 2000:786)

Para el siglo XIII he recogido datos de una parte de 22.800 palabras de la *Historia troyana*⁴ (HisTro), una traducción que apareció alrededor de 1270. He elegido el libro de Don Juan Manuel titulado *El conde Lucanor*⁵ para recoger datos del siglo XIV, pero como he analizado una copia realizada por Hernando Díaz en 1575, en algunos casos puede ocurrir que las normas lingüísticas de este texto no correspondan a las normas vigentes en el siglo XIV, sino caracterizan al habla del copiadador. Para sacar datos referentes a las formas compuestas en estudio he repasado los primeros trece capítulos del propio libro (que constan de 23.800 palabras). De los textos del Siglo de Oro he revisado algunos escritos de Cervantes (de unas 22.900 palabras), especialmente tres de sus *Novelas Ejemplares: El casamiento engañoso* (CasEng), *La fuerza de la sangre* (FueSan) y *El Licenciado Vidriera*⁶ (LicVid), que aparecieron en 1613.

En base a los textos estudiados, que abarcan los siglos XIII, XIV y XVII, se puede registrar que en el español de la Edad Media coexistían varias normas referentes a la construcción *haber + participio pasado* frente a la norma vigente en el español actual. Es decir, en el español antiguo el grado de gramaticalización del giro *haber + participio pasado* era menor, lo que permitía el uso más amplio del propio giro. Actualmente, los componentes tienen un orden fijo: el auxiliar *haber* precede siempre al participio, que depende sintácticamente de él. Por otra parte, la gramaticalización de esta construcción ha llegado a tal punto que – salvo unas excepciones – es imposible intercalar entre el auxiliar y el auxiliado otros constituyentes oracionales. Las pocas excepciones que se dan, han sido estudiadas por Andres-Suárez. A esta autora la interpolación de constituyentes entre el auxiliar *haber* y el participio en la lengua moderna le parece “afectada” y “de gusto arcaizante” (Andres-Suárez, 1994:63–64). Cita ejemplos en los cuales sólo es posible la intercalación de unos elementos bien determinados: el sujeto, los adverbios y algunos modificadores circunstanciales respectivamente, aunque alude al hecho de que en las obras de Esther Tusquets aparecen intercalados casi todos los tipos de constituyentes:

- (2) a. Había ya merendado y hacía ganchillo
 b. Había verdaderamente invitado a Rosario a ser su criada
 c. De las observaciones practicadas la noche anterior había yo deducido [...]
 (Andres-Suárez, 1994:63)

Frente al estado actual de la lengua española, entre los siglos XIII y XVII existían varias normas que posibilitaban la interpolación de diferentes elementos oracionales entre el auxiliar y el auxiliado, permitían tanto el orden AuxV (donde el auxiliar precedía al participio) como el VAux (donde el participio se le antepone al auxiliar) y también había

⁴ HisTro=*Historia troyana*, in: *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles*, Madrid, Micronet S. A. (1995).

⁵ ConLuc=*El conde Lucanor*, asequible en: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/bne/08147395399159262110046/index.htm>, fecha de consulta: 10 de marzo de 2008.

⁶ CasEng=*Casamiento engañoso*, FueSan=*Fuerza de la sangre*, LicVid=*El licenciado vidriera*, asequibles en: <http://www.cervantesvirtual.com/Buscar.html?titulo=&autor=cervantes&materia=&otrosCampos=&periodo=&opTitulo=and&opAutor=and&opMateria=and&opOtrosCampo=and&tipoMuestra=obras&idRes=0&PO=0&portal=42>, fecha de consulta: 10 de marzo de 2008.

casos en los cuales el participio concordaba en género y número con el objeto directo de la oración.

En el corpus examinado de 69.500 palabras he encontrado, en suma, 416 ejemplos para el giro *haber + participio pasado* en la siguiente distribución:

Textos	Palabras	Haber + Participio
HisTro	22.8	100
ConLuc	23.8	110
Novelas Ejemplares	22.9	206
Total	69.5	416

Cuadro 1. Proporción de los ejemplos

3.2. La interpolación de constituyentes oracionales entre el auxiliar y el participio

3.2.1. La presencia de elementos interpolados

En el corpus analizado aparecen ejemplos en los cuales entre el auxiliar y el participio pueden intercalarse diferentes constituyentes oracionales, que actualmente sólo pueden anteponerse o posponerse a la construcción.

Para la explicación de la intercalación, Berta (2006:16) parte de los cambios sintácticos que operaban sobre el orden de las palabras. Según su teoría (basada en la de Salvi), tanto la interpolación de constituyentes como la anteposición del participio al auxiliar se debían al orden de palabras V2, que caracterizó al español en la Edad Media. El sistema V2 significó que el verbo obligatoriamente tenía que aparecer en el segundo lugar de la oración, al mismo tiempo que podía anteponerse a él cualquier tipo de constituyentes oracionales que ocupara la función de tema o foco. (También el verbo podía aparecer en el inicio de una oración ocupando así el sujeto la segunda posición.)

En este sistema V2, el participio funcionó como los demás complementos regidos por el verbo flexionado (aquí el verbo *haber*), es decir, en función de tema o foco podía ocupar la primera posición de la oración anteponiéndose así al verbo flexionado (núcleo de la oración), que lo regía.

3.2.2. La interpolación del sujeto

En el corpus examinado sólo he encontrado tres ejemplos para la interpolación del sujeto que significa un 6,8 % de total de casos de interpolación, todos en forma pronominal.

- (3) a. dize<n>q<ue> muchos la auia<n> prouado & los auia ella muerto (HisTro. 58:26-7)
 b. fazer moryr este su sobrino Ca lo auja el criado (HisTro. 38: 26-27)
 c. que semblante auia yo mostrado con tal nueua (CasEng. 203/1:13)

Siguiendo con las explicaciones de Berta arriba expuestas, el sujeto puede aparecer pospuesto al verbo básicamente por dos razones: por una parte porque hay otro constituyente en la misma oración que ocupa la primera posición (como ocurre en los ejemplos (3a-c); por otra parte, porque el verbo ocupa la primera posición de la frase.

3.2.3. La interpolación del objeto directo en forma de sintagma nominal

En el corpus analizado aparecen tres casos para la interpolación de objeto directo en forma de sintagma nominal (ejemplos (4a-c), que es aproximadamente el 10% de total de los casos de interpolación. Los ejemplos citados proceden de los textos más tempranos, mientras tanto en las 'novelas' de Cervantes ya no hay casos para este tipo de interpolación.

- (4) a. ovo su rrazo<n> acabada (HisTro. 39:50.)
 b. qua<n>do ouieron la puerta de la ciudad abierta (ConLuc. 4/2:2)
 c. desde que el conde ouo este escripto amostro lo al Solda<n> (ConLuc. 17/2:8-9)

La intercalación de los complementos directos también puede ser explicada por el mismo sistema V2. Siguiendo todavía con la teoría establecida por Berta (que aplica la de Pearce establecida para las construcciones de infinitivo), en los textos medievales el participio se comporta como núcleo de aquellos elementos que están regidos por el propio participio. En estos casos, los complementos regidos por el participio pueden anteponerse a él por las mismas razones que hemos visto anteriormente y por eso pueden aparecer intercalados entre el auxiliar *haber* y el participio.

3.2.4. La interpolación de los clíticos pronominales

En el corpus en estudio se destacan 14 ejemplos para la interpolación de clíticos pronominales. Entre estos casos podemos ya encontrar tanto casos regulares (en cuanto a las reglas existentes en el español actual, ejemplos (5d-e), como casos en cierto sentido irregulares (ejemplos 5a-c). Es decir, en la época estudiada se opone el 21% de casos irregulares al 89% de los casos regulares.

- (5) a. era este moço criado de libero padre & aujalo conosçido (HisTro. 30:17-19.)
 b. auiase vestido Tomas de papagayo (LicVid. 113/1:8.)
 c. auiendo andado la estacion de las siete Yglesias y confessadose con un penitenciaro y besado el piel de su santidad (LicVid. 114/1:22-24.)
 d. no<n> aviendole fecho (HisTro. 40:15)
 e. echando menos la imagen del Crusifixo, imaginó quien podia auerla lleuado (FueSan.112/2:18-19.)

La posición de los clíticos pronominales dentro del giro puede ser explicada por la ley de Wackernagel, que aplica Berta (2003:51) en el estudio histórico de la promoción de los clíticos en español y portugués.

Según dicha ley, los clíticos pronominales en el español medieval no pueden aparecer en posición inicial de la oración, ni en la de una proposición subordinada, por eso estos clíticos pronominales siempre se le posponen al primer elemento de la oración o de la proposición. Así que si el primer elemento de la oración o proposición subordinada es el giro *haber + participio pasado*, el pronombre aparece intercalado entre los dos elementos del mismo giro. Por esta razón, en los textos del corpus analizado pueden aparecer pronombres intercalados entre el auxiliar *haber* y el participio pasado, como lo demuestran los ejemplos (5a-b).

En (5c) se destaca un caso en que el clítico se le pospone al participio, que se debe también a la misma ley dado que en este caso el participio es el primer elemento de la proposición. Por lo tanto, el clítico se le pospone para no encontrarse en posición inicial. Los ejemplos (5b-c) demuestran también que la ley establecida por Wackernagel en cuanto a la promoción de los clíticos pronominales se sigue aplicando en el siglo XVII también.

3.2.5. La interpolación de modificadores circunstanciales del verbo

Para la interpolación de diferentes modificadores circunstanciales del verbo he encontrado diez casos. Son los modificadores circunstanciales que se intercalan con mayor frecuencia entre los dos componentes del giro en estudio (un 34% de total de casos de interpolación). Por otra parte, estos elementos son los más resistentes a la tendencia de la eliminación de intercalación, ya que todavía en los escritos de Cervantes podemos encontrar ejemplos (6) para tal uso.

- (6) a. fue babilo<n> la qu<a>l su madre semeramjs auja mucho engra<n>deçido (HisTro. 20:36-38.)
 b. por la crueza q<ue> cont<ra> la tu generacio<n> as fasta agora mostrado (HisTro. 23:27-28.)
 c. todo esto que vos y yo auemos oy passado (ConLuc. 15/1:2-3.)
 d. vos me auedes aqui dichas dos muy gra<n>des verdades (ConLuc.32/2:4-5.)
 e. auiendome ya gozado (FueSan. 110/2:27)
 f. auiendose ya sentado a ella (FueSan. 116/2:14.)

Entre los ejemplos de intercalación de los diferentes modificadores circunstanciales del verbo se destacan tanto adverbios de modo (6a), como de tiempo ((6b-c) y (6e-f)) y de lugar (6d).

El cuadro 2 resume los datos más importantes referentes a la interpolación de constituyentes oracionales:

Textos	Interpolación	Sujeto	Objetos		Modificadores Circunstanciales
			Clíticos	Sint. Nominal	
HisTro	10	2	2	1	5
ConLuc	5	0	0	2	3
Nov. Ej.	15	1	12	0	2
Total	30	3	14	3	10

Cuadro 2. Proporción de la interpolación

Aunque el cuadro parezca mostrar datos contradictorios a la cronología de la gramaticalización del giro, los ejemplos de interpolación de clíticos pronominales procedentes de las *Novelas Ejemplares* de Cervantes – salvo dos casos (5b-c) – corresponden a las reglas actuales de la posición de los clíticos pronominales, porque todos los pronombres se le posponen al verbo auxiliar cuando éste aparece en forma de infinitivo o gerundio. En cuanto a la interpolación del sujeto y de los diferentes modificadores circunstanciales, se puede ver que frente a los nueve casos encontrados en los dos textos más tempranos, en las obras de Cervantes aparecen en suma solo tres ejemplos: uno para la del sujeto (3c) y dos

para los diferentes modificadores (6e-f). En sendos casos aparecen tales elementos intercalados (sujeto pronominal yo y el adverbio ya respectivamente) que según los ejemplos arriba citados de Andres-Suárez hasta hoy día pueden intercalarse en el giro, si bien solo en usos literarios arcaizantes.

3.3. El orden sintagmático

Son dos los ejemplos que he encontrado para el orden participio + auxiliar, que se muestran en (7a-b) y que significa solo un 0,4% de los casos encontrados, ambos procedentes de los textos más tempranos del corpus.

- (7) a. enbiado avia<n> por ellos (HisTro.62:57.)
 b. si estas son vacas perdido he yo el ente<n>dimie<n>to (ConLuc. 14/1:27.)

Menéndez Pidal (1964) explica el caso del orden VAux aplicando la teoría de Wackernagel establecida para la colocación de los clíticos pronominales y opina que la posposición del auxiliar al participio se produce cuando el propio auxiliar está en posición inicial de una oración o de una proposición. Para demostrar la validez de su teoría – compuesta a base de los ejemplos procedentes de El Cantar del Mio Cid – da dos ejemplos en los cuales la única diferencia está en el orden de palabras: “obrado es con oro” y “con oro es obrada” (citado por García Martín, 2001:131).

Este orden, en el cual el auxiliar haber está precedido por el participio, también puede ser explicado mediante el orden V2, que caracterizó en la Edad Media a las lenguas romances. Este orden de palabras, como dice Berta, permitía en el español medieval que “el verbo fuese precedido por cualquier constituyente, incluso por sus propios argumentos” (Berta, 2006:22). Es decir, el participio podía anteponerse al verbo si el propio participio estaba en posición de tema o foco. Para estar en tal posición, el giro tenía que ocupar la primera posición de la frase o proposición subordinada⁷, como se puede ver en los ejemplos citados. Mientras tanto, en las tres ‘Novelas Ejemplares’ de Cervantes no hay casos para la anteposición del participio al auxiliar haber debido al orden fijado de los componentes del giro.

3.4. La concordancia entre el participio y el objeto directo

Como originariamente en el giro estudiado solo aparecían verbos transitivos, el participio en estas construcciones fue concordado en género y número con el objeto directo que regía. En el corpus analizado nos podemos encontrar tanto con tendencias concordantes como con no concordantes. Para los casos de concordancia entre el participio y el objeto directo he encontrado nueve ejemplos procedentes de los primeros dos textos.

- (8) a. desq<ue> Jaso<n> ovo acabada su ventura & tomado su vello † ino tornose a su batel (HisTro, 43:17–19.)

⁷ Para tal orden de constituyentes, Company (1983:248) cita ejemplos en los cuales la construcción no parece estar en posición inicial: “*De Asia e Africa oydo avedes ya en otros libros quamannas son e quales.*” Mientras tanto, hay que tener en cuenta que en esta oración los elementos “*De Asia e Africa*” están antepuestos a toda la frase y quedan fuera de la estructura de la oración.

- b. ovo su rrazo<n> acabada (HisTro, 39:50)
- c. finquen buenas fazañas de las obras que ellos ouieren fechas (ConLuc, 2/2:19-20.)

Autores como Company (1980) y Macpherson (1967) (citados por García Martín, 2001:119-120) establecen una relación entre el orden de los constituyentes y la norma concordante. Según ellos, aumenta el número de los casos concordantes si el objeto directo está antepuesto al participio, independientemente de si el propio objeto directo se encuentra inmediatamente antepuesto al participio (8b) o se le antepone a toda la construcción (8c).

Aunque son muy escasos en el corpus estudiado los casos de concordancia, los ejemplos encontrados parecen corresponder a esta tendencia: de los nueve casos de concordancia en cinco se muestra un objeto directo antepuesto al participio (o a toda la construcción).

De esta manera, según mi parecer, la concordancia entre el participio y el objeto directo puede relacionarse con las normas latinas: el latín clásico no tenía un orden fijo de palabras por lo cual las desinencias gramaticales expresaban las relaciones gramaticales entre los diferentes constituyentes de la oración. Así que, si aceptamos que la tesis de Company y la de Macpherson son válidas, en casos de la anteposición del objeto directo al participio el aumento de ejemplos de concordancia puede ser explicado por la necesidad de indicar con más claridad las relaciones gramaticales (por herencia latina). Por otra parte, el menor número de casos de concordancia cuando el complemento directo está pospuesto al participio, se debe a que el orden SVO determina claramente qué funciones desempeñan los constituyentes en la oración, por lo tanto no es necesario indicar con la concordancia las relaciones gramaticales entre los constituyentes oracionales.

Aunque sea válida la tesis expuesta por Company y Macpherson, podemos aceptar las conclusiones de Andres-Suárez (1994:66) según las cuales en el español medieval el participio concordaba en género y número con el objeto directo, independientemente de la posición de este último, aunque en los casos de anteposición del objeto directo la concordancia se da con más frecuencia.

En la *Historia troyana* de los 75 ejemplos del giro con participio de verbos transitivos en 24 casos se muestra la falta de concordancia y en 7 (9%) la norma concordante, frente a los 44 casos que son formados por un participio masculino singular. En *El conde Lucanor*, de un total de 80 ejemplos de participios de verbos transitivos, la concordancia se da solamente en cuatro casos (5%), frente a los 23 ejemplos en los cuales el participio no está concordado con el complemento directo y hay 53 ejemplos con objeto directo de forma masculino singular. Por la gramaticalización, de las Novelas Ejemplares falta ya la norma concordante. Company (1983:247) supone que la desaparición de la concordancia se debe básicamente a los casos en los cuales al lado del participio aparece un objeto directo en forma de masculino singular, casos en los cuales el participio mantiene su forma inalterada.

Quedando fuera de interés los casos cuando *haber* es auxiliar de verbos intransitivos, en el cuadro 3 he resumido los datos más importantes acerca de la concordancia.

Textos	Participios de verbos transitivos	Casos de concordancia	Falta de la concordancia	Participios de masculino singular
HisTro	75	7	24	44
ConLuc	80	4	23	53
No. Ej.	111	0	54	57
Total	266	11	101	154

Cuadro 3. Proporción de la concordancia

En cuanto a la cronología que establece para la desaparición de la norma concordante, Company (1983:246–247) habla de tres épocas bien separables. Según la propia autora, en la primera fase (siglos XII y XIII) dominaba la norma concordante, mientras que para la segunda etapa (desde inicios del siglo XIV hasta mediados del siglo XV) disminuyó la sintaxis concordante a más o menos 10 % y para fines del siglo XV había desaparecido por completo.

4. La alternancia entre los auxiliares *haber* y *ser*

4.1. Los datos estadísticos

En el corpus en estudio se destaca la alternancia entre los verbos *haber* y *ser* en función de auxiliar de los tiempos compuestos. En la *Historia troyana* frente a los 100 casos con el auxiliar *haber*, se puede encontrar 24 casos con el auxiliar *ser* (24%), en *El conde Lucanor* los 18 casos (16.3%) con el auxiliar *ser* se oponen a los 110 casos con el auxiliar *haber*. Según la cronología establecida por Company (1983:242–243.), para el siglo XV el uso del auxiliar *ser* queda reducido a unas clases determinadas de verbos. Con la consolidación de *haber* en función de auxiliar, la propia autora piensa que la desaparición definitiva de la alternancia entre los dos paradigmas estudiados tiene lugar en la segunda mitad del siglo XVI. Por lo tanto, de las ‘novelas’ de Cervantes ha desaparecido totalmente la alternancia entre los auxiliares y todas las formas del paradigma compuesto vienen auxiliadas ya por *haber*.

Mientras tanto, Company destaca también que, debido a las confusiones, ya en el siglo XII “se había iniciado la neutralización de funciones entre *ser* y *haber* como auxiliares de los tiempos compuestos” (Company, 1983:242). Dicha neutralización de funciones significaba que algunos verbos regularmente auxiliados por *ser* ya en esta época empezaban a aparecer junto con el auxiliar *haber* (véase cuadro 4).

Textos	Haber + participio		Ser + participio ⁸	Total
	Regulares	Irregulares		
HisTro	90	10	24	124
ConLuc	107	3	18	128
Novelas Ejemplares	206	0	0	206

Cuadro 4. La alternancia entre los auxiliares *haber* y *ser*

⁸ Quedando fuera de análisis aquellas construcciones formadas por *ser* y el participio en las cuales *ser* no aparece como auxiliar de los tiempos compuestos, en esta tabla sólo se destacan aquellos ejemplos que pertenecen al subsistema del paradigma compuesto auxiliado por *ser* en vez de *haber*.

Tanto en la *Historia troyana* como en *El conde Lucanor* se puede encontrar casos en los cuales, frente a la norma, aparece el auxiliar haber. Entre estos ejemplos se destacan tanto verbos reflexivos (9a) como por ejemplo verbos de movimiento (9b):

- (9) a. fallaro<n> vn ma<n>çebillo q<ue> se auja p<er>didido (HisTro. 30:12-13)
b. desque ouireon andado (ConLuc. 13/2:14)

4.2. Las clases de verbos auxiliados por *ser*

Como ya es sabido, en el español medieval existía un subsistema de los tiempos compuestos formados por el auxiliar *ser* que se usaba con verbos intransitivos de movimiento, impersonales, reflexivos y procedentes de antiguos deponentes.

Andres-Suárez (1994:72) añade también que hay una diferencia bien clara entre el significado de las construcciones auxiliadas por *ser* y *haber*. Según su opinión, si el auxiliar es *ser*, se acentúa el carácter perfectivo de la acción (lo importante es que se ha acabado la acción, por lo tanto el giro no hace referencia alguna al resultado de la misma), mientras que si el auxiliar es *haber*, el giro alude al término y al resultado de la acción expresada por el participio.

En el siguiente apartado quedan fuera de análisis aquellas formas en las cuales la construcción *ser* + participio pasado o bien expresan un estado alcanzado (10a) (porque en este estado de la lengua española el reparto de funciones entre *ser* y *estar* no estaba fijado todavía), o bien el participio está en función de adjetivo (10b), o la construcción no se refiere a una acción activa, sino es una forma de la voz pasiva (10c):

- (10) a. era ya muerto el rrey toante (HisTro. 45:53-54)
b. ta n> bie<n> casada era con<e>l (HisTro. 65:34-35)
c. por do avn no<n> era çercada troya (HisTro. 33: 36)

Aplicando las categorías de Andres-Suárez (1994:72-80), en el corpus estudiado *ser* como auxiliar puede aparecer en diferentes contextos gramaticales al lado de verbos intransitivos de movimiento (*partir*, *tornar*, *ir*⁹ etc.) (11a-c); verbos procedentes de antiguos deponentes, generalmente de *nacer* y *morir* o *fallar* y *finar* (11d-g); verbos intransitivos (11h) y de verbos reflexivos (11i).

- (11) a. q<ua>ndo ellos fuero<n> partidos (HisTro. 47:20-21)
b. q<ua>ndo hercoles fue tornado en su t<ie>rta (HisTro. 66:32-33)
c. desque el cauallero fue ydo en su seruicio (ConLuc. 29/2:28-29)
d. leua<n>to fama q<ue> hercoles era muerto (HisTro. 63:24-25)¹⁰
e. desque fui nascido hasta agora siempre me crie (ConLuc. 8/1:4-5)
f. Si por mi deaentura fuer(e) fallado (ConLuc. 8/1:18-19)
g. le fazia saber que el arçobispo era finado (ConLuc. 34/2:12-13)
h. e desque estas cosas fuero(n) passadas (ConLuc. 31/1:1-2)
i. antes fue casado periamo q<ue> lamedo<n> muriese (HisTro. 70:24-5)

⁹ Para una lista más detallada de estos verbos véase Andres-Suárez (1994:73).

¹⁰ La forma *era muerto* en este caso puede tener dos significaciones: por una parte, puede referirse a un estado alcanzado, por otra parte, puede expresar anterioridad referente a la acción expresada en la primera parte de la oración. Me parece que en este caso el valor de anterioridad es más probable, por lo tanto no la quito del análisis.

Aunque existían unas clases de verbos que en el español medieval habían sido auxiliadas por el verbo ser, ya desde el surgimiento del giro ser + participio pasado era posible que estos verbos aparecieran junto con el verbo haber y por fin con la fijación de este último en función de auxiliar para los tiempos compuestos, tal uso de ser disminuyó para el siglo XV y según los textos para el siglo XVII desapareció de la norma.

5. Conclusiones

Una vez analizado el corpus, se puede ver que los datos parecen corresponder a la tendencia establecida en el artículo mencionado de Company: en las épocas más tempranas es mayor la ocurrencia de la sintaxis más flexible, mientras que para la época clásica parece que el giro analizado ya se había gramaticalizado. Por lo tanto, es menor el número de los casos de interpolación, concordancia o anteposición del participio. Sin embargo, las cifras procedentes de *El poema de mío Cid* y la *Historia troyana* muestran diferencias notables. Por ejemplo, en cuanto al orden AuxV, Company demuestra que en el *Poema de mío Cid* en el 64% de los casos el participio se le antepone al auxiliar, mientras que en la parte analizada de la *Historia troyana* se da un único caso para esta tendencia. La norma concordante también muestra una proporción mayor en el *Cid* (76%) que en la *Historia troyana* en la cual sólo en un 9.33% de los casos aparecen participios concordados. En cuanto a la proporción de intercalación de diferentes constituyentes oracionales, según los datos de Company, en la primera etapa (siglos XII y XIII) en un 32% de los casos aparecen intercalados diferentes constituyentes entre las dos partes del giro, mientras que en la *Historia troyana* la proporción de los casos de intercalación sólo alcanza un 10%. En los textos más antiguos, los datos referentes no parecen mostrar tanta diferencia. Por lo tanto, comparando los datos del texto más temprano de mi corpus con el de Company, parece que el género de los textos también influye en las características morfosintácticas. Así, aunque existía la posibilidad de una sintaxis más flexible, parece que ésta nunca era dominante: en los primeros testimonios aparecía con más frecuencia, pero con la gramaticalización, las características de esta sintaxis iban desapareciendo y en el siglo XVII fueron ya esporádicos los ejemplos de interpolación, concordancia o anteposición del participio.

Bibliografía

Obras analizadas

CasEng=*Casamiento engañoso*, FueSan=*Fuerza de la sangre*, LicVid=*El licenciado vidriero*, asequibles en: <http://www.cervantesvirtual.com/Buscar.html?titulo=&autor=cervantes&materia=&otrosCampos=&periodo=&opTitulo=and&opAutor=and&opMateria=and&opOtrosCampo=and&tipoMuestra=obras&idRes=0&PO=0&portal=42>, fecha de consulta: 10 de marzo de 2008.
 ConLuc=*El conde Lucanor*, asequible en: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/bne/08147395399159262110046/index.htm>, fecha de consulta: 10 de marzo de 2008.
 HisTro=*Historia troyana*, in: *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles*, Madrid, Micronet S. A. (1995).

Obras citadas

- Andres-Suárez, Irene (1994). *El verbo español. Sistemas medievales y sistema clásico*. Madrid: Gredos.
- Berta, Tibor (2003). *Clíticos e infinitivo. Contribución a la historia de la promoción de clíticos en español y portugués*. Szeged: Hispânia.
- Berta, Tibor (2006). Sintaxis histórica iberorrománica: Complejos verbales medievales. *Acta Hispanica*, 11.
- Company Company, Concepción (1980). *Formalización del paradigma verbal compuesto en siete textos de la Edad Media*. Tesis de Licenciatura. México: UNAM.
- Company Company, Concepción (1983). Sintaxis y valores de los tiempos compuestos en el español medieval. *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 32/2. 235–257.
- García Martín, José María (2001). *La formación de los tiempos compuestos del verbo en español medieval y clásico. Aspectos fonológicos, morfológicos y sintácticos*. Valencia: Universitat de València.
- Herman, József (1997). *El latín vulgar*. Barcelona: Ariel.
- Lapesa, Rafael (1980). *Historia de la lengua española*. Madrid: Gredos
- Lapesa, Rafael (2000). *Estudios de morfosintaxis histórica del español*. Madrid: Gredos
- Macpherson, Ian R. (1967). Past Participle Agreement in Old Spanish: Transitive Verbs. *Bulletin of Hispanic Studies*, XLIV. 241–254.
- Menéndez Pidal, Ramón (1964). *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (1968). *Manual de gramática histórica española*. Madrid: Espasa-Calpe.

ACERCA DEL LENGUAJE COLOQUIAL ESPAÑOL

VERONIKA PRAEFORT¹

El lenguaje coloquial no pertenece a los temas más frecuentes de las investigaciones lingüísticas, siendo un fenómeno que se caracteriza por cambiar continuamente; por lo tanto, es difícil examinarlo, describirlo, llegar a conclusiones acerca de su comportamiento, encontrar las regularidades, si existen, en su evolución permanente. Aunque vivo y trabajo en un país que queda muy lejos de los territorios hispanohablantes, y así tropiezo con dificultades al intentar seguir los procesos de este desarrollo, trato de profundizar en el estudio de dichos fenómenos lingüísticos.

Nosotros, profesores, enseñamos la lengua española usando como soporte libros de gramática, libros de texto basados, en su mayoría, en las normas de la Real Academia Española. Son pocas nuestras posibilidades para preparar a los alumnos a las situaciones reales en las que seguramente usarán el idioma aprendido. Viviendo entre nativos, uno tiene que darse cuenta de que la lengua que ha aprendido con tanto esfuerzo no es idéntica a la que se habla en la calle. Se fija en las “anomalías”, tanto en las semánticas como en las que “alteran” las reglas sintácticas y morfológicas.

Aprovechando la posibilidad de poder pasar unos meses en España, empecé una investigación sobre este campo. Mi trabajo constaba de diferentes partes. Una, acaso la fundamental para tener una visión global sobre lo que es la lengua española hablada, era el examen de su morfosintaxis, tan diferente de la de la lengua escrita.

Tales diferencias son consecuencias, por un lado, de la espontaneidad, de la inmediatez de la comunicación oral, disponiendo los interlocutores de muy poco tiempo para reflexionar sobre lo que van a enunciar; por otro lado, del hecho de que la comunicación oral no cuenta solamente con las propias palabras de los participantes de la comunicación, sino que intervienen en el proceso comunicativo también factores como cierto conocimiento previo de los conversantes, el contexto, la situación, la lógica, la mímica, la entonación, los elementos suprasegmentales.

La inmediatez y la falta de tiempo causan a menudo incorrecciones desde el punto de vista gramatical o semántico, de las que las más frecuentes son las faltas analógicas de flexión verbal (*conduci*); empleo incorrecto de los posesivos (*enfrente tuyo, detrás tuya*); laísmo, leísmo y loísmo, o sea, usar *la* como objeto indirecto femenino, *le* como objeto directo masculino para persona y *lo* como objeto indirecto masculino respectivamente. Se pueden hallar incorrecciones también en el uso de las preposiciones, sobre todo, de las de carácter más general, como las preposiciones “a” y “de” (*voy en casa de Diego; deseo de que...*). A menudo se cruzan diferentes estructuras (*me recuerdo*). Por motivos semánticos, se puede alterar la concordancia de número e incluso de género, como ocurre en los siguientes ejemplos: *son muy buenos esa gente; soy una persona muy modesto*. A veces

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (1996), 1. 61-67.

podemos encontrarnos con interferencias en la atribución de la actividad-pasividad de la voz verbal (*me has quedado de piedra*).

En gran número de casos los incumplimientos de las restricciones gramaticales cumplen alguna función especial, son el medio para poner de relieve alguna cosa que el hablante considere como importante. Pero también hay otros procedimientos de realce con los que se cuenta en el momento de enunciar algo. Tal vez, lo más frecuente es repetir la palabra, el sintagma o la oración que se quiere subrayar (*era malo malo*). Sirve para desempeñar el mismo papel la redundancia pronominal (*cuéntamelo tú*). Un enunciado puede resultar también semánticamente redundante con fines parecidos (*subir para arriba*). Para llamar la atención del oyente sobre alguna cosa, basándose en la lógica mental, se crean impropiedades semánticas, como: *vale el doble menos*. En cuanto al realce de cualidades de alguna cosa o persona, se puede recurrir a varios métodos, así como sufixar el adjetivo a subrayarlo (*rebueno, requetecontento*); usar la hipérbole. Pueden resultar muy expresivas las metáforas, no solamente propias de la poesía (*¡Qué joya esta chica!*); la comparación (*una mentira como una casa*). No se puede olvidar la expresividad como un medio para realzar algo, la ironía, etc.

Tampoco desempeña un papel menos importante el orden de las palabras de la frase. El hablante tiende a focalizar el elemento de más importancia desplazándolo, por ejemplo, anteponiendo el verbo al sujeto (*te lo digo yo*). Como resultado de esta dislocación sintáctica, algunos complementos pueden perder su régimen preposicional (*algunos de los heridos corre peligro su vida*). Otra característica que se puede observar es la preferencia por la coordinación, dado, probablemente, que el hablante, al expresar sus ideas, no hace previamente una reflexión sobre lo que va a decir, al contrario de lo que ocurre en caso de textos escritos, no se trata de algo premeditado, bien organizado y estructurado. Cuando no es posible evitar la expresión de ideas subordinadas, también se prefiere hacerlo de una manera más sencilla, más fácil de construir siguiendo el flujo de los pensamientos. Así, se tiende a omitir los nexos propios de cada tipo de las subordinaciones, recurriendo a la utilización de la yuxtaposición. La relación lógica entre los miembros de las frases está incompletamente expresada o no está indicada de ninguna manera. Por falta de tiempo para organizar completamente las ideas a enunciar, no es menos frecuente que se segmente lo dicho, interrumpa la fluidez de la comunicación, suspenda una frase, o bien omitan elementos sintácticos esenciales de la oración. A menudo los refranes, por ejemplo, quedan medio expresados, siendo suficiente pronunciar solamente la primera parte, porque la segunda ya se sobreentiende.

Otra característica diferenciadora del lenguaje coloquial la constituyen los elementos que sirven para el mantenimiento fluido del canal de la conversación. Tales son las expresiones para establecer, mantener o finalizar la comunicación, excitar la atención del otro; los varios tipos de vocativo: los formales, los familiares, los metafóricos, los irónicos; las expresiones afectuosas: los imperativos de percepción sensorial. Las interjecciones y giros interjectivos son también propios de la lengua hablada, para poner de relieve el estado de ánimo del hablante, como sorpresa, alegría, desagrado, asombro, pena, cansancio, extrañeza, horror, etc.

Hablando de la lengua coloquial, no se pueden dejar de lado las manifestaciones de cortesía. Las formas de tratamiento como el uso de "tú" y "usted", el de las diferentes formas verbales, la expresión del orden y del ruego, los cumplidos y piropos, las disculpas, las fórmulas de saludo son propios de la conversación cotidiana.

Una de las diferencias del habla con respecto a la lengua escrita es el uso de las voces llamadas "vacías". Sus distintas manifestaciones, clichés lingüísticos, repetición de determinados términos, empleo abusivo de alguno de ellos, sirven para obtener mayor coherencia expresiva, para evitar el silencio, la desconexión. Existen los típicos expletivos iniciales como *bueno, pues, pienso que, es que*; y aparecen los otros de mantenimiento que sirven para proporcionar al hablante el tiempo necesario para ir organizando mentalmente su discurso. Cuando se abusa del empleo de alguno de los expletivos, hablamos de muletillas, que no son sino soportes conversacionales (*o sea, entonces, vamos, es decir*) sin significado propio en la conversación.

La parte quizá más interesante de mi trabajo fue la que dediqué al estudio y recopilación de dichos, frases hechas, modismos y locuciones típicos del español, que disponen de un repertorio infinito, que ocupan un territorio tan significante en la lengua hablada, y sin el conocimiento de los cuales no se puede seguir una conversación cotidiana.

Para finalizar, trabajé en la *Formación de un corpus de lengua hablada en la ciudad de La Coruña*, dirigida por Mauro Fernández Rodríguez en el Departamento de Lingüística Xeral e Teoría da Literatura de la Universidad de La Coruña. Examiné grabaciones de lenguaje coloquial, tomadas de gente de La Coruña, menor de veinticinco años, de ambos sexos. En las transcripciones de las entrevistas busqué los rasgos anteriormente mencionados de la lengua hablada, tanto en lo que se refiere a la morfología y sintaxis como a la fraseología.

El trabajo realizado no es ni mucho menos completo y, como se desprende de este escrito, son solamente los primeros pasos de una actividad científica que tendrá por objetivo conocer más profundamente la problemática del lenguaje coloquial español y acercarla a los que aspiran a aprender y dominar el español, comparando y contrastando las características y peculiaridades de las dos lenguas, española y húngara. La comunicación oral se desarrolla de manera similar y en circunstancias similares, sea en español o en húngaro, así sus necesidades y los elementos que la influyen deben ser parecidos. Lo interesante es cómo se manifiestan en el habla cotidiana los cambios y modificaciones causados por la urgencia e individualidad del proceso comunicativo.

Bibliografía

- Almela Pérez, Ramón (1985). *Apuntes gramaticales sobre la interjección*. Universidad de Murcia.
- Beinhauer, Werner (1991). *El español coloquial*. Madrid: Ed. Gredos.
- Blecua, José Manuel (1982). *Qué es hablar*. Barcelona: Salvat.
- Buitrago Jiménez, Alberto (1995). *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Casado Velarde, Manuel (1985). *Tendencias en el léxico español actual*. Madrid: Ed. Coloquio.

- Casado Velarde, Manuel (1992). *Aspectos del lenguaje en los medios de comunicación social. Lección inaugural del curso académico 1992-93*. Universidade da Coruña.
- Casado Velarde, Manuel (1993). *El castellano actual, usos y normas*. Pamplona: Ed. EUNSA, S.A.
- Cascón Martín, Eugenio (1995). *Español coloquial. Rasgos, formas y fraseología de la lengua diaria*. Madrid: Edinurnen.
- Cortes Rodríguez, Luis (1991). Sobre conectores, expletivos y muletillas en el español hablado. *Cuadernos de Lingüística*, 10. Málaga: Ed. Librería Agora.
- Fontanillo Merino, Enrique (1995). *Diccionario práctico de Locuciones*. Barcelona: Larousse.
- Domínguez González- Morera Pérez-Ortega Ojeda (1988). *El español idiomático. Frases y modismos del español*. Barcelona: Ed. Ariel.
- Fernández Rodríguez, Mauro (1994). *Diccionario de refranes*. Madrid: Alderabán.
- Fernández Rodríguez, Mauro (1987). *Antología de refranes populares y cultos de la lengua castellana, explicados y razonados*. Madrid: Alderabán.
- G.Campos, Iván- Barella, Ana (1993). *Diccionario de refranes*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Haverkate, Henk (1994). *La cortesía verbal. Estudio pragmalingüístico*. Madrid: Ed. Gredos.
- Lorenzo, Emilio (1991). Niveles y registros en el español actual. *Lingüística*, 7. Logroño.
- Maldonado, F.C.R. (1960). *Refranero clásico español y otros dichos populares*. Madrid: Taurus.
- Martínez Álvarez, Josefina (1990). Sintaxis oral y escrita. *Lingüística*, 3. Logroño.
- Martínez Álvarez, Josefina (1990). Las interjecciones. *Lingüística*, 2. Logroño.
- Miranda, José Alberto (1992). *Usos coloquiales del español*. Salamanca: Publicaciones del Colegio de España.
- Náñez Fernández, Emilio (1982). *La lengua del coloquio*. Madrid: Coloquio.
- Oliver, Juan Manuel (1991). *Diccionario de argot*. Madrid: Ed. SENA. S.A.
- Vígara Tauste, Ana María (1992). *Morfosintaxis del español coloquial*. Madrid: Ed. Gredos.
- Fernández Rodríguez, Mauro (director). *Formación de un corpus de lengua hablada en la ciudad de La Coruña*. Departamento de Lingüística Xeral e Teoría da Literatura da Universidade da Coruña.

EL LÉXICO TÉCNICO EN LOS DICCIONARIOS PARA LA ENSEÑANZA DEL ESPAÑOL: ESTUDIO Y PROPUESTAS METODOLÓGICAS

NARCISO M. CONTRERAS IZQUIERDO¹

El interés por el español siempre ha crecido de forma constante, pero en los últimos años se ha producido un aumento espectacular en todo el mundo, casi duplicándose el número de estudiantes en los últimos diez años.²

La Unión Europea es una de las regiones del mundo donde más se estudia nuestra lengua. Moreno Fernández (1995:59) afirma que el número de alumnos de Enseñanza Media que estudian español en la Unión debe rondar los dos millones, con unos 12 000 profesores. En el nivel universitario no es muy diferente esta situación, ya que en toda la Unión Europea hay más de 130 departamentos universitarios en los que se enseña lengua española.

En los países del Este de Europa este interés es todavía mayor, superando incluso el de la U.E. Ejemplos los encontramos en países como Rumanía o Polonia –donde existen centros del Instituto Cervantes³ con un número muy elevado de matrículas– la C.E.I., Hungría, Bulgaria o las Repúblicas Checa y Eslovaca, en donde nuestro idioma se ha extendido en la enseñanza secundaria e incluso existen departamentos universitarios de español con lectores nativos de nuestro país.

El español en Estados Unidos también goza de buena salud, algo que queda demostrado por la situación que expone Subercaseaux (1995), quien presenta la creciente aparición de publicaciones periódicas en español y la reciente polémica sobre si la educación debería ser bilingüe como pruebas del interés por nuestro idioma en este país. Por otro lado, Moreno Fernández (1996) afirma que en los últimos años el español se ha convertido en la lengua extranjera más estudiada en este país.

Igualmente, en otras zonas como el Magreb o Japón el aprendizaje de nuestra lengua se ha ido desarrollando, y ha crecido de forma sorprendente el número de estudiantes en la enseñanza media y universitaria, en donde también se han creado numerosos departamentos de español.

---

¹ Publicado originalmente en *Acta Hispanica* (1996), 1, 41–57, con el mismo título, y revisado para esta edición.

² Para conocer con más detalles las cifras concretas de la difusión de nuestro idioma, véase *El español en el mundo*, anuarios informativos publicados por el Instituto Cervantes y disponibles en su página web. Además, existen diversos trabajos sobre este aspecto. Nosotros hemos manejado, por parecernos bastante interesante, el artículo de Salvador (1992).

³ En este momento hay treinta y un Centros Cervantes en todo el mundo, y está previsto que sean treinta y cinco para final de año. Podemos conocer más detalles referentes a las actividades de esta institución en su memoria 1994–1995 (1995).

Es evidente que para el proceso de adquisición de una LE son importantes unos materiales didácticos adecuados. Afortunadamente, podemos decir que hoy por hoy es casi imposible estar al día de todo lo que se publica en el campo de la enseñanza del español como lengua extranjera (E/LE). Desde los años, setenta la aparición de estos métodos en nuestro país se ha ido incrementando, y el interés de las editoriales por publicar estos manuales es cada vez mayor.

Sin embargo, en este campo existe otro elemento imprescindible, el diccionario; y si acabamos de decir que existen numerosos manuales de todo tipo para la enseñanza del español, en la vertiente lexicográfica nos encontramos con un panorama totalmente desolador. Aunque la lexicografía bilingüe española con otras lenguas está bastante desarrollada, sabemos que, en el proceso de aprendizaje de una lengua, concretamente en un nivel intermedio, el alumno debe abandonar el diccionario bilingüe y emplear el monolingüe. Para el español, lamentablemente, esto supone un salto en el vacío.

No es nuestra intención exponer aquí detalladamente en qué consiste el papel del diccionario en el proceso de adquisición de una lengua extranjera, pero podríamos resumirlo diciendo que, además de la información semántica que nos ofrece, esto es, el significado de las palabras, y que evidentemente es la principal, estas obras presentan otro tipo de información muy útil.⁴

En primer lugar, debemos señalar la información de tipo gramatical, que se presenta bajo diversas formas en los diccionarios⁵, y que es tan necesaria para la formación de la competencia lingüística del alumno. Sin embargo, además de esta competencia lingüística, el alumno necesita información de tipo contextual. En este sentido, debemos destacar las ampliaciones sintagmáticas, es decir, la fraseología, ya que esta, además de su evidente valor léxico, presenta al usuario el uso concreto de la voz en el discurso.

Por otro lado, también algunos de los llamados *usos no generales*, es decir, aquellos que se utilizan en un contexto restringido, son útiles para el estudiante extranjero, ya que le indican aspectos tan importantes como la vigencia o el nivel de uso de la voz.⁶

Como sabemos, el panorama de la lexicografía española actual gira en su mayoría alrededor de la obra de la Real Academia Española, el *Diccionario de la Lengua Española* (1992 [21]). Sin embargo, cuando decimos que un estudiante de E/LE debe utilizar el diccionario monolingüe no nos referimos a este tipo de obras, redactadas para otro tipo de usuarios.⁷ Estas obras de poco o nada pueden servir a una persona que se adentre en

---

⁴ Tal y como se indica en Lahuerta (1993:120-1), conocer una palabra consiste en tener información sobre aspectos como el sonido o grafía, morfología y variaciones morfológicas, estructura sintáctica en la que aparece (o se puede incluir), combinaciones sintagmáticas, valor distintivo con respecto a otras del paradigma, adecuación (registro y estilo) y connotación sociocultural.

⁵ Para conocer más sobre este tipo de información en los diccionarios véase Ahumada (1988), (1989).

⁶ Junto a estos, podemos encontrar otro tipo de indicaciones como los límites geográficos, el campo del saber o las transiciones semánticas.

⁷ Las obras monolingües que más se aproximan a las necesidades de un estudiante extranjero son los diccionarios escolares. Sin embargo, y a pesar de que en la actualidad se trabaja para su mejora, estos dejan mucho que desear, pues la mayoría de ellos no son sino reducciones de los diccio-

el estudio de nuestra lengua, entre otras muchas razones porque el vocabulario y sintaxis empleados en ellos le resultarán incomprensibles. Por otro lado, un diccionario de este tipo aprovecha la competencia lingüística y sociolingüística del usuario para ofrecer su información, competencias que aún no posee el estudiante no nativo.

Es por esto por lo que debe proporcionarse a estos un diccionario que satisfaga sus necesidades específicas⁸, y es ahí donde nuestra lexicografía, desgraciadamente, muestra una inmensa carencia, mayor aún si miramos hacia otros países de nuestro entorno, países con cuyo idioma “compite” el nuestro en los centros de enseñanza de todo el mundo.

Hasta fecha muy reciente no existía en España ninguna obra de este tipo. Sin embargo, la editorial VOX, pionera en muchos sentidos en la lexicografía española, en colaboración con la Universidad de Alcalá de Henares, ha publicado recientemente su *Diccionario para la Enseñanza de la Lengua Española* (1995), y en adelante *DELE*, que además cuenta con la homologación de la Dirección Académica del Instituto Cervantes. Esta obra, dirigida por Manuel Alvar Ezquerro, puede con todo derecho, como vemos en la publicidad que la ha precedido, otorgarse el honor de ser “el primer learner’s en español”.

Hasta la llegada de esta obra, y permítaseme la expresión, los estudiantes de español que andan por el mundo, han aprendido y aprenden nuestro idioma a pesar de los diccionarios que poníamos a su disposición.⁹ Otro diccionario que, de forma seria, presenta en sus objetivos una preocupación por el estudiante de español no nativo es el *Gran Diccionario de la lengua española* (1995), en adelante *GDLE*, de la editorial SGEL, proyecto dirigido por Aquilino Sánchez.¹⁰

---

narios generales. Además, y como expondremos más adelante, nos parece totalmente imprescindible la máxima especialización de los diccionarios, por lo que cada grupo, tanto el de estudiantes nativos como el de extranjeros, debe contar con obras específicamente preparadas teniendo en cuenta las características propias de sus potenciales usuarios. Efectivamente, existen similitudes entre ambos grupos. La principal es que tanto en el estudiante nativo como en el extranjero se está formando la competencia lingüística necesaria. Sin embargo, también encontramos importantes diferencias, ya que mientras el estudiante extranjero puede aprovechar la competencia lingüística que posee de su lengua materna, no posee la competencia sociolingüística de que dispone el estudiante nativo. Por *competencia sociolingüística* entendemos todos aquellos conocimientos extralingüísticos que son necesarios para el empleo de un idioma.

⁸ A este tipo de obras se las denomina *learner’s*, las cuales, según la tradición lexicográfica europea, tienen por objetivo ayudar en la enseñanza de un idioma, como primera o segunda lengua. La lexicografía anglosajona es pionera en este sentido, tal y como podemos ver en Dodd (1994).

⁹ Con esto no queremos decir que obras como el *Diccionario de la Lengua Española*, de la RAE, el *Diccionario de Uso de la Lengua Española*, de María Moliner, o los diferentes diccionarios de la familia VOX, obras que podemos encontrar en la mayoría de los departamentos de español que existen por todo el mundo, no posean suficiente calidad. Solo pretendemos llamar la atención sobre el hecho de que estos materiales no son los más adecuados para estudiantes de E/LE, al menos en niveles iniciales e intermedios de su aprendizaje. Del mismo modo que existen diccionarios escolares, dirigidos a un usuario muy determinado, el de L1, deben existir otros cuyos objetivos estén determinados en función de su destinatario: el estudiante de español como L2.

¹⁰ Actualmente, la editorial SM, con la colaboración de Humberto Hernández y Concepción Maldonado entre otros, está elaborando una serie de diccionarios escolares entre cuyos potenciales usuarios también se encuentra el estudiante extranjero. Hasta la fecha han aparecido el diccionario inicial

Ante este panorama, en este trabajo pretendemos realizar un estudio de ambas obras para extraer conclusiones en dos sentidos. El primero sería comprobar si efectivamente esas obras cumplen su objetivo, esto es, ayudar a los estudiantes de español, y el segundo aconsejar a dichos estudiantes en el uso de las obras. Es por esto por lo que también incluimos en dicho estudio el diccionario académico.¹¹

Sin embargo, un estudio completo y exhaustivo de las obras quedaría fuera de los límites de este trabajo, por lo que hemos decidido centrarnos en un aspecto concreto. Como sabemos, el punto central de cualquier diccionario es la definición, puesto que lo que el usuario busca generalmente es la explicación del significado de una palabra que desconoce. La dificultad de esta tarea, la de la definición, es reconocida por todos los especialistas. Como ejemplo, recogemos la opinión de Seco (1978:223), quien afirma lo siguiente: “[...] la definición es, a la vez que la médula del artículo lexicográfico, la tarea más ardua que le toca al lexicógrafo, tarea cuya delicadeza, cuya complejidad y cuya aspereza reconocen no sólo los oficiales de este arte, sino los lingüistas todos y los pensadores”.

Esta dificultad se acrecienta con un tipo de palabras, las llamadas *técnicas o de especialidad*. En los últimos siglos, esta parcela del vocabulario viene incrementándose enormemente debido al rápido desarrollo de las ciencias y técnicas, lo que ha provocado un verdadero aluvión de términos que plantean no pocos problemas a los lexicógrafos a la hora de incluirlos en los diccionarios.

Por lo que se refiere a las tipologías definicionales, estas son muy numerosas y variadas, aunque la más conocida y empleada sea la de Rey-Debove (1971). Dentro de estas tipologías existe una diferenciación básica aceptada por todos los autores: *definiciones lexicográficas y enciclopédicas*. Las primeras son aquellas que intentan mostrar el significado de las unidades dentro del sistema lingüístico, dividiéndose en varios grupos, aunque en general deben cumplir la regla de la sustitución, esto es, deben sustituir perfectamente, tanto semántica como gramaticalmente al definido en cualquier contexto. Las enciclopédicas son definiciones que no muestran dicho significado, sino que explican qué es el definido, es decir, aportan una información extralingüística.

Hemos mencionado este tipo de definición porque precisamente es más utilizada para los términos de ciencias y técnicas. No obstante, existen diversas opiniones sobre este punto.¹² Nuestra sugerencia para su definición es la siguiente: teniendo en cuenta las especiales características de estas voces, su definición debe poseer un carácter mixto entre la definición lexicográfica y la enciclopédica. Muchas veces, la definición puede ir seguida de

---

y el intermedio. Sin embargo, no nos ha sido posible manejar estas obras para su inclusión en este estudio.

¹¹ A simple vista parecería que el estudio de esta obra queda fuera de los planteamientos de este trabajo; sin embargo, hay que tener en cuenta que la importancia del *DRAE*, convertido casi en objeto de culto, hace que muchos estudiantes acuda a él. Por otro lado, y en relación con el tipo de voces que pretendemos estudiar, las técnicas, debemos destacar que ya a mediados del siglo pasado la Academia española señalaba que el criterio para la inclusión de estas voces era acoger aquellas que podían aparecer en un manual de enseñanza secundaria, esto es, las más generales. Además, y como ya hemos señalado, pretendemos orientar a los estudiantes en el uso del diccionario.

¹² Podemos ver algunas de ellas en Dubois (1966:105) y Gilbert (1973:10).

una descripción del referente en la que se incluyan sus propiedades, relaciones, aplicaciones, etc. configurándose de esta manera la definición total del término. Sin embargo, tal descripción no debe ser demasiado extensa para evitar una prolijidad innecesaria.¹³ Debemos pretender que el usuario reconozca el objeto que definimos, y no que conozca en profundidad todas sus características, algo que debe recogerse en enciclopedias y tratados específicos.

Por otro lado, no debemos nunca olvidar a los destinatarios de estos diccionarios, por lo que hay dos aspectos muy importantes que siempre debemos tener en cuenta: el léxico y la sintaxis definicional. Por lo que se refiere al primer aspecto, opinamos que para la confección de un diccionario dirigido al estudiante extranjero deben utilizarse medios estadísticos que nos ayuden a determinar qué voces son las más usuales. Así, su empleo en las definiciones no creará tantos problemas a los usuarios.

En cuanto a la sintaxis, y tras lo dicho refiriéndonos al vocabulario, es evidente que esta no debe ser demasiado complicada, por lo que se deben evitar construcciones complejas. Aunque no siempre es posible, las definiciones deben ser redactadas con sintagmas no muy complicados o con oraciones simples, o compuestas que no presenten un número elevado de proposiciones y cuyos conectores sean los más usuales.

Opinamos que, para alcanzar este objetivo de unas definiciones sencillas y comprensibles, sería comprensible que los redactores de diccionarios para estudiantes extranjeros estuvieran familiarizados con los manuales de E/LE. Así, conociendo el léxico y sintaxis que el estudiante adquiere en ellos, sería menos complicada la dura tarea de redactar definiciones apropiadas.

Como hemos dicho, parte de la complejidad de la definición de estas voces reside en el hecho de que presentan unas características propias. No obstante, ofrecer una explicación de lo que son las voces de especialidad es bastante complicado, y aún más si se pretende hacer de forma breve. Solo son posibles definiciones muy generales debido a la extraordinaria complejidad del objeto del que nos estamos ocupando. Para ilustrar esto recogemos la que nos ofrece Martínez Marín (1993:10):

El léxico técnico es el propio de grupos de hablantes particulares que lo crean y emplean en la práctica de su vida profesional o de su vida socialmente diferenciada: por los contenidos a que se refiere es técnico tanto el léxico científico y profesional como el propio de oficios populares, al entrañar comunicación especializada y no tener el grado de común propio de la comunicación general. De ahí la particularidad que encontramos en las lenguas cuando el léxico técnico se presenta, se usa en situaciones propias de la comunicación general [...].

Como vemos, este término, *léxico técnico*, engloba varios grupos cuyas fronteras no siempre son fáciles de delimitar. Podemos decir que este se compone a su vez de dos grandes grupos. El primero sería aquel que comprende tanto voces de las ciencias (anatomía, matemáticas, física...), *léxico técnico de anatomía, matemáticas*, etc. como de las

---

¹³ En este sentido, la colaboración de expertos en las materias que se traten nos parece de una especial importancia, ya que ellos pueden ofrecer información muy necesaria y que el lexicógrafo, evidentemente, no puede conocer en profundidad.

técnicas (agrimensura, calitipia, cirugía, fotografía, metalurgia...), *léxico técnico de agrimensura, fotografía, etc.*

El segundo grupo, al que podríamos llamar *léxico profesional o de oficios*, estaría compuesto por los términos de artes (pintura, música, escultura...), términos de oficios y profesiones (banqueros, periodistas, empresarios, carpinteros...), y voces de la jerga y el argot. El léxico de las artes, *léxico de artes o artístico*, puede incluirse tanto en el grupo de las técnicas como en el de los oficios y profesiones.

Por último, en la base de estos grupos se encuentra otro, el del *vocabulario general de orientación científica*¹⁴, que estaría a medio camino entre el vocabulario general de la lengua y el técnico, y englobaría términos comunes a los grupos anteriores.

Las características más específicas de estas voces las podemos dividir en morfológicas, semánticas y comunicativas.¹⁵ Entre las primeras, podemos destacar el carácter internacional de su forma, que suele estar basada en el griego y el latín, aunque en los últimos tiempos otros idiomas, el inglés sobre todo, aportan muchos términos técnicos. Dentro de este grupo, pues, fenómenos como el préstamo y los neologismos son bastante usuales, lo que crea un grave problema, el de la adaptación de dichas voces a la estructura fonética y morfológica de la lengua que los reciben. Por último, refiriéndonos a su morfología, debemos destacar que la mayoría son sustantivos y verbos, abundando menos los adjetivos y los adverbios.

Por lo que se refiere a su significación, podemos decir que su rasgo más importante es la univocidad. Esto significa que suelen ser monosémicos, siendo la polisemia poco usual entre estas voces. Esto es debido a que su significado no depende del contexto y, probablemente, a que su creación suele ser reciente y no han adquirido todavía otros sentidos. Se puede afirmar que los tecnicismos poseen unas características semánticas muy especiales, ya que en la mayoría de los casos la relación entre el significado y el referente es directa, es decir, no existe el tercer eslabón de la cadena, la imagen mental.

En cuanto a sus características pragmáticas, podemos mencionar en primer lugar que su adquisición, lógicamente, se produce posteriormente a la de la lengua estándar. Esto es así porque el léxico técnico se refiere a un mundo específico de objetos, materias y conceptos en el que se desenvuelve el hablante, mundo que usualmente suele ser el de su profesión o actividad principal. El uso de este grupo de voces, que tiene una frecuencia mucho menor que el general, confiere un rol determinado, que suele ir asociado a un cierto prestigio social, a la persona que lo emplea, ya que el uso de tecnicismos provoca cierta incompreensión entre el profesional que las utiliza y el lego, que las desconoce.

Es pues evidente la importancia de este léxico en el conjunto del vocabulario de una lengua¹⁶, y por lo tanto en su enseñanza. Por todo esto opinamos que, evidentemente, el léxico

¹⁴ Para conocer más datos sobre este concepto, véase Ezquerro (1977) y García de la Hoz (1976)

¹⁵ Podemos ver las particularidades de los tecnicismos en trabajos como los de Bejoint (1988), Bungarten (1990), Dubois (1966), Ezquerro (1977), Guilbert (1973), Rodríguez Diez (1978) y (1979).

¹⁶ En este sentido, Nation (1990) afirma que el vocabulario técnico está formado por unas mil o dos mil voces por cada especialidad. Asimismo, estos términos representan un tres por ciento del total del vocabulario de los textos especializados.

técnico debe aparecer en los manuales de E/LE. Sin embargo, debido al empleo restringido de muchas de estas voces, en el nivel inicial del proceso de adquisición de la lengua solo deben incluirse voces pertenecientes a lo que hemos llamado *vocabulario general de orientación científica*, ya que este es el menos restringido y participa de las características de ambos, general y técnico. Progresivamente se irá incluyendo léxico más específico, pero siempre siguiendo el criterio de uso. En general, es lógico que aparezcan más voces pertenecientes a especialidades modernas tales como la informática o la cinematografía, y por lo tanto más utilizadas, aunque no debemos caer en el error de desterrar las voces de otras especialidades –agricultura, arquitectura, derecho, etc.– por el hecho de ser estas más tradicionales o antiguas, ya que algunas de las voces pertenecientes a estas especialidades pueden tener un uso mayor que las de las modernas.

Nuestro estudio de las obras citadas tiene como base unas quinientas palabras de cada obra, de entre las que hemos extraído todas aquellas acepciones con marcación de especialidad. Sin embargo, pretendíamos que dicho estudio tuviera como protagonistas a aquellos a los que se dirige nuestro trabajo, que no son otros que los estudiantes de español. Aquí nos hemos centrado en el estudiante extranjero, por lo que para la realización del estudio de las obras hemos llevado a cabo una encuesta entre estudiantes de E/LE.¹⁷ De dicha encuesta hemos extraído las conclusiones que exponemos al final de este artículo.

Sin embargo, antes de presentar dichas conclusiones nos parece adecuado conocer cuáles son los objetivos que se marcan las obras que estamos tratando para poder comprobar posteriormente, basándonos en los resultados de dicha encuesta, si esos objetivos son alcanzados. Igualmente, ofreceremos información general sobre diversos aspectos de las obras tales como el número de voces y la presentación formal.

Por lo que se refiere al *DELE* (1995:IX–X), Alvar Ezquerro, director del proyecto, afirma que es un diccionario para los estudiantes de español de nivel intermedio: “La intención de este diccionario es servir de puente, en el caso de los estudiantes de español como segunda lengua o como lengua extranjera, entre el diccionario bilingüe y los diccionarios monolingües que podríamos denominar convencionales”.

En cuanto al tipo de palabras que estamos analizando, añade (p. XIV):

Dado que esta obra no pretende ser un diccionario especializado, no son muchas las formas que aparecen consideradas como tecnicismos. Eso no quiere

---

¹⁷ Concretamente, hemos realizado un total de veinte encuestas entre estudiantes húngaros y rumanos de nivel medio en departamentos universitarios. Dichas encuestas constan de una parte introductoria en la que se le pide al encuestado que lea un total de treinta definiciones pertenecientes a las tres obras estudiadas, y que, posteriormente, conteste a una serie de preguntas relacionadas con el grado de información que ha obtenido de cada definición. Las cuestiones que se incluyen en la encuesta pretenden que el alumno exponga las dificultades de tipo léxico y sintáctico que ha encontrado en la lectura de cada una de las definiciones.

Por lo que se refiere a las definiciones que hemos incluido en la encuesta, hemos elegido, para cada diccionario, diez disciplinas distintas, que van desde el derecho o la política hasta la física o la química, sin olvidar otras como la medicina o la marina. Por otro lado, hemos escogido, de entre las halladas en el recuento realizado, aquellas que pensábamos que podría no conocer un estudiante de nivel medio.

decir que no se marque, mediante las abreviaturas pertinentes, qué formas son manejadas principalmente en el ámbito de la química, la biología, la economía o la lingüística, entre otros muchos que figuran en la lista de abreviaturas. Hemos procurado no añadir esa información en las formas que, procedentes de un lenguaje específico, tienen desde hace tiempo un uso general, aunque normalmente culto. Muchas formas o usos excesivamente especializados sencillamente no se han incluido.

Él mismo (1995:X), refiriéndose a las definiciones de este diccionario, afirma: "Además, la redacción de las definiciones se ha querido hacer en un español de nivel medio que facilite la comprensión sin caer en la imprecisión o la vaguedad. Para ello se ha trabajado con una lista de definidores formada por unas 2000 unidades".¹⁸

Para elegir esas voces, han tenido en cuenta diccionarios y estudios de frecuencias léxicos básicos del español, léxicos de enseñanza, manuales de español para extranjeros de mayor difusión y el Corpus VOX-Bibliograf. Esa relación se ha completado con palabras que un estudiante de español puede encontrar más fácilmente en prensa y literatura española contemporánea.

Un inmenso acierto nos parece el haber incluido ejemplos en todas las acepciones de la obra, así como el uso de ilustraciones para ayudar a la comprensión de algunas voces. Como sabemos, en la tradición lexicográfica española, siguiendo el camino emprendido por el *DRAE*, se suprimieron los ejemplos en los diccionarios, cuando nos parece este un elemento fundamental para la correcta interpretación y uso de la voz, más si se trata de estudiantes extranjeros. A estos el ejemplo les ayuda a la comprensión de la acepción y a su uso, ya que contextualiza su significado e indica las relaciones sintagmáticas de la palabra. Aunque algunos autores opinan que las voces técnicas no deben llevarlos porque estos indican el contexto de la voz, y el significado de los tecnicismos no depende de este, el *DELE* viene a desmentir esta hipótesis, ya que el ejemplo presenta una serie de información semántica, gramatical y contextual muy útil para cualquier tipo de voz.

Por lo que se refiere a las ilustraciones, en muchos casos evitan una definición demasiado amplia y que no siempre es acertada, sobre todo cuando se trata, dentro del léxico técnico, de instrumentos o aparatos que necesitarían una explicación muy prolija y que no siempre va a ayudar al usuario a la identificación del objeto. Además, en estos casos es complicado evitar el empleo de un léxico muy específico y una sintaxis compleja, que dificultan la comprensión por parte del estudiante extranjero.

---

¹⁸ No obstante, reconoce que este criterio no se cumple en todas las definiciones (p. XV): Ha sido inevitable, sin embargo, utilizar en ciertas definiciones palabras que no están recogidas en la lista de definidores; el lector las podrá identificar fácilmente porque van precedidas de un *asterisco. Se trata de formas que pertenecen a lenguajes específicos, que no son muy frecuentes o que no son especialmente productivas en la redacción lexicográfica. Es cierto que podríamos haber prescindido de algunas de estas palabras que no están incluidas en la lista de definidores, pero ello habría supuesto, para un número importante de casos, caer en definiciones insuficientes, incompletas o totalmente acientíficas.

Pensamos que también los aspectos formales son muy importantes en un diccionario, ya que ayudan al usuario a desplazarse dentro de la obra y codifican los distintos tipos de información, por lo que igualmente los hemos tenido en cuenta en este estudio. Así, en el *DELE* la marcación de especialidad se incluye tras el régimen preposicional y tipos de complementos, mientras que las acepciones técnicas aparecen detrás de las comunes y antes de la fraseología. Esta marcación, tal y como se hace en la totalidad de obras lexicográficas, consiste en abreviaturas. Aquí, estas aparecen en mayúscula, distinguiéndose del resto, que aparecen en negrita minúscula o minúscula cursiva.

Por último debemos decir que en la lista de abreviaturas del comienzo de la obra aparecen treinta y nueve referencias a especialidades científicas y técnicas, número muy reducido si lo comparamos con las otras dos obras. Entre estas especialidades encontramos algunas de las tradicionales como la agricultura, arquitectura, milicia, derecho, y otras más actuales: aeronáutica, cinematografía o informática.

Por su parte, en el prólogo del *GDLE* (1995[7]:V) se afirma que “en primer lugar, es nuestro propósito ofrecer un Diccionario que ponga su énfasis en la lengua usada, más que en el cómo debe usarse la misma”.

Esto quiere decir que este diccionario se presenta como una obra descriptiva y no prescriptiva. Por lo que se refiere a los potenciales usuarios, estos son “el *estudiante extranjero* y el *profesor de lengua española*”. También se nos informa de lo siguiente: “El estudiante medio español y el profesional constituyen el segundo de nuestros puntos de referencia. A este respecto hemos realizado un gran esfuerzo para lograr claridad y precisión en las definiciones, cualidades éstas que facilitan una consulta rápida y eficaz” (p. V).

Un aspecto importante de esta obra es el que se señala con las siguientes palabras (p. V): “Hemos añadido una importante novedad: se ha tratado de lograr que lo ofrecido por el *GDLE* incluya aspectos lingüísticos exigidos por quien no es nativo de la lengua: es decir, tratará de dar respuestas a las preguntas e interrogantes que se hace normalmente quien, siendo extranjero, pretende aprender el Español”.

Las 60 000 voces que contiene son una selección del corpus del *DRAE*, teniendo en cuenta el grado de uso de cada voz. En cuanto a las voces de especialidad, afirman que aporta gran número de neologismos y tecnicismos “[...] que tanto la ciencia como el uso diario van haciendo habituales en los hablantes y en los escritos especializados. Creemos que la inclusión de estos términos es de obligada necesidad en un diccionario de uso” (p. VI).

Sobre las definiciones empleadas indican lo siguiente:

Un diccionario que pretende dirigirse al estudiante, sea o no extranjero, debe, por necesidad, buscar la claridad, la precisión. Es éste, además, un punto esencial en toda obra lexicográfica. En un tal objetivo hemos cifrado nuestros esfuerzos, añadiendo otro más: la concisión. En buena parte, los tres objetivos están unidos y son interdependientes: la claridad se hermana con la precisión y la concisión no se logra sin la concurrencia de ambas. En la persecución de tales fines ha sido necesario prescindir de explicaciones largas, a veces excesivamente prolijas y hasta farragosas; a lo que no se ha renunciado nunca, sin embargo, es a la claridad en la explicitación de los distintos significados de una voz (p. VI-VII).

Además, también nos comentan en este prólogo que los ejemplos que aparecen en la obra proceden del uso de los hablantes nativos, no de la literatura, lo que en principio viene a demostrar su afán antes descriptivo que prescriptivo.

Por lo que se refiere a las abreviaturas de especialidades, estas aparecen en mayúscula, diferenciándose de las demás, en minúscula cursiva. Sin embargo, otras abreviaturas como AMÉR (Hispanoamérica), ANGL (anglicismo), ANT (antónimo), BARB (barbarismo), COL (coloquial), etc. también aparecen en mayúscula, lo que puede causar confusión al usuario.

Por otro lado, en esta obra el número de especialidades recogidas es mayor que en la anterior, apareciendo un total de ochenta abreviaturas referidas a campos científicos y técnicos. Algunas de ellas, que no recoge el *DELE*, son las siguientes: albañilería, aritmética, blasón, cirugía, equitación, esgrima, finanzas, imprenta, etc.¹⁹

Finalmente, en el tercer diccionario que estamos estudiando, el *DRAE*, se nos informa (p. XXV) de que el orden de las acepciones es el siguiente: primero aparecen aquellas que tienen un uso corriente, siguiéndole las anticuadas, familiares, figuradas, provinciales e hispanoamericanas, técnicas y de germanía.

En relación con estas voces, los académicos advierten que

Otro objeto de atención especial ha sido la incorporación de neologismos puestos en curso por los hallazgos de la ciencia y los progresos de la técnica. El DICCIONARIO que presentamos no pretende ser una enciclopedia abreviada, pero sí registrar y definir adecuadamente los términos cuyo empleo rebasa los límites de la especialidad y se atestigua diariamente en la prensa o en la conversación culta. En este campo la Academia tiene que encomiar la labor llevada a cabo por la Real Academia de Ciencias, Exactas, Físicas y Naturales en su magno Vocabulario científico y técnico, y desear que mediante simposios panhispanísticos de cada especialidad se unifique el léxico correspondiente (p. VII).

Por lo que se refiere al método que la Academia utiliza para definir estos términos, ya en su decimosegunda edición de 1884 se afirma que ha evitado emplear voces de igual género para que no hicieran la definición o poco o nada inteligible.

En cuanto a los aspectos formales, las abreviaturas van en cursiva, del mismo modo que las de marcación topográfica. Aunque este aspecto pueda parecer nimio, opinamos que siempre se debe evitar la posibilidad de duda, por lo que es necesario que estas abreviaturas se distingan del resto.

A pesar de que los propios redactores nos adviertan que su diccionario no pretende ser una enciclopedia, el número de especialidades presentadas, ciento cincuenta y cinco, supera con mucho el de las otras dos obras anteriores. Esto nos puede dar una idea de los objetivos y características de este diccionario, que pretende acoger entre sus páginas el léxico general de la lengua conocido por la mayoría de los hablantes.

Tras esta exposición de los objetivos y características principales de las tres obras que estamos estudiando en relación con los tecnicismos, pasamos a presentar las conclusiones a las que hemos llegado tras la realización y análisis de las encuestas antes citadas.

---

¹⁹ Sin embargo, en el *DELE* aparecen algunas, sobre todo referidas a disciplinas modernas, que no se encuentran en el *GDLE*: aeronáutica, cinematografía e informática.

En primer lugar, nos ocuparemos del diccionario académico. En general, podemos decir que los encuestados han encontrado bastantes dificultades en las definiciones de esta obra. La mayoría de estos problemas provienen del léxico empleado en su redacción:

aballestar. tr. *Mar.* Tirar del medio de un cabo ya teso y sujeto por sus extremos, a fin de ponerlo más rígido, cobrando por el extremo que ha de amarrarse lo que con esta operación presta o da de sí.

abatir. tr. *Geom.* Hacer girar alrededor de su traza un plano secante a otro, hasta superponerlo a este.

En los artículos anteriores encontramos voces como *cabo, teso, amarrar, traza, plano, secante*, que, como indican nuestras encuestas, no conocen la mayoría de los estudiantes. Algunas de ellas, como *teso* o *amarrar* no son demasiado usuales como para que sean conocidas en un nivel medio; otras –*traza, plano, secante*– son a su vez términos técnicos y que por lo tanto no deberían aparecer en la definición.

Otras veces es la sintaxis de la definición lo que provoca problemas para su comprensión:

abandono. m. *Der.* Derecho del asegurado para exigir el pago del asegurador, dejando por cuenta de este las cosas aseguradas, a consecuencia de determinados accidentes del comercio marítimo.

Como podemos comprobar, esta definición es un sintagma cuya construcción es demasiado complicada. Además, el empleo de tres términos de la misma familia (*asegurado, asegurador* y *aseguradas*) causa un problema de identificación semántica.

Sin embargo, debemos decir que algunas de las definiciones del *DRAE*, aunque también es cierto que la minoría, no han planteado problemas a una gran parte de los encuestados. En estas, tanto el léxico como la sintaxis son comprensibles para estudiantes de nivel medio. Son voces como las siguientes:

abazón. m. *Zool.* Cada uno de los dos sacos o bolsas que, dentro de la boca, tienen muchos monos y algunos roedores, para depositar los alimentos antes de masticarlos.

aberración. f. *Astron.* Desvío aparente de los astros, que proviene de la velocidad de la luz combinada con la de la Tierra en su órbita.

Siguiendo ahora con la segunda obra que hemos estudiado, el *DGLE*, a pesar de lo expuesto por los autores en el prólogo, y según los resultados de nuestro estudio, los encuestados también han encontrado importantes dificultades para la comprensión de sus definiciones. Así, en las siguientes, voces como *capitel, dragar, acantilado, congénita, silogismo, premisa mayor y menor* o *caballones* nos parecen demasiado específicas para ser incluidas en una obra con los objetivos de esta, esto es, ser utilizada por estudiantes extranjeros:

á•ba•co s/m ARQU. Parte superior horizontal que corona el capitel.

a•can ti lar v/trá MAR. Dragar un fondo para que quede acantilado.

a•ble•fa•ria s/fMED. Falta congénita de los párpados.

ab•duc•ción s/fLÓG. Silogismo en que la premisa mayor es evidente y la menor probable.

a•ca•ba•llo•nar v/tr AGRIC. Hacer caballones en la tierra.

Igualmente, los estudiantes no han entendido las siguientes definiciones debido a una sintaxis demasiado complicada:

a•ban•do•no *s m* DER. Renuncia sin beneficiario determinado, con pérdida de todo dominio sobre bienes, que recobran la condición de libres.

ab•sor•ber *v tr* FÍS. Debilitar un cuerpo la radiación que lo atraviesa.

De igual modo que la obra académica, esta también presenta algunas definiciones válidas, aunque la primera de ellas, y concretamente el ejemplo que se incluye, debido a que es demasiado breve no sirve para ayudar a la comprensión de la definición:

a•bla•ción *s/f* GEOL. Acción geológica de separar y arrastrar materiales de un sitio: zona de deshielo de un glaciar: *Zona de ablación*.

ab•ci•den•te *s/m* FILOS. Cualidad de una cosa, no específica de la misma, es decir, que puede aparecer o desaparecer de ella sin que varíe su naturaleza.

Por último, por lo que se refiere al *DELE*, y siempre según los resultados de las encuestas realizadas, este diccionario cumple plenamente lo que se propone en su prólogo, ya que en la gran mayoría de los casos los encuestados no han encontrado graves problemas para entender las definiciones que les hemos presentado. Esto es así debido a que tanto el léxico como la sintaxis son los apropiados para el grupo de usuarios a los que se dirige, es decir, el primero está formado por voces de uso muy general y que un estudiante de E/LE en un nivel medio debe conocer, y la construcción de la definición se realiza mediante sintagmas y oraciones simples. Podemos comprobar esta afirmación en los siguientes artículos:

a•be•rra•ción *f* BIOL. Defecto físico o mental: cosa que no es normal en la naturaleza: *la radiación produjo una ~ cromosómica en los ratones del laboratorio*.

a•can•to•nar *tr. prnl* MIL. Poner o mantener a los soldados en un lugar determinado: *las tropas fueron acantonadas a lo largo del valle*.

a•ce•ta•to *m* QUÍM. Sal o sustancia del ácido del vinagre: *los acetatos de celulosa se usan para fabricar telas artificiales*.

a•cu•mu•la•dor, dora *m* FÍS. Aparato o pila que retiene la energía, especialmente eléctrica, para soltarla después: *la batería de un automóvil es un ~*.

a•da•gio *m* MÚS. Composición o parte de ella con movimiento lento: *escuchamos un ~ cantado*.

Sin embargo, debemos añadir que algunas definiciones, aunque es cierto que son pocas, presentan algunas dificultades. En la que reproducimos a continuación, los encuestados, aunque en su mayoría han comprendido la definición, han afirmado que algunas voces como *plano* o *eje*, que pertenecen al grupo de voces técnicas, así como su sintaxis, más compleja que la de las anteriores, han dificultado dicha comprensión:

ab•s•ci•sa *f* MAT. Distancia que hay, dentro de un plano, entre un punto y un eje vertical, medida en la dirección de un eje horizontal: *la ordenada y la ~ de un punto dan la situación exacta en el plano*.

Por otro lado, y a pesar de haber entendido la definición, los estudiantes opinan que los ejemplos de las siguientes voces no son los adecuados, ya que no ayudan a la identificación del referente:

a•cri•so•lar *tr.* MIN. Purificar los metales en un horno: *para ~ el metal, hay que fundirlo en un crisol.*

a•cra•cia *f.* POL. Doctrina que niega la necesidad de un poder o autoridad política: *durante su juventud fueron partidarios de la ~.*

En el primer caso, el uso de *crisol*, voz técnica de la misma familia que la entrada, puede ser la causa de su ineficacia. En el segundo ejemplo vemos claramente que el contexto en el que se inserta la voz, la alusión a la juventud, no es suficiente para la comprensión de la definición.

A modo de conclusión y a la luz de estos datos que hasta aquí hemos expuesto, podemos afirmar que, por lo que se refiere a las voces técnicas, el diccionario académico no es aconsejable para un estudiante extranjero. Si bien esta obra incluye muchas voces de este tipo, algo que puede aprovechar el alumno, el vocabulario empleado provocará que el usuario vaya de un artículo a otro para encontrar el significado de aquellas voces que no conoce. Por otro lado, su sintaxis dificulta la correcta interpretación de estas palabras.²⁰ Con esto queremos oponernos a la idea, que por otra parte ha nacido fuera de la Academia, de que el *DRAE* "sirve para todo". Esta concepción, por desgracia, ha surgido por la escasez en España de buenos diccionarios con fines específicos, y también por el enorme prestigio de esta obra.

Siguiendo ahora con el *DGLE*, debemos decir que tal y como ha quedado demostrado, no alcanza sus objetivos en relación con los tecnicismos y los estudiantes extranjeros, ya que plantea a estos prácticamente las mismas dificultades que el *DRAE*, es decir, un vocabulario y una sintaxis definicional demasiado complicados para el nivel medio, aunque también debemos reconocer el esfuerzo de sus autores por adaptar para estos usuarios específicos la información ofrecida por la obra académica.

Sin embargo, esta obra presenta un aspecto muy positivo. Nos referimos a los diversos apéndices que incluye tras el corpus. Así, además de un resumen gramatical, encontramos otros en los que aparecen las siglas más usadas en español, números (arábigos, romanos, cardinales, ordinales), expresiones y símbolos matemáticos más comunes, pesos y medidas, unidades de medida, tiempo, tallas, abreviaturas más usuales, gentilicios, países y monedas. Como podemos comprobar, estos apéndices aportan información a caballo entre la puramente lingüística y la sociolingüística, ambas necesarias para la completa formación del estudiante.

Por último, y siempre tomando como base los resultados de nuestra encuesta, podemos afirmar que el *DELE* es el más adecuado para el estudiante de E/LE de nivel medio. Así, y aunque el número de tecnicismos que incluye sea el más reducido de los tres, los términos que recoge son los más usuales y que deben ser conocidos por estos estudiantes. Por otro lado, y tal y como ya hemos indicado, esta obra recoge voces de disciplinas modernas como la aeronáutica, cinematografía e informática.

²⁰ De nuevo debemos precisar que nos estamos refiriendo a un usuario que estudia el español como lengua extranjera. Esto no quiere decir que critiquemos esta obra como diccionario general del español.

Como hemos comprobado, tanto el vocabulario como la sintaxis empleados en la redacción de sus definiciones es la adecuada para el estudiante al que nos venimos refiriendo. Además, nos parece muy importante volver a resaltar un aspecto de esta obra, que es el empleo de ilustraciones en algunos de los artículos y la inclusión de ejemplos en todas las acepciones. Este hecho ayuda enormemente a la obra a cumplir sus objetivos, esto es, ofrecer al usuario de una forma clara y sencilla el significado de la palabra que desconoce.

Bibliografía

- Ahumada Lara, Ignacio. (1988). Información gramatical implícita en la definición lexicográfica. *Thesaurus, Boletín del ICC*, XLIII.
- Ahumada Lara, Ignacio. (1989). *Aspectos de lexicografía teórica*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad.
- Bejoint, Henri. (1988): Scientific and Technical Words in General Dictionaries. *International Journal of Lexicography*, 1/4. 354–368.
- Bungarten, Theo. (1990). Lengua común y lenguaje especializado. Aspectos de una teoría del lenguaje especializado. *Actas del Congreso de la Sociedad Española de Lingüística. XX Aniversario*, (Tenerife, 2–6 de abril, 1990), II. Madrid: Gredos. 880–888.
- DELE = Diccionario para la Enseñanza de la Lengua Española*, (1995). Barcelona: Vox-Universidad de Alcalá de Henares. Director del proyecto: Manuel Alvar Ezquerra.
- Dodd, William Steven (1994). Tendencias en la lexicografía anglosajona: Los diccionarios monolingües para usuarios extranjeros. Hernández, Humberto (coord.). *Aspectos de lexicografía contemporánea*. Universidad de Murcia. 39–59.
- DRAE = Diccionario de la Lengua Española*, (1992 [21]). Real Academia Española de la Lengua. Madrid: Espasa Calpe.
- Dubois, Jean – Dubois, Claude (1966). Les problemes du vocabulaire technique. *Cahiers de Lexicologie*, 9-II. 103–112.
- Ezquerra, Raimundo (1977). El vocabulario general de orientación científica y sus estratos. *Revista de la Asociación Española de Lingüística*, 7. 178–189.
- García de la Hoz, Víctor (1976). *El Vocabulario General de Orientación Científica y sus estratos*. Madrid: C.S.I.C.
- GDLE = Diccionario de uso. Gran Diccionario de la lengua española*, (1995 [7]). Madrid: Sociedad General Española de Librería, S.A. Director del proyecto: A. Sánchez Pérez.
- Guilbert, Louis (1973). La spécificité du terme scientifique et technique. *Langue Française*, 17. 5–17.
- Instituto Cervantes (1995). *Memoria 1994–95*. Madrid: Archivo General del Instituto Cervantes.
- Lahuerta Galán, Javier – Pujol Vila, Mercé (1993). La enseñanza del léxico: una cuestión metodológica. *Actas Congreso Expolingüa. Cuadernos Tiempo Libre*. Madrid. 111–138.
- Martínez Marín, Juan (1993). El léxico técnico en el español del periodismo escrito. *Revista de la Facultad de Humanidades. Filología. Universidad de Jaén*, 11/1. 7–19.
- Moreno Fernández, Francisco (1995). Algunos datos sobre la enseñanza y la presencia del español en Italia. *Cuadernos Cervantes*, 5. 58–61.
- Moreno Fernández, Francisco (1996). El español de y en los Estados Unidos de América. *Cuadernos Cervantes*, 10. 7–14.

- Nation, Paul. (1990). *Teaching and Learning Vocabulary*. New York: Newbury House [citamos por Lahuerta y Pujol, 1993].
- Rey-Debove, Josette. (1971). *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. The Hague-Paris: Mouton.
- Rodríguez Díez, Bonifacio. (1978). Lo específico de los lenguajes científico-técnicos. *Archivum*, XXVII-XXVIII. 485-521.
- Rodríguez Díez, Bonifacio. (1979). Sobre el estatuto lingüístico de las lenguas especiales. *Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach*. Univ. de Oviedo, t. IV. 279-293.
- Salvador, Gregorio. (1992). El español en el mundo. G. Salvador, *Política Lingüística y sentido común*. Madrid: Istmo. 33-46.
- Seco, Manuel. (1978). Problemas formales de la definición lexicográfica. *Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach*, t. 1. Universidad de Oviedo. 217-239.
- Subercaseaux, Elisabeth. (1995). El mundo de la prensa hispana en Estados Unidos. *Cuadernos Cervantes*, 5. 7-14.

A KÖTET SZERZŐI

- ANDERLE Ádám († 2016) történész, a Latin-Amerika Története Kutatócsoport, majd a Hispanisztika Tanszék alapítója és vezetője 2008-ig. Egyetemi tanár, professor emeritus.
- BARTINGER Eliza a tanszék hallgatója 2013–2018 között. Jelenleg a müncheni Ludwig-Maximilians Universität mesterszakos hallgatója.
- BÁN Mónika irodalmár, 1992–1997 között a tanszék hallgatója, majd 1998–2002 között doktorandusz. Jelenleg a budapesti Xantus János Két Tanítási Nyelvű Gimnázium és Szakgimnázium tanára.
- BERTA Tibor nyelvész, habilitált egyetemi docens, 1993 óta a tanszék oktatója. 2008–2014 között a tanszék vezetője.
- CONTRERAS IZQUIERDO, Narciso M. nyelvész, 1994–1998 között a tanszék lektora. Jelenleg a Jaéni Egyetem adjunktusa.
- CSIKÓS Zsuzsanna irodalmár, történész, egyetemi docens, 1989-től a Latin-Amerika Története Kutatócsoport, majd 1993 óta a tanszék oktatója. 2014 óta a tanszék vezetője.
- DORNBACH Mária irodalmár, műfordító, néprajzkutató, nyugalmazott egyetemi docens, 1993–2009 között a tanszék oktatója.
- GARDI Máté 2013–2018 között a tanszék hallgatója. Jelenleg fordítóként és tolmácsként dolgozik.
- IDRISZ Ágnes nyelvtanár, 2002–2007 között a tanszék hallgatója. Jelenleg a Budapest XX. kerületi Kossuth Lajos Gimnázium munkatársa.
- JANCSÓ Katalin történész, egyetemi adjunktus. 1994–1999 között a tanszék hallgatója majd doktorandusz. 2001 óta dolgozik a tanszéken.
- KACZÚR Ágnes történész, 1993–2003 között tanszéki könyvtáros. Jelenleg az SZTE Klebelsberg Könyvtár Hispanisztika Különgyűjteményének szakreferense.
- KATONA Eszter irodalmár, habilitált egyetemi docens. 1995–2000 között a tanszék hallgatója, majd doktorandusz. 2001 óta dolgozik a tanszéken.
- LABONCZ Zsuzsa 2006–2011 között a tanszék hallgatója. Jelenleg az ABB cégnél dolgozik Debrecenben.
- LÉNÁRT András történész, egyetemi adjunktus. 2002–2007 között a tanszék hallgatója, 2007–2010 között doktorandusza, 2009 óta a tanszék oktatója.
- MÉSZÁROS Enikő doktorandusz, 2009–2014 között a tanszék hallgatója. Jelenleg irodalomtudományi doktori tanulmányokat folytat.
- NAGY C. Katalin nyelvész, 1997–2002 között a tanszék hallgatója, majd a tanszék oktatója 2010-ig. Jelenleg az MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportjának tudományos munkatársa.
- NAGY Marcel történész, 1992–1996 között a tanszék hallgatója. 1996–1999 között doktorandusz, majd 2004-ig a tanszék oktatója. Jelenleg az EFE spanyol hírügynökség magyarországi tudósítója.
- PALKOVICS Andrea címzetes egyetemi docens, 1997–2001 között a tanszék hallgatója majd doktorandusz. Jelenleg a szegedi Deák Ferenc Gimnázium mestertanára.

- PÉTER Ildikó doktorandusz, 2012–2018 között a tanszék hallgatója. Jelenleg nyelvtudományi doktori tanulmányokat folytat.
- PRAEFORT Veronika nyelvtanár, 1994 óta a tanszék oktatója.
- TEKULICS Judit irodalmár, 1995–2000 között a tanszék hallgatója. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Olasz Nyelvi Központjának munkatársa.
- TORBÁGYI Péter történész, 1996–1999 között a tanszék hallgatója, majd doktorandusz. A kanadai székhelyű *Managed Services Platform* informatikai startup alapítója, jelenleg szoftverfejlesztőként dolgozik.
- TÓTH Ágnes történész, nyugalmazott egyetemi docens. 1980-tól a Középkori Egyetemes Történelmi és Latin-Amerika Története Tanszék, majd a Latin-Amerika Története Kutatócsoport munkatársa. 1993–2009 között a Hispanisztika Tanszék oktatója.
- ZALAI Anita történész, főiskolai docens. 1990–1994 között a tanszék hallgatója. Jelenleg a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézetének munkatársa.

AUTORES DE ESTE LIBRO

- ANDERLE, Ádám († 2016) historiador, fundador y jefe del Centro de Investigación de la Historia de América Latina y del Departamento de Estudios Hispánicos hasta 2008. Catedrático, profesor emérito.
- BARTINGER, Eliza estudiante del departamento entre 2013 y 2018. Actualmente es estudiante de máster en Ludwig-Maximilians Universität en Múnich.
- BÁN, Mónika literata, estudiante del departamento entre 1992 y 1997, posteriormente realizó estudios de doctorado. Actualmente es profesora del Instituto Bilingüe e Instituto Técnico Xantus János de Budapest.
- BERTA, Tibor lingüista, profesor titular habilitado, profesor del departamento desde 1993. Jefe del departamento entre 2008 y 2014.
- CONTRERAS IZQUIERDO, Narciso M. lingüista, lector del departamento entre 1994 y 1998. Actualmente es profesor contratado doctor de la Universidad de Jaén.
- CSIKÓS, Zsuzsanna literata, historiadora, profesora titular, profesora del Centro de Investigación de la Historia de América Latina desde 1989 y, desde 1993, del departamento. Jefa del departamento desde 2014.
- DORNBACH, Mária literata, traductora literaria y etnógrafa, profesora titular jubilada, profesora del departamento entre 1993 y 2009.
- GARDI, Máté estudiante del departamento entre 2013 y 2018. Actualmente trabaja como traductor e intérprete.
- IDRISZ, Ágnes profesora de lenguas, estudiante del departamento entre 2002 y 2007. Actualmente trabaja en el Instituto Kossuth Lajos del distrito XX de Budapest.
- JANCSÓ, Katalin historiadora, profesora contratada doctora. Estudiante del departamento entre 1994 y 1999, posteriormente cursó estudios de doctorado. Trabaja en el departamento desde 2001.
- KACZÚR, Ágnes historiadora, bibliotecaria del departamento entre 1993 y 2003. Actualmente es responsable de la Colección de Estudios Hispánicos e Iberoamericanos de la Biblioteca Klebelsberg de la Universidad de Szeged.
- KATONA, Eszter literata, profesora titular habilitada. Estudiante del departamento entre 1995 y 2000, posteriormente cursó estudios de doctorado. Trabaja en el departamento desde 2001.
- LABONCZ, Zsuzsa estudiante del departamento entre 2006 y 2011. Actualmente trabaja en la empresa ABB en Debrecen.
- LÉNÁRT, András historiador, profesor contratado doctor. Estudiante del departamento entre 2002 y 2007 y, posteriormente, estudiante de doctorado entre 2007 y 2010. Profesor del departamento desde 2009.
- MÉSZÁROS, Enikő doctoranda, estudiante del departamento entre 2009 y 2014. Actualmente cursa estudios de doctorado en literatura.

- NAGY C., Katalin lingüista, estudiante del departamento entre 1997 y 2002, profesora del departamento hasta 2010. Actualmente es científica asociada del Grupo de Investigaciones de Lingüística Teórica de MTA-DE-SZTE.
- NAGY, Marcel historiador, estudiante del departamento entre 1992 y 1996. Estudiante de doctorado entre 1996 y 1999 y profesor del departamento hasta 2004. Actualmente es corresponsal de la agencia EFE en Hungría.
- PALKOVICS, Andrea profesora titular honorífica, estudiante del departamento entre 1997 y 2001, posteriormente cursó estudios de doctorado. Actualmente es profesora del Instituto Deák Ferenc de Szeged.
- PÉTER, Ildikó doctoranda, estudiante del departamento entre 2012 y 2018. Actualmente cursa estudios de doctorado en lingüística.
- PRAEFORT, Veronika profesora de lenguas, profesora del departamento desde 1994.
- TEKULICS, Judit literata, estudiante del departamento entre 1995 y 2000. Actualmente trabaja en el Centro de Lengua Italiana de la Universidad Corvinus de Budapest.
- TORBÁGYI, Péter historiador, estudiante del departamento entre 1996 y 1999, posteriormente cursó estudios de doctorado. Fundador del startup de informática *Managed Services Platform* con sede en Canadá, actualmente trabaja como desarrollador de software.
- TÓTH, Ágnes historiadora, profesora titular jubilada. Trabajó en el Departamento de Historia Universal Medieval e Historia de América Latina a partir de 1980 y, posteriormente, en el Centro de Investigación de la Historia de América Latina. Profesora del Departamento de Estudios Hispánicos entre 1993 y 2009.
- ZALAI, Anita historiadora, profesora titular de escuela superior. Estudiante del departamento entre 1990 y 1994. Actualmente trabaja en el Instituto de Ciencias Sociales Aplicadas y de Políticas Minoritarias de la Facultad Pedagógica de la Universidad de Szeged.

KONFERENCIÁK ÉS TUDOMÁNYOS FELOLVASÓ ÜLÉSEK A HISPANISZTIKA TANSZÉK SZERVEZÉSÉBEN, 1993–2018

Américas transnacionales: hogar(es), fronteras y transgresiones

Szeged, 2017. november 16–18.

Az SZTE BTK Amerikanisztika Tanszék és az Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont közreműködésével megrendezett, nagyszabású nemzetközi, angol és spanyol nyelvű konferencia témája a határokon átnyúló Amerika volt. A háromnapos konferencia európai, latin- és észak-amerikai, illetve ázsiai országokból érkező, több mint százhusz előadója különböző tudománytörténeti megközelítésekből vizsgálta az otthon, a határkérdés és a migráció kérdéseit. A konferencia ideje alatt került sor a Hispanisztika Tanszékot megalapító, egy évvel korábban elhunyt Anderle Ádám professzor tudományos életútját bemutató kiállítás megnyitójára a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban.

Anderle Ádám Emlékkonferencia

Szeged, 2017. február 24.

A 2016 novemberében elhunyt történészprofesszor emléke előtt tisztelgő könyv- és folyóiratbemutatóval egybekötött konferencia szervezői a Hispanisztika Tanszék és a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszéke voltak. Anderle Ádámról kollégái, pályatársai, tanítványai emlékeztek.

A spanyol polgárháború emlékezete. 1936–2016

Szeged, 2016. október 13.

Az egynapos, magyar és spanyol nyelvű, a spanyol polgárháború 80. évfordulójára emlékező tudományos felolvasó ülés társszervezői a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága, a Szegedi Akadémiai Bizottság Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága Modern Filológiai Munkabizottságának Iberisztikai Munkacsoportja, valamint a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei Tagozata voltak.

Transiciones: de la dictadura a la democracia

Szeged, 2015. november 19–20.

A kétnapos, spanyol nyelvű nemzetközi konferencia előadásai történelmi kontextusban, a nemzetközi kapcsolatokban, az irodalomban, a sajtóban és a filmművészetben vizsgálták a spanyol és latin-amerikai átmenetek kérdéseit és dilemmáit.

Globalizáció, modernizáció, tradíciók. Wittman Tibor (1923–1972) emlékezete és öröksége

Szeged, 2012. szeptember 24–26.

A Wittman Tibor halálának évfordulóján, több, mint félszáz előadó részvételével megrendezett magyar, angol és francia nyelvű konferencián került sor az SZTE BTK Történeti Intézetében a Wittman Tibor nevét viselő tanterem avatására.

Idő és tér. Európa–Amerika. Közép-európai egyetemközi együttműködés

Szeged, 2011. november 11–12.

A Közép-európai egyetemközi együttműködés hálózatának tagjai részvételével megrendezett, kétnapos, spanyol nyelvű nemzetközi, multidiszciplináris konferencia célja az együttműködő partnerek kutatásainak megismerése volt.

A függetlenség értelmezései: Latin-Amerika. 1810–2010. Nemzetközi konferencia Latin-Amerika függetlenségi háborújának 200. évfordulója alkalmából

Szeged, 2010. november 5–6.

A számos latin-amerikai és spanyol nagykövet, külföldi és magyar kutató részvételével megrendezett, kétnapos, kétnyelvű nemzetközi konferencia társszervezője a SZAB Filozófiai és Történettudományi Bizottsága volt. A latin-amerikai függetlenségi folyamatokat elemző előadások különböző szakterületeket érintettek (történelem, irodalom, diplomácia, sajtó és film).

Cigányok a hispán világban

Szeged, 2008. október 30–31.

Az MTA Magyar–Spanyol Történész Vegyesbizottságának és az MTA SZAB Hispanisztika Munkabizottságának együttműködésével szervezett, kétnapos, kétnyelvű tudományos ülés-szak a hispán világ cigányságát vizsgálta irodalmi és történelmi aspektusokból.

A magyar forradalom és a hispán világ (1956). Tudományos ülés-szak az 1956-os forradalom 50. évfordulója alkalmából

Szeged, 2006. október 20.

Az MTA Magyar–Spanyol Történész Vegyesbizottságának és az MTA SZAB Hispanisztika Munkabizottságának együttműködésével megszervezett tudományos ülés-szak célja az volt, hogy spanyol és magyar kutatók és diplomaták szemével mutassa be az 1956-os forradalom hatását és visszhangját a hispán világban.

A zsidóság az ibér világban

Szeged, 2003. november 7.

A tudományos felolvasó ülés társszervezői a SZAB Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága, az SZTE Történész Doktori Iskola Modernkori Programja és a Szegedi Zsidó Hitközség voltak, témái felölelték a latin-amerikai zsidóság, az európai szefárd közösségek és a portugál és spanyol diplomácia zsidómentő akcióinak történetét.

Magyarország és a hispán világ

Szeged, 2000. november 3.

A magyar nyelvű konferencia előadásai a magyar–spanyol kapcsolatok, illetve a latin-amerikai magyar emigráció történetét dolgozták fel.

Szeminárium a Celestináról a Mű születésének ötszázadik évfordulója alkalmából

Szeged, 1999. november 5.

A Hispanisztika tanszék a Szegedi Akadémiai Bizottság Egyetemes Történeti Munkacsoportjával együttműködve, annak székházában rendezte meg az egynapos spanyol nyelvű szemináriumot magyar és külföldi előadók részvételével.

Martí szeminárium

Szeged, 1995. október 20.

A Hispanisztika Tanszék és a Szegedi Akadémiai által szervezett tudományos ülészak José Martí halálának századik évfordulója alkalmából.

Mariátegui szeminárium

Szeged, 1994. május 13.

A Hispanisztika Tanszék, a Szegedi Akadémiai Bizottság és a Szegedi Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszéke által szervezett tudományos ülészak José Carlos Mariátegui születésének századik évfordulója alkalmából.

COLOQUIOS Y SEMINARIOS CIENTÍFICOS ORGANIZADOS POR EL DEPARTAMENTO DE ESTUDIOS HISPÁNICOS, 1993–2018

Américas transnacionales: hogar(es), fronteras y transgresiones

Szeged, 16–18 de noviembre de 2017

La América transfronteriza fue la temática central del coloquio internacional bilingüe de una duración de tres días organizado por el Centro de Estudios Interamericanos en colaboración con el Departamento de Estudios Americanos y el Departamento de Estudios Hispánicos de la Facultad de Letras de la Universidad de Szeged. Más de 120 ponentes llegados de Europa, América Latina, América del Norte y de Asia examinaron el tema del hogar, fronteras y la migración desde perspectivas multidisciplinarias. Durante el coloquio se inauguró en la Biblioteca Municipal Somogyi Károly la exposición in memoriam de Ádám Anderle, fallecido el año anterior.

Coloquio en homenaje a Ádám Anderle

Szeged, 24 de febrero de 2017

El coloquio en homenaje al profesor de historia fallecido en noviembre de 2016 se celebró en colaboración del Departamento de Estudios Hispánicos y el Departamento de Historia Universal Moderna y de Estudios Mediterráneos. En el coloquio cuyo programa se amplió con una presentación de libros y revistas, colegas, compañeros y discípulos conmemoraron a Ádám Anderle.

Memorias de la Guerra Civil Española. 1936–2016

Szeged, 13 de octubre de 2016

Los co-organizadores del seminario científico celebrado en húngaro y español para conmemorar el 80 aniversario de la Guerra Civil Española fueron el Comité de Filosofía e Historia del Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría, el Comité de Trabajo de Estudios Ibéricos del Centro Regional de la Academia de Ciencias y la Sección del Condado de Csongrád de la Sociedad Histórica Húngara.

Transiciones: de la dictadura a la democracia

Szeged, 19–20 de noviembre de 2015

Las ponencias presentadas en lengua española en el congreso internacional de una duración de dos días examinaron las cuestiones y los dilemas de las transiciones democráticas en América Latina y en España en diferentes contextos: en la historia, las relaciones internacionales, la literatura, la prensa y en el cine.

Globalización, modernización, tradiciones. Memoria y herencia de Tibor Wittman (1923–1972)

Szeged, 24–26 de septiembre de 2012

El coloquio organizado en lenguas húngara, francesa e inglesa para conmemorar el aniversario del fallecimiento de Tibor Wittman se celebró con la participación de medio centenar de participantes. En el coloquio, se inauguró el aula Tibor Wittman en el Instituto de Historia de la Facultad de Letras de la Universidad de Szeged.

Tiempo y espacio. Europa–América. Colaboración interuniversitaria centroeuropea

Szeged, 11–12 de noviembre de 2011

El coloquio internacional multidisciplinario de una duración de dos días se organizó en lengua española con la participación de los miembros de la red de colaboración interuniversitaria centroeuropea y su objetivo fue conocer las líneas de investigación de los socios colaboradores.

Interpretaciones de la Independencia. América Latina 1810–2010. Conferencia internacional para conmemorar el bicentenario de la guerra de independencia de América Latina

Szeged, 5–6 de noviembre de 2010

El co-organizador del congreso bilingüe internacional de una duración de dos días fue el Comité de Filosofía e Historia del Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría. En el congreso participaron varios embajadores e investigadores de España, América Latina y Hungría cuyas ponencias de diferentes disciplinas (historia, literatura, prensa, diplomacia y cine) analizaron los procesos de independencia latinoamericana.

Gitanos en el mundo hispánico

Szeged, 30–31 de octubre de 2008

La sesión científica bilingüe de dos días, organizada en colaboración con la Comisión Mixta Húngaro-Española de Historiadores de la Academia de Ciencias de Hungría y el Comité de Trabajo de Estudios Ibéricos del Centro Regional de la Academia de Ciencias examinó las comunidades gitanas en el mundo hispano desde perspectivas literarias e históricas.

La Revolución Húngara y el mundo hispano (1956). Sesión científica para conmemorar el 50 aniversario de la Revolución de 1956

Szeged, 20 de octubre de 2006

El objetivo de la sesión científica organizada en colaboración con la Comisión Mixta Húngaro-Española de Historiadores de la Academia de Ciencias de Hungría y el Comité de Trabajo de Estudios Ibéricos del Centro Regional de la Academia de Ciencias fue presentar los efectos y el eco de la Revolución Húngara de 1956 en el mundo hispano desde la perspectiva de diplomáticos e investigadores húngaros y españoles.

Los judíos en el mundo ibérico

Szeged, 7 de noviembre de 2003

Los co-organizadores del seminario científico fueron el Comité de Filosofía e Historia del Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría, el Programa de Historia Moderna y Contemporánea de la Escuela de Doctorado en Historia de la Universidad de Szeged y la Comunidad Judía de Szeged. Las ponencias del seminario abarcaron temas de la historia de los judíos en América Latina, las comunidades sefardíes de Europa y las acciones de diplomáticos portugueses y españoles para salvar a judíos.

Hungría y el mundo hispano

Szeged, 3 de noviembre de 2000

Las ponencias del coloquio presentaron en lengua húngara la historia de las relaciones húngaro-hispanas y de la emigración húngara en América Latina

Seminario sobre la Celestina en ocasión del 500 aniversario del nacimiento de la obra

Szeged, 5 de noviembre de 1999

El Departamento de Estudios Hispánicos organizó un seminario de un día en colaboración con el Grupo de Trabajo de Historia Universal del Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría, con la participación de ponentes húngaros y extranjeros. El lugar del seminario fue la sede del Centro Regional de la Academia de Ciencias.

Seminario sobre Martí

Szeged, 20 de octubre de 1995

Seminario organizado por el Departamento de Estudios Hispánicos y el Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría para conmemorar el centenario del fallecimiento de José Martí.

Seminario sobre Mariátegui

Szeged, 13 de mayo de 1994

Seminario organizado por el Departamento de Estudios Hispánicos, el Departamento de Historia Universal Moderna y de Estudios Mediterráneos y el Centro Regional de la Academia de Ciencias de Hungría en homenaje del centenario del nacimiento de José Carlos Mariátegui.

H-6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30-34.
www.press.u-szeged.hu
37/2018.